

— Ярослав Грицак —

ПОДОЛАТИ МИНУЛЕ: ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПОРТАЛ

30% надходжень
від продажу
електронної
версії «Портал»
перераховуватиме
у Благодійний фонд
Сергія Притули

Пам'яті Олександра Гриценка (1957–2020)

«На те, як ми осмислюємо історичні процеси, впливають не лише “колекції” фактів і не тільки те, як формуються та протистоять наративи. Ключем до розуміння (і творення) великих історичних процесів є виникнення, боротьба і “рух” метафор. Нині Україна та її майбутнє як ніколи залежать від ідей та метафор, якими ми оперуємо. Книжка Грицака – не просто ще одна історія України, а глибоке розуміння конкретного історичного досвіду в усій повноті. Саме його Грицак намагається розділити з нами».

Маріанна Кіяновська, поетка, лауреатка Шевченківської премії 2020 року за збірку поезій «Бабин яр. Голосами»

«Україна – це пазл. Політичний, історичний та етнічний. Усі агресивні суперечки довкола минулого, сьогодення і майбутнього нашої країни часто-густо ведуть ті, хто навіть не намагався скласти цей пазл у своїх думках. Ярослав Грицаку вдалося зробити це двічі – у думках і потім у цій книжці. Ті, хто прочитає “Глобальну історію України”, виграють у будь-яких суперечках про Україну незалежно від рівня їхнього напруження».

Андрій Курков, письменник, президент Українського ПЕН

«“Подолати минуле” не є запереченням історії, це радше її актуалізація, погляд на минуле України з перспективи сучасного знання про історію Європи та світу. Написана у формі довгого есею, ця книжка одного з провідних сучасних істориків України відкриває нові горизонти для осмислення минулого України та пропонує нові теми для дискусії про її сучасне та майбутнє».

Сергій Плохій, професор Гарвардського

університету, лауреат Шевченківської премії
2018 року за книжку «Брама Європи. Історія
України від скіфських воєн до незалежності»

— Ярослав Грицак —

**ПОДОЛАТИ
МИНУЛЕ:
ГЛОБАЛЬНА
ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ**

ПОРТАЛ
Київ 2022

ЗМІСТ

ВСТУП

Чому ще одна історія України?

Як писати історію України?

РОЗДІЛ I. ЩО В НАЗВІ?

Україна й українці

Русь та інші

Традиція і модерність

РОЗДІЛ II. РУСЬ

Між цивілізованим і варварським світами

Між варягами і греками

Русь державна і православна

Довга тінь Русі

МІЖРОЗДІЛ: Коротка історія українського хліба

РОЗДІЛ III. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА

Річ Посполита: Захід у польському кунтуші

Від Колумба до козаків

Як козаки українцями стали

Козацька держава

МІЖРОЗДІЛ: Коротка історія української пісні

РОЗДІЛ IV. ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ

Українське довге ХІХ століття

Національне відродження

Геополітичний вимір

Літературна Україна

Боротьба поетів

Урбанізація та індустріалізація

Селянське море

МІЖРОЗДІЛ: Коротка історія українського пограниччя

РОЗДІЛ V. УКРАЇНА, 1914–1945

Велика війна

Українська революція

Війна всіх проти всіх

Селянська революція

Українізація

Голодомор

Західна Україна

Радикалізація українського національного руху

Українське питання у Другій світовій війні

1914–1945: підсумки

МІЖРОЗДІЛ: Коротка історія насильства

РОЗДІЛ VI. ПОВОЄННА УКРАЇНА

Країна без минулого

Шістдесятники: глобальне покоління

Революція, якої не було

Втрачені десятиліття

Негромадянська революція

Переосмислення України

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ: ЗРОБИ СОБІ УКРАЇНУ

Спадщина імперій

Нація

Демократія

Цінності

Криза

Мрія

Післямова

Post Scriptum

Подяки

Бібліографія

ВСТУП

*Не дай своєму минулому
позбавити тебе твого майбутнього.*

о. Андрій Зелінський,
капелан української морпіхоти
(слова, побудовані на народній мудрості)

ЧОМУ ЩЕ ОДНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ?

Книжки-синтези з історії України з'являються одна за одною майже щороку. При такій насиченості читацького ринку автори кожної нової книжки мусили б мати серйозну причину, щоб писати ще одну.

Перша причина найочевидніша, хоча в ній рідко хто зізнається. Це бажання потішити власне «єго» — написати історію, яка буде кращою за всі попередні й завдяки якій автора будуть хвалити за життя і згадувати після смерті.

Ця причина універсальна, як первородний гріх. Але якщо вона головна або навіть єдина, то не варто навіть братися за роботу: все одно за рік-два знайдеться хтось, хто напише краще.

Головною причиною має бути інша: потреба написати таку історію, яка відповідає новим обставинам, дає читачам шанс краще зрозуміти, що з ними відбувається, допомагає їм знайти шлях до самих себе.

Найкраще і найлаконічніше цю потребу сформулював Оскар Вайлд: «Ми маємо лише один обов'язок перед історією — її переписувати». Проблема коротких формулювань полягає в тому, що вони вимагають довгих пояснень. Спробуємо пояснити слова Вайлда на прикладах. Історія — це наука. Як і кожна наука, вона не просто відкриває і збирає нові факти, але пропонує новий спосіб думання про них.

«Ми маємо лише один обов'язок перед історією – її переписувати»

Скажімо, щодня ми спостерігаємо, як сходить і заходить сонце. Це приводить до очевидного, але неправильного висновку, що Сонце рухається навколо Землі. На цьому висновку була побудована геоцентрична система Птолемея (87–165). За допомогою дуже складних схем вона дозволяла досить точно описувати рух планет і передбачати їхнє місце на нічному небі.

З часом, однак, ці передбачення ставали все менш і менш точними. Мова йшла вже не про окремі помилки, а про системну кризу. Розв'язку в 1543 році запропонував Миколай Коперник. Його теорія була неочевидною, але правильною: не Сонце рухається навколо Землі, а Земля – навколо Сонця. Його нова – геліоцентрична система ознаменувала наукову революцію в нашому розумінні Сонячної системи.

Цей спосіб думання про світ називається парадигмою. Розвиток науки насамперед полягає у зміні парадигм. Наші знання про Сонячну систему пережили зміну від парадигми Птолемея до парадигми Коперника. Ті, хто пам'ятає зі школи фізику, мабуть, згадають про парадигму Ісаака Ньютона і перехід до парадигми Альберта Айнштейна. Тут важливо підкреслити: старі парадигми не конче помилкові. Вони можуть працювати в межах певного досвіду. Ньютон і далі має рацію, коли з допомогою його законів хочемо описати рух тіл на нашій планеті. Проте його система дає збій, коли пробувати описати рух світла на космічних відстанях, які вимірюються світловими роками і з якими має справу не фізика, а астрофізика.

Тепер перейдемо до історієписання взагалі й історії України зокрема. Вони теж пережили зміну парадигм. Ось приклад: коли наприкінці XVIII століття одне з найбільших

німецьких видавництв у м. Галле розпочало серію під назвою «Нариси світової історії», то воно включило в цю серію книжку про історію України. Цю книжку написав австрійський історик Йоганн Християн Енгель (1770–1814). Вона вийшла друком у 1796 році та складалася з двох томів: перший був присвячений історії Галицько-Волинського князівства, другий — історії українських козаків. Кілька десятків років по тому в іншому німецькому місті — м. Готі почався подібний проект написання світової історії. Він тривав аж до Першої світової війни. Нікому, прецінь, за довгий час існування цього проекту не спало на думку включити в нього історію України. Бо в межичасі між першим та другим проектами сталася зміна парадигми в історієписанні.

Цю зміну спричинив Георг Фрідріх Вільгельм Гегель (1770–1831), найвпливовіший філософ того часу. Гегель вважав, що в історії мова може йти лише про ті народи, які зробили внесок у світову цивілізацію. Критерій цивілізованості — наявність власної держави, бо, на думку Гегеля, «держави — це рух Бога у світі». Оскільки українці на той час не мали своєї держави, то на окреме місце в історії вони не заслуговували. Як, зрештою, і більшість слов'янських народів.

В історичній науці цю гегелівську парадигму оформив німецький історик Леопольд фон Ранке (1795–1886). Він наполягав на тому, що головною одиницею історичного опису має бути національна держава. Від XIX століття *національна парадигма* стає головною парадигмою історичної науки. Навіть російські історики, коли писали історію Російської імперії, писали її як історію російської нації. Місця для інших — неросійських народів там не могло бути. Українці якщо й виступали в цій історії, то лише як частина триєдиного «русского» народу («великоросів», «малоросів» і «білоросів»).

Зрозуміло, що українських істориків така версія минулого не влаштовувала. Найповнішу відповідь на імперське історієписання дав Михайло Грушевський своєю багатотомною «Історією України-Руси». Але

для зміни парадигми більшу роль за його багатотомну історію відіграла його ж невелика стаття «Звичайна схема “руської” історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства» (1904). У ній Грушевський показав, що історія східних слов’ян не має сенсу, якщо її звести лише до російської історії, нехтуючи при цьому історію українців і білорусів.

Грушевський ішов на крок далі. Він прирівнював націю не до держави, а до народу. Народ, вважав він, — це «альфа й омега історії». Відповідно історія України була не лише історією української держави, яка то з’являлася, то зникала, але передусім історією українського народу, який був завжди і не зникав ніколи. Український народ був справжнім творцем української історії.

Історичні праці Грушевського стали своєрідною коперниківською революцією в історієписанні про Східну Європу

Історичні праці Грушевського стали своєрідною коперниківською революцією в історієписанні про Східну Європу. І відповіддю на ті системні помилки, які все більше нагромаджувалися в старій парадигмі Гегеля. До цих «помилко» належали поява та зростання в силі національних рухів серед недержавних народів, які хотіли стати державними і зробити власний внесок у світову історію, — євреїв, грузинів, українців, фінів, хорватів, чехів та ін. Більшість із них мешкали у Східній Європі. Перша світова війна і крах старих місцевих імперій — Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської — відкрили для них шанс повноправно ввійти у світову цивілізацію і світову історію. Їхні лідери взялися будувати національні держави для власного народу. Сам Грушевський 1917 року

став на чолі новопосталої Української Народної Республіки.

Український національний рух, проте, зазнав у 1917–1920 роках принизливої поразки. Причини цієї поразки були серед центральних тем українських дискусій у міжвоєнну добу. Однією з причин називали, власне, Грушевського та його схему історії. Український народ майже на 90% складався із селянства, а селяни виявилися дуже ненадійною опорою для національної держави. Вони то підтримували її, то оберталися до неї спиною. До того ж для нормального функціонування держава вимагала дипломатів, юристів, підприємців, банкірів, офіцерів тощо – а малоосвічене селянство не могло їх дати. Тому в міжвоєнній українській історичній науці на зміну «народницькій» школі приходять «школа державницька». Нова школа ставила наголос на важливості не народу, а еліт для успіху українського державотворення. Історикам-державникам окремо йшлося про ті еліти, які не мали етнічного українського походження або ж асимілювалися в чужу культуру, але доклалися до будівництва української держави (так, як це було у випадку з гетьманом Павлом Скоропадським, головою консервативної Української Держави-Гетьманату в 1918 році). Це знаменувало зміну об'єкта дослідження. Відтепер історія України розширювалася з етнічної історії українського народу до історії української території включно з тими неукраїнськими етнічними групами та елітами, які на ній проживали.

Попри різницю між народниками і державниками обидві школи поділяли спільну національну парадигму. Вони просто по-різному розставляли акценти: одні наголошували на «народі», інші – на «еліті», одні – на етнічному, інші – на політичному розумінні української нації. Ці дискусії велися серед міжвоєнних українських істориків, які жили поза СРСР, де вільний обмін думок був ще можливим, – на західноукраїнських землях та в європейській еміграції. Після Другої світової війни радянська влада перебрала повний контроль над усіма українськими землями й поклала кінець будь-яким

дискусіям. Більшість українських істориків воленс-ноленс прийняли радянську версію історії. Формально ця схема була марксистською. В її основу була покладена ідея Карла Маркса про первинність економічних факторів та боротьбу класів як рушійну силу історії. Реально ж вона була псевдомарксистською, бо у своїх головних рисах нагадувала стару імперську схему. З одною, утім, суттєвою різницею: існування українців у ній не заперечувалося. Але в радянській парадигмі українців визнавали виключно як народ (етнос), а не як націю. Українці могли співати свої пісні й танцювати свої танці, розмовляти вдома українською мовою — усе це робило їх таким собі експонатом в етнографічному музеї під відкритим небом. Теоретично за ними, як і за іншими народами СРСР, навіть визнавалося право на національне, тобто політичне самовизначення. Практично ж тих українців, хто нагадував про це право, звинувачували в буржуазному націоналізмі та репресували. У СРСР мала заіснувати нова історична спільнота під назвою «радянський народ» — і разом із білорусами та росіянами українці мали становити її ядро. Така візія майбутнього проектувалася в минуле. Прообразом «радянського народу» була «давньоруська спільнота», яка нібито склалася ще в часи Київської Русі. Після падіння Русі долі цих народів розійшлися, аж поки знову не возз'єдналися після повстання Хмельницького 1648 року. А найвищим пунктом їхньої спільної історії була комуністична «велика жовтнева революція» 1917 року, яка навіки з'єднала їх в один великий союз. За цією схемою виглядало, що українці на світі з'явилися лише для того, щоб возз'єднатися з росіянами і разом будувати комунізм.

Єдиними, хто продовжував писати національну історію України, були діаспорні історики в Північній Америці та Західній Європі. Але їхній голос був тихим, майже нечутним. На Заході панувала стара русоцентрична модель минулого Східної Європи.

Як іронізував Норман Дейвіс, «українців представляли західному світові як “росіян” чи “радянських людей”, коли їх годилось похвалити, а українцями називали лише тоді,

коли вони чинили зло».

За таких обставин фігура українського історика нагадувала героя пісні The Beatles *Nowhere man*, який «Сидить у своїй нідейнній землі / Складаючи усі ті нідейнні плани ні для кого» (*Sitting in his nowhere land / Making all his nowhere plans for nobody*). Відповідно Україна була *nowhere nation* – нідейною нацією.

**Як іронізував Норман Дейвіс,
«українців представляли
західному світові як “росіян”
чи “радянських людей”, коли їх
годилося похвалити,
а українцями називали лише тоді,
коли вони чинили зло»**

Так чи інакше, у повоєнні десятиліття українська історія як повноцінний об’єкт історичної науки майже перестала існувати. Ті, хто займався нею, за означенням були українськими націоналістами. Їм затикали рота на комуністичному Сході, їх зневажали на капіталістичному Заході. Розпад СРСР і поява в 1991 році незалежної України показали, що вони, однак, мали рацію: українська нація таки існує й таки має свою історію. Для багатьох західних істориків Україна стала «несподіваною нацією». Це різко підважило достовірність західної історичної науки: що це за наука така, для якої поява 50-мільйонної нації стала несподіванкою?

Але перемоги можуть легко перетворюватися на поразки. Мрії про незалежну, заможну та цивілізовану країну не збулися. Україна і далі займає перші місця у світових рейтингах за виробництвом сталі, відсотком орних земель, експортом сільськогосподарських продуктів; українці – одна з найосвіченіших націй у світі. Однак коли

мова заходить про рівень зарплат, середню тривалість життя та інші важливі показники, Україна опиняється в нижній частині цих рейтингів. Україна — багата країна бідних людей. Її національний валовий продукт на душу населення у два-три рази менший від валового продукту її сусідів — колишніх комуністичних країн: Білорусі, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Угорщини та у вісім-десять разів — від найрозвинутіших країн світу.

Якщо приклад України 1991 року довів актуальність національної парадигми, то досвід України 2021 року, навпаки, ставить питання про її спроможність: національна держава не конвертується в національний успіх. Як і сто років тому, українці знову дискутують про причини своїх невдач.

Науковою мовою ці проблеми називають проблемами економічно відсталих країн. Позірно українці та інші мешканці України мало або й зовсім не відрізняються від населення багатших країн. Вони так само одягаються, дивляться ті самі фільми, користуються ідентичними марками машин і смартфонів. Але у своїх глибших, менш помітних рисах вони таки відрізняються, і то часом суттєво. Йдеться про такі речі, як рівень суспільної довіри, моральний клімат тощо. Вони непомітні, як повітря, але, як і повітря, впливають на життя країни. Усі ці риси склалися історично. Тому кожна спроба таких країн вийти зі свого стану приречена на невдачу, якщо не взяти до уваги їхнє минуле. Історія — як невидима гравітаційна сила: вона не дозволяє таким країнам подолати тягар минулого і стримує їх у розвитку.

Найкраще цю залежність між минулим, сучасним і майбутнім сформулював Дмитро Фурман — один із найблискучіших істориків сучасності і, до речі, друг України й українців:

«Минуле живе з нами, наше життя, наші почуття і думки немалою мірою визначені подіями не лише недавніми, але й тисячолітньої давнини. І тут діє одне "правило". Чим менше ми знаємо про цей вплив

минулого, чим менше визнаємо його вплив, тим більше ми від нього залежимо, тим більше наосліп ми рухаємося накатаною дорогою. І навпаки, чим більше ми розуміємо свою залежність від минулого, тим краще бачимо, яка дорога — накатана, тим більше ми — господарі власної долі, які впевнено дивляться в майбутнє».

Історія України, яку ви тримаєте в руках, написана, власне, із тією метою: вона пробує з'ясувати, чи (і як) можна подолати минуле. Вона писалася насамперед для молодих людей, які народилися після падіння комунізму, досягли зрілості протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років і в найближчі десять-п'ятнадцять років переберуть владу в Україні у свої руки. Для національних лідерів попередніх поколінь викликом було здобути українську незалежність і її втримати. Для нового покоління цього виклику вже не існує: незалежна Україна для них — це щоденна реальність. Виклик, який стоїть перед ними, інший: перетворити Україну з найбіднішої європейської країни на країну з пристойними стандартами життя — якщо не такими, як у Західній Європі чи в Північній Америці, то принаймні як у сусідніх Польщі, Литві чи Румунії.

Одразу ж варто попередити: читачі цієї книжки не отримають однозначних відповідей. Від часів античності історію вважають учителькою життя. На жаль, це красива, але пуста фраза. Як писав Гегель і співає Стінг, історія не вчить нас нічого. Бо щоб історія могла чогось навчити, треба, щоб минуле повторювалося.

В історії, як і в природі, діє другий закон термодинаміки: вона рухається лише в один бік; повторити одну й ту ж історичну подію неможливо. Тому історія не може бути вчителькою за означенням. Вона радше схожа на театрального суфлера, який підказує акторам на сцені їхні ролі.

Александр Гершенкрон — економічний історик, який найкраще концептуалізував історичні передумови

економічної відсталості, вважав, що максимум, який дозволяє вивчення історії, — «це витягнення з великої комори минулого ряду розумних питань, які стосуються сучасного матеріалу».

«[В]несок історика, — писав він, — полягає у виокремленні потенційно релевантних чинників і потенційно значимих комбінацій цих чинників, які не можна було би так легко отримати в обмеженішій сфері досвіду. Але це лише питання. Відповіді — зовсім інша річ. Ні минулий, хоч і багатий, досвід, ні історичні, хай і досконалі, дослідження, не можуть визволити нинішнє покоління від творчого завдання знаходження власних відповідей і визначення свого власного майбутнього».

Це і є амбіцією цієї книжки: поставити до минулого питання, відповіді на які допомогли б нам краще розуміти, де ми є і куди можемо рухатися далі.

В історії, як і в природі, діє другий закон термодинаміки: вона рухається лише в один бік; повторити одну й ту ж історичну подію неможливо. Тому історія не може бути вчителькою за означенням. Вона радше схожа на театрального суфлера, який підказує акторам на сцені їхні ролі

ЯК ПИСАТИ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ?

Немає єдиного рецепту писання історії. Кожен робить це на свій смак. Тут подам власні «смакові» критерії.

Перший: моїм ідеалом є історія без імен і дат. Тобто історія як процес, а не як набір розрізнених фактів, знання яких перевіряють у випускників шкіл під час ЗНО (незалежного тестування). Я віддаю перевагу історії, яка за поодинокими подіями пробує побачити процеси. Така історія не намалює нам докладної дорожньої карти, але може слугувати компасом для орієнтування у сучасному світі.

Звісно, написати історію взагалі без імен і дат не вдасться. Як писав Марк Блок, один із найвидатніших істориків сучасності, історики схожі на людодів, бо вони живляться людятиною. Імена і дати в історії — як кров і м'язи в людському тілі: забери їх — і дістанеш сухий кістяк. Але без аналізу кістяка ми не зрозуміємо, на чому тримається тіло історії. Потрібен здоровий компроміс, і він у цій книжці полягатиме в тому, щоб звести кількість імен і дат до необхідного мінімуму.

Мій другий критерій: історія має бути короткою. Слова Антона Чехова, що стислість — сестра таланту, стосуються також істориків. Особливо тепер, у час інтернету й соціальних мереж, коли, як скаже кожен видавець, довгі тексти і товсті книжки мало хто читає.

Відповідно до цього критерію, найкращими є дві версії історії України, які написав Остап Вишня: одна — для українських патріотів, друга — для російських шовіністів. Кожна з них займає рівно сторінку.

Якщо ж говорити серйозно, то найкращі історії України водночас і найкоротші. Маю на увазі «Малі історії України» Андреаса Каппелера та Романа Шпорлюка. На жаль, друга вийшла давно і недоступна читачеві. «Історії» Каппелера поталанило більше: її переклали українською і її можна легко знайти в інтернеті.

В останні роки з'явилися дві нові історії України — Пола

Маґочі та Сергія Плохія. Вони дуже добрі. Але знову ж таки: обидві ці книжки більше уваги приділяють фактам.

Згідно з первинним задумом, ця історія теж мала бути короткою. Але чим більше я її коротив, тим довшою вона ставала — відповідно до згаданого вище правила, що короткі формулювання вимагають довгих пояснень. Тому ця історія не стала тим, чим вона мала бути, — короткою історією. Я, однак, залишаю собі шанс на другу спробу, за яку візьмуся після виходу цієї книжки. Від первинного задуму залишилися короткі вставки між окремими великими розділами.

Стислість означає вміння синтезувати. Найталановитішим у цьому сенсі був Іван Лисяк-Рудницький. Усе своє життя він писав тільки есеї. Але кожен із них вартий окремої книжки. Його коротке есе «Україна між Сходом і Заходом» — це одна з найкоротших і, знову ж, найкращих синтезів історії України.

Лисяк-Рудницький — історик, який справив на мене найбільший і найглибший вплив у тому, як думати і писати про українське минуле. Його життєвим проектом було *Rethinking Ukrainian history* (переосмислення української історії), і саме він сформував гасло, яке я поділяю і яке, на мою думку, мало би стати гаслом для молодого покоління українців: перестаньте будувати українську націю — модернізуйте її! Щоправда, формуючи ці завдання, Лисяк-Рудницький залишався в рамках національної парадигми. Він стверджував, що центральною темою української історії є формування української нації. А за такої перспективи поза увагою залишаються теми та проблеми, без аналізу яких ми не зможемо зрозуміти, як подолати минуле.

Звідси випливає третій критерій: історія має бути глобальною. Може, хтось зі старших українців ще пам'ятає, як на початку 1990-х у Тернополі випустили глобус України. Звісно, це був жарт, але жарт із великою часткою серйозної правди. Редьярд Кіплінґ питає: «І що знають про Англію ті, які тільки про Англію знають?». Подібне запитання варто ставити нам, історикам України: хто з нас

знає історію України, якщо тільки історію України і знає? Навіть центральні сюжети української історії — наприклад, появу Русі, історію козаків чи генезу Голодомору — неможливо повноцінно зрозуміти, якщо лишатися тільки в українських рамках.

Куди і наскільки розширяти ці рамки — на схід чи на захід, а чи одночасно і на схід, і на захід — питання дискусійне. Його обговорюють уже декілька поколінь істориків. Я пропоную радикальну розв'язку: розширити їх на всю земну кулю. А зважаючи на те, що українці доклалися до освоєння космосу, на запитання про географічний контекст української історії найкращою відповіддю є формула Джеймса Бонда: «Цілого світу замало».

*Лисяк-Рудницький — історик,
який справив на мене найбільший
і найглибший вплив у тому,
як думати і писати
про українське минуле. Його
життєвим проектом було
Rethinking Ukrainian history
(переосмислення української
історії), і саме він сформував
гасло, яке я поділяю і яке, на мою
думку, мало би стати гаслом
для молодого покоління українців:
перестаньте будувати
українську націю — модернізуйте
її!*

Це той тип історії, який називають глобальною історією . Він став нині популярним, якщо не сказати модним. Мені, однак, не йдеться про моду. Але про те, що коли ми хочемо зрозуміти, як подолати історію, то маємо дивитися не лише на найближчих сусідів, з якими ми історично пов'язані, але й на такі далекі краї, як Сінгапур, Південна Америка, Африка чи арабські країни.

Глобальна історія не означає лише максимальне розширення географічних рамок. Вона найперше передбачає пошук тих зв'язків, з яких постав і функціонує сучасний глобальний світ. Щоб не бути голослівним, озвучу це на прикладі однієї з головних тез цієї книжки: Україна є модерним продуктом. Вона постала в результаті глобалізації і модернізації, які почалися на Заході з відкриттям Америки в 1492 році, — і в тому сенсі Христофор Колумб заслуговує на те, щоб стати одним із головних героїв української історії.

Глобальна історія також не вимагає повної відмови від нації як одиниці дослідження та опису. Історики-теоретики твердять, що можна написати глобальну історію будь-чого. Якщо так, то можна писати і глобальну історію української нації. З одним, утім, суттєвим застереженням: якщо не ставитися до нації як до головного чи тим більше єдиного об'єкта дослідження. В історії були часи, коли націй не існувало, так само, як не існувало друкованих книжок, потягів і смартфонів. Нації є продуктом декількох останніх століть. Лише що нації поводяться зовсім не так, як люди. Якщо більшість із нас хоче виглядати молодшими, кожна нація прагне видатися старшою за свій вік і пробує протягнути свої початки від сивої давнини — від Старого Завіту, трипільської культури чи принаймні від Геродота. Насправді більшість націй дуже молоді. Інша річ, що нації не постають на порожньому місці. Вони будуються — чи, краще казати, їх будують — із будівельних блоків минулого. Ці блоки уявні, часом аж до карикатури на взірць тверджень, що «етруски — это русские», а «вождь гунів Атіла був українським князем Гатилою». Але інші цілком реальні: скажімо, рівень родючості місцевих земель

чи спадщина кріпацтва. Неможливо діагностувати проблеми нації та прописати оптимальні сценарії її розвитку, якщо обмежити історичну перспективу до кількох останніх століть, коли зародилася й формувалася нація.

Нації є продуктом декількох останніх століть. Лише що нації поводяться зовсім не так, як люди. Якщо більшість із нас хоче виглядати молодшими, кожна нація прагне видатися старшою за свій вік і пробує протягнути свої початки від сивої давнини

Звідси четвертий та останній критерій: історію України треба розглядати в контексті т. зв. *longue durée* — довгої часової протяжності. Поясню метафорою. Уявіть, що ви сидите на березі глибокої ріки. Усе, що ви бачите перед собою, — це поверхня води, на якій відбуваються різні більш чи менш цікаві речі: ковзають водомірки, пропливає сміття або проглядає хребет риби. Подібно так пише історію більшість істориків: як подієву історію, на основі свідчень, які знаходять в архівах, старих підшивках газет, у щоденниках чи спогадах.

Така подієва історія потрібна, але вона поверхнева. Вона не задовольняє нашої допитливості. Щоб відкрити сенс цих подій, історики доводиться йти на глибшу воду: вивчати структури й процеси, які тривають десятки чи сотні років. Цю історію називають історією «м'яких ритмів», і за вмінням вправлятися з нею пізнають найкращих істориків.

Найамбітніші історики йдуть ще глибше. Якщо далі говорити мовою метафор, вони пробують встановити конфігурацію дна, в'язкість води, швидкість течії та фактори, які на все це впливають. Таку історію називають історією «довгої тривалості» (*longue durée*) — глибинних течій минулого, які продовжують впливати на наше сучасне.

Поява концепції *longue durée* пов'язана із французькою історичною школою «Анналів» та одним із її лідерів Фернаном Броделем — правдоподібно, найкращим істориком усіх часів та народів. Ця школа мала благородну мету — зробити історію справжньою наукою, такою, як математика чи фізика. На жаль, спроба зазнала краху. Багато істориків дивляться на намагання писати такі довготривалі синтети з підозрою та скепсисом. У сучасній історичній науці телескоп як інструмент спостереження минулого поступився місцем мікроскопу.

Відповідні зміни сталися і в політиці. Минули часи «лідерів-істориків» на зразок Конрада Аденауера чи Вінстона Черчилля, які виховувалися з обов'язковим знанням грецької й латинської мов та античної спадщини, а тому мислили категоріями великої історії. На їхнє місце прийшли політики, глибина мислення яких не перевищує одну-дві каденції, тобто щонайбільше десять років. Якщо вони й звертаються до минулого, то майже виключно заради маніпуляцій історичною пам'яттю. А історична пам'ять має таке саме відношення до справжньої історії, як наркотик до ліків — вона дає відчуття швидкого задоволення, але не ліквідує хворобу.

Наші ж сучасні хвороби — глобальні зміни клімату, неспроможність міжнародних інституцій впоратися з локальними конфліктами, нерівність між націями і всередині кожної нації, що дедалі зростає, — вимагають звернутися до довготривалої історії. Іншими словами, повернутися до *longue durée*.

А історична пам'ять має таке

саме відношення до справжньої історії, як наркотик до ліків — вона дає відчуття швидкого задоволення, але не ліквідує хворобу

Моя амбіція: подати історію України в подвійному ключі глобальної історії та *longue durée*. Тільки що тут я іду вже вслід не за більшістю істориків України та й взагалі не за більшістю істориків. Вони, ймовірно, поставляться до мого наміру зі скепсисом. Я слідую за працями економістів, політологів та соціологів, які використовують ці підходи в пошуках відповідей на те саме питання, над яким нині роздумують українці: чому одні нації багаті, а інші бідні? Назву тільки імена найвідоміших — окрім Александра Гершенкрона, це Ернандо де Сотто, Дуглас Норт, Роналд Інґлегарт, Роберт Патнам. Вони належать до різних дисциплін, але погоджуються в одному: історія має значення — зокрема, при аналізі та діагностиці сучасності.

Зроблю ще кілька суб'єктивних зауваг. Писання історичних синтез трохи нагадує інтелектуальне самогубство. Воно вимагає вийти за межі свого вузького фаху і перебратися в царини, де не маєш ані відповідних знань, ані впевненості. Я — історик, який займається ХІХ і ХХ століттями. Тому не варто очікувати, що я професійно писатиму про Х чи ХV століття. Майже певен, що фахівці з історії цих століть легко знайдуть у мене помилки та неточності. За це хоч наперед попросити вибачення.

Ця книжка не має наміру розповісти про всі визначні події та сюжети української історії. Вона зосереджується лише на тих, які пов'язують українську історію зі світовою і які вплинули на обидві.

Інший виклик при написанні синтез: розповісти про складні речі просто, але не занадто. Щоб полегшити перше й уникнути другого, я вдавався до метафор.

Для історика метафори — те саме, що формули для математика, фізика чи хіміка: дозволяють замінити довгі пояснення короткими формулюваннями. Сподіваюсь, що інтелігентні читачі зрозуміють умовність цього способу.

Ніде в цій книжці я не претендую на правоту. Навпаки, моя інтелектуальна батьківщина — сумнів: недаремно апостола Тому Невіруючого вважають покровителем істориків! Відповідно до кожного чи майже кожного свого твердження я додаю застереження «правдоподібно», «як правило», «здебільшого». Там, де я цього не зробив, читачі можуть додати це замість мене.

Історія не знає «залізних законів», тому жодне твердження про минуле не може бути абсолютним. Але вона так само не складається з нагромадження фактів. Між неіснуючими історичними законами та депресивним хаосом минулих подій пролягають стежки тенденцій та сходинки релевантних факторів — те, що закликав нас, істориків, відкривати Александер Гершенкрон, і те, що я, у міру своїх сил і можливостей, спробував зробити.

Після довгих вагань я відмовився від детальнішого опису винятків із цих тенденцій, особливо якщо такі описи тягнуть за собою суттєве збільшення тексту і відводять від головної лінії аргументації. Зрештою, вартість кожної синтези визначається не лише кількістю з'ясованих фактів та якістю запропонованих пояснень, але й дискусіями, які вона може спровокувати. Найгіршим покаранням для мене за мої інтелектуальні огріхи було б, якби книжка не стала провокацією до серйозніших розмов про минуле й сучасне України.

РОЗДІЛ І. ЩО В НАЗВІ?

УКРАЇНА Й УКРАЇНЦІ

Найбільші помилки трапляються на найвиднішому місці. У кожній другій-третьій історії України вже на самому початку прочитаєте, що «Україна» означає «окраїна». Помилка полягає у припущенні, що слова взагалі, а слово «Україна» зокрема, можуть мати одне й тільки одне значення. Філологи та філософи-логіки знають, що так не буває. Історики мали би це також знати.

Слово «Україна» походить від дієслова «кряяти» й дослівно означає певну відрізану (відкряяну) територію. Відповідно воно може означати і «країну», і «окраїну». Багато залежить від того, де перебувають ті, хто пише про цю територію. Якщо поза нею — скажімо, у Москві чи Варшаві, то для них це «окраїна». Якщо в Києві чи у Львові, то для них це, найімовірніше, «країна».

Історичні тексти подають обидва значення. Але вперше «Україна» згадується у першому значенні, тобто як «країна». Ця згадка міститься в Київському літописі й датована 1187 роком. Літописець оповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під час походу на половців і пише, що «о нем же Оукраина много постана». Постає ціла низка логічних питань: хто сумує («постона») за вмерлим князем — «окраїна» чи «країна»? Чи може «окраїна» сумувати? Навіть якщо може, то відносно якого центру ця земля є «окраїною»? Переяслав стоїть від столичного Києва на відстані всього 70–80 кілометрів, тобто одного-двох днів кінного переходу. Навряд чи його можна назвати «окраїною». Значення «окраїна» більше би пасувало до «Галицької України»,

назва якої теж зустрічається у стародавніх літописах і відстань до якої з Києва (близько 600 кілометрів) була значно більшою.

Іншу згадку про «Україну» у значенні «країни» зустрічаємо в Пересопницькому Євангелії 1556 року — першому перекладі Святого Письма з церковнослов'янської місцевою (руською) мовою. Там, де церковнослов'янський текст говорить: «*Приде в предѣль іудейскія*», а грецький оригінал має на увазі «*ὄρια = краї*», переклад подає: «*Пришов в україни иудейскія*».

Прикладів, коли «Україна» у найстаріших писемних джерелах означає «країну», прямо скажемо, негусто. Але треба мати на увазі, що ми взагалі не маємо аж так багато таких джерел, а XIV–XV століття недарма називають добою «великої мовчанки». Натомість маємо багато прикладів в усній традиції — у місцевих піснях і прислів'ях. Там надibuємо такі вирази, як «не далека то Україна», «пішов у далеку Україну», «моя люба Україна», або навіть на здрібніло-пестливу форму «Українонька» тощо. Де саме ця країна, пісні відповідей не дають. Це можуть бути і земля, на якій живуть ті, хто про неї співає, і далека земля, на якій вони хотіли би жити. У такій невизначеності немає нічого дивного. Так само, як мешканці Бескидських чи Карпатських гір не знали, що їхні гори називають «Бескиди» або «Карпати», і називали їх просто «горами», «Україна» могла бути звичною назвою їхнього краю. Це, так би мовити, була назва *by default*.

Подібними прикладами можуть слугувати словенська Крайна або власна назва Німеччини — *Deutschland*. *Deutsch* походить від старонімецького *diutisc*, що означає «народ». Відповідно *Deutschland* дослівно означає «країна народу» — «країна, у якій ми живемо». Тобто приблизно те саме, що і назва «Україна» у значенні «країна».

«Україна» у другому значенні, тобто як «окраїна», переважає в пізніших документах починаючи з 1569 року, коли українські землі опинилися у складі Речі Посполитої, тогочасної польсько-литовської держави. У цьому ж

значенні вона зображена на карті французького інженера й картографа Гійома Левассера де Боплана (виданій 1648 року). Він уклав її, коли був на службі в польського короля — зводив фортецю Кодак, яка мала завадити українським козакам відправлятися у військові походи. Карта Боплана — одна з найраніших, а водночас і найдетальніших карт Східної Європи. Показана на ній територія збігається з межами пізнішої української етнічної території — від Львова на заході до Дону на сході. Але для Боплана Україна, якщо судити з назви карти та передмови до його «Опису України», — не вся ця земля, а лише козацька (*camporum desertorum*, тобто Дике Поле) і «велике пограниччя, розташоване між Московією і Трансильванією».

У текстах тих часів термін «Україна» не має єдиного значення. В останні десятиліття XVI — перші десятиліття XVII століть він міг означати і конкретне воеводство (Україна Руська, тобто галицькі землі, Україна Волинська, Україна Подільська, Україна Київська, Україна Брацлавська), і пограниччя Речі Посполитої (Брацлавське і Київське воеводства), і територію на «кінці Європи» (християнського світу на межі зі світом мусульманським), а також вживатися як «країна» в одному ряді з тогочасними Польщею та Росією («Річ Посполита», «Москва» та «Україна»). Як немає одного значення цього терміну, так немає і чітких закономірностей, коли й за яких обставин вживаються ці значення. Термін «Україна» мандрівний і не «пришпилений» до одної і тільки одної території.

Десь на межі XVI–XVII століть з'являється похідне від України слово «українець» у значенні етноніма — тобто назви місцевого населення. Так називав себе в 1619 році запорозький козак Олешка Захар'ів, коли потрапив у російський полон. І десь тоді ж це слово з'являється в народних піснях. «Дума про Наливайка» описує події 1596 року й починається такими рядками:

*Ой у нашій у славній Україне
Бували колись престрашнії злигодні, бездольні*

години.

Бували й мори, й військові чвари.

Ніхто Вкраїнців не рятував.

Переломною подією в українській історії стало козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657). Воно привело до утворення козацької держави. Протягом наступних кількох десятиліть «Україна» була одною з назв цієї держави. Поряд із нею фігурують також такі назви, як «народ український», «єдинокоронне братство посполите українське», а самого Хмельницького одна з тогочасних сатир описує так: «Богдан Хмельницький. Війська Запорозького Головнокомандувач, Війни Хлопської Зачинатель, Повсталого Козацтва і *Народу Українського* Князь». Зверхники цієї держави, козацькі гетьмани, у своїх зверненнях говорять про «отчизну нашу Україну», «славну Україну». Окремо треба відзначити дві речі. По-перше, назви «Україна» та «українці» стосуються не лише козацької держави та її населення, але й інших земель аж до польсько-українського етнічного кордону (до р. Сян) включно зі Львовом. По-друге, слово «українці» має виразне етнічне значення, бо протиставляється полякам (ляхам), євреям (жидам), росіянам (московитам), шведам, татарам і туркам.

Доля слова «Україна» повторює долю самої козацької держави після входження її 1654 року до складу Московського царства. Доки держава зберігає автономію, назва «Україна» буквально процвітає в тогочасних текстах. Але в міру того, як ця держава розчиняється в тілі пізнішої (з 1721 року) Російської імперії, губляться і самі назви «Україна» та «українці». Губляться, але не зникають. Вони наче бавляться в хованки: ось ви їх бачите, а за хвилю — ні. «Україна» знову починає частіше з'являтися у XIX столітті — добі національного відродження. Разом із нею з'являється і назва «українець». Зокрема, так записали в курортному альманасі Карлсбаду (Карлових Вар) Миколу Гоголя (*Mr. Nicolas de Gogol, Ukrainien, établi à Moscou* — *Пан Микола Гоголь, українець, який мешкає в Москві*).

У 1884 році назву «Українка» обрала собі як псевдонім молода поетеса Лариса Косач — правдоподібно, під впливом свого дядька Михайла Драгоманова, який підписував статті словом «Українець». З того часу вона znana як Леся Українка.

Приклади Миколи Гоголя, Михайла Драгоманова та Лесі Українки стосуються найвидатніших історичних постатей. Словник «Українських псевдонімів» подає список ще двадцяти п'яти менш відомих осіб — літераторів, політиків і громадських діячів ХІХ століття, які воліли підписувати свої тексти як «Українка» або «Українець». Зрозуміло, що цей список не вичерпує число місцевих мешканців, які називалися українцями. Він лише показує, що така назва стала досить уживаною.

Треба, утім, мати на увазі, що в ХІХ столітті між назвами «Україна» та «українці» ще не існувало прямого зв'язку. Коли на початку ХХ століття український літературознавець Михайло Рудницький навчався в Сорбонні, на нього приходили подивитися як на курйоз: він був першим «українцем», який розмовляв не польською! Досі «українцями» у Паризькому університеті називали поляків, які походили зі східних польських «окраїн» — тобто теперішніх Волині та Центральної України.

З іншого боку, навіть у «Кобзарі» (1840) Тараса Шевченка — книжці, яка є своєрідною українською національною Біблією, — весь час ідеться про Україну, але немає жодного «українця» чи «українки». Це не означає, що в часи Шевченка українців не існувало. У Біблії теж ні разу не вживаються слова «релігія» чи «релігійний». Однак ніхто не заперечить, що Біблія — релігійна книга.

Шекспір подав цю тезу в поетичний спосіб:

*What's in a name? That which we call a rose
By any other name would smell as sweet.*

*Та що ім'я? Як не назвеш троянду,
Не зміниться в ній аромат солодкий.*
(Переклад Пантелеймона Куліша).

Часом доводиться жалкувати, що українська мова не має артиклів. Вони б допомогли виразити головну тему української історії одним реченням. Англійською воно звучало б так: «History of Ukraine is about dropping “the” article». В англійській мові в географічних назвах артикль *the* вживається для окремих регіонів (чи окраїн), а не країн. Винятки стосуються тих випадків, коли назва країни подається у множині (*the United States*) або походить від рік, гір, пустель чи островів (*the Congo, the Lebanon, the Sudan, the Bahamas*). Є один курйозний виняток — *the Gambia*. У 1964 році, коли Гамбія здобула незалежність, її прем'єр-міністр звернувся до Постійного комітету у справі географічних назв із проханням додати до назви країни артикль *the*, щоб її не плутали з більш званою Замбією (*Zambia*).

Упродовж довгого часу в англійській мові *Ukraine* писали з артиклем: *the Ukraine*. Це відображало її формальний статус: вона була не окремою державою, а частиною (окраїною) Російської імперії та СРСР. Відповідно Радянську Україну нерідко порівнювали з окремими американськими штатами («українці — це техасці Росії»). Зміна сталася після того, як Україна в 1991 році проголосила незалежність. Відтоді *Ukraine* пишуть без артикля *the*. Якщо хтось і далі пише чи каже «*the Ukraine*», то це ознака обмовки, неосвіченості або поганого тону. Наприклад: коли Барак Обама під час української кризи 2014 року в одному з інтерв'ю сказав «*the Ukraine*», він став об'єктом журналістських кпинів.

У слов'янських мовах різницю між *the Ukraine* та *Ukraine* можна подати як різницю між «на Україні» і «в Україні». Ця різниця особливо помітна в російському випадку: значна, якщо не більша, частина російської еліти продовжує думати, що Україна — це частина «русского мира» і що українці й росіяни — один народ. 2011 року російський президент Дмитро Медведєв зустрівся з російськими істориками. Коли хтось із них сказав: «в Украине», Медведєв одразу поправив: «на Украине». Мовляв, це там, у них, — «в» Україні, а в нас — «на». Путін натомість говорив

«в Україні» до літа 2013-го. А далі почав говорити «на Україні» й водночас заявив про свою стратегічну ціль — об'єднати росіян та українців у складі однієї держави. Іншими словами, його військовій агресії 2014 року передувала агресія лінгвістична. Колишній радник Путіна, а пізніше його опонент Андрій Ілларіонов одразу після російської агресії радив своїм землякам — ліберальним росіянам: якщо ви хочете бодай чимось допомогти Україні, перестаньте говорити «на Україні» — говоріть «в Україні».

Заради повноти картини додамо, що ця різниця не така важлива в інших мовах. У німецькій артикль у назві країни (*die Ukraine*) — це мовна норма (вживається при назві країн жіночого роду, як-от *die Schweiz, die Türkei, die Slowakei*), а польською говорять і «*na Ukrainie*», і «*w Ukrainie*». Але і Німеччина, і Польща давно відмовилися від територіальних претензій до України, і поляки не вважають, що вони й українці — один і той самий народ.

Це коротке впровадження в тему допомагає проілюструвати одну з найголовніших рис української історії: усе чи майже все, що її стосується, стає предметом гострих ідеологічних дискусій починаючи з таких підставових речей, як сама назва країни.

Одна з найголовніших рис української історії: усе чи майже все, що її стосується, стає предметом гострих ідеологічних дискусій починаючи з таких підставових речей, як сама назва країни

РУСЬ ТА ІНШІ

Двома іншими назвами, за якими знали українців, були «козаки» і «черкаси». Так називали членів військових формувань, які виникли на окраїнах української етнічної території. Обидві назви тюркського походження: «козак» — «вільна людина», а також «кочівник» і «розбійник» (порівняйте «казахи» і «Казахстан»), а «черкаси» — «люди армії» (порівняйте назви гірського народу Кавказу та українського міста Черкаси, котре за козацьких часів стояло на кордоні зі степом).

Тюркське походження цих назв ще раз показує, що Україна постала із синтезу декількох світів. Складові елементи цього синтезу відобразилися в розповсюдженій та часто образливій російській назві українців — «хохли». Хохлом називали пасмо волосся, яке залишали на голеній голові. Цей тип чоловічої стрижки був поширений серед степових народів. Найранішу згадку про неї знаходимо в текстах про одне з китайських племен IV століття. У ранній Речі Посполитій хохол був популярним серед місцевої шляхти та козаків разом з іншими елементами так званої сарматської культури, яка свідомо копіювала степові звичаї. Хохол на голові йшов у парі з поголеним підборіддям. Відповідно українські козаки відрізнялися від мешканців Московського царства, які носили бороди (звідси, правдоподібно, походить українська образлива назва росіян «кацапи»: ходять із довгою бородою, «как цапы»). В очах православних московитів (майбутніх росіян) хохол став символом католицької віри. В їхній уяві українські козаки «ходять по-польски, з хохлами», «у римській вірі бороду січуть (голять)» і взагалі є «поганцями хохлами, сатанинськими угодниками, хамовими внучатами». З часом прийшло розуміння, що козаки хоча й походять із Речі Посполитої, але належать до одної з ними віри і теж є православними. Але негативний посмак лишився: «хохли» нібито й свої, але все-таки інші, зі своїми простацькими звичками та хитрою «хохляцькою» натурою.

Існування пари «хохол/кацап» свідчило, що майбутні українці та росіяни різнилися задовго до того, як стали українцями та росіянами. У випадку українсько-польських стосунків такою парою були «русин/лях». Популярні в Польщі *pierogi ruskie* українською перекладають як «українські вареники», а не «руські пироги»: ті пироги і виглядають, і смакують інакше. Непорозуміння з варениками/пирогамі — лише один із багатьох прикладів великого конфузу, пов'язаного з іншою назвою — «Русь» та похідними від неї: «Росія», «руські», «русини», «росіяни», «малороси» тощо. Це інші та набагато частіші назви, під якими знали Україну й українців. Але якщо історія з Україною та українцями складна сама собою, то історія з Руссю і руськими набагато складніша й заплутаніша. Інакше як термінологічним хаосом її не назвеш.

Почнемо з того, що неможливо точно вказати, звідки взялася ця назва і що вона означала. Існують різні версії походження терміну: місцева — східнослов'янська, а також готська, кельтська, іранська, сербська, скандинавська. Згідно з місцевою версією, «Русь» виводиться від назви східнослов'янського племені, яке жило біля ріки Рось, притоки Дніпра. Саме там містився центр великої середньовічної держави, яка називалася Русь і столицею якої був Київ (Київська Русь).

Проблема з цією версією в тому, що в історичних джерелах згадки про таке плем'я немає. Найімовірніше, це вигадка патріотично налаштованих істориків, які пробували довести, що Руська держава має місцеве походження. Ця теорія була догмою в радянські часи, але її початки сягають середини XVIII століття. 6 січня 1749 року член Російської імперської академії наук Гергард Фрідріх Мюллер (*Müller*, 1705–1783) мав виголосити у Санкт-Петербурзі лекцію «Про походження руського народу і його назви». На основі франкських та візантійських джерел він намагався показати, що Київську Русь заснували скандинави-нормани. Мюллеру не вдалося закінчити свою лекцію. Один із російських академіків перебив його виступ словами: «Ти, достойний авторе, знеславлюєш наш

народ!». Зібрали спеціальну комісію, за рішенням якої Мюллеру заборонили займатися цією темою і порадили менш шкідливу та безпечнішу — історію Сибіру (добре, що його взагалі не заслали туди!).

Ця історія показує рівень пристрастей у дискусії між норманістами та антинорманістами щодо походження Русі. Але ще задовго до цієї дискусії, у XII столітті, на норманське походження Русі вказував анонімний автор «Повісті минулих літ». Він розповідає, як місцеві слов'янські племена не могли дійти згоди й вирішили пошукати собі князя:

«Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні зветься свеями, а другі — норманами, англами, інші — готами, отак і ці. Сказали русь, чудь, словени, кривичі і весь: “Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами”.

І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узали русь. І прийшли вони спершу до словен, поставили город Ладозу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала свою назву Руська земля».

На користь норманського походження говорить також найраніший приклад вживання цієї назви: у Бертинських анналах під датою «839 рік» йде мова про «шведів, які називають себе росами». У сучасних естонській та фінській мовах шведів і далі називають *ruotsi*. Згідно з цією версією, назва «Русь» мала, найімовірніше, професійно-військове походження, подібно до козаків чи черкасів. Вона походила від давньогерманського дієслова «гребти, веслувати». Відповідно «Русь» була назвою військових племен чи дружин, які пересувалися річками та морями на великих човнах.

Про те, що «Русь» була конгломератом, говорить також її звучання. Це збірна форма іменника — подібно до слів:

ножиці, гроші, худоба. «Один із Русі» буде русином, руським, русичем чи руснаком. «Повість минулих літ» називає ще кілька неслов'янських племен зі схожою збірною назвою — весь, меря, мордва, чудь.

Термін «Русь» був, найімовірніше, екзонімом, тобто зовнішньою назвою. Самі вони так себе не називали — як чудь не називала себе чуддю («дивними», тобто іншими), німці — німцями («німими»), індійці — індійцями, а корінні племена Америки — індіанцями. Як приклад найближчої аналогії до «Русі» можна згадати «іспанців». Мешканці Піренейського півострова так себе не називали. Вони були арагонцями, кастильцями, каталонцями, басками. Але поза межами свого півострова, на військовій службі, для чужинців «ставали» іспанцями — бо від античних часів їхній півострів латинською мовою називався *Hispania*.

Спершу назва «Русь» вживалася у двох значеннях — вузькому і широкому. У широкому «Русь» означала всі володіння «руської» династії (нащадків Рюрика), у вузькому — лише ядро їхніх володінь, тобто Середнє Подніпров'я з центром у Києві. Назва «Русь» у вузькому розумінні перестала вживатися з другої половини XIII століття, після того, як державу Рюриковичів розгромили монголи. Відтоді майже сто років титулом правителів Русі послуговувалися тільки галицько-волинські князі. Вони титулували себе *dux totius terrae Russiae* (князь усієї землі Руської), *dux et dominus Russiae* (князь і правитель Руси), *rex Russiae* (король Руси), а останній із них, Юрій II Болеслав (убитий у 1340 році), іменувався *dux totius Russiae Minoris* (князь усієї Малої Руси). Після смерті його володіння перейшли до одного з родичів, польського короля, а титул «руського князя» — до правителя Великого князівства Литовського: останній титулувався «Великим князем Литовським, Руським та Жемайтійським».

Північні — московські правителі почали використовувати термін «Русь» пізніше. Уперше титул «государя всея Руси» вжив у 1478 році московський цар Іван III. З часом Московське царство починає ототожнювати з Руссю тільки себе. Але це ж робить

і Велике князівство Литовське. Внаслідок цього маємо дві «Русі» — південно-західну та північно-східну. Правителі кожної стверджують, що тільки вони представляють «усю Русь», і заперечують таке право за протилежною стороною. Тому литовсько-польська традиція називає північно-східні землі не Руссю, а Московською державою, Московським царством або просто Московією, натомість у Москві Річ Посполиту називають Литовською державою, Литвою, Литовською землею.

Окрім територіально-політичного, «Русь» мала ще й релігійне значення. Вона могла означати Православну Церкву («Руську Церкву») та православну віру («руську віру»). Але не лише православні були «руськими». Руською називалася ще й Греко-Католицька (Уніатська) Церква, яка виникла в 1596 році. Вона хоча й підпорядковувалася Ватикану, але зберегла православний обряд, тобто була «руською». З іншого боку, обидві Церкви також називалися «грецькими» — на знак того, що прийняли християнство від «греків», тобто Візантійської імперії.

«Русь» та «руський» могли означати також національність. Ось що заявляв руський книжник Мелетій Смотрицький (1577–1623): «Не віра робить русина русином, поляка — поляком, литвина — литвином, а народження і кров руська, польська та литовська». Термін «руський» особливо прижився серед простолюду, який жив на пограниччі з народами інших віросповідань, зокрема в Галичині та на Закарпатті. Там релігійні ідентичності збігалися з етнічними. Сказати «я — руський» було рівнозначно заяві «я — не католик» (не поляк і не угорець), «не іудей» (єврей) чи «не мусульманин» (татарин). Але тогочасним «руським» міг бути також той, кого ми сьогодні назвали би «білорусом». Хоча назва «білорус» з'являється вперше одночасно з назвою «українець» (тобто на початку XVII століття), чіткого поділу між білорусами та українцями тоді ще не існувало. Їх єднали спільна «руська віра» та «руська кров», і їхня мова сприймалася як єдина. Майбутніх білорусів та українців могло відрізнити місце походження: оскільки перші походили з литовської частини

Речі Посполитої, їх ще називали «литвинами».

Усі ці назви не були фіксованими і не виключали одна одну. Якби, скажімо, руського шляхтича з литовської частини запитали, хто він, його відповідь залежала би від того, хто і де його про це запитав. Під церквою він назвався би русином, на шляхетському сеймі — литвином, у розмові з іноземцем — польським шляхтичем.

Справу ускладнював факт, що поняття «Русь» вживалося у двох формах — латинській і грецькій. На латинський лад це звучало як *Russia*. Ця форма використовувалася на сусідніх із католицьким світом землях — скажімо, у титулах галицьких князів. Не дивно, що на карті Боплана єдина територія, яка називається *Russia*, — це територія сучасної Галичини, бо тоді галицькі землі офіційно називалися Руським воєводством.

Грецька форма Русі — Ρωσία («Росія»/«Россия»). Спочатку цю форму вживали лише візантійці. Перший приклад, коли вона фігурує в місцевих слов'янських текстах, датовано аж 1387 роком. Так називав себе місцевий митрополит Кипріан («Киевский и всея Росия»). У північно-східних землях «Россия» утверджується аж за часів Петра I. Так він назвав свою імперію, утворену в 1721 році на місці старого Московського царства, але за західними зразками. Проте слов'янська форма «русский» у російській мові не зникає, а існує паралельно з грецькою «российский». Перша вживається переважно щодо осіб російського етнічного походження та віруючих Православної Церкви, друга — щодо підданих російської держави.

Наприклад: чемпіон світу з шахів Гаррі Каспаров — «россиянин», але не «русский», бо має вірменсько-єврейське походження. Натомість росіяни українського походження можуть бути і «русскими», і «россиянами».

Тому між «русским» і «россиянином» в одних випадках можна поставити знак рівності, в інших — ні. Коли українських селян у XIX столітті питали, чи вони «руські», вони відповідали, що так. Але коли їх питали, чи вони того

самого походження, що й росіяни («москалі»), вони обурено відповідали: «Який я кацап?!».

Відрізнити «Русь» від «Росії» допоможе просте правило: Русь може бути «святою», Росія — ні. Російська імперська еліта часто була не руського (не православного) походження, тому Російська імперія не заслуговувала називатися «святою». Відповідно московський цар був «руським», а петербурзький імператор — «російським»; народ — «руським», а держава — «російською». Центрами «святої» Русі були старі православні центри Київ та Москва, але не «німецький» Петербург.

Та складнощі на цьому не закінчуються. Часто до «Русі» додавали прикметники, і тоді число можливих комбінацій збільшувалося. Одна з найраніших карт світу — карта венеційського монаха Фра Мауро (1450) — перелічує аж п'ять земель, які мають назву «Русь» (*Rossia*): «Россія Біла», «Россія Чорна», «Россія Червона», «Россія або Сарматія в Європі» та «Россія або Сарматія в Азії». З усіх цих назв на сучасну схожа лише «Россія Біла» — Білорусь. Тільки що, на відміну від сучасної Білорусі, цю Білу Русь Фра Мауро розмістив на березі Білого моря. Але в тогочасних документах під назвою «Біла Русь» могла фігурувати також і Київщина. Котра з цих територій — справжня Біла Русь: сучасна Білорусь, Біла Русь біля Білого моря чи Київська? Відповідь: кожна. У ті часи кольори білий/чорний були пов'язані не лише з географічними маркерами (моря, ріки й гори), але і з правовим статусом земель: «білий» міг бути синонімом до «вільний». Відповідно «Біла Русь» чи «Біла Росія» — це територія, яка була вільна від монгольської влади і не платила податки монгольським ханам, бо перебувала у складі Великого князівства Литовського.

Окрім «Білої», «Чорної» та «Червоної» Русі, були ще «Мала» і «Велика». Первісно ці назви не були тотожні розміру («малорослі малороси») чи старшинству (великий — старший, малий — молодший). Насправді «Мала» Русь за своїм статусом була старшою і вищою. Це відповідало грецькій (візантійській) традиції називати

«малими» первинне ядро Церкви чи держави, а «великими» — землі, на які ці Церква чи держава згодом поширилися. Відповідно Малою Руссю були південноруські землі з центром у Києві, а Великою Руссю — північноруські землі з центром у Володимирі, а згодом — у Москві. Уперше назва «Мала Русь» зустрічається в 1303 році у візантійських документах для означення Галицької митрополії, і вона зараз же потрапляє в титул останнього галицького князя Юрія II Болеслава. «Велика Росія» у титулі московського царя з'являється аж у XVI столітті. Але не приживається зразу: перші Романови себе так не називали.

«Мала» і «Велика» Русь як фіксовані політичні назви «воскресают» після того, як у 1654 році новостворена українська козацька держава перейшла під владу московського царя, тобто коли ці дві Русі нарешті «зустрілися». Виглядає, утім, що ці назви імпортували в Московське царство саме українці. Першими їх почали вживати архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський (?–1627) та київський митрополит Ісаєя Копинський (?–1640), а вслід за ними — козацький гетьман Богдан Хмельницький у листах до московського царя. Факт київського імпорту не мав би викликати здивування, якщо взяти до уваги, що тодішній Київ за рівнем освіченості переважав Москву, а українська еліта дуже впливала на політичне та культурне життя Московського царства. З перетворенням Московського царства на Російську імперію «Мала» і «Велика» Русь набирають іншого, прямого значення: вони починають означати розмір. Це відображало нову реальність. «Мала» Русь (козацька держава) таки була меншою за «Велику» (Російську імперію). Так, козацький канцелярист Семен Дівович у поемі «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762) вкладає в уста своєї малоросійської батьківщини такі слова:

*Ты Великая, а я Мала, живем в смежных странах.
Что ж я Малой называюсь, а ты Великой,*

*То как тебе, так и мне нимало не дико,
Ибо твои пределы пространнее моих,
А мои обширностями поменьше твоих.*

Дівович, проте, наполягає на рівній гідності Малої та Великої Русі.

У значенні статусу й розміру «Мала» і «Велика» Русь і, відповідно, «малороси» й «великороси» остаточно утверджуються в ХІХ столітті. У Російській імперії термін «малорос» стає офіційною нормою — тоді як в іншій частині українських земель, що перебувала під владою австрійських імператорів, нормою є «руські», «русини». У ХХ столітті обидва терміни поступово витісняються назвами «Україна» та «українці». Після Другої світової війни, коли радянська влада завершує об'єднання всіх українських земель у складі одної держави, ці назви стають нормою. Але «малороси», «хохли» та «русини» не зникають. Перші дві з'являються щоразу, коли російська еліта хоче підкреслити своє «старшинство» та ствердити монополію на минуле й сучасне України та всієї Східної Європи. Натомість «русини» і «руський» залишаються живучими на Закарпатті та на території, яка опинилася поза Радянською Україною (Пряшівщина у Словаччині).

Ця коротка історія «Русі» та похідних від неї назв відображає тривалу еволюцію від племен до сучасних держав. Крива цієї еволюції нагадує довгий і заплутаний лабіринт, у якому одна й та сама назва могла означати різні речі, а одні й ті ж речі могли мати різні назви. З моменту утворення Російської імперії російська еліта пропонує дорогу навпростець: «Росія завжди була Руссю!». Відтоді вона заявляє про свій монопольний копірайт на минуле та сучасне всієї Східної Європи. Дві речі дозволяли їй вводити в оману решту світу. Перша: Російська імперія, колишне Московське царство, зберегла руську династію, а тому могла видавати себе за єдиного легітимного (законного) спадкоємця Русі. Нині, після того, як Росія перестала бути монархією, така легітимація виглядає щонайменше дивною. Друга: світові мови

не встигають за змінами. Зокрема, сучасною англійською, німецькою, французькою «Русь» і «Росія» звучать однаково. Навіть у працях іменитих західних істориків можна натрапити на такі неоковирні терміни, як *Kievan Russia* (Київська Росія) чи просто *Russia*. Чутливіші історики пробують писати «Русь» та «руський» як *Rus, Rusian* (з одним *s*), *Ruthenian, Ruthenische, Reusische*, а поросійськи — «роуский». Але поки що цей правопис не прижився: старі звички вмирають повільно.

Для нашої ж розповіді важливо розуміти, що «руський» не був тотожний «російському». «Русь» і «руський» були, як ті дві гральні кості, котрі могли давати різні комбінації і, відповідно, різні значення. У багатьох випадках вони могли бути близькими до того, що ми зараз назвали би Україною та українським. Приклад такої близькості надibuємо в одному з найперших докладних описів нашого регіону. Його зробив 1584 року Себастьян Кльонович у поемі під назвою «Роксоланія»:

*Скажемо спершу: ліси неосяжні займає Русь славна,
Ген до литовських угідь землі доходять її,
Тягнуться пуці густі до московських суворих
просторів,
Краю немає й кінця руським безмежним лісам.
Скований снігом і льодом міцним океан відділяє
Царство Борея страшне від володінь всіх Русі.
Альпами Бог відділив від Авсонії руську країну,
Понт сам Евксинський — кордон східний від гетів
лихих.*

«Роксоланія» — поетична форма назви «Русь». Її територія приблизно збігається з межами тогочасної української території. Це, зокрема, підтверджує список міст, які Кльонович описує в поемі: Перемишль, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Київ. Поет чітко проводить різницю між Роксоланією («Руссю славною», «руською країною») та Росією («московськими суворими просторами»). Одна від одної відрізана «густими пуцями» (у тогочасних південноруських текстах Московське

царство фігурує як «Залісся», тобто територія, відділена лісами). Південні кордони Роксоланії Кльонович щедро розтягує аж до Чорного моря (Понту Евксинського). Сучасні читачі, напевне, не зрозуміють, як Роксоланія могла простягатися аж «ген до литовських угідь»: де ж тоді Білорусь? Тут можливі два пояснення. Перше: «литвинами» у тогочасній Русі називали предків теперішніх білорусів; друге: предки теперішніх білорусів теж були русинами і частиною Роксоланії. У першому випадку «литовські угіддя» включають білоруські землі, у другому — етнічні литовські землі. Який із цих випадків має на увазі Кльонович, ми не знаємо: термін «Литва», так само, як і «Русь» та «Україна», мав більш ніж одне значення.

*«Руський» не був тотожний
«російському». «Русь» і «руський»
були, як ті дві гральні кості,
котрі могли давати різні
комбінації і, відповідно, різні
значення. У багатьох випадках
вони могли бути близькими
до того, що ми зараз назвали би
Україною та українським*

Але вже зовсім може спантеличити нинішніх читачів рядок: «Альпами Бог відділив від Авсонії руську країну». «Авсонія» — це антична назва Італії. Як Роксоланія може межувати з Італією, і до чого тут Альпи? Проте й тут можна здогадатися, про що йдеться, якщо згадати про схильність поетів до перебільшення. Тому Карпати тут названі «Альпами». У старослов'янських мовах усі романомовні народи називали «волохами».

Теперішні «Італія, італійці» звучали так само,

як теперішні «Румунія, румуни» — «Волохи». Отже, якщо Карпати стали «Альпами», то чому не піднести «Валахію» до статусу Італії? Читач легко зрозуміє суть цих замін, придивившись до карти Боплана: на ній Карпати відділяють руські землі від Валахії (сучасної Румунії).

Поема «Роксоланія» описує ситуацію XVI століття, і на її підставі можна припустити існування спільного українського простору. Подібний опис дає й Іван Переверзнев, учитель зі Слобожанщини — українсько-російського пограниччя — через два століття після Кльоновича. У 1788 році він писав, що коли жителі великого простору від Галичини до Дону приходили на прощу до Києва, то, попри відмінності у звичках, говірках і навіть віровизнанні (православні та греко-католики), вони дивилися одне на одного не як на чужинців, а як на родичів («однородцов»).

І Кльонович, і Переверзнев були людьми освіченими. Ми, однак, мало знаємо, як сприймали себе люди, які не вмiли ані читати, ані писати, а тому не залишили «паперового слiду». Тут можна тільки задовольнятися окремими фрагментарними свiдченнями. А вони подають уже знайому картину термiнологiчного хаосу. Ось приклад: на початку XX столiття провели опитування серед чотирьохсот двадцяти робiтників цукрових заводiв у Центральнiй Украiнi. Триста дев'ятнадцять назвалися «руськими», шiстнадцять — «малоросами» i сорок чотири — «бiлорусами». Це не означає, що вони належали до трьох рiзних народiв. Найiмовiрнiше — що до одного й того ж, але називали себе по-рiзному. «Бiлорусами» вважали себе тi, хто думав, що розмовляє мовою «бiлого» (тобто росiйського) царя. Яка це була мова, самi вони не могли сказати. Частина стверджувала, що iхня мова «православна», частина взагалi не могла вiдповiсти.

Такий хаос зберiгався щонайменше до перших десятилiть XX столiття. Усього лише яких сто рокiв тому, у 1918 році, анонiмний британський аге́нт в Украiнi доносив вiйськовому мiнiстерству про настрої серед мiсцевого селянства:

«Коли спитати простого селянина в Україні про його національність, він відповість, що він православний; коли ж заставити його сказати, є він великоросом, поляком чи українцем, він відповість, що він селянин; якщо ж допитуватися, якою мовою він розмовляє, то він скаже, що розмовляє “тутейшою мовою”. Можна, звичайно, отримати від нього відповідь, що він “руський”, але ця заява навряд чи визначає питання про його відношення до українства; він попросту не думає про свою національність у тих поняттях, що інтелігенція».

ТРАДИЦІЯ І МОДЕРНІСТЬ

Більшість із наведених вище прикладів ілюструють золоте правило істориків: «Минуле — це інша країна. Там усе робиться по-іншому». Одна з головних різниць: у минулому етнічне походження чи національна належність не займали того важливого місця, яке ми приписуємо їм тепер. Коли б у минулому спитати мешканців будь-якої території, хто вони, перші три відповіді були би: «ми — місцеві», «ми належимо до такої і такої релігії», «ми належимо до такого й такого стану» (селяни, міщани, ремісники — ковалі, мельники тощо, а раби чи кріпаки могли би назвати ім'я свого рабовласника чи поміщика). Згадане вище донесення британського агента це правило добре ілюструє. Це, так би мовити, нормальний спосіб думання наших предків.

Сучасним людям годі його зрозуміти. Ми живемо у світі документів. Нам заміряють зріст, описують колір очей, з'ясовують, якою мовою ми розмовляємо, які наші доходи тощо — а тоді вносять цю інформацію в посвідчення особи. Або її збирає Google. На основі цієї інформації визначають нашу придатність до посади, лояльність до влади, купівельну спроможність тощо. Приказка сталінських часів «нема папірця — нема людини» досить точно передає цю

рису модерності.

Золоте правило істориків: «Минуле – це інша країна. Там усе робиться по-іншому»

У домодерному світі легко було все життя провести без документів. Ідентичність залежала від стосунків не так між людьми, як між людьми і Богом. Тому можна було спокійно обійтися без *Google* – бо не *Google*, а Бог знав усе.

Ось приклад: ще три-чотири покоління тому в Україні більшість людей жила в селах і рідко хто знав дату свого народження. Зате всі знали день іменин: день християнського святого чи святої, на честь яких їм дали ім'я. Якщо дівчинка народилася на початку січня, у другій половині серпня, на початку вересня або ж у середині жовтня – час, коли у християнському календарі були свята Діви Марії, то вона діставала ім'я Марія. Щодо чоловічих імен, то в церковному календарі найчастіше зустрічалося свято Івана. Тому назва «Івани» стала збірною для українців та росіян («народ Іванів»). Якщо хлопчик народився на початку березня, то його, як Тараса Шевченка, могли назвати іменем православного святого – константинопольського патріарха Тарасія (784–806), іменини якого припадали на 10 березня.

Усі ці імена вказували, що селяни належать до християнської віри – на відміну від, наприклад, іудеїв, які називали дітей іменами зі Старого Завіту (Авраам, Мойсей, Сара тощо). Об'єднувало християн та іудеїв одне: їхня ідентифікація була, так би мовити, вертикальною – тобто випливала зі стосунків між ними і Богом.

У сучасному світі майже перестали святкувати іменини – замість них ми святкуємо дні народження, записані в паспортах. Церква відділена від держави. Тому в офіційних документах конфесійна належність згадується

рідко, якщо взагалі згадується. Український паспорт можуть мати і православний, і греко-католик, і іудей, і кримський татарин, і атеїст. Наші ідентичності фіксуються в багатьох різних документах. І серед усіх можливих ідентичностей часто на перше місце виходить *національна*: тієї держави, яка дає паспорт.

*Перехід від релігійної
вертикальної
ідентифікації (людина — Бог)
до національної горизонтальної
(людина — людина) означав
радикальне переписування
старих ідентичностей*

Перехід від релігійної вертикальної ідентифікації (людина — Бог) до національної горизонтальної (людина — людина) означав радикальне переписування старих ідентичностей. У сучасному суспільстві дітям можна давати імена, яких не було у християнських текстах, — скажімо, «поганські» імена київських князів. Традиція присвоювати ці імена виникла лише в середині XIX століття. Саме тоді з'являються перші Володимири, Ярослав, Ігорі, Ольги — спочатку в сім'ях національно свідомої інтелігенції, а згодом — серед міщан і селян.

Змінюються не лише імена людей, а й назви народів — у міру того, як із традиційних релігійних спільнот вони перетворюються на модерні світські нації. Пруси й баварці стають німцями, жмудини — литовцями, литвини — білорусами, московити (москалі) — росіянами, волохи — румунами, іудеї (жиди) — євреями, а австрійські русини та російські малороси — українцями.

Ці зміни провокували й провокують суперечки. Скажімо,

білоруси з литовцями сперечаються, хто має вагоміші історичні права на назву «литвини»; українці твердять, що росіяни «вкрали» їхнє ім'я, бо Москва має таке саме відношення до Русі, як сучасна Румунія (*Romania*) до античного Риму (*Roma*); росіяни ж запевняють, що українці — штучна нація, яку вигадали в ХХ столітті: німецький генштаб, поляки, більшовики, жидомасони тощо — бо доти їх називали «малоросами».

Якщо на хвилину забути про політичні обертони цих суперечок, то варто зазначити, що вони базуються на помилковому припущенні, що назви незмінні. Насправді усе на світі підлягає змінам. Без цих змін ми й далі жили би, за словами історика, у світі, де третина дітей не доживає до п'ятирічного віку, а багато жінок помирає при пологах; у світі, де багато астрологів та алхіміків, але мало науковців; де багато деспотів, але мало або зовсім немає університетів, банків, заводів, окулярів, фабричних труб і піаніно. І, додамо від себе, — паспортів та фіксованих національних ідентичностей.

Концептуалізація цих змін — справа нелегка. У різних народів і на різних континентах ці зміни проходили з різною інтенсивністю і в різні часи. В одних вони були питомими, в інших — імпортованими внаслідок глобалізації та колонізації. Загальний характер цих змін можна описати короткою формулою: модернізація. Але й ця формула потребує окремих пояснень, що таке модерність і чим вона відрізняється від світу домодерного.

Часом цю різницю описують за допомогою протиставлень (дихотомій). У домодерному світі більшість населення живе в селах і з праці на землі, у модерному світі — у містах і з праці в промисловості. У домодерному світі читати вміють лише одиниці, у модерному — лише одиниці *не* вміють читати. Для домодерного світу характерна низька соціальна й географічна мобільність: селянин, який народився селянином, так селянином і помре, причому, найімовірніше, у тому самому селі — як співається в пісні про ватажка опришків Олексу Довбуша: «Де родився, там й загину». У модерному світі

селянські діти чи внуки, розпрощавшись із малою батьківщиною своїх предків, можуть стати професорами, поетами, головнокомандувачами і навіть правителями супердержав (як-от три останні генеральні секретарі компартії Радянського Союзу Хрущов, Брежнев та Горбачов чи американський президент Барак Обама).

Дихотомії допомагають упорядкувати мислення. Вони, проте, не дуже добре надаються для опису реальності. Скажімо, протиставлення «сільський/міський» — одне з ключових для означення переходу від домодерного до модерного світу. Вважається, що суспільство стає модерним тоді, коли частка його мешканців у містах сягає п'ятдесяти і більше відсотків. Якщо триматися цього критерію, то Україна стала модерною аж у 1960-х, а весь світ — лише на початку 2000-х. Доходимо формально правильного, але фактично позбавленого сенсу висновку: модерність почалася всього кілька десятиліть тому!

Інша трудність полягає в тому, що ці критерії можуть бути різними в різних суспільствах. Так, говорячи про частку міського населення, треба взяти до уваги, що в різних країнах розмір міста визначався по-різному. У XIX столітті в Європі він коливався від двох тисяч мешканців в Ірландії, Німеччині, Франції до двадцяти тисяч у Нідерландах. Відповідно 50% міського населення в Ірландії — це зовсім не те саме, що 50% міського населення в Нідерландах. Критерії, які ми часто вживаємо як універсальні, — це насправді критерії конкретного суспільства. Стосовно модерності таке суспільство можна описати формулою *WASP* — *White, Anglo-Saxon, Protestant*. Саме англійське суспільство вважають батьківщиною модерності. Питання: чи можна цими критеріями замірювати суспільства, де більшість мешканців не є ані англосаксами, ані протестантами, ані навіть білими?

Щоб вийти з цієї вузької вулички дихотомій і критеріїв, варто перенести акценти з об'єктивних ознак (тих, які можна помацати та порахувати) на ознаки суб'єктивні (ті, які існують у нашій голові). Почнемо з історії самого терміну «модерний». Він має латинське походження

й виводиться зі слова *modo* – недавній. Уперше він з'явився аж після падіння античного Риму, у VI столітті, і належав до т. зв. вульгарної латини. Сам факт походження натякає на його смислове навантаження. Вульгарна латина вважалася гіршою за латину античну. Відповідно «модерне» означало щось, що завідомо було гіршої якості. Усе нове (модерне) програвало порівняно зі «старими добрим часами». *Homines novi* (нові люди) означали приблизно те саме, що французькою *nouveaux riches* (нுவориші) чи російською «новые русские», а українською – «нові українці»: люди з поганими манерами. Модерне мало право на існування настільки, наскільки воно пробувало імітувати античне. Як риторично запитував Франческо Петрарка: «Чим є вся історія, як не похвалою (античному) Риму?».

«Модерне» радикально поміняло значення з негативного на позитивне за останні три-чотири століття. Початки цієї зміни видно у т. зв. «сварці між античниками та модерністами», котру в XVII–XVIII століттях вели французькі та британські літератори. Античники Жан де Лафонтен, Джонатан Свіфт та інші стверджували, що пік розвитку людської цивілізації припав на античні Грецію і Рим; усе, створене пізніше, було менш вартісним. Модерністи натомість звертали увагу на наукові відкриття. Можливо, казали вони, Гомер, Платон чи Вергілій дійсно залишаються неперевершеними, але Архімед та Птолемей не витримують порівняння з Коперником чи Ньютоном.

Від XIX століття «модерне» та «античне» уже твердо міняються місцями. В уяві освічених людей модерність несе в собі обіцянку змін на краще. Щоб бути модерним, не обов'язково жити у промисловому, урбанізованому, освіченому тощо суспільстві – вистачить бажати, щоб твоє суспільство стало промисловим, урбанізованим та освіченим. Якщо традиціоналісти легітимізують себе вірністю традиціям, то модерністи – вірою у краще майбутнє. Модерність починається тоді, коли люди починають вірити у зміни і бажати їх.

Як і кожна дихотомія, протиставлення «традиційна

спільнота/модерне суспільство» має обмеження. Зокрема, воно не означає, що модерні суспільства не знають традицій і живуть без них. Жодне суспільство не може існувати без традицій, і модерне — не виняток. А якщо йому їх бракує, воно їх вигадує — як-от цитовану вище традицію називати дітей княжими іменами. Тому ХІХ століття називають ще століттям «винайдення традицій». Головна ознака модерності — не наявність чи відсутність традицій, а спосіб, яким ці традиції передаються. У традиційному суспільстві син вчиться ораторати, працюючи в полі з батьком; донька вчиться вести домашнє господарство, допомагаючи матері; учень ремісника вчиться ремесла у майстерні свого майстра... Спосіб передання традиційного знання — усний та особистісний. Батько знає сина, матір — доньку, майстер — учня, і щоб навчити їх, не потрібні ані підручники, ані навіть уміння читати.

Натомість модерне суспільство потребує освіти. Щоб робітники на фабриці чи заводі могли оволодіти технологічними операціями, вони мають бути бодай мінімально освіченими. Індустріальне виробництво не може функціонувати без масових шкіл, а масово навчати дітей можна лише за підручниками зрозумілою їм мовою. Заради того різні діалекти та говірки мають бути зведені до одної уніфікованої та стандартизованої — так званої літературної — мови.

Модерна еліта мусить дбати про мову, бо від цього залежать сила економіки і, відповідно, її влада. Модерна держава «одружується» з народною культурою, і дитина такого шлюбу — нація. Традиційне суспільство могло обійтися без націй — модерне суспільство без націй обійтися не може. Це не виключає можливості того, що в домодерному світі існували протонаціональні спільноти. Натяки на їх існування бачимо в поемі «Роксоланія» Кльоновича чи в «Топографическом описании» Переверзнева. Але то були радше нації «в собі», аніж нації «для себе». Вони знали, ким вони не є, але не могли сказати, ким вони є. Щоб нація «в собі» стала

нацією «для себе», треба книжок, паспортів, карт, шкіл тощо — усіх тих елементів модерного світу, які *фіксують* національні ідентичності та роблять ці ідентичності *масовими*.

Різницю між нацією «в собі» та нацією «для себе» можна передати й через інше протиставлення: «народ» і «нація». Народ існує сам собою — так, як ростуть трава чи дерева. Натомість націй у природі не існує. Їх треба плекати, як плекають газони чи сади. Відповідно новий продукт потребує нової назви. Хто ж буде називати Люксембурзьким садом чи парком «Софіївка» ліси, які існували перед тим на їхньому місці !

Традиційне суспільство могло обійтися без націй — модерне суспільство без націй обійтися не може

Центральними фігурами в перетворенні народів на нації є «садівники» особливої породи — поети, письменники, літературні критики, історики, географи, філологи та інші «високочолі» представники еліт. Вони звеличують минуле нації і пророкують їй ще величніше майбутнє, визначають її кордони та малюють карти, пишуть національну історію, створюють граматику національної мови, а передусім — обирають або вигадують назву своїй нації. Доки вони не дійдуть згоди, як її назвати, пануватиме термінологічний хаос.

Можна досить точно сказати, коли закінчився цей хаос: в останні десятиліття XIX століття. Доти немає згоди щодо того, як мають називатися більшість слов'янських народів, за винятком поляків та росіян. В українському випадку терміни «руський», «малоросійський» та «український» можуть виступати як взаємозамінні, а можуть і виключати один одного. Так, анонімний автор (чи автори) «Історії

Русов» — патріотичного твору, який у першій половині ХІХ століття мав популярність серед нащадків української козацької старшини, не погоджувався на зміну назви своєї батьківщини з «Русі» на «Україну», бо, на його думку, назву «Україна» вигадали «безсоромні і злосливі польські й литовські баснословці». Уперше термін «русько-український» з'явився в середині ХІХ століття. Його «викував» галицький руський поет Іван Гушалеви́ч під час революції «Весни народів» (1848–1849), щоб підкреслити єдність Галицької Русі «з берегів Дністра» з Україною «із берегів Дніпрових». У 1890 році цей термін з'являється в назві першої української політичної партії (Русько-Українська радикальна партія), а в 1898 році фігурує в титулі першої академічної історії — «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. Наприкінці Першої світової війни на уламках Австро-Угорської та Російської імперій виникають держави, які мають у своїх назвах слово «українська»: Українська Народна Республіка, Українська держава, Західно-Українська Народна Республіка, Українська Радянська Соціалістична Республіка. У міжвоєнну добу назви «українці, українські» поступово витісняють «русинів, руських», і після Другої світової війни, після радянського об'єднання всіх українських територій у складі Української РСР, «Україна» стає загальноприйнятною нормою.

У сухому залишку всю нашу довгу розмову про назви можна звести до такої формули: «Русь» — це переважно назва традиційної спільноти, «Україна» — переважно назва модерного суспільства. У тому сенсі творення України було потрійним: із народу — у націю, із традиційного суспільства — у модерне, з Русі — в Україну.

Ця формула, звісно, спрощена й вимагає уточнень.¹ Однак недоліки цієї формули компенсуються її головною перевагою: вона надає сенсу термінологічному нонсенсу.

Наша дискусія про назви відсуває на другий план інші не менш важливі питання: з якого матеріалу утворені суспільства, назви яких ми обговорюємо? Яким є той соціальний капітал — суспільні цінності, міжособові

стосунки, взаємини між суспільством і владою — що передається з покоління в покоління? Чи (і до якої міри) цей капітал підлягає змінам при кожній такій передачі?

Автор цих рядків притримується погляду, який, може, не аж такий прийнятний чи модний серед сучасних істориків та соціологів, але який, на його думку, краще описує нашу реальність: між світом традиційним і світом модерним існує більше зв'язків, аніж ми собі уявляємо. Ці зв'язки з минулим відіграють значну роль у тому, що останні тридцять років колишні комуністичні країни після падіння комунізму рухаються такими різними траєкторіями. Зокрема, вони пояснюють особливість розвитку України — як переваги, які вона успадкувала, так і проблеми, з якими не дає собі ради.

Про це — решта книжки.

---

¹ Головне суттєве уточнення: наприкінці XVI — на початку XVII століть сформувалася спільнота «руський народ», котру можна назвати прообразом української нації. Але, по-перше, досить швидко до назви цієї спільноти додалися також назви «Україна, українська», а по-друге, мова йде про ранньомодерні часи.

РОЗДІЛ II.

РУСЬ

«Кому на Русі добре жити?» — питав у 1870-х роках російський поет Микола Некрасов. Він помер, так і не давши відповіді. Та якби й дав, то вона стосувалася б і його самого: не поетам. Бути поетом на Русі почесно, але небезпечно. Як іронізував Осип Мандельштам, «поезію поважають тільки в нас — адже більше ніде за поезію не вбивають». Доля Мандельштама підтвердила його слова: сам він загинув у ГУЛАГу в 1938 році.

Ніхто не брався підрахувати, скільки ще, окрім Мандельштама, російських, українських, грузинських, казахських та інших поетів загинули в Російській імперії та СРСР. Можна сміливо припустити, що рахунок йшов на сотні, якщо не тисячі. Лише в Радянській Україні з 1930-х жертвами репресій стали 85% (двісті двадцять три із двохсот шістдесяти) поетів, письменників та літературних критиків. Після смерті Сталіна в 1953 році репресії перестали бути масовими. Та не припинилися зовсім, і серед усіх репресованих у 1960–1980 роках поети й літератори продовжували пропорційно посідати одне з перших місць.

Українського поета Василя Стуса вперше заарештували в 1972 році та засудили на п'ять років ув'язнення і три роки заслання. Восени 1979 року він повернувся до Києва. На волі був недовго. Стус приєднався до Гельсінської групи захисту прав людини і «заробив» на другий арешт. У травні 1980 року його засудили на п'ятнадцять років тюрми і заслання. Поки його відправляли в зону, у сусідній комуністичній Польщі почалися робітничі страйки та утворилася багатомільйонна антикомуністична профспілкова організація «Солідарність».

Комунізм був і в Україні, і в сусідній Польщі. Тільки

що в Польщі він був значно м'якшим: поетів там не репресували десятками, у місцевих бібліотеках можна було читати книжки та журнали, заборонені в СРСР, польські селяни не знали колгоспів, Варшава була єдиною комуністичною столицею, де давали концерт The Rolling Stones, Католицька Церква мала більші впливи, ніж польські комуністи, а в 1978 році краківський кардинал Кароль Войтила став першим папою – слов'янином.

Стус захоплювався Польщею. У тоталітарному комуністичному світі, писав він у своїх «Таборових зошитах», немає жодного іншого народу, який би так віддано захищав своє людське й національне право. Він передбачав, що Польща готує крах комунізму, і жалкував, що сам не є поляком. Його особливо турбувало, чи «стане польський приклад і нашим». Українці, вважав він, психологічно найближчі до поляків. Але їм бракує головного – національного патріотизму.

Тим часом у Радянській Україні влада готувала 1500-річний ювілей Києва. Цю дату висмоктали з пальця: ніхто не знав, коли насправді був заснований Київ. Радянська влада вигадала цей ювілей на протигагу тисячолітньому ювілею хрещення Русі в 988 році. Усе це дало Стусові привід іще раз переосмислити вплив православного християнства на Україну. Він так писав про хрещення Русі: «Гадаю, що було зроблено першу помилку – візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західний дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися із цієї двоїстості духу, двоїстості, що витворила згодом комплекс лицемірства».

Слова Стуса нагадували висновки відомого російського візантолога Олександра Каждана. У 1978 році йому, як єврею, дозволили виїхати з СРСР. Він оселився у США, працював у Гарвардському університеті. Там, підсумовуючи свою наукову кар'єру, він написав:

«Коли я думаю про Візантію, про її значення для людини ХХ століття, я завжди повертаюся

до одної і тої ж ідеї — Візантія залишила нам унікальний досвід європейського тоталітаризму. Для мене Візантія — не стільки колыска православ'я чи берегиня скарбів античної Еллади, скільки тисячолітня лабораторія тоталітарного досвіду, без осмислення якого ми, очевидно, не в змозі уявити своє власне місце в історії».

Василь Стус помер у таборі в Росії 4 вересня 1985 року. За офіційною версією причиною стала зупинка серця, за іншою — його смерть підлаштували тюремні наглядачі. А майже чотири роки по тому, як він і передбачав, із Польщі почався крах комунізму. У червні 1989 року «Солідарність» виграла на перших демократичних виборах і сформувала антикомуністичний уряд. Револьюційна хвиля рушила далі на Схід. У вересні 1989 року в Києві відбувся установчий з'їзд Українського Народного Руху, який моделював себе за зразком «Солідарності».

Після довгих років комуністичної ізоляції Радянська Україна почала відкриватися для зовнішнього світу. Влітку 1990 року до Києва на міжнародну наукову конференцію приїхав гарвардський професор-візантолог Ігор Шевченко. Він народився у міжвоєнній Варшаві, у сім'ї петлюрівського офіцера, а після війни емігрував до США. До Києва, міста молодості свого батька, він приїхав уперше. І, спостерігаючи за змінами в українській столиці, зробив висновок:

«Візантійська спадщина... разом із пізнішими довготривалими тенденціями... можуть, у нурті стрімких перемін, відступити на задній план, проте їхні наслідки не вивітряться за одну ніч».

Долі Василя Стуса, Олександра Каждана та Ігоря Шевченка склалися по-різному. Але всі троє дійшли спільного висновку: факт, що київський князь Володимир прийняв 988 року християнство з Константинополя, а не, як поляки, із Риму, мав великий вплив на народи, які перебували в тіні Візантійської православної цивілізації

впродовж наступної тисячі років.

*Факт, що київський князь
Володимир прийняв 988 року
християнство
з Константинополя, а не,
як поляки, із Риму, мав великий
вплив на народи, які перебували
в тіні Візантійської православної
цивілізації впродовж наступної
тисячі років*

МІЖ ЦИВІЛІЗОВАНИМ І ВАРВАРСЬКИМ СВІТАМИ

Історія кожної країни пов'язана з її географією. Рідко хто усвідомлює факт, що Україна — одна з небагатьох країн світу, де виробляють коньяк. Коньяк (чи, правильніше, бренді) — це винахід XV століття. До цього головним виноградним продуктом було вино. Але й тут Україна серед лідерів: вона входить до двадцяти п'яти найбільших світових виробників вина. Іншими словами, належить до країн, клімат і ґрунт яких дозволяють вирощувати виноградну лозу.

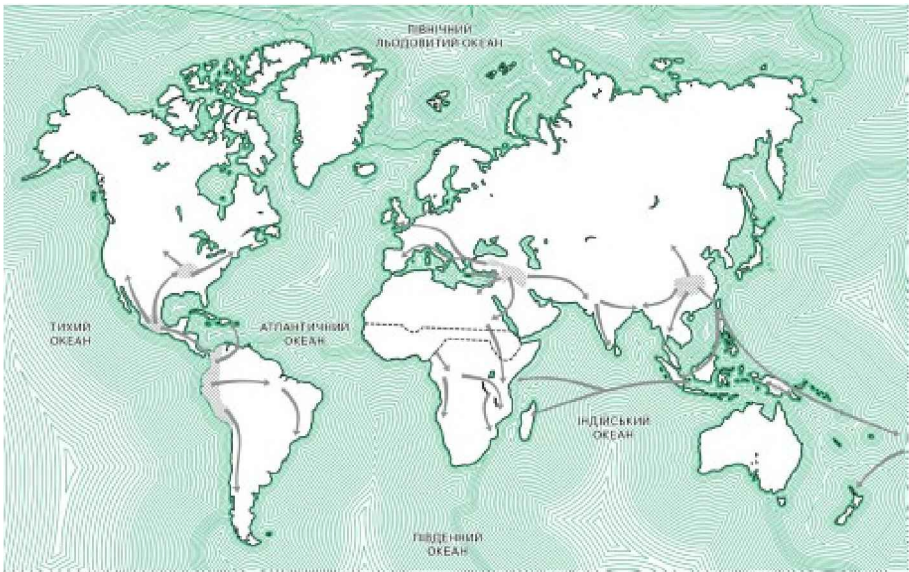
Географічне розташування країн, де виноградна лоза росла в іддавна, очевидне — це довкілля Середземномор'я. Культура вирощування винограду виникла в його східно-південній частині, яку тепер називають Західною Азією або Близьким Сходом. Т. зв. «родючий трикутник» — землі між Середземним морем і Перською затокою, орошені Тигром, Євфратом та Нілом, —

був батьківщиною перших писемних цивілізацій. Але набагато раніше ці землі стали батьківщиною пшениці, жита й інших злаків, окультурених десь близько десяти тисяч років тому, під час найранішої революції в людській історії — переходу до землеробства.

Хліб і вино — символи християнства. У середньовічні часи християнство визначало кордони Європи. Саме ж воно виникло в доквітлі іудейської, грецької та римської культур. Тому яку би історію ми не вибрали — економічну, політичну чи культурну — Середземномор'я залишається колискою європейської цивілізації. Воно простягалося від Єгипту на півдні до Чорного моря на півночі, від Гібралтару на заході до Кавказу на сході. Північніше жили варвари. У давні часи головна лінія поділу між цивілізацією і світом варварів проходила по осі «Південь — Північ». Середземномор'я було тим цивілізованим «Півднем», де містилися всі багатства світу: золото й срібло, вишукані тканини, добрі вина. І, звичайно, — книжки та бібліотеки.

Останні мало цікавили варварів. Головними підставами їхнього життя були праця на землі для тих, кому дозволяли природні умови, і кочівництво — для решти. Одні входили в контакти з іншими, а всі разом — із цивілізованим Півднем через торгівлю і війни. Зрештою, розбій і торгівля в ті часи не дуже різнилися. Часто вони були різними боками однієї монети, бо разом вкладалися в загальну схему економіки, яка значною мірою базувалася на насильстві. Прикметно, що аж до XVIII століття одним із головних товарів на середземноморських ринках були поневолені та привезені з Півночі раби.

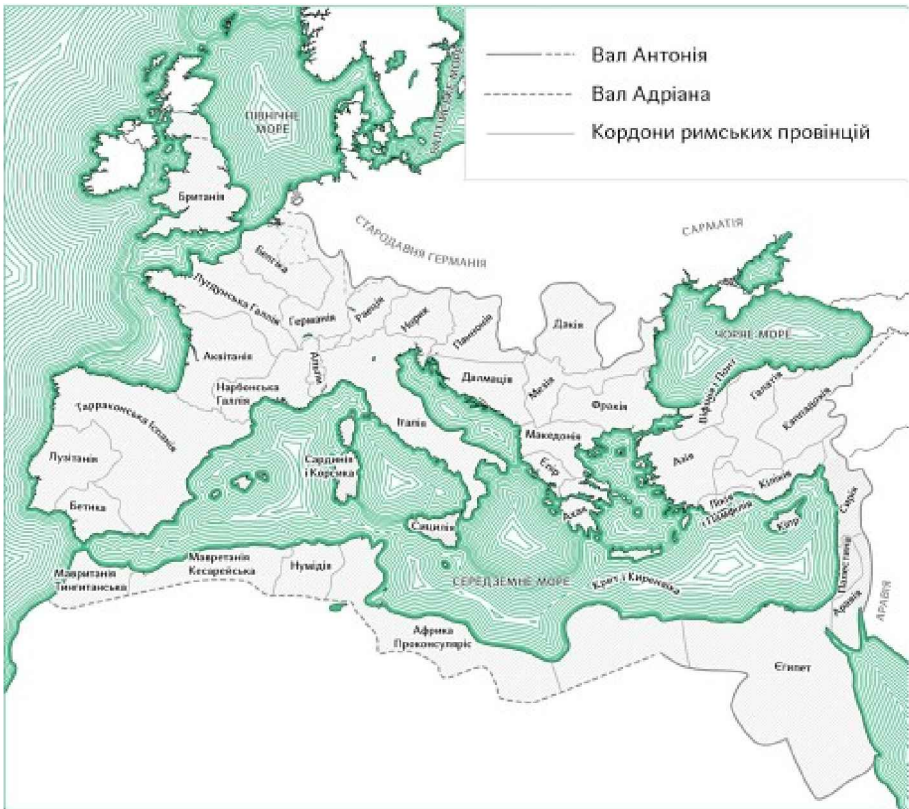

Осередки виникнення землеробства

Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/Neolithic_Revolution

З іншого боку, багатства Півдня діяли на північних варварів, як магніт, наслідком чого були постійні набіги на цивілізовані землі. За Римської імперії Південь пробував захиститися від варварів лінією фортифікацій (*limes*). Вона тягнулася від атлантичного узбережжя північної Британії через увесь Європейський континент аж до Чорного моря. В уяві римлян лімес був чимось більшим, ніж просто укріпленням. Це була та майже священна межа, яку жодна цивілізована людина не перейде без дуже серйозної на те причини.

Кордони Римської імперії в середині II ст. н. е.

Від середини I тисячоліття до Р. Х. одним із головних центрів середземноморської цивілізації була «Мала Греція» – Пелопоннеський півострів та декілька островів, бідних на природні ресурси. Для сільського господарства тут надавалися лише 25% території, решту займали гори. Брак землі та інших ресурсів змушував населення заселяти сусідні території. З Пелопоннесу грецькі колонізатори пересувалися по всьому Середземномор'ю та через протоки заходили в сусідні моря і на їхні узбережжя. Грецька колонізація зв'язала все Середземноморське узбережжя в один світ, а пізніші походи Олександра Македонського та римських полководців об'єднали його в одне політичне тіло.

Подорожі морем були небезпечні. Відстань між життям і смертю, казали давні греки, вимірюється товщиною

корабельної дошки. Особливо небезпечним було Чорне море. Тут, на відміну від Середземного чи Адріатичного, нема островів, де можна було би пристати по дорозі, а на березі жили войовничі племена. Стародавні елліни спочатку називали це море «негостинним» (Понтом Аксинським). А потім, щоби ввести в оману долю й богів, із властивою давнім грекам хитрістю перейменували його на «гостинне» (Понт Евксинський).

Для греків, а пізніше й римлян Причорномор'я було далекою та малознаною землею, заселеною дивними істотами й племенами. Тут нібито жили амазонки — відоме з «Іліади» та подвигів Геракла войовниче плем'я жінок. Тацит писав, що на цих землях мешкають істоти з людськими лицями, але з тілами тварин. Уявлення про Причорномор'я як «батьківщину варварів» переросло стародавніх греків та римлян і ввійшло в пізнішу європейську культуру. Саме тут Роберт Говард помістив свого героя Конана-варвара. Назва ріки Амазон (і відповідно сайту *amazon.com*) теж пов'язана з причорноморською міфологією. Воїни Пісарро, шукаючи в південноамериканських джунглях Ельдорадо, зіткнулися на березі цієї ріки з войовничим племенем під проводом жінок, які забивали своїх чоловіків до смерті при спробі відступу, — і назвали ріку на честь причорноморського жіночого племені.

Про Причорномор'я як частину античного світу знаємо насамперед завдяки Геродотові, «батькові історії». Він об'їздив та описав майже весь Середземноморський світ. Тому його твір можна вважати першою глобальною історією — звісно, у тих межах, у яких цей світ знали греки. Як і кожна добра історія, книжка була побудована на з'ясуванні причин, наслідків і пов'язань — усього того, що робить історію наукою. Щодо мешканців Причорномор'я його порівняння було очевидним: місцеве варварське плем'я скіфів домоглося того самого, що й греки — здобуло перемогу над у кілька разів більшою армією персів.

Але греки та скіфи годилися для порівняння, як вогонь

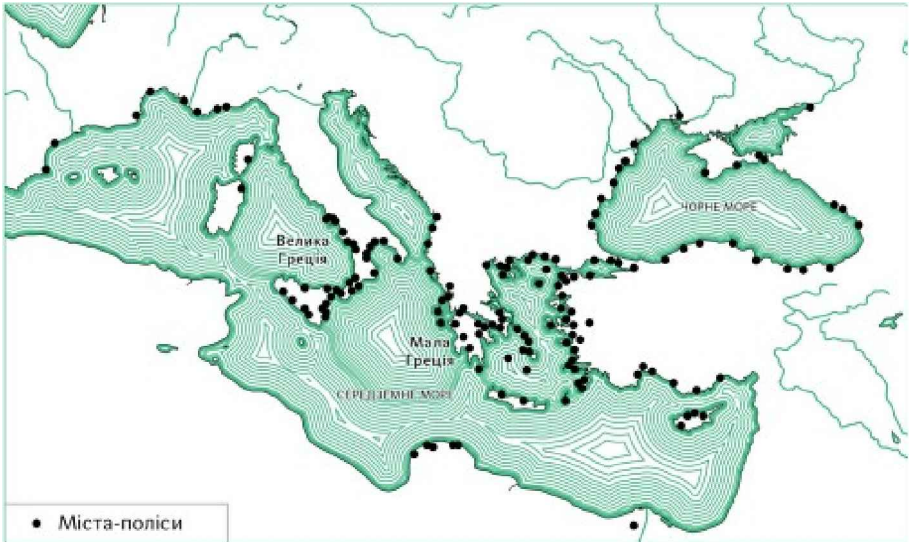
і вода. Скіфи носили плащі, зшиті зі скальпів убитих ворогів. У них не було поселень, чоловіки коротали життя на конях, жінки й діти — на возах. Вони вирізнялися пиятикою («п'є, як скіф», тобто п'є нерозведене вино — греки ж розводили вино водою), говірливістю («балакучий, як скіф»), браком смаку (греки вважали скромність чесною, скіфи ж любили обвішуватися золотом). Греки дивилися на скіфів, як у викривлене дзеркало. Скіфи були всім тим, чим вони не були і не хотіли бути. Словом, варварами.

Геродот був далеким від тієї достовірності, що її вимагаємо від сучасних істориків. Зачаровані античною цивілізацією, ми часто забуваємо, якими шовіністами (якщо вживати сучасний термін) були античні греки щодо інших народів. Їхні розповіді нерідко замовчують зворотний напрям греко-скіфських зв'язків. Не лише греки добиралися до Причорномор'я, але й скіфи діставалися до Малої Греції. Скіфи-воїни були сторожами порядку в Афінах. Скіфом був Анахарсіс, один із семи найбільших грецьких мудреців, якому приписують винахід якоря. За те, що він еллінізувався, скіфи вбили його після повернення додому і воліли ніколи не згадувати його імені. Така ж доля спіткала і скіфського царя Скіла, який пробував вести подвійне життя скіфа-варвара і грека-колоніста, аж поки його одноплемінники не розкрили його таємницю і не відрубали йому голову.

У всякому разі, писану історію українських земель треба починати не з «Повісті минулих літ», а з Геродотової «Історії».

У Римській імперії Причорномор'я виконувало ще одну роль: воно було «римським Сибіром», тобто слугувало місцем заслання злочинців і неугодних. Саме сюди був вигнаний Овідій (43 до Р. Х. — 17 Р. Х.), потрапивши в неласку імператора Августа за те, що розбещував римську молодь еротичною поезією, хоча припускають, що причиною могли бути особисті порахунки. Овідій оплакував своє заслання на «сарматській землі», або Скіфії, де страждав від бур, моря і... лютої зими. Це

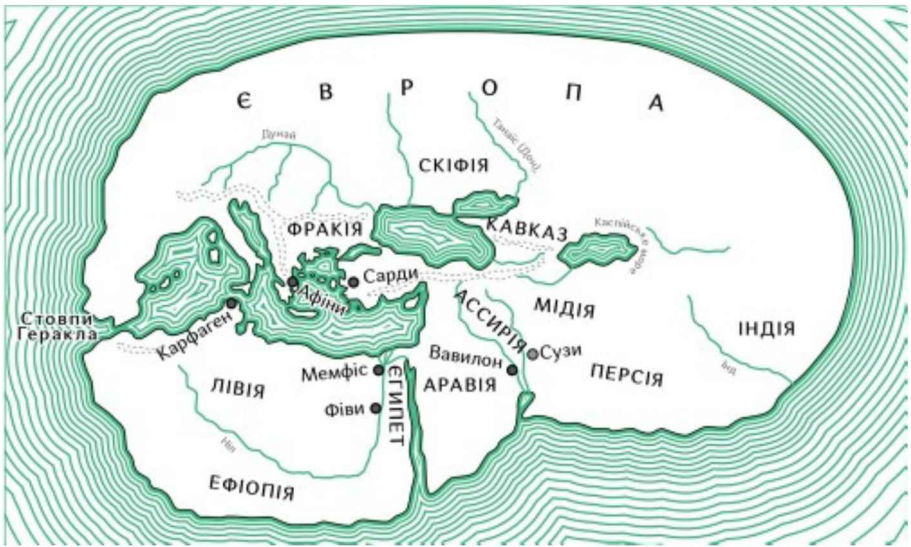
класичний приклад так званої поетичної вольності (*licentia poetica*), коли для красного слівця поет не вважав за гріх трохи перебільшити або навіть прибрехати. Зрештою, це була звичка не лише поетів. Геродот теж розповідав, що на землях північніше Скіфії з неба сиплеться пір'я, тому там нічого не видно.

Грецькі колонії

Де було місце заслання Овідія, достеменно невідомо. Найправдоподібніше, це теперішнє румунське побережжя Чорного моря. У другій половині XVIII століття причорноморські степи завоювала Російська імперія. Тодішня російська імператриця Катерина II перейнялася проектом створення «Нової Греції» і надавала новозаснованим там містам грецьких назв. Зокрема, вона перейменувала татарське місто Аджидер на півдні від щойно заснованої Одеси на Овідіополь — дослівно «місто Овідія». Це нове місто стояло по сусідству з одним із найстарших міст у цьому регіоні — Офіусою («містом змій», пізніше, за римлян, це була Тра, північний форпост імперії, тепер Білгород-Дністровський).

Карта світу за Геродотом – зі Скіфією в центрі

Джерело: H. G. Wells, *The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind*, p. 287

Іншим відомим засланцем був один із перших римських пап Климентій (35–95). Християнство в Римській імперії вважалося злочинним, християн переслідували і вбивали. Климентія заслали в кримські каменоломні біля Херсонеса Таврійського (Корсуня у слов'янській традиції). Праця в каменоломнях у ті часи була рівнозначна карі через повільну й тяжку смерть від виснаження. Згідно з легендою, Климентій не лише вижив, але й навернув у християнство кількох в'язнів та охоронців. За це його втопили з якорем на шії, щоб послідовники не знайшли його мощі і не вклонялися їм. Море, однак, віддало його замучене тіло.

Ежен Делакруа
«Овідій серед скіфів» (1862)

Чудотворні моці папи Климентія зберігалися в Херсонесі. Там їх у IX столітті віднайшов слов'янський просвітитель Кирило і частину переніс до Риму. Решту забрав до Києва князь Володимир Великий після того, як узяв штурмом Херсонес. Для зберігання реліквії він збудував у Києві Десятинну церкву, в якій потім сам був похований разом із дружиною, візантійською принцесою Анною. Голову св. Климентія як найдорожчу реліквію Ярослав Мудрий показував посланцеві французького короля Генріха I, коли той сватався до його доньки Анни. Культ св. Климентія поширився на всіх руських землях. Климентій став одним із перших святих у місцевій християнській традиції, а його легенда міцно ввійшла в місцевий фольклор.

Географія мандрів цієї легенди, як і інших писаних та матеріальних артефактів (як-от назви міст «Галич», «Володимир», які перекочували з півдня на північ, білокамінна архітектура тощо), показує шлях, яким просувалася цивілізація в теперішній Східній Європі. Вона рухалася з півдня на північ через античне Причорномор'я до Києва, а далі через Київ — на всі руські землі. «Повість

минулих літ» розповідає, як апостол Андрій дійшов до місця, де мав пізніше постати Київ, і поблагословив майбутню «матір міст руських».

Сам цей термін — ніщо інше, як дослівний переклад із грецької «столиця Русі» («метрополія» — «матір міст»). Грецька була мовою Візантійської імперії. Хоча візантійці й розмовляли грецькою, себе вони називали ромеями (римлянами). Вони виводили своє коріння від міста над річкою Тибр та

близнюків Ромула й Рема. Ця імперія була не просто прямою спадкоємицею Римської імперії — в уяві письменних візантійців вона була *тою самою* Римською імперією. Вважалося, що держава існує стільки, скільки існує влада у столиці, а де була ця столиця і як вона називалася, мало другорядне значення.

Бернардино Фунгаї «Мучеництво Климентія»

Заміна столиці сталася за імператора Костянтина (правив у 306–337 роках). Щоб уникнути загрози варварських нападів, він переніс центр імперії з Риму до чорноморської колонії Візантії, яка була ідеально

захищена звідусіль морем і горами. Спершу ця столиця мала називатися «Новим Римом», але в історію вона ввійшла як місто Костянтина — Константинополь. З Костянтином була пов'язана інша велика трансформація Римської імперії. До нього її релігія була язичницькою та політеїстичною, після нього стала монотеїстичною та християнською. Костянтин припинив переслідування християн, оголосив себе їхнім протектором, а на смертному одрі прийняв християнство.

Візантійська імперія проіснувала трохи більше тисячі років, аж до турецького завоювання Константинополя в 1453 році. Знищивши Візантію, турки-османи довершили процес, який почався з арабських завоювань VII–VIII століть Р. Х.: перетворення східної та південної частини Середземномор'я на мусульманський світ. Із того часу лінія «Південь — Північ» як *головна* межа цивілізаційного поділу поступово переформатувалася в лінію «Захід — Схід». Але старий поділ не відмер, він продовжував жити аж до XIX століття. Російську імперію називали Північною імперією, а мандрівники, які вирушали з Петербурга чи Москви в Малоросію (українські землі), були певні, що їдуть на Південь, шукати коріння старої цивілізації.

Апостол Андрій Первозванний благословляє Київ

Власне, на осі «Південь — Північ» виникла перша велика держава на цій території — держава, яку в підручниках називають Київською Руссю.

МІЖ ВАРЯГАМИ І ГРЕКАМИ

Сучасний читач, напевно, здивується, дізнавшись, що держави з такою назвою ніколи не існувало. Цю назву вигадали в XIX столітті російські історики, щоб відрізнити Русь із центром у Києві від пізнішої Русі (Росії) із центром у Москві та Петербурзі. А від них цю назву перейняли українські історики та історики інших народів.

Подібно не існувало й Візантійської імперії. Німецькі історики XVI століття придумали цю назву, щоб відрізнити імперію із центром у Римі від пізнішої імперії із центром у Константинополі. Є, втім, засаднича різниця між історією Візантійської імперії та історією Київської Русі. Якщо перша

багата на тексти, то друга була досить «мовчазною». Про неї ми знаємо набагато менше, аніж, скажімо, про стародавній Єгипет. Староруську історію можна порівняти з перевернутою догори ногами єгипетською пірамідою: в її основі лежать декілька певних фактів, а над ними здіймається купа гіпотез, інтерпретацій, здогадок, спекуляцій чи просто маніпуляцій. Чим далі від основи, тим нестримнішою стає фантазія.

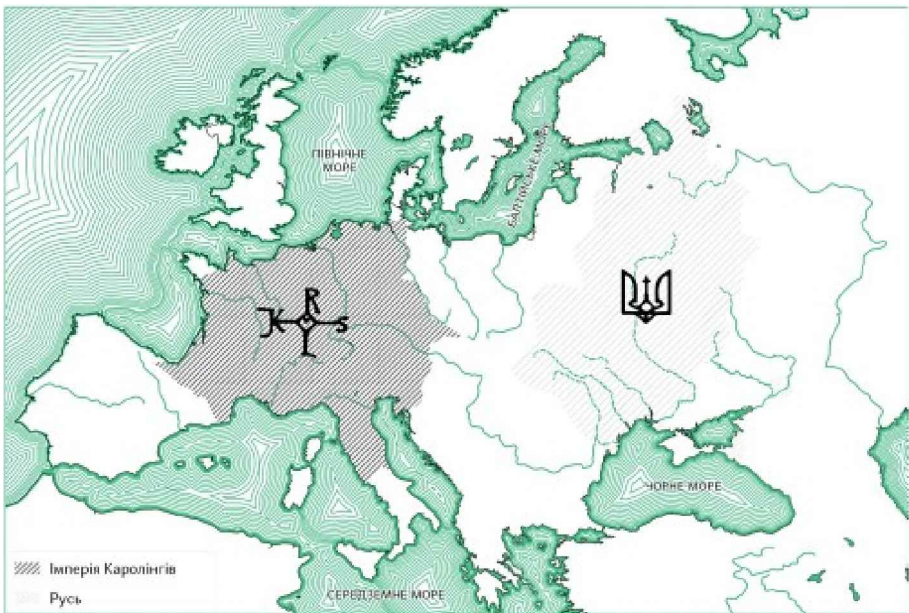
Староруську історію можна порівняти з перевернутою догори ногами єгипетською пірамідою: в її основі лежать декілька певних фактів, а над ними здіймається купа гіпотез, інтерпретацій, здогадок, спекуляцій чи просто маніпуляцій. Чим далі від основи, тим нестримнішою стає фантазія

Відображенням однієї з таких фантазій є суперечка між українськими та російськими істориками: чиєю національною державою була Русь — російською чи українською? Ця дискусія позбавлена сенсу. Русь не була ані російською, ані українською. Та й державою до певного часу назвати її складно. Перші сто років вона нагадувала радше торгівельну

Ост-Індійську компанію, яка допомогла заснувати Британську імперію. Створена в 1600 році, ця компанія з допомогою власної армії за наступні двісті п'ятдесят років завоювала величезну територію від Західної Індії

до Східного Китаю. Пізніше, у середині XIX століття, ці землі перебрала під свою владу британська корона. Подібно Русь виникла й діяла як торгівельна компанія, яка наприкінці X століття перетворилася на державу.

Ця держава не була національною. Назвати Русь національною державою — те саме, що назвати першим комп'ютером дерев'яну рахівницю. Національні держави з'явилися набагато пізніше, майже тисячу років по тому, у XIX столітті, а як міжнародна норма утвердилися щойно після Першої світової війни. Сперечатися про те, чиєю національною державою була Русь, має стільки ж сенсу, як і з'ясовувати, чиєю державою — французькою чи німецькою була інша найбільша ранньосередньовічна імперія — імперія Каролінгів на другім, західнім кінці Європейського континенту.

Імперії Каролінгів та Русі

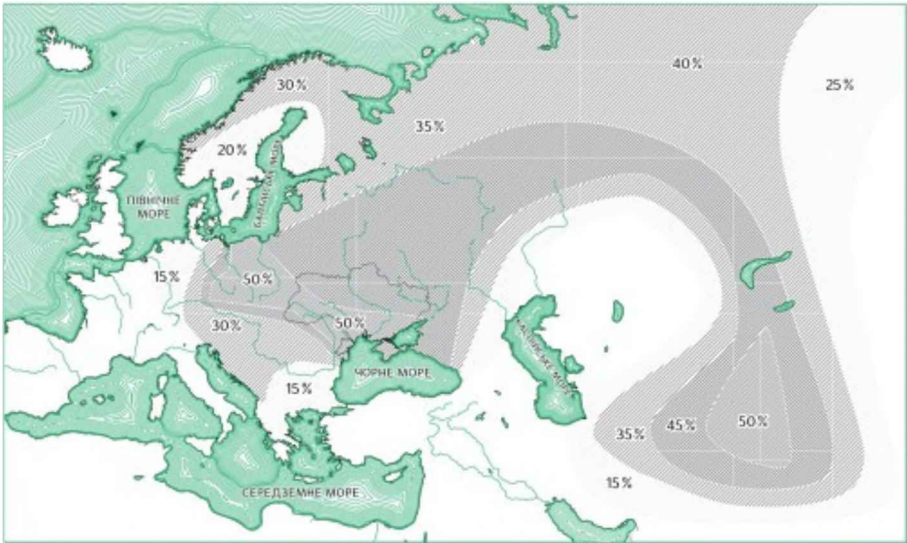
Порівняння з імперією Каролінгів допомагає краще зрозуміти природу Русі. Обидві держави були імперіями Півночі, які заснували варварські завойовники — франки в першому випадку, русь (нормани) у другому. Загальну

схему взаємин між завойовниками і завойованими описав Ібн Халдун, арабський автор XIV століття, котрого ще називають «батьком соціології». У воєнному протистоянні між варварськими та цивілізованими народами, твердив він, перші перемагають других завдяки кращій військовій доблесті та племінній солідарності. Але за декілька поколінь завойовники піддаються спокусам цивілізації, розчиняються серед завойованої більшості, втрачають внутрішню солідарність і впадають у чвари між собою — і тоді їхня держава стає жертвою чергових варварів. Ця схема Ібн Халдуна в загальних рисах передає історію Русі. Перші два покоління її правителів мали імена скандинавського походження: Рюрик (*Eric*), Олег (*Hélgí*), Ігор (*Ingvar*), Ольга (*Héлга*, жіноча форма *Hélgí*).

Починаючи з третього покоління їхні імена вже слов'янські: Святослав, Володимир, Ярослав. Період володарювання Володимира (980–1015) і Ярослава (1019–1054) — найвища точка в політичній могутності Русі. У середині XII століття Русь розпадається на дрібніші князівства численних Рюриковичів, які з енергією, вартою кориснішого застосування, ведуть невпинні й жорстокі міжусобні війни, аж поки в 1237–1241 роках не стають жертвою нових завойовників — монголів і татар.

За складом населення Русь була поліетнічним утворенням. Завойовники були руссю (найімовірніше, скандинавами); народи півночі належали до угро-фінських племен (літописні чудь, весь і меря); південні були тюркськими кочівниками (печеніги, половці). Ядро ж становили слов'янські племена. Звідки вони взялися на цій території, залишається загадкою. Дві з трьох найповажніших теорій походження слов'ян — східно-європейської, центральної (прип'ятсько-дніпровської) та західної — розміщують слов'янську прабатьківщину на сучасній українській території. Цю версію частково підтримують недавні генетичні дослідження. За даними одного з них, «слов'янський» ген з'явився близько 15 000 років тому на території України, звідки після льодовикового періоду поширився на захід, північ

і південь, правдоподібно, під тиском міграції степових народів.

Інтенсивність поширення слов'янського гена R1a

Джерело: <https://slovio.com/slavic-gene/index.html>

Лексичні дані дозволяють припустити, що ранні слов'яни жили на березі рік, озер або близько боліт. На користь цього говорить аргумент «трьох дерев»: бук, модрина, тиса — єдині дерева, назви яких не слов'янські, а запозичені з інших мов, і вони не ростуть біля боліт. Можливо, Прип'ятські болота і були слов'янською прабатьківщиною. Ранні слов'яни не жили на березі моря (у слов'янських мовах слова, пов'язані з мореплаванням, морським риболовством і морською торгівлею, — чужоземного походження). Балтійські назви річок Даугава, Неман (Неманас) мали би вказувати на північну межу розселення слов'ян по сусідству з балтійськими племенами, з якими, правдоподібно, вони творили колись спільну балтійсько-слов'янську групу.

**Національні держави з'явилися
у XIX столітті, а як міжнародна**

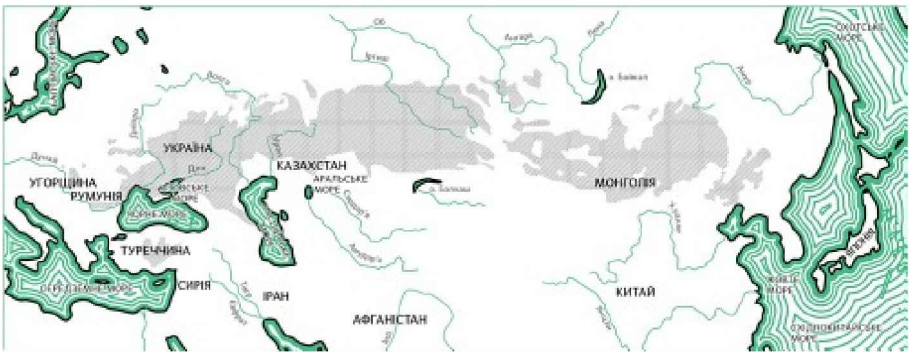
*норма утвердилися щойно
після Першої світової війни.
Сперечатися про те, чиєю
національною державою була
Русь, має стільки ж сенсу,
як і з'ясовувати, чиєю
державою — французькою
чи німецькою була інша
найбільша ранньосередньовічна
імперія — імперія Каролінгів
на другім, західнім кінці
Європейського континенту*

На півдні розселення давніх слов'ян доходили до межі з Диким Полем — причорноморськими степами, заселеними кочовими народами. Правдоподібно, як і описані Геродотом скіфи та сусідні степові племена, вони були протоіранськими й заселяли ці території задовго до появи слов'ян. Про це, зокрема, мав би говорити факт, що найбільші ріки на слов'янській території мають протоіранські назви — Дунай, Дністер, Дніпро, Дон (від спільного кореня *д-н* — ріка). Історія цих племен та пізніших кочових народів — це історія великого Євразійського степу. Він тягнувся широким пасмом від Маньчжурії та Монголії через Північний Китай і Казахстан, Південний Сибір, Поволжя і Причорномор'я, теперішні молдавські та румунські землі, захоплював частину Балкан і закінчувався на Паннонській рівнині (у теперішній Угорщині).

Євразійський степ був своєрідною широкою магістраллю, якою кочові племена — гуни, авари, угри, болгари, таври, ґоти, візіґоти, вандалі, франки та інші —

проходили зі сходу на захід, особливо в час великого переселення народів. Припускають, що їхня поява в західній частині Євразійського материка була пов'язана з двома періодами затяжної посухи в Західній та Центральній Азії близько 300-го, а потім – 800 року.

Причорноморські степи слугували для більшості кочівників своєрідним прохідним двором: вони проходили через Дике Поле і, не зупиняючись, йшли далі. Про це свідчать назви окремих європейських країн і країв, де вони остаточно зупинилися: Андалузія (від вандалів), Болгарія, Угорщина, Франція та, правдоподібно, Каталонія (первісно Готалонія, тобто земля готів або готів та аланів). Деякі кочівники осіли на Поволжі та Причорномор'ї. Тут виникли й зникли величезні імперії гунів та аварів. На ранніх порах існування Русі на схід від неї розміщувався Хозарський каганат – велика тюркська держава, частина еліти якої прийняла іудаїзм. Влада каганів поширювалася і на слов'янські племена. За однією з версій саме хозарські кагани заснували Київ. Святослав у 969 році розбив Хозарський каганат. Його самого вбили три роки по тому печеніги – інше кочове плем'я, яке на початку XI століття витіснили половці.

Євразійський степ

Сусідство степу перетворювало Східну Європу на зону інтенсивних контактів (як воєнних, так і мирних) народів і культур. Тому виняткова поліетнічність і мультикультурність були й залишаються двома

характерними рисами місцевої історії. Жоден народ, який мешкає тут, не може заявляти про свою етнічну чистоту та автохтонні права. Такі заяви — це політичні й часто небезпечні фантазії. Можна лише приблизно з'ясувати, хто був тут раніше, а хто — пізніше.

Ми не знаємо, коли на цих землях з'явилися слов'яни. Хоча слов'янський ген, як припускають, має 15 тисяч років, існування слов'ян як окремої групи більш-менш певно простежується лише починаючи з VI століття. Першою культурою, яку археологи вважають безсумнівно слов'янською, є празько-корчацька культура. Вона існувала в 500–700 роках у межиріччі Ельби й Дніпра. Час її існування збігається з першими писемними згадками про слов'ян у візантійських джерелах VI століття. Там слов'яни фігурують як анти, склавени та (правдоподібно) венети. До кінця IX століття вони заселили Східну, Центральну та Південну Європу, відсунувши на Заході германські, а на Балканах — римські племена. У ході розселення вони поділилися на три великі групи: східних, західних та південних слов'ян.

Швидкість, із якою відбувалася слов'янізація Східної, Центральної та Південної Європи, — ще одна велика загадка. Слов'яни були землеробською цивілізацією, а швидкість поширення таких цивілізацій у середньому кілометр за рік. Слов'яни ж поширювалися зі швидкістю майже в шість разів більшою! Відповісти на питання, чому так, можна, якщо припустити, що слов'янська культура була не етнічною культурою, а радше стилем життя. Цей стиль означав, з одного боку, досконаліший спосіб господарювання, який підносив місцеві племена понад рівень простого виживання. З іншого боку, візантійські джерела говорять про войовничість слов'ян, але відзначають одну характерну рису: на відміну від інших племен, слов'яни не тримають полонених у вічному рабстві, а після певного часу дають їм вибір — або повернутися додому, або ж залишитися з ними вільними людьми. Поєднання цих двох рис — кращий спосіб господарювання та егалітарний етос — робили

слов'янський спосіб життя для інших племен таким самим привабливим, як, скажімо, спільноти гіпі для молодих людей на Заході в 1960–70-х роках. Із плином часу цей дух «щасливих гіпі» випарувався, і слов'яни стали ієрархічною спільнотою, але саме він міг бути відповідальним за швидкі темпи слов'янізації Східної, Центральної та Південної Європи.

Щодо походження самого слова «слов'яни» маємо три версії. Перша пов'язує його зі «славою» і нагадує про подвиги слов'янських предків. Друга вважає, що цей етнонім був самоназвою, яку слов'яни вживали для означення своєї «нормальності»: вони розмовляють «словами», тобто розуміються між собою — на відміну від «німців» («німих»), мова яких незрозуміла (німцями довгий час на слов'янських землях називали всіх західних чужинців, подібно як араби після перших хрестових походів усіх християн називали *франками*).

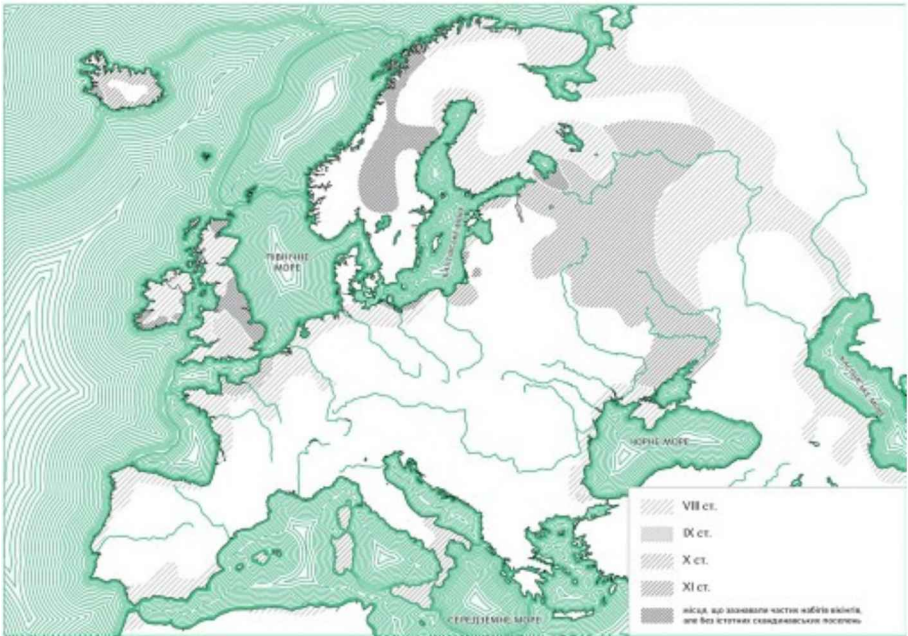
Третя версія «зовнішня». Згідно з нею, назва «слов'яни» виводиться від пізньогрецького «склабос» / латинського «склавус», тобто «раб» (у класичній латині для позначення раба вживалося слово *servus*). Факт досить пізнього походження цього слова логічно лягає в історичний контекст: слов'яни з'явилися на північних кордонах Візантійської імперії в VI столітті. Але, будучи неспроможними зрівнятися мілітарно ані з візантійцями, ані з кочовими племенами, вони часто ставали воєнною здобиччю — полоненими і, відповідно, рабами. Тому не виключено, що слов'яни зародилися не в Прип'ятських болотах, а в тіні візантійських укріплень (лімесів).

Усі ці теорії — гіпотези. Не менше, але й не більше. Що залишається після того, як вилуцтити їх від усіх різночитань, то це те, що, по-перше, слов'яни виразно з'являються в історії разом з іншими племенами після падіння Риму та під час великого переселення народів; по-друге, від VI століття вони входять у контакт із візантійською цивілізацією, коли осідають на Балканах.

У IX столітті в цій великій контактній зоні з'являються нові варвари — зі Скандинавії. Подібно до античної

грецької колонізації, скандинавська здійснювалася водними шляхами. За одною з версій ця нова хвиля переселень була спричинена різкою зміною клімату — т. зв. ранньосередньовічним оптимумом (потеплінням). Це змусило відступити арктичні льоди та суворі шторми й відкрило морські шляхи для навігації. У східній частині Європейського континенту скандинавські колонізатори рухалися вздовж річкової системи, котра з'єднувала Балтійське і Чорне моря. Тут їхня поява була правдоподібно пов'язана з відновленням торгівельних зв'язків між Північною Європою та Середземномор'ям у 750–900 роках. В основі цього відновлення лежало, з одного боку, постання імперії Каролінгів, що стабілізувало політичну ситуацію в західній частині Європи й тим самим уможливило торгівлю на далекі відстані. З іншого боку, арабські завоювання на Півдні активізували торгівлю рабами на середземноморських ринках, і варварська Північ була одним із головних постачальників рабів. Ще однією причиною появи скандинавів у цій частині світу була технологічна революція. Після кількох століть занепаду римського мореплавства вони знову «винайшли» киль та парус. Завдяки цим відкриттям їхні човни могли впевнено рухатися і морями, і ріками. У всякому разі, поява скандинавів була частиною великої геополітичної революції, а революції — результат не однієї причини, а переплетіння відразу декількох.

«Повість минулих літ» розповідає про заснування Русі як про запрошення варягів. Мовляв, між місцевими слов'янськими племенами не було згоди, вони воювали між собою і, щоб припинити міжусобицю, пішли за море до північних племен та й сказали: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами». Проблема з цією історією та, що вона надто гарно звучить. А один із критеріїв правдивості будь-якої історії — чим вона красивіша, тим менш правдива. Насправді скандинавів ніхто не запрошував — вони самі прийшли.

Скандинавська експансія IX–XIII століть

Як і слов'ян, їх знали під різними іменами: нормани, вікінги, варяги. Різні назви не означали різні племена. Найімовірніше, відмінності походили з різних контекстів. «Нормани» (люди з Півночі) вказували на місце походження; «вікінги» локалізували це місце ще точніше (від *vik* — бухта, де зберігалися їхні човни й кораблі та звідки починалися їхні походи), «варяги» (люди, які склали присягу) вказували на рід занять: воїни, настільки вправні, що їх наймали як особисту гвардію при візантійському дворі. На північному атлантичному узбережжі їх ще називали данцями (звідси поняття *Danegeld*, данські гроші — викуп, який давали англійські та французькі королівства норманам за обіцянку не грабувати їхні землі, та Данелаг' (*Danelaw*) — ранньосередньовічна держава в північно-східній Англії). Тих, що з'явилися на слов'янських землях, називали руссю.

Як би вони не називалися, між 850–1050 роками своїми нападами ці племена Півночі дошкуляли всій прибережній Європі, а в Англії, у Північній Франції (Нормандії), Південній Італії та Русі навіть встановили свою владу. Одна з їхніх

перевага полягала в способі пересування. Війську, висланому на відбиття атаки вікінгів, забирало кілька тижнів, щоб добратися до узбережжя. Нормани ж рухалися по воді й зникали так само швидко, як і з'являлися. Свою роль відігравав і природний добір: у бідній на природні ресурси Скандинавії з її затяжними зимами виживав сильніший. Тому нормани вирізнялися кременю фізичною статурою, але водночас, за словами арабського мандрівника, були «найбруднішими істотами, яких коли-небудь створив Бог». Ще одна перевага — їхня організація. Вона була егалітарною, тобто вікінги воювали як вільні й рівні між собою люди. Цю перевагу закріплювала та посилювала релігія. Вона обіцяла рай тим, хто загинув на полі бою. І навпаки: ті, хто вмирав від хвороби чи старості, потрапляли в щось на зразок християнського пекла (англійське слово *hell* — скандинавського походження). Спробуй перемогти на полі бою ворога, який не боїться смерті!

Найбільше пошукували скандинави срібла, головного дорогоцінного металу Середньовіччя (золоті монети були дорожчими та рідкіснішими). Срібла було вдосталь на Півдні. Його головні поклади містилися в околицях Багдаду, новозаснованої столиці мусульманської династії Абасидів. Багдад був одним із найбільших і найбагатших міст тогочасного світу, а арабська драхма виконувала приблизно таку ж роль, як у нашому світі — американський долар. Нормани прибували до Абасидського халіфату через Волгу. Тому араби знали їх як «волзьких варяг». Але починаючи з другої половини IX століття потік арабських срібних монет поступово виснажувався, і в пошуках нових джерел багатств нормани переорієнтувалися з Багдаду на Константинополь. Вони рухалися з Балтійського до Чорного моря, як снігова лавина, поглинаючи інші народи на своєму шляху. У 830-х роках вони відкрили шлях до Константинополя, а 860 року напали на місто великим флотом із двохсот кораблів і, пограбувавши його околиці, без перешкод повернулися на Північ. Пізніше, у X столітті, повторили цей трюк ще кілька разів.

До того часу нормани повністю перебрали до своїх рук торговий шлях «з варяг у греки». З усіх руських князів найуспішнішим у воєнному плані був Святослав. Його головною метою було підібратися якнайближче до Візантії. Про його амбіції найкраще свідчить намір перенести столицю на Дунай, до болгарського Переяславця. Не знати, чим би закінчилися плани Святослава, якби він не загинув біля дніпровських порогів від рук степового князька. Але не виключено, що тоді сучасні історики говорили би не про Київську Русь, а про Русь Переяславську або навіть Царгородську – від слов'янської назви Константинополя.

РУСЬ ДЕРЖАВНА І ПРАВОСЛАВНА

Жодна інша подія так сильно не вплинула на історію Східної Європи взагалі, а України зокрема, як хрещення Русі. Це був справжній цивілізаційний стрибок від суспільства варварського до суспільства християнського – з усіма належними наслідками майже в кожній царині суспільного життя: політиці, економіці та культурі

Рух русі на Південь зупинився, коли 988 року Святославів син Володимир прийняв християнство.

Мабуть, жодна інша подія так сильно не вплинула на історію Східної Європи взагалі, а України зокрема, як хрещення Русі. Це був справжній цивілізаційний стрибок від суспільства варварського до суспільства християнського — з усіма належними наслідками майже в кожній царині суспільного життя: політиці, економіці та культурі. Літописець у «Повісті минулих літ» розповідає історію про це як про «вибір віри». Спочатку князь Володимир нібито вислухав розповіді посланців із різних земель про їхню релігію, а потім вислав людей у ці землі, щоб переконалися, чия ж віра краща. Він нібито відкинув мусульманство через цілковиту заборону алкоголю, бо «Русі веселість — пиття, ми не можемо без цього бути». Заворожений розповіддю про Константинопольський собор Святої Софії, де його посла почувалися, як на небі, Володимир вирішив прийняти християнство з Візантії.

Хрещення Володимира. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Оповідь про «вибір віри» — не оригінальна. Вона мандрує з фольклору у фольклор. На подібний сюжет натрапляємо в найближчих сусідів Русі — хозарів, литовців

і волзьких болгар. Треба думати, що обрання християнства з Константинополя було радше «вибором без вибору». Перебуваючи в тіні найбільшої та найбагатшої на той час цивілізації, Володимир навряд чи міг вибрати щось інше.

Такий вибір був вигідний також Константинополю. Із півдня та сходу до нього підбиралися араби, з Балкан — болгар. Безпосередньо в момент, який передував прийняттю християнства в Русі, тодішній константинопольський правитель Василій II боровся за трон із повсталим проти нього головнокомандувачем його армії. Володимир обіцяв імператору військову підтримку, і з його допомогою вдалося перемогти самозванця.

Ціною допомоги став шлюб Володимира із принцесою Анною, сестрою Василія. Це було велике досягнення варварського правителя з Києва: він породичався з родиною візантійського імператора, котрий вважався обранцем Бога і рівним апостолам. Так само, як на небі був один Бог, на землі міг бути тільки один християнський імператор, і цей імператор сидів на троні першої християнської імперії. Візантійці вважали свого імператора «батьком» великої європейської династичної сім'ї, у якій болгарський цар доводився йому символічно сином, англійський король — просто другом тощо. Карл Великий, який 800 року змусив римського папу надати йому титул імператора Римської імперії, з перспективи Константинополя був нахабним варварським самозванцем. Володимир піднявся в європейській династичній ієрархії іншим способом — через одруження. Анна, сестра візантійського імператора, мала особливий статус: вона була багрянородною — народилася тоді, коли її батько був імператором, а отже, в її жилах текла імператорська кров. Про шлюб із такою принцесою мріяв кожен європейський монарх. Досить сказати, що її руки домагалися для своїх синів французький король Гуґо Капетинґ та німецький король Оттон Перший, але вона дісталася Володимирові Великому.

Син Володимира Ярослав Мудрий уже мав славу

«європейського свата»: усі його діти були одружені з європейськими королями та королевами. Діти руських князів залишали свій відбиток у житті монарших дворів. Одним із них стала поява нових імен: серед французьких правителів — Філіп (на честь апостола, який нібито добрався до Скіфії); серед угорських — Андраш (мадяризована форма імені апостола Андрія); датських — Вальдемар (на честь Володимира Великого).

Дочки Ярослава Мудрого. Княжна Анна, ймовірно, наймолодша.
Фреска Софії Київської, XI століття

Так назвали дітей, народжених у шлюбах місцевих правителів із дочками київських князів. Оскільки декотрі з цих дітей, як-от Філіп чи Андраш, самі стали правителями, ці імена прижилися при західних дворах, а пізніше ввійшли в загальний ужиток.

За словами київського митрополита Іларіона, київські князі «не в бідній бо і невідомій землі володарювали, але в Руській, що відома й чута всіма чотирма кінцями землі».

Статистика родичань київських князів із тогочасними монархами показує одну важливу річ: із п'ятдесяти двох таких шлюбів, укладених упродовж двохсот років, сорок припадало на католицькі держави (Скандинавію, Польщу, Священну Римську імперію та Угорщину) і лише п'ять — на єдиновірну Візантію. Ця статистика свідчить, що уявлення про єдність Русі та Візантії сильно перебільшені — єдність мала радше релігійний, аніж політичний характер. Але релігійна спільність із православною Візантією не перешкоджала київським князям одружувати своїх дітей із дітьми католицьких монархів. І хоча в 1054 році духовні правителі Константинополя та Риму взаємно прокляли один одного, дух цього великого розколу ще довго не відчувався ані в католицькій Європі, ані в православній Русі.

Як і в політиці, у справах віри Константинополь вважав себе незмірно вищим за інших. Він був і мав залишатися столицею всього християнського світу аж до другого пришествя Христа, тобто, у земному вимірі, — вічно. На думку візантійських правителів, Бог обрав їхню державу для того, щоб вона служила новим Ізраїлем серед народів і наворотила їх у християнство. Євангелія були написані тією ж мовою, якою розмовляли у Візантійській імперії. Серед правителів Європи знання молитов грецькою вважалося особливим досягненням. Польського князя Мешка хвалили за те, що він молиться грецькою. Знанням грецьких молитов він завдячував зв'язкам із Києвом. А це означає, що на шкалі цивілізованості ближча до Візантії Русь стояла вище за ранньосередньовічну Польщу.

Візантійський дипломат у дискусії при арабському дворі гордо стверджував: «Усі мистецтва походять від нас!». Цим дипломатом був майбутній святий Кирило. Разом зі своїм старшим братом Мефодієм він у 860–880 роках переклав головні християнські тексти із грецької на староболгарську.

Ця мова, правдоподібно, була рідною для двох братів. Згодом її назвали церковнослов'янською і нарівні з грецькою та латиною зарахували до священних

християнських мов.

Сам факт перекладу Святого Письма і молитов слов'янською мав певні переваги. Православні розуміли літургію краще, аніж, скажімо, посполиті католики, для яких літургія відправлялася латиною. Але в цьому був і великий недолік. Діставши священні тексти не грецькою, а церковнослов'янською, Русь тим самим стала відрізаною від «грецької мудрості», якою так хвалився Кирило.

Шлюби кїївських князїв, X–XIII столїття

Джерело: <https://huri.harvard.edu/news/mapping-dynastic-marriage-kyivan-rus-ukrainian>

Грецька культурна традиція була багатшою за римську. Але Русь не могла скористатися із цієї переваги. На відміну від Риму, який давав наверненим племенам і релігію, і мову, Константинополь дав південним і східним слов'янам релігію, але не дав мови. Це наклало неминучі обмеження на культурну традицію Русі. Якщо тогочасні польські хроністи могли вільно цитувати Вергілія, Горація чи будь-якого іншого латинського автора, руський літописець у «Повісті минулих літ» не цитує ані Гомера, ані Платона, ані інших мудрих греків.

Особливо бракувало в цьому списку Арістотеля. Переклад його арабською, а потім латинською мовами дав

сильний поштовх для розвитку наук у мусульманському та католицькому світах. З певним спрощенням можна сказати, що мусульманська цивілізація переживала свою «золоту добу» VIII– XIII століть рівно відтоді, як переклала й інтегрувала Арістотеля, і до часу, коли його твори впали в неласку через те, що нібито суперечать Корану. Але щойно Арістотеля «вигнали» із мусульманського світу, він «перекочував» у світ католицький. Тома Аквінський (1225–1274) вмонтував його в основи католицької віри, і томізм став офіційною доктриною Ватикану на довгі століття.

Грецька культурна традиція була багатшою за римську. Але Русь не могла скористатися з цієї переваги. На відміну від Риму, який давав наверненим племенам і релігію, і мову, Константинополь дав південним і східним слов'янам релігію, але не дав мови. Це наклало неминучі обмеження на культурну традицію Русі

Сила Арістотеля полягала в його логіці та раціоналізмі. Бог Арістотеля не був схожим ані на богів Олімпу, ані на Бога іудейсько-християнської традиції. Його Бог був метафізичним конструктором, джерелом руху та першопричиною всього суцього на землі. Арістотель ішов слідами свого великого вчителя, Платона. Той розділяв світ на «печеру» — світ тіней, у якому ми живемо, і «світло» — позаземну велику й неосяжну істину. Платон, однак, вважав, що божественне світло можна пізнати

тільки після смерті. На відміну від нього, Арістотель вірив, що цю істину можна пізнати ще за життя. Бог наділив нас розумом не просто так, а щоб ми могли Його пізнати. І оскільки наш світ створив Бог, то, пізнаючи світ, ми пізнаємо самого Бога. Відповідно до томізму, природа — наче ще одна велика книжка-одкровення, яку Бог явив людству поруч із Біблією. Тому пізнання природи — богоугодна справа: це водночас пізнання самого Бога.

Включення Арістотеля в католицьку доктрину кардинально відрізнило західне християнство від інших віровчень. У жодній іншій конфесії ми не знайдемо того, що зробив Тома Аквінський: спроби довести існування Бога за допомогою доказів розуму. Сильний раціональний струмінь західного християнства із часом привів до технологічної переваги «старої Європи» над рештою світу. Цей синтез західного християнства і раціоналізму певною мірою виник випадково. Його могло й не бути взагалі. Тому Аквінського попервах готові були визнати еретиком, і томізм став доктриною Католицької Церкви лише після його смерті. Але без впливу Арістотеля годі уявити собі аналітичну геометрію Декарта чи закони Ньютона. Обидва були людьми глибоко віруючими. Недаремно серед рукописів Ньютона тексти з богослов'я займають більше місця, ніж тексти з фізики чи математики — хоча, зрозуміло, не мають такої вартості.

Постаті, подібні до Томи Аквінського, Декарта чи Ньютона, немислимі в тодішньому православному світі. Він був радше платонічним, ніж арістотелівським. Арістотеля в Русі знали лише з фрагментів і переказів. Уперше про нього повноцінно дізналися в середовищі викладачів Києво-Могилянської академії аж у XVII столітті. Бідність руської інтелектуальної традиції вражає. Між X та XVII століттями не знайдемо жодного наукового твору в церковнослов'янській традиції, навіть богословського трактату. Як і не знайдемо руських відповідників Омара Хаяма, Абеляра, Сервантеса, Макіавеллі чи Шекспіра та їхніх творів. Єдине, що можемо поставити поряд із руської світської літератури, — це «Слово о полку

Ігоревім». Є, однак, серйозні підстави підозрювати, що «Слово» — не оригінальний твір, а підробка XVIII століття.

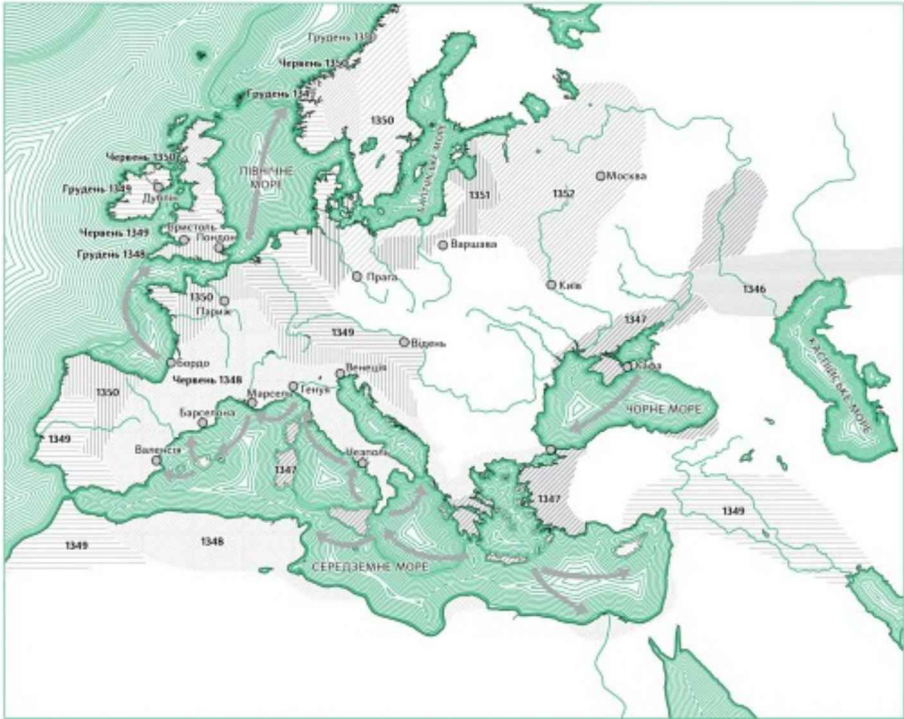
Узагалі, якщо зібрати всі церковнослов'янські книжки, які були в обігу на руських землях від прийняття християнства й аж до початку XVII століття, то за переліком вони б відповідали бібліотеці середньостатистичного візантійського монастиря. Інтелектуально Русь перебувала в «рабській залежності» (словами російського богослова Георгія Федотова) від Візантії. Освічений русин читав на межі XVI–XVII століть церковнослов'янською мовою майже ті самі книжки, що були доступні і його руському предкові в X–XIII століттях. Іще більше відмінності між книжковими західно- і східнохристиянським світами стали помітні після появи друкарського верстата. За підрахунками істориків, від моменту його винайдення в середині XV століття і до кінця XVI у західнохристиянському світі було надруковано двісті мільйонів книжок, у східнохристиянському — щонайбільше сорок-шістдесят тисяч. Ця різниця майже у три тисячі разів — щось інше, аніж просто кількісна різниця. Це різниця якісна.

Друкована література — одна з головних передумов формування націй. Сучасний історик сформулював цю тезу лаконічно: «Нації — це племена, які читають книжки». Відповідно заберіть книжки — і племена залишаться племенами. Їм бракуватиме важливого інструмента для усвідомлення себе нацією.

Друкована література — одна з головних передумов формування націй. Сучасний історик сформулював цю тезу лаконічно: «Нації — це племена, які читають книжки». Відповідно

заберіть книжки – і племена залишаться племенами. Їм бракуватиме важливого інструмента для усвідомлення себе нацією

Поширення «чорної смерті» у Європі

Руський світ із перспективи націєтворення був такою собі «валізою без ручки». Жителі його великих просторів мали певне, хоча й досить туманне уявлення про походження своєї цивілізації з Києва. Вони розмовляли взаємно зрозумілими діалектами й молилися Богу церковнослов'янською мовою. Проте це не робило їх ані однією великою нацією, ані різними меншими націями. Їхній світ значною мірою був світом *анаціональним*, приблизно, як світ ісламський, – тобто світом, де головною

була всеосяжна релігійна ідентичність спільноти.

Перші європейські університети

Неможливо сказати точно й однозначно, що стало причиною «великого мовчання» Русі. Одне з пояснень пов'язує це із близькістю степу. Постійна загроза вторгнення кочових степових народів змушувала інвестувати значні ресурси й енергію на захист своїх земель. На розвиток інтелектуального життя бракувало сил. Особливо катастрофічну роль цей фактор відіграв під час монгольської навали 1237–1240 років. Київ, Переяслав, Рязань та інші колись великі міста були зведені до статусу провінційних містечок. Про монгольське завоювання говорять як про одну з найбільших різанин у світовій історії: від нього загинуло майже тридцять мільйонів осіб. Про масштаби руїни на руських землях непрямо свідчить такий факт: у середині XIV століття вся латинська Європа була охоплена «чорною смертю» — епідемією чуми, від якої в різних місцевостях померло від третини до двох третин населення. Епідемія почалася в євразійських степах, потім поширилася на Крим і через

генуезьких мореплавців і торговців передалася до Північної Італії. А звідти торговими шляхами пішла від одного великого європейського міста до іншого. Чума набагато слабше зачепила сусідню із Кримом Русь, колишню «країну міст», як її називали арабські мандрівники. Бо, правдоподібно, за сто років після монгольських походів там не залишилося ані великих міст, ані активної торгівлі.

Але на кожний аргумент знайдеться контраргумент. Монгольська навала не зачепила церкви та монастирі. Монголи з повагою ставилися до кожної релігії; кажуть, що Православна Церква ані до того, ані ніколи пізніше не втішалася таким привілейованим статусом, як за монгольської влади. У середньовічній Європі монастирі й церкви були головним вогнищем інтелектуального життя. Однак слідів їхньої такої ж активності у православній Східній Європі ми не бачимо.

Правдоподібно, головна причина криється в обставинах формування ранньої православної слов'янської традиції. Вона формувалася при дворі болгарського царя Симеона (893–927). Він був блискучим знавцем античних філософів, зокрема Арістотеля, — але не послідовником школи Арістотеля. Симеон був прихильником т. зв. «монастирського типу освіти», яка потім поширилася на всіх східнохристиянських землях. Головні риси цієї освіти — свідомо відмова від класичної спадщини, примат церковної літератури над світською, індивідуальний спосіб передання знання від учителя до учня, що, по суті, означало відмову від шкільної традиції вивчення філософії та богослов'я. Такий тип освіти не потребує університетів. Їх на Русі ніхто не забороняв, але ніхто й не пробував заснувати. Усі відомі тоді університети виникли та функціонували в середовищі католицької культури. Один із найпізніших — Ягеллонський університет у Кракові — був заснований 1364 року, майже на межі між західно- та східнохристиянським світами. Але сама університетська освіта у східнохристиянський світ прийшла допіру в XVII–XVIII століттях із утворенням

спочатку Києво-Могилянської колегії (1632), а пізніше – Московського університету (1755).

Хоча православ'я, як і все християнство, іслам та іудаїзм, було релігією книжки, воно не потребувало інтенсивного студіювання самої книжки. Досить сказати, що до XVI століття не існувало повного церковнослов'янського перекладу Святого Письма – були перекладені лише книги Нового Завіту та ті частини, які безпосередньо використовували в літургії. Можна сказати, що довгий час Православна Церква була Церквою без Біблії. Не тому, що не хотіла такого перекладу, а тому, що не потребувала його. Такий спосіб передання інформації – усний та особистісний – це найважливіша риса т. зв. традиційного суспільства. Воно може функціонувати без писаного слова, а тому позначається високим рівнем неписьменності. У Східній Європі це суспільство було особливо живучим насамперед серед християн та мусульман. Це показують перші переписи місцевого населення на межі XIX і XX століть (див. таблицю).

Австро-Угорська імперія		Російська імперія	
Чехи	97,6%	Естонці	94,1%
Німці	96,9%	Латвійці	85%
Чужинці	92,8%	Німці	78,5%
Італійці	89,7%	Євреї	50,1%
Словенці	85,4%	Литовці	48,4%
Поляки	72,6%	Поляки	41,8%
Угорці	63,6%	Росіяни	29,3%
Румуни	39,61%	Білоруси	20,3%
Русини	38,97%	Грузини	19,5%
Сербо-хорвати	36,33%	Українці	18,9%
		Вірмени	18,3%
		Татари та азери	16,5%

Рівень грамотності серед народів Австро-Угорської (1910) та Російської (1897) імперій

Джерело: Ярослав Грицак. Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко

Звернімо увагу: рейтинг грамотності пов'язаний із конфесійною належністю: найвищі показники — серед протестантських народів (протестантизм вимагає від своїх вірних читання релігійних книжок) та євреїв (серед іудеїв ця вимога поширюється лише на чоловіків; в Австро-Угорській імперії євреїв зараховували до німців), за ними йдуть католики, і найнижчі показники — серед східних християн (як православних, так і греко-католиків) та мусульман.

Науковці називають східнослов'янський культурний обшир *Slavia Orthodoxa* — «православною слов'янщиною». Термін не цілком точний, бо, окрім слов'янських етносів, сюди належать і теперішні молдавани та румуни. Церква там також послуговувалася церковнослов'янською. Сучасна кремлівська пропаганда гордо проголошує це докільля «русским миром» — окремою цивілізацією, котра зі своїми незіпсованими традиційними цінностями стоїть вище за Західну Європу й рухається своєю власною дорогою. Але якщо звільнити історичну реальність від патріотичної позолоти, то стає видно, що належність до цього світу могла служити підставою хіба що для чванливої гордині, а не виправданої гордості. Руські монахи з їхньою культурою духовного аскетизму, можливо, й були ближчими до Бога. Але коли йдеться про раціональну думку, їхній доробок виглядав досить бідним навіть у царині богослов'я.

Із часом близькість Русі до візантійської цивілізації замість переваги стала недоліком. Після згасання «візантійського світильника» — падіння Візантійської імперії 1453 року — руські землі впадають у темряву, з якої починають вибиратися лише на межі XVI–XVII століть. Але це вже буде новий світ, де на зміну поділу на *цивілізований Південь* і *варварську Північ* поступово приходитиме поділ на *розвинутий Захід* і *відсталий Схід*.

Русь постала на старій осі «Північ — Південь». Україна ж формувалася головню на пізнішій осі «Захід — Схід». Без цього переформатування світу тяжко зрозуміти генезу

України. Хоча між Руссю та Україною існує певна тяглість, постання України з неминучістю було руйнуванням Русі.

Мовою метафор перетворення Русі в Україну можна порівняти з перетворенням гусениці на метелика. Між гусеницею і метеликом, безумовно, є зв'язок. Але цей зв'язок стає неважливим із переходом зі стану «повзати» у стан «літати».

ДОВГА ТІНЬ РУСІ

Коли було зруйновано Русь? Зазвичай її кінець пов'язують із монголо-татарським завоюванням. Але насправді як політичне об'єднання вона перестала існувати чи не на сто років раніше. Після смерті синів останнього великого київського князя Володимира Мономаха (1113–1125) на Русі почалася інтенсивна міжусобна війна, у якій руські князі воювали між собою з не меншим азартом, аніж проти зовнішніх ворогів. Досить сказати, що за сто років (1146–1246) влада в Києві мінялася сорок сім разів, а тридцять п'ять княжінь тривали менше року.

Політичну історію руських земель можна описати як чергування періодів інтеграції та дезінтеграції. Ці цикли в загальних рисах збігаються з тими, які проходять на Євразійському континенті — від Індокитаю до північного атлантичного узбережжя. Руська політична система вирізнялася, однак, тим, що містила особливий вірус саморуйнування. Цим вірусом була місцева система передачі влади. У західній християнській Європі влада передавалася від батька до старшого сина. Влада належала монаршій династії і, доки король міг забезпечити собі здорового престолонаслідника, не виходила за межі цієї сім'ї. На Русі правила не одна княжа сім'я — правив увесь княжий рід. На київському престолі сидів старший брат. Після його смерті трон успадковував молодший брат і так далі, аж поки ця лінія повністю не вичерпувалася. Тоді

наставала черга синів старшого брата, після них — синів наступних братів і т. д. Ті з синів, чиї батьки не встигали зайняти київський престол, ставали ізгоями: випадали з черги й одержували від старших князів уділи у т. зв. «кормление». Так, зокрема, виникла Галицька волость, з якої потім розвинулося велике Галицько-Волинське князівство.

Така схема називалася «лествичное восхождение» (від церковнослов'янського «лествица» — драбина). Вона має виразне «степове» походження — існувала в Хазарському каганаті та ранній угорській державі, а в сучасному світі збереглася в Саудівській монархії. За таких обставин боротьба за владу в Києві була братовбивчою у прямому значенні цього слова. Вистачить сказати, що поки київський престол переходив від Володимира Великого до Ярослава Мудрого, «по дорозі» мусили загинути десятеро братів останнього включно з Борисом і Глібом, одними з перших православних.

Велике князівство Литовське

В історії цієї братської міжусобиці виділяють ще одну подію: завоювання та пограбування Києва військами володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського

в 1169 році. Під час розгрому, за словами літописця, «не було помилування нікому і нізвідки». Цю подію можна вважати переломною в історії Русі: престольну столицю скинули з престолу. Відтоді можна було правити Києвом, не перебуваючи в Києві. Коли галицько-волинський князь Данило Галицький перед самим монгольським нашествям завоював Київ, він поставив там воєводою свого боярина Дмитра, який керував обороною міста і загинув разом із його захисниками.

Після монгольського розгрому Русь «перекочувала» в удільні князівства. Руські князі стали підданими монгольського хана, залишаючись правителями своїх земель. Сама ж географія Золотої Орди, великої монгольської імперії, розділила руські землі на дві великі зони: тих, які були ближче до її центру і найревніше виконували її накази (Володимиро-Суздальське, пізніше Московське князівство), і тих, які завдяки віддаленості та близькості до католицької Європи могли дозволити собі певну автономію (Новгородська республіка на півночі та Галицько-Волинське князівство з новим центром у Львові на заході). Данило Галицький пробував навіть вибудувати антитатарську коаліцію з католицькими правителями. І за це дістав титул «короля Русі» разом із короною з рук посланця римського папи, котрий виношував подібні плани.

Однак ані Новгородська республіка, ані Галицько-Волинське князівство не проіснували довго. 1478 року московський цар Іван III завоював і знищив Новгород. Влада галицьких князів тривала ще коротше — до смерті бездітного Юрія-Болеслава Тройденовича (1340), якого отруїли його ж бояри. Смерть останнього галицького князя поклала початок майже п'ятдесятирічній боротьбі за його землі між найближчими його родичами — польськими та угорськими королями. 1387 року польський король здобув остаточну перемогу, і польська влада протривала тут, із перервами та мутаціями, аж до Другої світової війни.

Решту південно-західних руських земель відвоювали в 1350–1360 роках від монголів литовські князі. Литовське

князівство виникло на початку XII століття на землях навколо Вільнюса. Згодом воно поширило свої володіння на «цивілізовані» руські землі сучасної Білорусі, східної Польщі та північної України включно з Києвом і стало Великим князівством Литовським.

Історія литовської влади над східнослов'янськими народами — пізнішими білорусами та українцями — нагадує у загальних рисах історію Русі. Литовці були «останніми варварами Європи»: вони прийняли християнство аж наприкінці XIV століття. У князівстві литовці становили меншість: на одного литовця припадало сім-вісім нелитовців, головню русинів. Подібно до норманів, вони прийняли руську культуру. Руська мова була мовою канцелярії та суду, а повною назвою цієї держави було «Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське». Як і перед київськими правителями, перед литовськими князями теж стояло питання про вибір віри — і це був вибір між західним і східним християнством. У перші століття переважала православна орієнтація, та все ж перемогла католицька лінія. У 1385 році литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою. Цей шлюб заклав основи об'єднання двох держав, котре завершилося 1569 року утворенням Речі Посполитої.

Але руська культура продовжувала зберігати вплив у литовській частині. Ще на початку XVII століття місцевий поет писав руською мовою:

*Пол(ь)ска квітнет лациною,
Литва квітнет русчизною;
Без той в Пол(ь)ше не пробудеш,
Без сей в Литве блазнем будзеш.*

Річ Посполита виникла як союз двох правителів: литовського князя та польського короля. На Русь у цій формулі місця не було — правдоподібно тому, що не було руського князя чи короля. Найближчим кандидатом на такий титул (за умови, що існувала би руська держава) був князь Василь Костянтин Острозький (1525–1608), «некоронований король Русі». У жилах цього одного

з останніх місцевих православних вельмож текла кров Рюрика (за іншою версією він походив із роду Гедиміна). Смерть 1620 року його внука Івана Януша, останнього Острозького за чоловічою лінією, можна вважати ще одним кінцем Русі на південно-західних землях.

Чоловіча лінія Рюриковичів на північно-східних землях вигасла майже в той самий час. У 1610 році в Москві помер останній Рюрикович – цар Василь Шуйський. Його смерть у поєднанні з попереднім спустошливим правлінням Івана Грозного (1547–1584) породила в Московському царстві велику та затяжну кризу – Смуту. Польсько-литовська еліта пробувала посадити на московський трон самозванця Лжедмитрія, який видавав себе за сина Івана Грозного. У цій спробі брала участь і руська еліта разом з українськими козаками. На трон, однак, зійшли Романови, далекі й непрямі родичі Рюриковичів. За правління другого Романова, Олексія Михайловича (1645–1676), унаслідок козацького повстання Хмельницького та війни з Річчю Посполитою Московське царство забрало від польської корони Смоленщину й Лівобережну Україну. З того часу офіційний його титул став звучати як *«Великий Государь Царь и Великий князь всея Великия и Малыя и Белья Росии»*. Його син, талановитий і безоглядний Петро I, після радикальних реформ перетворив у 1721 році Московське царство на Російську імперію. Цю дату теж можна вважати ще одною кандидаткою на кінець старої Русі й народження модерної Росії.

Російська імперія бачила себе спадкоємицею Русі та провадила експансію під гаслом «збирання руських земель». Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої в 1772–1795 роках вона перебрала під свою владу лівову частку руських земель. Виняток становили землі Галицької Русі. Їх приєднали до своїх володінь австрійські Габсбурги як нібито відновлене «Галицько-Волинське королівство». Виправданням для приєднання став факт, що руські князі були породичені з угорськими королями, а оскільки Габсбурги володіли угорською короною, то мали легітимне право і на її «руський спадок». Це право поширювалося

на Буковину й Закарпаття. На самому початку Першої світової війни, восени 1914 року, російська армія завоювала Галичину і Буковину. Вона утрималася там лише до весни 1915 року, а через два роки, у березні 1917-го, після початку російської революції, взагалі перестала існувати.

Експансія Росії

Те, що не вдалося Російській імперії, вдалося Радянському Союзу. Під час Другої світової війни Сталін

приєднав останні фрагменти колишніх руських земель — Західну Білорусь, Західну Україну, Буковину і Закарпаття. Русь відродилася, тепер уже в формі СРСР. Про це нагадували, зокрема, слова радянського гімну, написаного в 1944 році:

*Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.*

Теза про прямий історичний зв'язок між Руссю та СРСР проіснувала до кінця радянської влади. Можна було би вважати, що Русь остаточно вмерла разом із падінням СРСР 1991 року, якби не Володимир Путін із його риторикою і спробами відродження «русского мира».

Котру би дату «кінця Русі» ми не вибрали — 1146, 1169, 1340, 1440, 1569, 1620, 1721, 1917 чи 1991 — все одно доходимо висновку, що Русь ніколи по-справжньому не зникла. Її довга тінь досі з нами. Як писав український соціаліст наприкінці ХІХ століття, окрім трьох руських племен — велико- та малоросів та білоросів, існує ще четверте, «загальноруське», «безрадісне щось», що густим пилом покриває Русь народну, Русь національну, Русь племінну.

Цей безрадісний «загальноруський пил» проглядається ще й досі. Ми вже говорили, що до Першої світової війни «руські» народи відзначалися нижчим рівнем грамотності, аніж їхні сусіди протестанти, іудеї та католики. Більшовики ліквідували неписьменність, і нині білоруси, росіяни та українці належать до числа найосвіченіших народів світу. Що, однак, збереглося — це нижчі показники гуманітарного розвитку порівняно із західнохристиянськими сусідами з колишнього комуністичного табору (див. таблицю далі).

Ці порівняння неминуче викликають питання: що в руській спадщині прирікає її спадкоємців на економічну відсталість та хронічні напади авторитаризму? Найчастіше називають впливи Візантії. Причому це роблять не лише кухонні філософи та диванні

політологи, але й фахові візантологи, такі, як цитовані на початку цього розділу Олександр Каждан та Ігор Шевченко.

Ранг	Країна	Індекс людського розвитку	Очікувана тривалість життя	Валовий нац. продукт на душу населення
22	Словенія	0.917	81.3	38.050
27	Чехія	0.900	79.4	38.109
29	Естонія	0.892	78.8	36.109
34	Литва	0.882	75.9	35.799
35	Польща	0.880	78.7	31.622
37	Латвія	0.866	75.3	30.282
39	Словаччина	0.860	77.5	32.113
40	Угорщина	0.854	76.9	31.329
49	Румунія	0.828	76.1	29.497
51	Казахстан	0.825	73.6	22.857
52	Росія	0.824	72.6	26.157
53	Білорусь	0.823	74.8	18.546
56	Болгарія	0.816	75.1	23.325
61	Грузія	0.812	73.8	14.429
73	Боснія і Герцеговина	0.780	77.4	14.812
74	Україна	0.779	72.1	13.216
81	Вірменія	0.776	75.1	13.894
88	Азербайджан	0.756	73.0	13.784
90	Узбекистан	0.720	71.7	7.142
111	Туркменістан	0.715	73.3	6.309
120	Киргизстан	0.697	71.5	4.864
125	Таджикистан	0.688	71.1	3.954

Індекс людського розвитку (Human Development Index) колишніх комуністичних країн (2020)

Примітка: «Валовий національний продукт» (GNP) відрізняється від «валового внутрішнього продукту» (GDP) і, як правило, перший у декілька разів більший за другий.

Джерело: Human Development Index (HDI) Ranking from Human Development Report (2020),

<http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking>

Є й інша думка. Згідно з нею, Візантія стала жертвою «чорної легенди», котра виникла на Заході після її падіння.

Побачити слабкі місця цієї легенди можна, порівнявши Візантійську імперію з Японською. Упродовж багатьох віків Японія не мала великих досягнень у науці, філософії, політичній теорії та залишалася назагал бідною країною, аж поки наприкінці ХІХ століття не почала модернізуватися. Невідомо, що сталося би з Візантією, якби вона проіснувала стільки ж, як і Японія.

Головна проблема зі сприйняттям Візантії полягає в тому, що ми підходимо до неї із сучасними мірками. Ми часто вважаємо, що багатство й демократія — це певна норма, якою можна міряти розвиток інших країн. Насправді в минулому нормами були деспотія та бідність.

Якщо звести світову історію до одного спільного знаменника, то один із варіантів звучав би так: це історія владної еліти, яка збирає та розподіляє між собою ренту — побори від населення взамін на обіцянку захищати його від зазіхань інших, менш чи більш грабіжних, сусідніх еліт або й узагалі без жодних зобов'язань, користаючи з права завойовника. Ключова умова багатства — «доступ до тіла» правителя, байдуже, хто це: київський князь, візантійський імператор, монгольський хан, московський цар, генеральний секретар ЦК КПРС чи президент України. Таку організацію влади називають «системою обмеженого доступу». Вона характерна і для Межиріччя часів Гаммурапі, і для Британії часів Тюдорів, і для Росії Путіна. Різниці між цими країнами радше видові, аніж родові.

Прямо протилежна система відкритого доступу. Замість ренти тут фігурують прибутки, а можливість їх заробити регулюють не привілеї для меншості, а права для всіх. Опис такої системи міг би цілком звучати як утопія, якби не одна обставина: вона діє. Нині в стані відкритого доступу функціонують близько 25% усіх держав. Вони ввійшли в цей стан упродовж останніх двохсот років. Майже всі ці держави належать до колишньої католицької (Західної) Європи та її «дочок»: Північної Америки, Австралії та Нової Зеландії. Виняток становлять лише «азійські тигри», які перейшли в стан відкритого доступу після Другої світової війни. Після падіння комунізму до цього «золотого

стандарту» наближаються колишні комуністичні країни Центральної Європи і Балтії, а також, правдоподібно, Китай. Досі, однак, не маємо жодної такої держави в «руському світі».

Чому Західній Європі вдалося, а іншим – ні, пояснюють різними факторами: кліматом, географічним розташуванням, науковими й технологічними перевагами Заходу, завоюваннями тощо. Ці обставини, як виглядає, необхідні, але не достатні. Ключовою умовою була відмова владної еліти від монополії на економіку. Як правило, еліта не робила це добровільно. Вона поступалася під тиском обставин – воєн, революцій, державних переворотів. Іншими словами, відкритий доступ не дають – його беруть. Але шанси на успіх залежать від того, чи це суспільство має ким узяти – тобто чи існують незалежні від держави життєздатні інституції.

У цьому плані стара Європа таки мала певні переваги. Вони були пов'язані з релігією. Перше і майже безпомилкове враження про політичний лад і добробут країни можна скласти на основі того, як виглядають її головні храмові споруди: чи це шпильчасті католицькі костели, чи прості й стримані протестантські кірхи, іудейські синагоги, мусульманські мечеті з високими вежами-мінаретами, а чи православні церкви із цибулястими банями.

Зрозуміло, що ці різниці виникли не вчора – вони закорінені в минулому. Проілюструємо це на вже звиклому порівнянні старої Русі та імперії Каролінгів. На відміну від Володимира Великого, який прийняв християнство з Константинополя, Карл Великий коронувався на імператора у Римі. Коронація Карла Великого була викликом не лише для візантійського імператора, а й для самого папи. У західному християнському світі з'явилися два більш-менш рівноправні правителі – спадкоємець Карла Великого імператор Священної Римської імперії та папа римський. Поставало питання, чия влада вища. З перспективи церковної папа був намісником Христа на землі. Отже, його влада була вища за владу імператора.

З перспективи світської Католицька Церква жила відповідно до римського права, згідно з яким головним джерелом влади є імператор. Відповідно, папа мав підкорятися імператору. Ця теоретична суперечка мала практичний вимір: хто володіє правом призначати єпископів? З одного боку, єпископи належали до церковної ієрархії — отже, підпадали під владу папи. А з другого — в обставинах, коли освічених людей було дуже мало, вони часто виконували роль світських правителів, тому їх призначав імператор.

*Перше і майже безпомилкове
враження про політичний лад
та добробут країни можна
скласти на основі того,
як виглядають її головні храмові
споруди: чи це шпильчасті
католицькі костели, чи прості
й стримані протестантські
кірхи, іудейські синагоги,
мусульманські мечеті з високими
вежами-мінаретами, а чи
православні церкви
із цибулястими банями*

Найбільшої гостроти цей конфлікт — так звана боротьба за інвеституру — набрав за правління папи Григорія VII та імператора Генріха IV. Закінчилася вона досить драматично: 1076 року папа проголосив анафему Генріхові IV, тобто відлучив від Церкви. У ті часи це було найбільшим покаранням: імператора можна було безкарно

вбити, він не мав права передати трон своєму синові, а найгірше — після смерті потрапив у пекло. Генріхові IV не залишалося нічого, як зняти свою імператорську одягу й вирушити в тяжкий похід через зимові Альпи до північноіталійського замку Каносси, де переховувався папа, щоб випросити в нього прощення.

Там, де борються двоє, користає третій. Цим третім стали інституції з незалежними ресурсами і (відносно) незалежною владою: самоуправні міста, автономні університети, ремісничі цехи, церковні братства — усе те, що сучасною мовою називають «громадянським суспільством». Щоразу, коли папа намагався встановити над ними монопольний контроль, вони могли втекти під прикриття імператора — і навпаки. Маневруючи між двома полюсами влади, вони створювали простір для третьої.

Британський політолог Джордж Шепфлін писав:

«Особливість західного взірця розвитку лежить у розділенні релігійної та секулярної легітимації. Це виразно ілюструє символічна драма в Каноссі. У жодній іншій історичній традиції не можна собі уявити світського володаря, який, як імператор Генріх IV, наважився би на покаяння прощу у волосяниці, з мотузкою на шиї, щоб спокутувати свої політично-релігійні гріхи, або, кажучи мовою права, визнати релігійну владу папи Григорія VII, якому він кинув виклик і програв. Ідея, що московський цар, візантійський імператор чи османський імператор могли вдатися до подібної спокути, межує з абсурдом».

У Візантійській імперії панував принцип цезаропапізму — правитель (цезар) був водночас неформальним головою Церкви (папою). Цей тип стосунків називався симфонією, тобто гармонійним поєднанням церковної та світської влади. Вважають, що саме цей тип стосунків перейняла Русь і що він становить серцевину візантійської спадщини. Це припущення базується на тій

самій логічній помилці, що й припущення про бідність і деспотію: у традиційному світі поєднання церковної та світської влади не було винятком — воно було правилом. Винятком був, власне, поділ між світською та церковною владою. І він, як виглядає, не впливав із теологічних різниць між східним і західним християнством чи між християнством та ісламом. Він був породженням збігу обставин. Так сталося, що цей збіг стався в західнохристиянському світі — а вже пізніше, у міру того, як Західна Європа в модерні часи почала прокладати дорогу до глобального домінування, він зробився такою собі уявною нормою. Динаміка його поширення така ж, як і багатьох інших речей та понять, які переламали хід історії: спочатку ніхто їх не має, потім їх має хтось один, тоді їх мають декілька — а за якийсь час їх хочуть майже всі. Виняток стає правилом.

Як виглядає руська спадщина з цієї перспективи? Раз-у-раз надibuємо приклади, які нагадують, що влада руських князів не була безроздільною. У Новгороді її обмежувало міське віче, у Галичі — влада бояр. Найбільш монопольною виглядала княжа влада в Києві. Але навіть тут міщани могли прогнати або навіть убити нелюбого князя — як це сталося з Ігорем Ольговичем 1147 року.

У контексті нашої розмови показовий приклад коронування руського князя — історія Ізяслава (1024–1078), сина Ярослава Мудрого. У боротьбі за київський престол він пробував заручитися підтримкою обох героїв Каноської драми. Коли його вигнали з Києва брати Святослав і Всеволод, він утік до Священної Римської імперії просити допомоги в Генріха IV. А водночас послав свого сина Ярополка до Риму просити допомоги папи. Григорій VII пообіцяв допомогти Ізяславу одержати київське князівство в Русі й коронував його сина на «короля Русі» — взамін Ізяслав присягнув на вірність папі. 1077 року він зумів повернути київський трон. Але його влада тривала недовго: через рік Ізяслав загинув у битві.

Це ще раз доводить: єдиної лінії розвитку політичної моделі від київських князів до московських царів

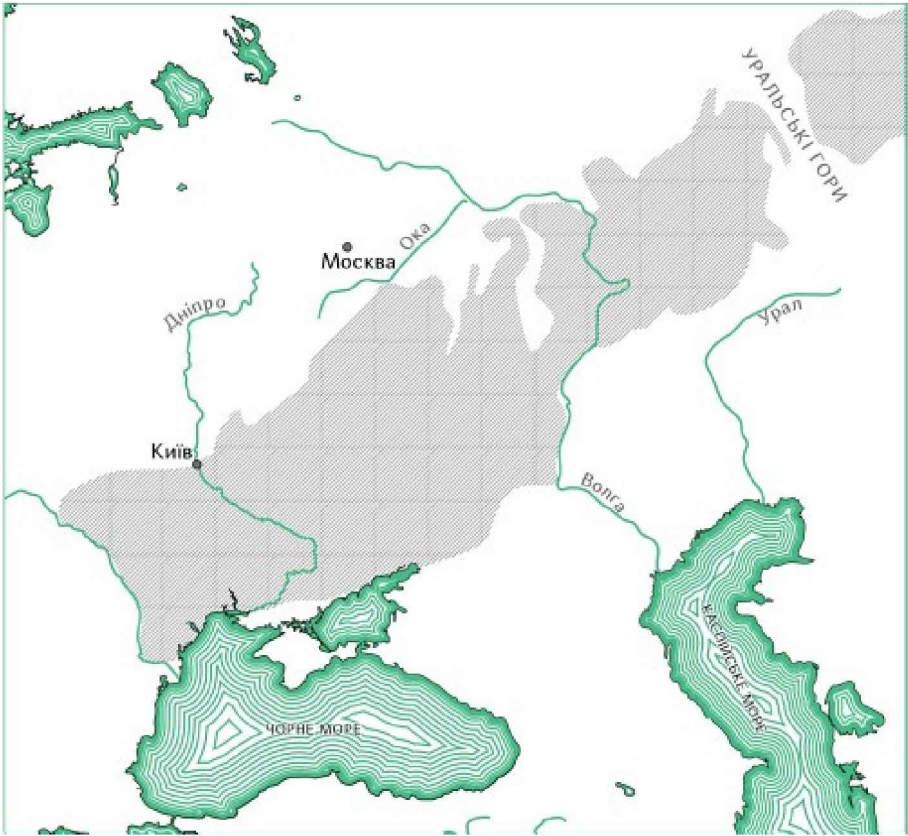
чи пізніших російських імператорів не було й не могло бути. Існували альтернативи, як-от Новгородська республіка чи Галицько-Волинське князівство. У кінцевому підсумку перемогла модель Московської Русі, найвіддаленіша від західнохристиянської Європи і політично, і культурно, і географічно. Перемога цієї моделі обернулася для Східної Європи трагедією. Альтернативна ж модель зберігалася на тих територіях Русі, котрі збігаються із сучасною Україною та Білоруссю. Зберігалася і навіть розвивалася, коли ці території перестали просто сусідувати з католицьким світом, але ввійшли з ним у безпосередні інтенсивні й тривалі взаємини в межах однієї держави, Речі Посполитої.

Спробуємо коротко підсумувати нашу розповідь. Спадщина Русі була вкрай неоднорідною. До виникнення й розвитку Русі як держави спричинилися різні фактори: скандинавська експансія з Півночі, візантійські культурні впливи з Півдня, східнослов'янське ядро в центрі, кочові народи на периферії та династичні зв'язки із західнохристиянською Європою. Ці фактори не лише сформували Русь, але й пережили її. В Україні таки не склалася традиція цезаропапізму. У ній є і католицькі костели, і протестантські кірхи, мусульманські мечеті, іудейські синагоги, православні та греко-католицькі церкви. Це не робить українську ситуацію унікальною. Подібне різноманіття можна бачити на Балканах та в Північній Америці. З одного боку, воно переповнене конфліктами і сильною нестабільністю, а з іншого — збільшує шанси на подолання тієї частини її історичної спадщини, про яку писали Василь Стус, Олександр Кождан та Ігор Шевченко.

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ХЛІБА

Ще одним географічним фактором української історії є виняткова родючість місцевих ґрунтів. Близько 40% території сучасної України – чорнозем. Частка орних земель ще більша – 58%. Такої пропорції годі знайти в інших країнах світу. За протяжністю чорнозему з Україною зрівнятися можуть хіба що окремі американські штати та канадські провінції, але за товщиною (до півтора метра) український чорнозем не має рівних.

Родючість землі відповідає за історичну вкоріненість землеробства в Україні. У дописемні часи тут і на сусідніх румунських та молдавських землях існувала розвинута землеробська цивілізація, яку археологи охрестили кукутенсько-трипільською, а ми називаємо просто трипільською. Перші писемні згадки про землеробів зустрічаємо в «Історії» Геродота. Він писав про землеробські племена «скіфів-орачів», що жили на північ від скіфів. Середньовічні арабські географи твердили, що слов'яни збирали не один, а два урожаї на рік – і це, як припускають, відображає той факт, що десь у давньоруські часи місцеві племена перейшли до трипільної системи. У часи ренесансу й бароко в уяві місцевих поетів українські землі набирають статусу біблійної Палестини – землі, що тече молоком і медом.

Чорнозем у Східній Європі

Статус багаті житниці був і благословенням, і прокляттям. Благословенням були вищі стандарти життя місцевого населення. У часи, коли люди перебували в т. зв. мальтузіанській пастці, тобто залежали від милостей природи, легше було вижити на родючих землях. Прокляттям було бажання ближчих і дальших сусідів завоювати ці землі й тримати їх під контролем задля економічного й політичного зиску. Постійно повторювана в працях мандрівників-чужинців думка, що навіть устроєна в місцевий ґрунт палиця наступного року обов'язково проросте, слугувала основою для колоніальних фантазій про цю землю та мало не запрошенням до її експлуатації. Досить прочитати висловлювання Гітлера перед нападом на СРСР у червні 1941 року, щоб зрозуміти, наскільки важливе місце займав

український чорнозем у його планах щодо світового панування. Натомість воїни Червоної армії співали:

*Всех фашистов разобьём,
На Украину жить пойдём.
На Украине добре жить,
Есть что шамать, есть что пить.*

Продаж зерна на Захід через балтійські порти в другій половині XVI століття був винятково прибутковим для шляхти Речі Посполитої. Згодом відбувся значний спад. Це ілюструють два тогочасні зображення. На першому (ліворуч), із написом польською «Збіжжя виплачується», купці із Західної Європи кланяються шляхтичам.

Здебільшого ці фантазії не мали підстав. Україна була житницею Європи радше в уяві, аніж насправді. Ніяким чужоземним владам не вдалося забрати з України стільки хліба, скільки вони сподівалися. Одна з головних перешкод для повноцінної експлуатації місцевих природних ресурсів мала логістичний характер — брак сухопутних чи річкових комунікацій, які би з'єднували українські землі зі світовими ринками. До кінця XVIII століття українські чорноземні райони були відтіяні від Чорного моря Диким Степом. А експорт українського хліба через Балтійське море був

складним і дорогим, оскільки більшість місцевих річок не були пов'язані з ним напрямку.

Окрім логістичної, існувала ще й соціальна проблема: як забрати зерно в його виробників, місцевих селян, особливо якщо сільськогосподарське виробництво (через відсутність зв'язків зі світовими ринками) залишалось малотоварним. Відповідь давала місцева приказка: «Не передувши бджіл, не їстимеш меду». Іншими словами, зерно можна було забрати головно силою. Цим насильством протягом декількох століть — від середини XVI до середини XIX — була кріпацька система. Працю місцевих селян-кріпаків порівнювали з працею чорношкірих на американських плантаціях. Селяни перебували на найнижчій ланці харчового ланцюга, який вів від землі до королівських чи царських палат. Нижче від них була хіба що їхня худоба — коні, воли, корови, свині. Їх порівнювали з цією худобою та обзивали кличками, які підкреслювали їхній нелюдський, тваринний характер: мужик (хлоп або хохол) — «бик, гадюка, свиня», живе і вмирає, як скотина, і взагалі невідомо, чи має душу. Хлопи навіть своїм виглядом і поведінкою нагадували звірів: були темними, брудними, смердючими, хижими, підступними, брутальними, а понад усе — лінивими. Єдиною мовою, яку вони розуміли, була мова палиці та батога. Влада над ними мала богословське пояснення. Вважалося, що вони походять від Хама, сина Ноя, який тяжко згрішив перед батьком своєю негідною поведінкою, і за це його покарав Бог. Саме біблійне ім'я Хам стало кличкою стосовно селян у Центральній і Східній Європі. Воно ввійшло до польської, російської, української та чеської мов, але його нема в англійській, іспанській, італійській, французькій — мовах тих народів, де не було кріпацтва.

На другому напис — «Збіжжя не виплачується». Тут уже шляхтичі кланяються перед західними купцями.

Джерело: pieniadze-info.pl

Нині про кріпацьку систему мало згадують, наче її ніколи й не було. Але сам факт, що кільканадцять поколінь українців — як і сусідніх поляків, росіян, білорусів — прожили в фактичному рабстві, не міг не позначитися на їхній історії.

Історія районів із багатими природними ресурсами сильно позначена насильством. Це дуже добре видно в короткому (1914–1991) ХХ столітті — столітті воєн і революцій. Бажання здобути доступ до українського зерна, нафти, вугілля та залізної руди були серед причин, які перетворили Україну на один із головних воєнних театрів під час Першої та Другої світових воєн. Голодомор 1932–1933 років — найпромовистіший доказ того, якою екзистенційною загрозою може обернутися природне багатство.

Іншою загрозою була так звана ресурсна пастка. Зазвичай країни з багатими ресурсами розвиваються екстенсивно, а не інтенсивно. Навіщо старатися, якщо природа й так щедро забезпечує всім необхідним. Чорнозем дозволяв збирати зерна в п'ять-шість, а в

окремих випадках — навіть у дев'ять (!) разів більше, ніж його посіяно. Це був значно вищий показник, ніж на сусідніх територіях. Українські історики господарства кажуть, що від IX й аж до кінця XIX століття спосіб обробітку місцевих земель суттєво не мінявся. У результаті наприкінці XIX століття на значно бідніших землях Моравії завдяки використанню нової сільськогосподарської техніки й міндобрив з однакової площі збирали втричі-вчетверо більше зерна, ніж в Україні.

Стійкість місцевого аграрного виробництва позначилася на українській національній культурі. Досить сказати, що на українському національному прапорі зображений пшеничний лан під блакитним небом. Українська модерна культура свідомо творила себе як культура села. Це значною мірою відповідало дійсності: після того, як у новітні часи вона майже втратила еліту через польську чи російську асиміляцію та акультурацію, українська нація стала селянською.

На межі XIX–XX століть близько 90% українців були селянами, а близько 90% селян на українських землях були українцями. Більшість українських діячів модерної доби або народилися під солом'яною стріхою, або були віддалені від неї на одне-два покоління. Вони оспівували селянські чесноти: працьовитість, доброзичливість, гостинність. І мали слухність. Традиційне суспільство попри тяжкі умови життя давало почуття родинного тепла й захистку — на відміну від модерного світу з його індивідуалізмом і холодною раціональністю.

Однак те, що було перевагою в часи традиційного суспільства, стало гальмом при переході до модерного. В основі модерного суспільства лежить освіта. А освіта не входила до списку пріоритетів аграрного суспільства. Навпаки: школа відволікала сільських дітей від праці в господарстві, тому шкільна освіта виглядала даремною тратою часу. Праця в господарстві прив'язувала до землі цілі покоління обдарованих хлопців і дівчат міцніше, ніж гравітаційна сила. Вони мали займатися сільським господарством так само, як їхні батьки, діди й прадіди.

Невипадково два корифеї української культури Тарас Шевченко та Іван Франко були сиротами. Якби їхні батьки жили довше, то, найімовірніше, вони обидва до кінця життя займалися б сільським господарством, і ми б ніколи не почули про їхні твори.

Традиційне суспільство попри тяжкі умови життя давало почуття родинного тепла й захистку — на відміну від модерного світу з його індивідуалізмом і холодною раціональністю. Однак те, що було перевагою в часи традиційного суспільства, стало гальмом при переході до модерного

Іншим ключовим елементом модерного суспільства є промислове виробництво. Коли на межі ХІХ та ХХ століть перед українським селянином поставав вибір: іти до міста, щоб найнятися там на фабрику чи шахту, або ж емігрувати разом із сім'єю за тридев'ять земель, до Америки чи на Далекий Схід, щоб освоювати там нові території, не змінюючи традиційного стилю життя, то він найчастіше вибирав друге. У міста й на фабрики в Україні ішли інші етнічні групи, переважно селяни з Росії. Рішення про те, куди мігрувати, залежало від способу ведення господарства. Селяни з чорноземного поясу воліли переселятися на такі самі землі. І досі українські поселення у світі розміщуються на територіях, схожих на український чорнозем,— на Північному Кавказі і в

Казахстані, на російському Далекому Сході, далекому канадському Заході та в бразильській провінції Парана. Російські селяни жили на бідніших ґрунтах і звикли шукати додаткових засобів існування, тому йшли працювати у промисловість.

У результаті на українських землях встановилася певна закономірність: що більший населений пункт, то менше він український/україномовний. Надто ж великі міста. І навпаки: що він менший (містечка й села), то більше чути там української мови. Ця закономірність збереглася навіть коли українці в середині 1960-х перестали бути сільською і стали переважно міською нацією: потрапивши в міста з панівною російською культурою, вони швидко русифікувалися.

*На українських землях
встановилася певна
закономірність: що більший
населений пункт, то менше
він український / україномовний*

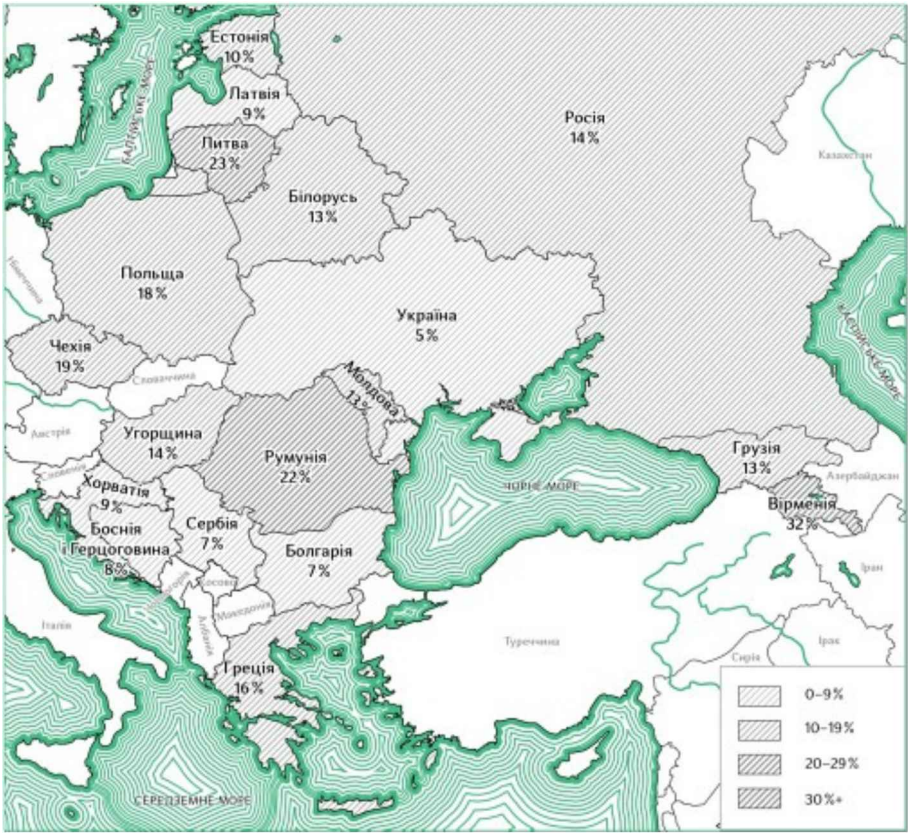
Селяни перебувають на самому низу соціальної драбини. Звідси звичка дивитися на них зверху, зі зневагою та погордою. В очах жителів міста українські селяни були відсталими, хитруватими чи, навпаки, тупими «гречкосіями» та «салоїдами». Цей стереотип особливо сильний у сучасній російській культурі, яка в Україні була переважно міською. Селяни відповідали взаємністю. В їхній уяві місто було осередком чужої влади, ворожих урядовців, незрозумілих законів, дармоїдів, які сидять на селянському горбі.

Протиставлення «місто-село» не було, однак, жорстким. У ХХ столітті поруч із двома групами — україномовних селян та російськомовних міщан — з'являється третя, проміжна група: асимільованих російськомовних українців,

мешканців великих міст, яких туди пригнали потреба чи злидні. Вони хоча й втратили головні риси традиційної культури, але зберегли емоційне прив'язання до свого селянського дитинства чи — у випадку їхніх дітей — до україномовних сільських дідусів і бабусь, у яких проводили влітку канікули.

У суспільствах, які «прив'язані до землі», неземельні господарські ніші заповнюють етнічні меншини — як-от вірмени в Османській імперії чи китайці в Південно-Східній Азії. На українських теренах цю роль виконували євреї

Боротьба за душі цих російськомовних українців лежить в основі багатьох політичних процесів із того часу, як 1991 року Україна була проголошена незалежною державою. «Моментом істини» стала російська військова агресія проти України 2014 року. Тоді, згідно з планами Кремля, увесь урбанізований російськомовний регіон — Південь і Схід України — мав відділитися в окрему республіку «Новоросію». Цього не сталося: більшість російськомовного населення воліла залишитися в Україні й не пустити війну у свої домівки.

Частка населення, яке воліло би не приймати євреїв як своїх співвітчизників

Джерело: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/03/28/most-poles-accept-jews-as-fellow-citizens-and-neighbors-but-a-minority-do-not/>

Іншим наслідком родючості українських ґрунтів була висока частка євреїв серед місцевого населення. Аналіз статистичних даних XIX століття показує чіткий взаємозв'язок: чим вища неграмотність на тих чи інших територіях серед місцевого неєврейського населення, тим більше там євреїв. Цей зв'язок логічний, тому, правдоподібно, його можна поширити й на попередні століття. Жодне суспільство не може існувати без ремесла, торгівлі та грошової справи. У суспільствах, які «прив'язані до землі», неземельні господарські ніші заповнюють етнічні меншини — як-от

вірмени в Османській імперії чи китайці в Південно-Східній Азії. На українських теренах цю роль виконували євреї. У християнській Європі євреям забороняли володіти землею. Тому часто головними доступними для них були заняття, пов'язані з ринковою економікою, а не з натуральним аграрним виробництвом.

Присутність євреїв тут зафіксована в найраніших писемних джерелах із часів стародавньої Русі. Вони приходили із сусідніх держав: зі сходу — Хазарського каганату, де головною релігією був іудаїзм, із заходу — із Богемії та Моравії (теперішня Чехія). Але найбільший приплив євреїв пов'язаний із хвилею їх масового вигнання з католицької Європи в XV–XVI століттях. Річ Посполита славилася релігійною толерантністю, тому багато євреїв із німецьких земель (т. зв. ашкеназі) знайшли собі тут притулок. Вони перебували під захистом короля, який серед іншого залучав їх до колонізації багатих земель на пограниччі з Диким Степом.

На івриті «Польща» («Поланія» або «Полін») звучала як «(Богом) обрана земля». Натомість латиною — яка була *lingua franca* середньовічної Європи — Річ Посполиту називали *paradisus iudaeorum* (раєм для євреїв). Тут проживала більшість (80 %) усіх євреїв світу, і найбільше їх було на східному пограниччі (теперішніх литовсько-білоруських та українських землях). Українські землі стали Палестиною не лише в метафоричному («земля молока та меду»), але й у буквальному значенні.

Драмою єврейсько-українських взаємин було те, що між собою ворогували групи, які перебували на самому долі соціальної піраміди. Вони жили разом, але порізно. Зрештою, життям це

**навіть було складно назвати:
селяни та євреї виживали,
конкуруючи між собою за ті
невеликі ресурси, які залишалися
після розподілу продукту праці
на землі між владними елітами**

Однак єврейський рай був водночас *infernus rusticorum* — пеклом для селян. Селянська доля була тяжчою за долю євреїв, хоча ті й уважалися соціальними паріями у християнських суспільствах. Масова єврейська імміграція почалася майже в той самий час, коли шляхта і магнатерія взялися перетворювати селян на кріпаків, щоб отримувати максимальні прибутки від виробництва й продажу хліба на європейських ринках. Місцеві селяни рідко бачили свого пана — той жив далеко в палаці у Варшаві, Кракові чи Львові. Натомість вони мало не щодня бачили єврея-орендаря, єврея-економа чи єврея-шинкаря — які отримали від пана ліцензію на ведення панського господарства або на користування з панських монополій на виробництво й продаж горілки. Тому селянська ненависть зосереджувалася на євреях. В основі цієї ненависті лежали соціальні мотиви. Українська народна приказка мовила: «Як поганий лях спровадив жида, то жиди стали панами, а ми пішли з торбами».

Драмою єврейсько-українських взаємин було те, що між собою ворогували групи, які перебували на самому долі соціальної піраміди. Вони жили разом, але порізно. Зрештою, життям це навіть було складно назвати: селяни та євреї виживали, конкуруючи між собою за ті невеликі ресурси, які залишалися після розподілу продукту праці на землі між владними елітами.

До соціальних мотивів додавалися мотиви релігійні. Євреї були не християнами. Ба більше: в уяві християн вони

були «вбивцями Христа». У сумі поєднання цих двох мотивів перетворювало євреїв на «абсолютно Чужих». Для селян вони були чужішими, аніж навіть «пани».

Стереотипи вели до насильства. У ранньомодерну й модерну добу українські землі стали головною територією масових антиєврейських погромів: під час козацької революції Хмельницького в 1648 році; Коліївщини 1768 року; російських погромів у 1881-му; під час революцій 1905–1907 та 1917–1920 років; улітку 1941-го в Західній Україні; Голокосту на всіх українських землях у наступні два роки. Не всі ці погроми були пов'язані з українцями. Скажімо, у 1881 році головні погромники — промислові робітники — переважно не були українцями. Але в єврейській історичній пам'яті Україна тісно пов'язана з погромами, а українці — з антисемітизмом.

Модерна доба поклала початок руйнуванню традиційної іудейської спільноти. Усе більше молодих іудеїв покидали її під впливом нагод та можливостей, які відкривав перед ними світ модерності, зокрема під впливом ідеології єврейського просвітництва «Гаскалі». Значна частина їх асимілювалася. Багато євреїв світової слави — від Фрейда й до нобелівських лауреатів та акторів Голівуду — походили з українських земель. Більшість із них ставали поляками, росіянами, американцями — але не українцями. В Україні було багато євреїв, але не було українських євреїв — із кількох причин. По-перше, етнічні меншини при асиміляції воліють переймати ідентичність владної еліти. Це давало бодай якийсь захист від народного антисемітизму. По-друге, у випадку українців та інших селянських народів іудеям не було з ким асимілюватися, бо довший час серед цих народів не існувало ані владної еліти, ані середнього класу — адвокатів, лікарів, журналістів та ін. Якби вони асимілювалися, то мали би ставати селянами чи священниками, а такий вибір, м'яко кажучи, навряд чи відповідав їхнім життєвим амбіціям. І по-третє, їх відштовхував образ України як батьківщини антисемітизму.

Звичайно, єврейсько-українські взаємини не зводилися тільки до антагонізму. Дослідження мови та культури обох народів показують численні взаємні запозичення. Було також багато прикладів співпраці та солідарності. Скажімо, українські політики першими в Австро-Угорській імперії поставили вимогу визнати євреїв окремою нацією з усіма належними правами. Українська Народна Республіка в 1917 році вирізнялася зразковим законодавством щодо євреїв.

Українці становлять одну з найбільших груп серед Праведників світу — людей, які, ризикуючи життям своїм і своїх сімей, рятували євреїв під час Голокосту. Протягом тривалого часу обом народам вдавалося жити разом більш-менш мирно. Антиєврейське насильство вибухало «тільки» у часи великих криз — воєн, повстань, революцій чи, як у 1881-му, вбивства монарха, що в уяві традиційних селян і робітників дорівнювало кінцю світу. Зрозуміло, що причин для насильства було багато. Але в їхній основі лежав економічний конфлікт, суть якого можна було звести до трьох слів: боротьба за землю.

Звичайно, єврейсько-українські взаємини не зводилися тільки до антагонізму. Дослідження мови та культури обох народів показують численні взаємні запозичення. Було також багато прикладів співпраці та солідарності

Непрямим доказом останньої тези є факт, що погроми в Україні зникають, щойно руйнується зв'язок «українець-селянин-земля». За радянських часів це відбувалося у два етапи: у 1930–40-х роках, коли внаслідок примусової колективізації селяни втратили землю; і в 1960-х, коли

українці вже були переважно міською нацією.

XX століття стає свідком появи перших євреїв, які роблять «антиімперський вибір» — тобто солідаризуються з українцями й навіть почуваються українцями. Справжній прорив стався в радянських таборах і в'язницях, де в 1970–80-х зустрілися єврейські й українські дисиденти. Там вони мали час і можливості дискутувати між собою та укласти союз проти спільного ворога — радянського режиму. А завершальним акордом став Євромайдан (2013–2014). Так в Україні виразно постала нова група — «жидобандерівці», українські євреї. У 2019 році Україна була єдиною після Ізраїлю державою, де президент і прем'єр-міністр мали єврейське походження. І серед усіх посткомуністичних країн, як показало недавнє соціологічне опитування (див. вище), Україна виглядає найбільш дружньою до євреїв.

Постмодерна (чи пізньої модерності, якщо хтось воліє так називати) доба затирає чіткі розмежування і робить старі поділи проблематичними. Досить сказати, що в останні десятиліття в Україні поруч з україномовним аграрним Заходом та російськомовним індустріальним Сходом з'явилася і росте «третя Україна» — Україна Центру, як географічного, так і політичного. Трансформації зазнало й сільське господарство. Із символу традиційності та відсталості воно перетворюється на одну з найрозвинутіших і найприбутковіших постіндустріальних галузей. У світі, який потерпає від екологічної кризи та браку натуральних продуктів, українські чорноземи знову набирають ваги. Зрештою, вони ніколи її не втрачали.

РОЗДІЛ III. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА

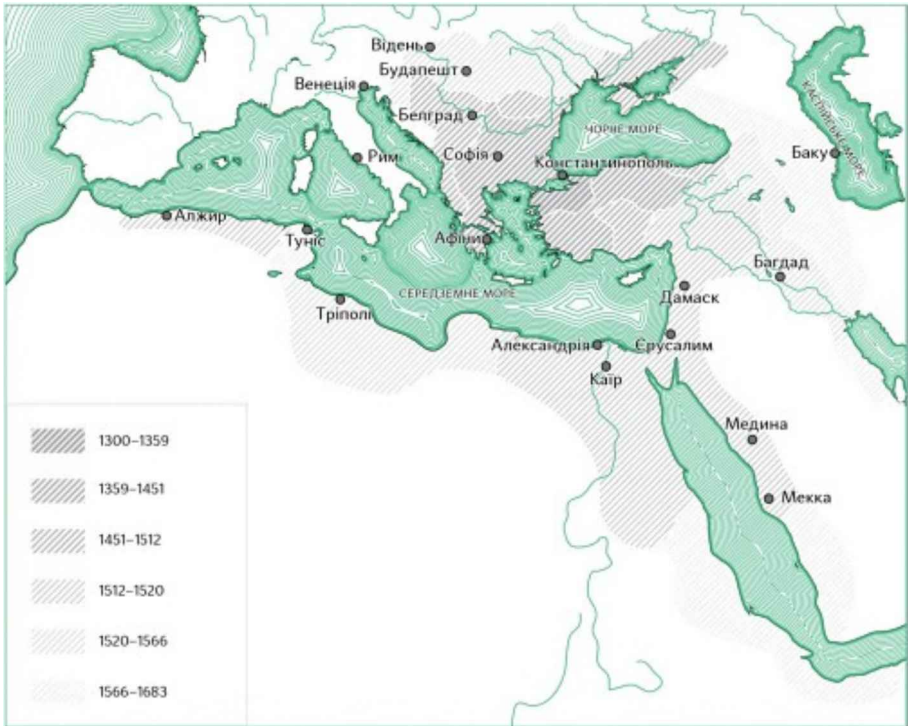
Це був кінець. Кінець світу, створеного сім тисяч років тому. Настала повнота часу. Бог сам вибрав число сім. Він створив світ за шість днів, а на сьомий вирішив спочити після своїх трудів. А що в Бога було як один день, на землі серед людей було як тисяча років.

Перед самим кінцем на землю мав зійти антихрист. Знаки показували, що він уже тут. Головний: 6961 року від створення світу мусульмани захопили Константинополь. Як столиця християнства, Константинополь мав стояти до кінця віку — отже, його падіння означало, що кінець дуже близько. Тому православному світу не було потреби розписувати церковний календар після 7000 року — бо, як писали місцеві книжники, там буде «страх, смуток і велика біда».

Падіння Константинополя оплакували також у католицькому світі. На відміну від православних, католики вели літочислення не від створення землі, а від народження Христа. Різниця становила 5508 років. Тому 7000 рік у православних був 1492 роком у католиків. Цього року на папський трон зійшов один із найкорумпованіших пап в історії Ватикану — Олександр VI. Його прізвище (Борджія) було синонімом розпусти й корупції. Понтифікат Олександра VI в очах багатьох був доказом того, що, окрім Константинополя, антихрист оволодів і другою християнською столицею — Римом.

Але були й новини, що несли надію. 1492 рік почався з того, що війська короля Фердинанда та королеви Ізабели захопили Гранаду, столицю мусульманської держави

на Іберійському півострові. Ця перемога знаменувала закінчення Реконквісти – вигнання арабів з Іспанії. Боротьба з «невірними» тут тривала від VIII століття, але тільки Фердинанду та Ізабелі вдалося довести її до переможного кінця.

Експансія Османської імперії

Досі у військовому протистоянні мусульманський світ переважав над християнським. У XVI–XVII століттях Османська імперія зі своєю столицею у Стамбулі, колишньому Константинополі, завоювала Балкани та Угорщину і пробувала підібратися до самого серця християнської Європи – Священної Римської імперії. Крапку в протистоянні між двома світами поставила поразка турецьких військ у битві під Віднем 1683 року з об'єднаною християнською коаліцією. Відтоді хвиля військового домінування покотилася в інший бік. Мусульманський світ ніколи не оклигав від цієї поразки.

Це сталося двісті років по тому. Натомість 1492 року

мала місце ще одна важлива подія. Королівське подружжя Фердинанда та Ізабели через кілька місяців після завершення Реконкісти спорядило експедицію під проводом італійського капітана Христофора Колумба. Він пообіцяв знайти інший — морський шлях до Індії і таким чином покінчити з мусульманською блокадою християнської Європи.

Замість морського шляху до Індії Колумб відкрив Америку, хоча до кінця життя не усвідомив своєї помилки. Ця помилка мала глобальне значення. Вона заклала підвалини Нового світу. До 1492 року континенти були відрізані між собою великими водними просторами, а їхні мешканці мало або зовсім нічого не знали одні про одних. Відкриття Америки поклало початок їхньому зближенню, зв'язавши розрізнені континенти політично, економічно й культурно. Трьома словами: світ став глобальним.

За збігом обставин того ж 1492 року у східній частині Європейського континенту сталася подія, якій теж, хоча й у скромніший спосіб, судилося перекаряти карту світу. У нижній течії Дніпра місцеве плем'я черкасів і козаків захопило та знищило турецький корабель. Опис цієї події — перша історична згадка про запорозьких козаків. Півтора-два століття по тому ім'я території, де жили козаки, — України, козацької землі, стане іменем для цілого народу та держави.

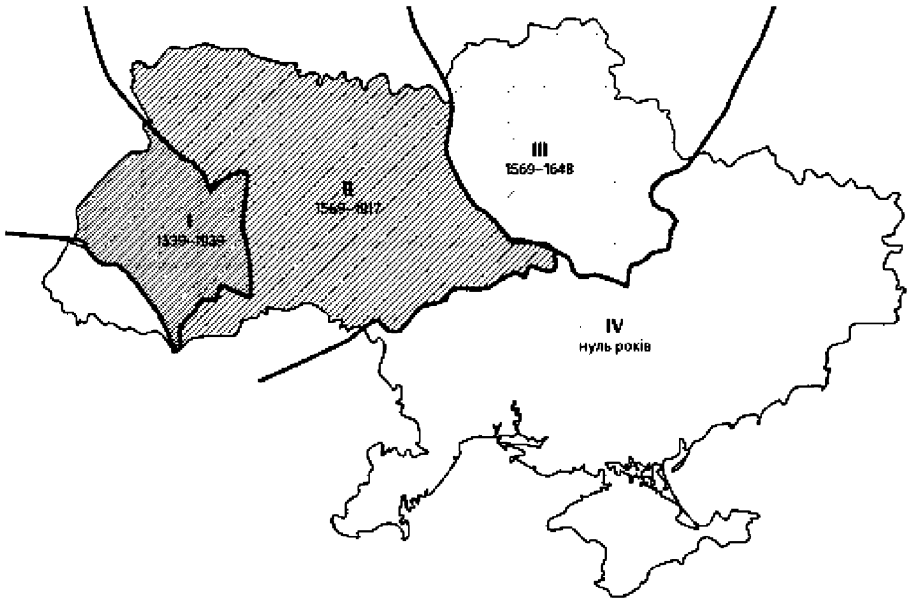
Україна постала головно із зустрічі двох світів: світу Колумба та світу козаків. У момент першої згадки про козаків вони нічого не знали про Колумба, а він нічого не знав про них. У найближчі століття ці два світи зійдуться настільки близько, що про козацьке повстання Хмельницького будуть писати в Іспанії, а привезені з Америки продукти, насамперед тютюн, стануть буденністю серед козаків: народна пісня вихваляла козацького гетьмана Сагайдачного, «що проміняв жінку на тютюн та люльку».

РІЧ ПОСПОЛИТА: ЗАХІД У ПОЛЬСЬКОМУ КУНТУШІ

Світ Колумба та світ козаків зустрілися в межах одної держави. Це була утворена 1569 року польсько-литовська Річ Посполита. В її кордонах католики і православні співіснували в більш-менш рівних пропорціях. У жодній іншій країні східних і західних християн у таких масштабах не було.

Українську історію ми зазвичай бачимо в тіні Росії. І забуваємо, що щонайменше до кінця XVIII століття польський фактор був довготривалішим та сильнішим, ніж російський

Українську історію ми зазвичай бачимо в тіні Росії. І забуваємо, що щонайменше до кінця XVIII століття польський фактор був довготривалішим та сильнішим, ніж російський. Руські князі та польські королі то воювали між собою, то укладали союзи проти спільного ворога ще від часів Володимира Великого. Але інтенсивна польська присутність починається з моменту польської анексії галицьких земель 1349 року. Звідти вона поширилася майже на всі землі «старої України» і тривала на центральноукраїнських землях до Першої світової війни, а в Західній Україні — аж до Другої світової.

Польський *Drang nach Osten*

Польський фактор продовжує діяти й досі. Якщо нанести на сучасну карту України зони інтенсивності польського *Drang nach Osten* — польського «наступу на Схід» (див. вище), то стає очевидно, що це зони різної інтенсивності вживання української мови, які також збігаються з лініями поділів під час президентських виборів 1991–2010 років. Євромайдан і російсько-українська війна притупили ці лінії, але не скасували їх зовсім.

Україна як нація постала не завдяки, а всупереч намірам польських еліт

Вплив польського фактора часто, особливо в Росії, сприймають як доказ «польської інтриги». Мовляв, Україну й українців створили поляки, щоб ослабити чи повністю підірвати російську міць. Ця «теорія польської змови» — карикатура на те, що сталося насправді. За кількома важливими винятками, Україна як нація постала *не завдяки*,

а всупереч намірам польських еліт. Фактом є те, що принаймні до середини ХІХ століття український національний міф приписував роль головного ворога не Росії, а Польщі.

Для постання української ідентичності мало значення не те, що еліти Речі Посполитої були польськими, а те, що вони, як і вся Річ Посполита, були носіями західнохристиянської культури. Є серйозні підстави вважати, що концепція нації зародилася в надрах саме цієї цивілізації. Для інших великих релігійних культур — китайської, ісламської чи православної — це поняття значною мірою було чужорідним. Вважається, що прототипом нації була Англія. Як і у випадку з іншими англійськими «винаходами» — парламентом, політичними партіями та промисловою революцією, вона поширилася по всьому Європейському континенті й стала одним із тих явищ, які сформували сучасний глобальний світ. Уже під кінець ХV століття можна говорити про *початки* сучасних західноєвропейських націй — італійців, німців, французів, іспанців. Інші ж народи Європи опинилися радше між цими націями, аніж у них: вони не були ані виразно відмінними, ані повністю зінтегрованими в одне ціле. Відповідно перетворення православних русинів на національних українців відбувалося внаслідок поширення впливів християнського Заходу на Схід, через посередництво Речі Посполитої. Словами Ігоря Шевченка, Захід прийшов в Україну в польському кунтуші (кожусі).²

Захід прийшов в Україну в польському кунтуші (кожусі)

Річ Посполита була одною з найбільших держав тодішньої Європи. Вона утворилася внаслідок унії (об'єднання) Польського королівства та Великого князівства Литовського. У результаті цього об'єднання велика частина руських земель опинилась у складі однієї

держави. Доти галицька частина перебувала в Польському королівстві, а білоруські землі, Волинь та Центральна Україна — у Великому князівстві Литовському. Із моменту утворення Речі Посполитої всі українські землі опинилися в кордонах одної держави. Цей факт сам собою заклав підвалини України як окремої національної спільноти.

Річ Посполита значною мірою була історичною аномалією

Щодо того, якою була влада Речі Посполитої на руських землях, існують дві протилежні точки зору. Згідно з однією, ця влада була експлуататорською і колонізаторською — приблизно такою ж, як правління Британії в Індії чи Франції — в Алжирі. Інша підкреслює толерантність польської влади та її демократичний характер. Кожна з цих точок зору має рацію залежно від того, про які часи чи які групи населення Речі Посполитої йде мова. Але безвідносно до того, хто і про що говорить, треба взяти до уваги факт: порівняно з іншими державами Річ Посполита значною мірою була історичною аномалією. Її аномальність можна звести до трьох рис.

Найперше, Річ Посполита славилася релігійною терпимістю. У той час, як на захід від її кордонів вирували релігійні війни, Річ Посполита на початках існування була оазою стабільності та спокою. Не випадково тут знайшли притулок євреї, яких вигнали з інших католицьких країн. Окрім католиків, православних та євреїв, тут жили протестанти, мусульмани, а також такі екзотичні для християнського світу групи, як вірмени-монофізити і караїми.

Загальне правило висновувало: населення руських земель було етнічно та релігійно розмаїтішим, ніж населення центральної польської частини. Втіленням цієї різноманітності був Львів, який після падіння Києва та аж до середини XIX століття був найбільшим містом

на руських землях. На межі XVI–XVII століть у Львові жили аж п'ять численних етнічно-релігійних груп — русини, німці, поляки, євреї та вірмени — кожна з яких становила більше п'яти відсотків місцевого населення. Кажуть, що жодне інше місто в Речі Посполитій, а можливо, і в усій тогочасній Європі, не могло зрівнятися зі Львовом щодо різноманітності населення.

Різноманітність (*diversity*) є підставовою рисою пограниччя. Десь від XIX століття східне пограниччя польською мовою стали називати «кресами». З того часу міф кресів займає центральне місце в польській національній міфології. Юзеф Пілсудський порівнював Річ Посполиту з бубликом: усередині — велика діра, а все, що добре, — по краю. Він знав, що говорив, бо сам був людиною з «кресів». «Кресов'яками» були інші відомі поляки: поети Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Чеслав Мілош, перша жінка-лауреатка Нобелівської премії Марія Склодовська-Кюрі, світової слави письменник Джозеф Конрад та інші — перелік надто довгий, щоб продовжувати. І він відображає важливу тенденцію: периферії — це зони підвищеної креативності. Одною з головних причин є, власне, їхній поліетнічний та мультикультурний характер. Пограниччя було землею селян-утікачів, авантюристів різних мастей, релігійних дисидентів та бунтівливого козацтва. Через співіснування різних культур — мирне й немирне — температура кипіння тут була набагато вищою, аніж у «холодному» монокультурному центрі. Тому шанси на постання нової ідентичності тут були більші, аніж деінде.

Периферії — це зони підвищеної креативності

Другою аномальною рисою Речі Посполитої була її політична система — монархічна республіка. Нею правив король, але короля в ній вибирали. Практика вибору

монарха («вільної елекції») утвердилася після смерті останнього короля з ягеллонської династії — Сигізмунда II Августа (1520–1572) і тривала до самого кінця Речі Посполитої. Сама собою ідея виборності короля не була нетиповою. Елективними монархіями в різні часи та різною мірою були Священна Римська імперія, Угорщина, Швеція, Данія; в інших державах — як-от Британія чи Московське царство — до «одноразового» вибору монарха доходило в часи політичної кризи. Річ Посполиту справжньою аномалією робило те, що, будучи монархією, вона водночас залишалася республікою (сама назва «Річ Посполита» — дослівний переклад із латини *res publica*). Республіками в тогочасній Європі були лише кілька міст-держав в Італії, Швейцарія та пізніші Нідерланди і, на короткий час, Англія за часів Кромвелля. У більшості європейських республік влада належала міським патриціям. У Речі Посполитій головним джерелом влади була знать (шляхта). Вона і вибирала монарха, і обмежувала його владу. Словами одного з сучасників, польський король «правив, але не володарював».

Чисельність і винятковий статус шляхти — третя аномальна риса Речі Посполитої. У більшості європейських країн знать становила приблизно один-два відсотки населення. Винятками були Іспанія та Угорщина, де ця частка сягала п'яти відсотків. Річ Посполита була винятком серед винятків: частка шляхти тут доходила до восьми-десяти, а в деяких місцевостях — аж до двадцяти відсотків. Більшість шляхти за своїми статками заледве відрізнялася від селян. Багато походили з плебейських родин і добивалися шляхетського статусу грошима та вигідними шлюбами, про що, зрозуміло, воліли мовчати. Що, однак, об'єднувало їх усіх, багатих і небагатих, — то це «шляхетський гонор», почуття вищості щодо інших.

Про польську шляхту часто кажуть, що вона базувала своє чуття вищості на спільному міфі про походження від нащадків королівських сарматів, які заселяли колись степи Причорномор'я. Найновіші дослідження спростовують цей погляд. «Сарматський міф» — «пізніший

винахід» польської національної міфології. Це правда, що серед шляхти була поширена «сарматська мода» — зокрема вдягатися в кунтуші та голити голову, залишаючи тільки чуба. За зразками найновішої моди шляхтичі Речі Посполитої звертали погляд радше на Стамбул, аніж на Париж. Але мода вдягатися «по-сарматськи» не означала, що серед них панувала сарматська ідеологія. Насправді кожен шляхетський рід дбав насамперед про власну генеалогію, а не генеалогію всього шляхетського стану. Шляхетська ідентичність базувалася не на минулому, а на ідеї служіння шаблею Речі Посполитій. Військова доблесть важила більше, аніж походження.

Власне, цією доблестю шляхта узасаднювала свій привілейований статус: якщо вона наражає своє життя на постійний ризик заради Речі Посполитої, то й заслуговує на особливі привілеї. Привілеї польської шляхти були дійсно безпрецедентними. Вони вибирали короля, а король, за кількома винятками, не мав права їх судити і карати. Це міг зробити тільки суд таких же шляхтичів. Гаслом шляхти було: «Нічого про нас без нас». Безпрецедентність шляхетських привілеїв відображалася також у праві «вето»: кожен шляхтич міг скасувати рішення всього сейму (шляхетського парламенту) своїм єдиним голосом незгоди: «Не дозволяю!».

Гаслом шляхти було: «Нічого про нас без нас»

Шляхетська демократія, зрозуміло, була далека від сучасної. Це була демократія для десяти відсотків населення. Але тим, хто береться критикувати демократію Речі Посполитої, варто нагадати, що в колисці демократії — античній Греції повноправні громадяни становили виразну меншість; а більшість — жінки, раби та чужинці не мали права голосу. У кожному разі, говорячи про формування

«держави відкритого доступу», можна стверджувати, що Річ Посполита з її обмеженою владою монарха та винятково привілейованою шляхтою зайшла для свого часу в цьому напрямі, мабуть, найдалі. З одним суттєвим застереженням: вільне волевиявлення чималої частини шляхти було фікцією. Через економічну слабкість багато з них залежали від ласки великих землевласників (магнатів), тобто становили їхню клієнтуру і виконували їхню політичну волю. По суті, магнатерія, а не шляхта вибирала короля й обмежувала його владу, і шляхетська демократія значною мірою була демократією олігархічною.

Замало центральної влади шкодить так само, як і забагато. Із часом шляхетська Річ Посполита стала символом нежиттєздатності. Її «золотий вік» тривав п'ятдесят років і скінчився на початку XVII століття. А в середині XVII століття Річ Посполита взагалі ввійшла в період зтяжної кризи, з якої вже ніколи по-справжньому не вийшла. Шляхетська демократія виродилася в анархію. Спроби реформ у XVIII столітті не врятували ситуації. І в 1772–1795 роках Річ Посполита зникла з карти світу. Її поділили три могутні сусіди: Австрійська і Російська імперії та Прусьське королівство. Політичний занепад ішов пліч-о-пліч з економічним. Вислів «польське господарство», тобто занедбане господарство, став такою ж трейдмаркою Речі Посполитої серед її сусідів, як і «польська анархія» на позначення шляхетського свавілля.

*Вислів «польське господарство»,
тобто занедбане господарство,
став такою ж трейдмаркою Речі
Посполитої серед її сусідів,
як і «польська анархія»
на позначення шляхетського*

свавілля

Поганий приклад заразний. Права та привілеї шляхти Речі Посполитої слугували моделлю, до якої прагнула місцева православна еліта. Річ Посполита була державою Польщі й Литви. За розміром і населенням руські землі дорівнювали Польщі і перевищували Литву, а руська еліта займала високі позиції у Великому князівстві Литовському Але коли з 1385-го по 1569 рік Польща й Литва вели перемовини про унію «двох народів», Русі в цій формулі не було. Чому — не до кінця зрозуміло. Правдоподібно тому, що Люблінська унія була унією володарів двох держав: польського короля і литовського князя (у цьому випадку це одна й та сама особа), а оскільки окремого руського князя чи короля тоді вже не було, то й місця на Русь у ній не знайшлося. Однак руській знаті вдалося отримати свої права максимально: вона могла вільно практикувати православ'я, вживати руську мову в місцевій адміністрації та зберігати судочинство, базоване на Литовському статуті. За замовчуванням ці права поширювалися і на решту руського населення.

З бігом часу частина руської знаті в Речі Посполитій пройшла той самий шлях, що й литовська: навернулася в католицизм і стала польською. Цю ситуацію передав руський полеміст Мелетій Смотрицький у творі під красномовною назвою «Тренос, себто Плач Православної Руської Церкви» (1610). Від імені матері-Церкви він звертався до її дітей — руських знатних родів, порівнюючи їх із коштовним камінням у її корони:

«Де... дорогі й рівно безцінні тої ж корони каміння — славні дома руських князів — неоціненні сапфіри, безцінні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські?.. Де попри них інші неоціненні мої клейноди — родовиті, славні, великомисленні, сильні й давні дома по всім світі голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу руського?».

Показовою є історія роду Вишневецьких із Волині. Засновник роду Михайло (1470–1517) походив із русько-литовських князів. Його онуком був Дмитро Байда Вишневецький (1510?–1563/1564), оспіваний у козацьких думах засновник Запорозької Січі. Племінник Байди Михайло Вишневецький (бл. 1575 – початок 1616) став гетьманом («старшим») Війська Запорозького. Син цього Михайла Ярема Вишневецький (1612–1651) навернувся в католицьку віру і зятю ворогував із Богданом Хмельницьким. А син Яреми, Міхал Корибут Вишневецький (1640–1673), став польським королем.

Оскільки історики акцентували на тенденціях цих найвідоміших ополячених родів, склалося помилкове враження, що вся руська еліта пішла цим шляхом. Найновіші дослідження показують, що так не було. Те, про що писав Смотрицький, стосувалося найбагатшої верхівки. Більшість же руської еліти залишалася православною. А ті, що покидали православ'я, часто вибирали не католицьку віру, а протестантизм.

Це правда, що руська знать вливалася в політичне життя Речі Посполитої і навіть переходила на польську мову. Але при цьому руські шляхетні роди часто залишалися руськими патріотами і снували плани додати «Русь» до формули двоєдиної польсько-литовської держави. У цьому не було протиріччя. Регіональний чи навіть національний патріотизм міг спокійно співіснувати з вірною службою Речі Посполитій. Руську знать об'єднував зі шляхтою спільний етос. У цьому етосі головною є ідея служіння, і руські знатні роди служили найперше не нації, а батьківщині. Уособленням такої постави був православний шляхтич Адам Кисіль (1600–1653), котрий дослужився до посади воєводи, а водночас відстоював ідею «третього народу» Речі Посполитої.

У кожному разі, серед руської шляхти в першій половині XVII століття з'явилося поняття окремого «русського народу». Однак головне право представляти цей народ перейшло від неї до українського козацтва. Козацтво не лише перебрало головну роль – воно видозмінило

контури цього народу. З нього випали православні литовської частини (майбутні білоруси), а сам він випав із Речі Посполитої. Так завдяки козакам Русь стала Україною.

Перетворення козаків на центральний символ української ідентичності було пов'язане з радикальними змінами на Європейському континенті, які в той чи інший спосіб були започатковані 1492 року. Коротко їх можна описати як два паралельні процеси: революція цін та конфесіоналізація. Обидва вплинули на Річ Посполиту і руські землі. Вони прискорили руйнування Русі і відповідно постання України. Дещо спрощуючи, можна сказати, що революція цін зростила козаків, а конфесіоналізація зробила з них українців.

ВІД КОЛУМБА ДО КОЗАКІВ

Відкриття Америки поклало початок обміну продуктів, товарів і хвороб між Новим і Старим світами. Про масштаби цього обміну говорить факт, що із шестисот сорока відомих нам сільськогосподарських рослин близько сотні походить із Нового світу. Найбільш знані серед них картопля і кукурудза. Припускають, що поява цих продуктів у Європі стала однією з причин постійного зростання європейського населення в модерну добу. Але їхнє поширення на Європейському континенті забрало декілька століть: картопля стала універсальною аграрною культурою аж у XVIII столітті. Натомість безпосередній радикальний вплив на Європу XVI–XVII століть справив імпорт срібла з Південної Америки.

Дефіцит дорогоцінних металів був хронічною проблемою європейської економіки. Багатьох європейців, які прибули в Новий світ, привабили чутки, що десь в американських джунглях заховане «золоте місто» (Ельдорадо), у якому навіть вулиці мощені золотом. Золотих родовищ не знайшли, «золота лихоманка»

в Каліфорнії почалася на кілька століть пізніше, аж у 1848 році. Але в Південній Америці, біля півніжжя гори Серро-де-Потосі (тепер це землі Болівії), у 1545 році іспанці відкрили багаті родовища срібла. І почали їх нещадно експлуатувати, примушуючи силою до тяжкої й неоплачуваної праці корінних американців. Продукти видобутку колонізатори переправляли в Іспанію, звідки ті розходилися по всій Європі. Внаслідок цього загальна маса срібла на європейському ринку до 1600 року зросла увосьмеро.

Срібло було головним металом для карбування монет. Масовий імпорт південноамериканського срібла привів до збільшення маси грошей і відповідно до їх швидкого знецінення. Склалася ситуація, коли все більше людей з усе більшою масою грошей могли купити все меншу кількість товарів. Це результувало в різке зростання цін. Найперше зросли ціни на найходовіший товар — продовольство. Подекуди вартість зерна підскочила у вісім-десять разів.

Що для когось біда, для іншого — радість. Революція цін на Заході відкрила перед шляхтою Речі Посполитої можливості для швидкого збагачення. На польсько-литовську державу дивилися як на житницю Європи і склад матеріалів для побудови кораблів. Особливо родючими були українські чорноземи. Не до кінця відомо, чи (і як) українське зерно переправлялося на західні ринки. Українські родючі землі були відрізані від Чорного моря Диким Степом. Найближчий морський порт, до якого можна було доправити місцеве зерно, — місто Гданськ — був розташований на березі Балтійського моря. І саме сюди приїжджали західні купці, щоб скуповувати сільськогосподарські продукти. Але транспортування зерна з більшості українських земель до Гданська виглядало дуже проблематичним, бо прямого річкового доступу до балтійського узбережжя, окрім як із Галичини та Волині, не було. Проте існували інші місцеві прибуткові товари — деревина і поташ у північній лісовій частині та худоба в Центральній Україні. Вартість транспортування

останньої була особливо низькою: її просто переганяли сучасними шляхами до Сілезії.

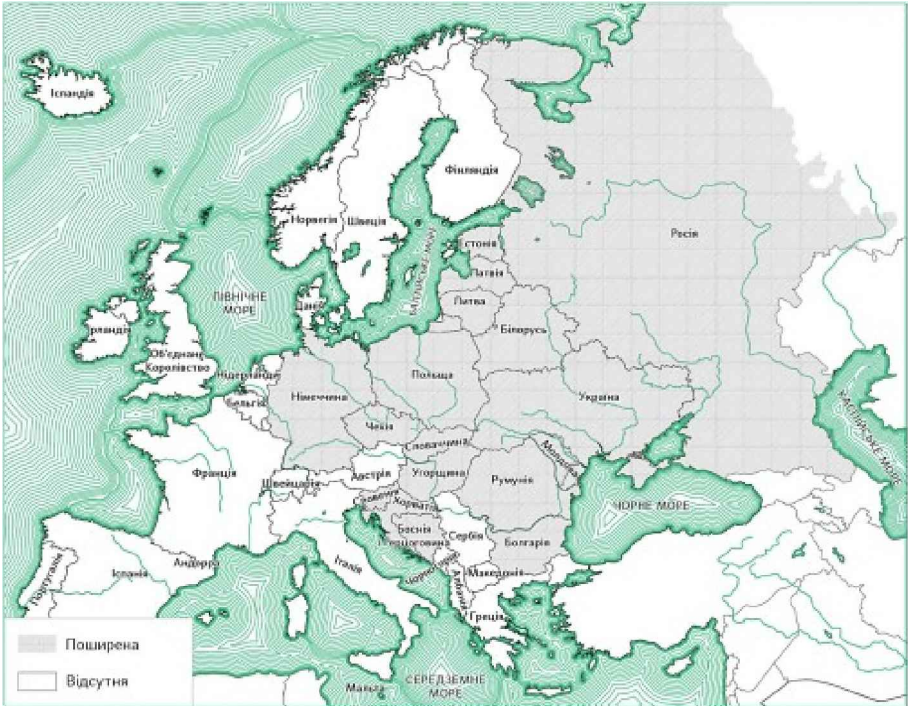
Так чи інакше, українські землі стали своєрідним Ельдорадо для Речі Посполитої. Одним із факторів економічного буму було те, що створення Речі Посполитої дозволило зміцнити південні кордони цих земель і тим самим посилити захист місцевих поселень.

Українські землі стали своєрідним Ельдорадо для Речі Посполитої

Це забезпечувало той мінімум стабільності, без якого неможливий господарський розвиток. За короткий час місцеві знатні роди — ті самі Заславські, Збараські, Вишневецькі, втрату яких оплакував Смотрицький, стали казково багатими. Вони одержували в пожалування від короля нові землі та розширювали маєтки (фільварки). Багатство конвертувалося в політичні впливи. Їхні маєтності ставали такими собі державами в державі, із власними двором, клієнтами та військом, із допомогою якого воювали проти татар та козаків. По суті, вони стали реальними правителями на пограниччі і конкурентами короля в центрі — т. зв. «королятами», тим більше, що, на відміну від короля, їхня влада на їхніх землях була майже необмеженою.

Окрім місцевих олігархів, активну участь у колонізації українських земель брала дрібніша шляхта. Чи була ця шляхта польською, а чи радше руською і яким було співвідношення між першою і другою — це предмет дискусій. Не підлягає, однак, сумніву, що колонізація Дикого Поля нагадувала в багатьох рисах пізнішу колонізацію американського Дикого Заходу. І там, і тут панував культ насильства і швидкої наживи, і там, і тут цей культ маскувався під цивілізаційну місію щодо місцевих аборигенів. Щоб іще більше здешевити вирощування

зерна та інших продуктів, шляхта переводила місцевих селян на кріпаків — безкоштовну робочу силу. У XVI столітті Європа на схід від Ельби переживає те, що історики потім назвали «другим закріпаченням». Там, де кріпацтва вже не було, воно відродилося, а там, де ще існувало, ставало масовим.

Панщина в 1800 році

Тут варто застерегти, що не існувало чіткого й однозначного зв'язку між «революцією цін» та «другим закріпаченням». Селян перетворювали на кріпаків також на землях Московського царства, яке не так інтенсивно співдіяло із західноєвропейськими ринками, як Річ Посполита. Московське царство багатіло головним чином за рахунок торгівлі хутром та пов'язаної з нею колонізації Сибіру й Поволжя. Однак у випадку Речі Посполитої зв'язок між «революцією цін» та «другим закріпаченням» був очевидним. Так чи інакше, обидва процеси виразно поділили Європейський континент на Західну та Східну

Європу. У цьому поділі Східна Європа стала аграрною колонією Заходу — периферією капіталістичної системи, яка зароджувалася на атлантичному узбережжі Західної Європи.

Панщина набирала тяжких та огидних форм. Гійом Левассер де Боплан в «Описі України» твердив, що становище місцевих селян гірше за долю невільників-веслярів на галерах. Гніт породжував спротив. Найпростішим був протест ногами — втеча на Дике Поле. Важлива обставина: значна частина прикордонних земель Київського воєводства була т. зв. королівщиною — землями, які підпорядковувалися королю. Тому шляхтичі не могли добиватися повернення звідти втікачів, а центральна влада та місцеві магнати навіть заохочували селян поселятися на цих землях заради колонізації. Селяни-втікачі або осідали в новозаснованих поселеннях (т. зв. «уходах», пізніших «слободах»), або перебиралися на землі Запорозької Січі. Багато ж із тих, які залишилися на панських землях, під час козацьких повстань пристали до бунтівників. Як скаржилася шляхта, «уся Україна показачилася».

У 1590-х, а потім у 1620–1630 роках українські землі стали тереном козацьких повстань. У їхній основі лежало невдоволення козаків своїм статусом у Речі Посполитій. Козацька старшина хотіла таких самих прав і привілеїв, що й шляхта: самоврядування, права на землю, на полювання, рибальство і торгівлю, на виробництво алкогольних напоїв, звільнення від податків тощо. Вона мала підстави вимагати цього. Подібно до шляхти, козаки захищали кордони Речі Посполитої від татарських нападів і брали участь у її військових походах. Зокрема, козацькі війська під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1575–1622) відіграли значну роль у війні проти Московського царства 1618 року, а в битві під Хотиним у 1621 році проти турецького війська їхня участь була одним із вирішальних факторів перемоги. Особливу славу козакам приносили морські походи. У човнах (козацьких «чайках») вони спускалися вниз

по Дніпру до Чорного моря і нападали на приморські татарські та турецькі міста, зокрема й на столичний Стамбул, грабували, нищили кораблі та укріплення і визволяли невільників. Завдяки морським походам козаки здобули міжнародну славу й опинилися в центрі уваги держав, які шукали союзників у боротьбі з Османською імперією, особливо після морської битви при Лепанто (1574). У 1594 році на Січ для перемовин приїжджав посол австрійського імператора; до козаків зверталось і Московське царство. Козаки набували ваги, а тому вимагали до себе уваги й поваги.

Козацька старшина шукала і вряди-годи знаходила союзника в особі польського короля, який прагнув зміцнити свою владу в протистоянні з магнатами та їхньою шляхетською клієнтелою. Але Річ Посполита залишалася державою, де домінувала шляхта. А шляхта ревно оберігала свої привілеї. В очах шляхтичів козаки були посполитою черню, бунтівливими хамами, які за означенням не могли мати рівної з ними гідності. Християнське суспільство Речі Посполитої ділилося на чітко означені стани: знать, духовенство, міщан і селян. Місця для козаків у цьому поділі не було.

Польська шляхта переочила факт, що козаки *de facto* стали повноцінним станом. Щоб зрозуміти ці зміни, мусимо покинути головну нитку розповіді й повернутися до історії глобалізації. Ми здебільшого звертаємо увагу на світські аспекти постання глобального світу. Як люди сучасні й секулярні, воліємо ігнорувати роль релігії. Збережені фрагменти щоденника Колумба показують, що його бажання знайти новий шлях до Індії мало релігійні мотиви. За рахунок привезених індійських багатств він хотів фінансувати новий хрестовий похід, який би визволив Єрусалим від мусульманської влади ще до другого пришествя Христа. Саме цим аргументом він підкупив серця й розум Фердинанда та Ізабели. Після перемоги над арабами це королівське подружжя вірило, що їм випала особлива місія в історії християнства. Серед усіх титулів іспанського правителя («король Араґону, граф

Барселони» тощо) один відповідав Колумбовим планам: Фердинанд був «королем Єрусалиму». Вважалося, що «останній імператор» відвоює Єрусалим, об'єднає весь світ і стане на боці Христа в останній битві проти антихриста. Приміряючись до цієї ролі, Фердинанд спішив перетворити своє королівство на чисто християнську державу. Ради цієї мети він того ж 1492 року вслід за арабами вигнав зі своїх володінь євреїв. І тим самим створив важливий прецедент: появу конфесійно однорідної держави.

Цей прецедент тоді був винятком. Він став нормою з появою протестантизму. У 1517 році німецький монах Мартін Лютер оприлюднив свої «95 тез», які поставили під сумнів авторитет влади папи. Лютер не мав наміру творити нову Церкву, а лише хотів реформувати її, тобто повернути до часів первісної, незіпсованої Церкви ранніх християн. Але, як це часто буває, заклики повернутися до старовини послужили приводом до майбутніх змін.

Як це часто буває, заклики повернутися до старовини послужили приводом до майбутніх змін

Реформація розколола західнохристиянський світ на католиків і протестантів; останні натомість поділилися на лютеран, кальвіністів та інші деномінації. Ці розколи призвели до довготривалих і винятково жорстоких релігійних воєн. Оскільки протестантизм початково був німецьким явищем, то велися війни майже виключно на землях німецьких держав, що входили до складу Священної Римської імперії. Перша така війна між католицьким імператором та його протестантськими підданими почалася в 1547 році. Вона закінчилася бойовою нічиєю, яка була закріплена Аугсбурзьким миром 1555 року. Головним пунктом цього миру був принцип «чия

влада — того й віра». Відповідно піддані католицьких правителів мали бути католиками, а протестантських — протестантами. Ті, хто не підпадав під цей принцип, — католики у протестантських та протестанти в католицьких державах — стояли перед вибором: або навернутися в конфесію правителя, або ж покинути відтепер чужі для них землі.

Аугсбурзький мир забезпечив спокій між католиками і протестантами, але ненадовго. У 1618 році почалася нова війна, яка тривала аж тридцять років. Тридцятилітня війна була одною з найкривавіших у європейській історії. За масштабами руйнувань і людських втрат її можна порівняти з двома світовими війнами. Вистачить сказати, що на німецьких землях Священної Римської імперії, які були в центрі конфлікту, загинула майже третина населення. Тридцять років кровопролиття, однак, не принесли перемоги жодній стороні. Вестфальський мир 1648 року підтвердив старий принцип — «чия влада — того й віра» і запровадив два нові: кордони між державами мають бути непорушними, і жодна з них не має права втручатися у справи іншої.

Мир 1648 року дав назву Вестфальській системі, котру вважають чернеткою сучасного геополітичного ладу. Для нашої розмови важливо, що ця система узаконила «винахід» Філіпа Фердинанда та Ізабели — державу з релігійно однорідним населенням. Прообразом такої держави в Старому Завіті був Ізраїль як богообраний народ. Варто, утім, зазначити: це була формула не національної, а теїстичної держави. Але ця формула заклала основи «шлюбу» між релігією та націоналізмом: від чисто релігійної до чисто національної держави було рукою подати.

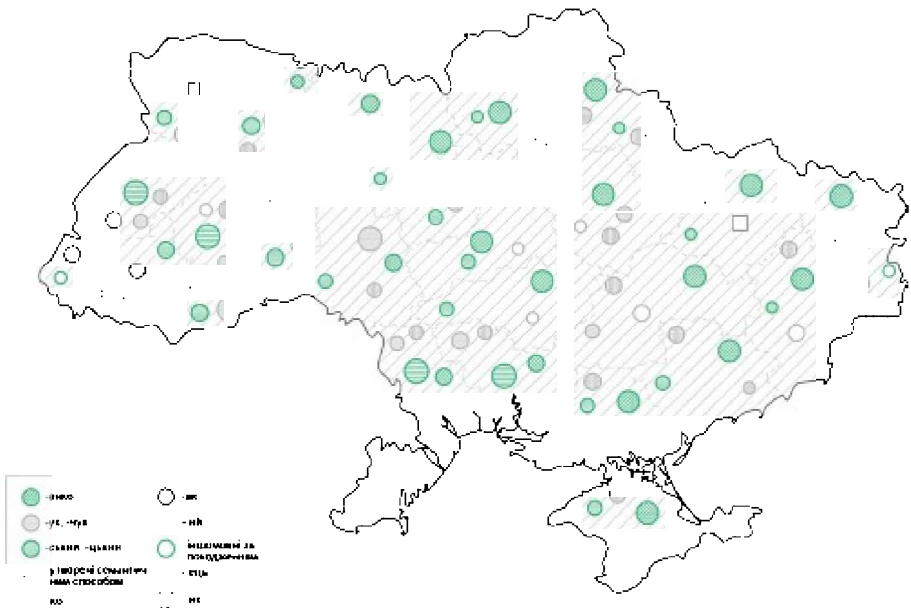
Речі Посполитій вдалося утриматися осторонь Тридцятирічної війни. Іронія полягала в тому, що якраз того року, коли закінчилася ця війна, у Речі Посполитій почалася власна. Вона тривала майже безперервно наступні сорок років. А початок їй поклала революція українських козаків під проводом Богдана Хмельницького.

ЯК КОЗАКИ УКРАЇНЦЯМИ СТАЛИ

Українське козацтво — центральний символ української ідентичності. Як багато поляків вважають себе нащадками польської шляхти, так багато українців вважають себе нащадками козаків. Зокрема, український національний гімн визначає українців належними до «козацького роду». Сучасний російсько-український публіцист Анатолій Стріляний передав роль козацтва як стрижня української ідентичності в інший спосіб. Козацтво як феномен, звертав увагу він, існувало і в російській, і в українській історії. Але російську історію можна написати без козацтва — натомість без козацтва українську історію не напишеш.

Попервах у козацтві було дуже мало національного. Це виглядало як типово прикордонне явище: організації здобичників поставали на межі між осілими сільськогосподарськими землями та євразійським степом — на Уралі, Дону, Кубані та в нижній течії Дніпра. Козацтво було особливим соціальним утворенням. Цю особливість можна проілюструвати на історії українських прізвищ. Загалом їх поділяють на два великі типи: *-цьких* та *-енків*. «Цькі» належали до шляхти, і їхні прізвища виводилися від назви місцевості, де був їхній маєток: Вишневецькі — із Вишнівця, Дідушицькі — із Дідушич, Зубрицькі — із Зубри, Кульчицькі — із Кульчиць тощо. Невелика частина «цьких» належала до вихрещених євреїв, оскільки після хрещення їм часто надавався шляхетський статус (Бродські, Коломойські та ін.).

Типи українських прізвищ за областями

Російську історію можна написати без козацтва — натомість без козацтва українську історію не напишеш

«Енки» ж були посполитими. І називали їх за іменами чи професіями батьків — Іваненко, Михайленко, Коваленко чи Шевченко. Прізвища мали свої регіональні відмінності. Скажімо, син Григорія (Гриця чи Грицька у простонародді) на Наддніпрянщині звався Гриценком чи Григоренком, на Волині — Грицюком, на Сіверщині — Гриценком, а в Галичині чи на Закарпатті — Грицаком.

Від кінця XV століття на околицях українських земель з'являється третій і менш поширений тип прізвищ. Його можна легко відрізнити за дивним, часто смішним звучанням: Гуляйбаба, Непийвода, Панібудьласка, Перебийніс, Убийвовк, Вернигора, Підкуймуха, Куйбіда,

Жуйборода, Неварикаша. Це були не зовсім прізвища, а радше прізвиська — на зразок кличок чи псевдонімів. Такий спосіб називництва відображає факт, що козаки жили на окраїнах — як географічних, так і соціальних — традиційного аграрного суспільства.

*Козаки жили на окраїнах —
як географічних, так
і соціальних — традиційного
аграрного суспільства*

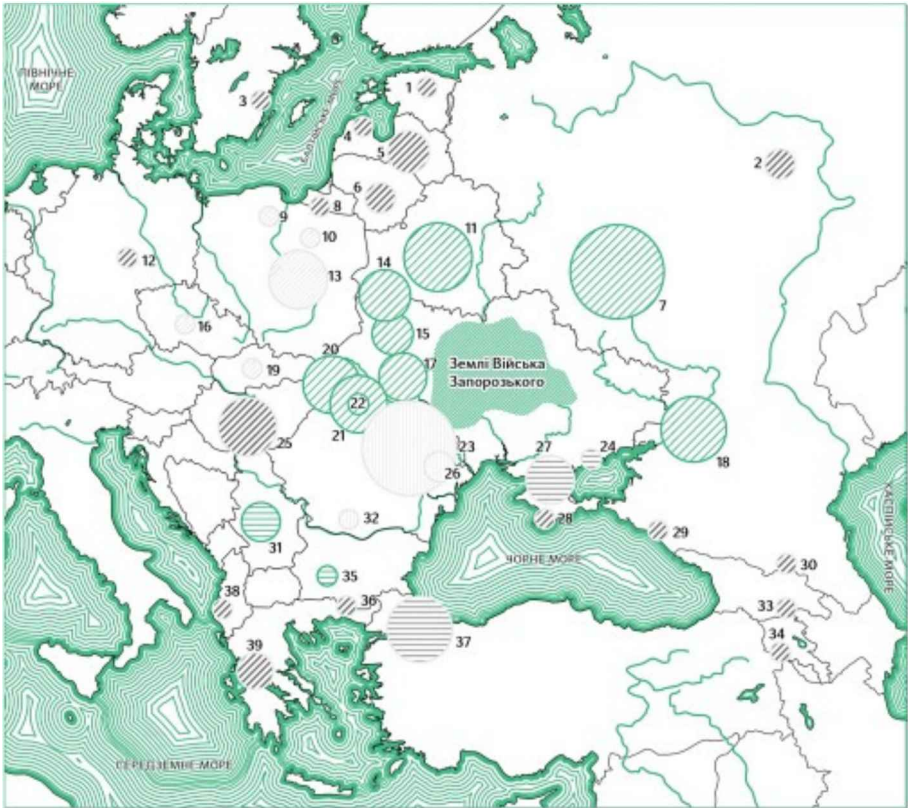
Як найближчі аналогії можна згадати карпатських опришків, балканських гайдуків, угорських баярів, американських ковбоїв чи навіть морських піратів. Козаків метафорично можна назвати степовими піратами, а з огляду на їхні часті походи на турецьке узбережжя — навіть чорноморськими піратами. Історики віддали б перевагу точнішому й універсальнішому термінові — «соціальні бандити». У цьому терміні нічого образливого немає. «Соціальними бандитами» були англійський Робін Гуд, словацький і польський Яносік, американський Біллі Кід та український Олекса Довбуш. Їх, як і запорозьких козаків, знаємо за прізвиськами (кличками). Оскільки вони грабували переважно знатних, котрі в аграрному суспільстві часто були ще й «чужими» (Робін Гуд був англосаксом, а знать — норманами), то в уяві посполитих вони зростали до статусу героїв боротьби проти соціального та національного гніту.

*Козаків метафорично можна
назвати степовими піратами, а з
огляду на їхні часті походи
на турецьке узбережжя — навіть*

чорноморськими піратами

Історії про «соціальних бандитів» оспівувалися в народних піснях і ставали сюжетами пригодницьких романів. І дійсно, у житті цих людей було багато місця для пригод. Але не бракувало й насильства, про що народні пісні та романтичні повісті воліють мовчати. Треба, утім, пам'ятати, що насильство «соціальних бандитів» було дзеркальним відображенням культури насильства, що панувала серед владних еліт.

Козаки жили вільним, але ризикованим життям. Ризик був ціною, яку доводилося платити за свободу. Головним місцем їхнього осідку стала Запорозька Січ — дерев'яна табір-фортеця («засіка»), захована в місцях, про які знаємо ще з візантійських рукописів: за порогами Дніпра, на колишньому шляху «із варяг у греки». Вважають, що перша Січ була збудована в 1550-х роках. З того часу і до 1775 року, коли її знищили російські війська, місцезнаходження Січі змінювали щонайменше вісім разів. Але щоразу її будували за однаковою схемою і розміщували на добре укріплених природою місцях — на річкових островах, захованих серед плавнів. Там козаки жили, звідти виходили в походи й туди поверталися.

Абсолютне число мігрантів

4-5   6-10   11-20   21-30   31-50   51-100   >100

Розподіл на етнічні групи

	східні слов'яни		румуни
	західні слов'яни		тюркські народи
	південні слов'яни		інші

Потенційні місця походження

1 чудь	14 з Полісся	27 татари
2 черемиси	15 волиняни	28 кримчани
3 зі Швеції	16 чехи	29 черкеси
4 з Курляндії	17 подоляни	30 чеченці
5 латвійці	18 донські козаки	31 серби
6 литовці	19 словаки	32 Олтенія
7 з Московії	20 бойки	33 Грузія
8 з Пруссії	21 з Коломи	34 Вірменія
9 кашуби	22 з Покуття	35 Болгарія
10 мазури	23 молдавани	36 Румелія
11 білоруси	24 ногайські татари	37 Туреччина
12 німці	25 угорці	38 Албанія
13 поляки	26 з Бессарабії	39 Греція

Походження козаків XVII століття

Джерело: Susanne Luber, *Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. J ahrhunderts nach Personennamen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983, S. 108–109.

Більшість козаків жили не на Січі, а на сусідніх землях.

Вони збиралися на Січ на час походів. Козаки так само не проводили час лише у військових походах. Вони займалися тим самим, що й решта некозацького населення, — землеробством, ремеслами, рибальством і торгівлею. Однак життя в постійній небезпеці диктувало свої правила. Жінкам суворо заборонялося перебувати на Січі. Козаки були знані з жорсткої дисципліни в походах. Під час морських походів горілка була строго заборонена, порушників карали смертю. Козаків вирізняли також сильне почуття солідарності (побратимство) та егалітарний етос (коли на Січі вибирали кошового (військового ватажка), його обсіпали сміттям — щоб не зазнавався).

Іншою умовою виживання було освоєння воєнного мистецтва. До кінця XVI століття найкращим було мистецтво степовиків. Відповідно зброя козаків (крива шабля), одяг (шаровари) і стрижка («оселедець») відтворювали зразки кочових народів. Та й сама назва «козак» — «вільна людина» — тюркського походження. Західні послы, що побували на Запорозькій Січі, побачивши одяг і зброю козаків, не могли відразу зрозуміти, якої віри ті люди: християнської чи мусульманської.

Воєнне мистецтво козаки відшліфовували в набігах і походах проти Кримського ханства, Молдавії та їхнього сюзерена — Османської імперії. Польський король Стефан Баторій (1576–1586) вирішив створити з них постійну найману армію — так зване реєстрове козацтво. Іронія полягала в тому, що реєстрове козацтво мало не тільки захищати кордони Речі Посполитої від татар і турків, але й стримувати запорожців від нападів на кримчаків та османів. Бо рейди запорозьких козаків провокували конфлікти з Османською імперією і викликали у Варшаві постійний головний біль. Відповідно між реєстровими і запорозькими козаками існували тертя. Ситуацію додатково ускладнювали ті обставини, що, з одного боку, козачилися не лише селяни, але й шляхта; з іншого — чимало запорозьких козаків прагнули стати реєстровими, бо реєстровий статус давав постійну зарплату і певні привілеї, як-от право лікуватися від поранення чи хвороби

державним коштом. Але королівська квота була значно нижчою від кількості охочих. Вона зростала під час війни чи воєнної загрози і зменшувалася в мирні часи: попри воєнні заслуги козацького війська уряд намагався зекономити на його утриманні. Це викликало обурення в козаків. Тим, кого не вписали в реєстр, загрожувало закріпачення. Якщо додати ще й конфлікт між королем і маґнатами, у якому реєстрові козаки могли грати свою карту, то число можливих розкла́дів «хто з ким проти кого» було чималим.

Але загальною тенденцією було зростання числа реєстрового війська: від початкових п'ятисот тридцяти до шести тисяч козаків напередодні повстання Хмельницького. Більшість (близько 80% у середині XVII століття) реєстрових козаків походили з руських земель Речі Посполитої. Однак територія їхнього походження була значно ширша. Вона обіймала весь Європейський континент від Скандинавії на півночі до Пелопоннеського півострова на півдні, від німецьких земель на заході до Уралу на сході.

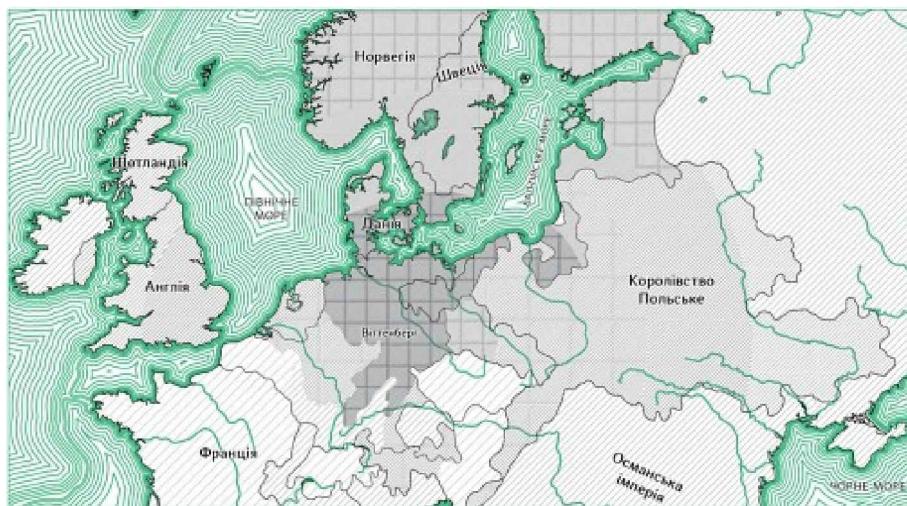
Інакше кажучи, за походженням козаки були дослівно загальноєвропейським явищем. А європейський релігійний конфлікт слугував тим реактивом, додавання якого в перенасичений розчин прикордонного суспільства прискорив кристалізацію козаків у ядро нової, української нації.

Козаки були дослівно загальноєвропейським явищем

Конфесіоналізація Європи змушувала протестантів покидати католицькі землі. Багато з них знаходили притулок у Речі Посполитій, користаючи з її релігійної толерантності. Нерідко це були прихильники найрадикальніших протестантських течій — кальвіністи, аріани, социніани (антитринітарії). Протестантські ідеї

приносили діти місцевих шляхтичів і міщан, які вчилися в західних університетах. Про масштаби поширення протестантизму говорить факт, що на момент утворення Речі Посполитої лише половина її сенаторів були католиками, а на землях Великого князівства Литовського сенатори-протестанти становили більшість, зокрема сенатори-русини. Річ Посполита могла піти тим самим шляхом, що й Англія, Голландія, північна Німеччина, Данія і Швеція, тобто стати протестантською країною.

Поширення лютеранства в Європі.

Джерело: <https://germanculture.com.ua/beta/wp-content/uploads/2015/12/counter-reform.gif>

Цього не сталося. Протестантські впливи в Речі Посполитій були найбільшими саме на момент її утворення, а далі пішли на спад. На відміну від інших європейських земель, тут протестантизм ані не знайшов підтримки серед монархів, ані не пустив коріння серед посполитого селянства. Іншим фактором була діяльність єзуїтів. Їхній орден був створений у 1534 році і став першим глобальним монашим чином. Єзуїти несли католицьку віру поза межі Старого світу і за кілька десятиліть дісталися до Південної та Північної Америки, Індії та Японії. Але центром їхньої діяльності була Європа. Тут своєю головною

місією вони вважали зупинення протестантизму. Єзуїти йшли вслід за протестантами, як мисливські собаки — за дичиною. У Речі Посполитій вони з'явилися майже одночасно з її створенням, а впродовж наступних десятиліть були сповідниками і радниками найбагатших родин.

Єзуїти стали предметом «чорної легенди», відгуки якої бачимо в українській культурі. Єзуїт — це підступний католик, солодкий на язиці, але з ножем за халявою. Насправді єзуїти перемагали противників не так грубою, як м'якою силою. Вони ставили наголос на проповідництво, сповідь та освіту. Освіта була найдієвішою зброєю. Мережа єзуїтських навчальних закладів (колегіумів) покрила всю країну включно з руськими землями. Коли більш-менш заможні батьки вибирали, куди віддати синів на навчання, єзуїтські заклади нерідко були поза конкуренцією. Це стосувалося і руських батьків. Єзуїти не вимагали переходу в католицизм — вони сподівалися, що кілька років навчання в єзуїтському колегіумі можуть зробити з некатолицьких дітей ревних католиків. У кожному разі, руським дітям можна було і вчитися в єзуїтів, і зберігати батьківську віру. Правдоподібно Богдан Хмельницький закінчив єзуїтський колегіум у Львові; випускниками інших єзуїтських колегіумів, як у Речі Посполитій, так і в Західній Європі, були Іван Мазепа, Феофан Прокопович та багато інших українських лідерів.

Завдяки школам та освіті єзуїти зуміли відносно легко впоратися з протестантськими впливами в етнічному центрі Польщі. Ситуація на руських землях виявилася складнішою. Ці землі, за словами одного з єзуїтів, були не лише «заражені еретиками» (тобто протестантами), але й «отруєні іудеями» та «переповнені схизматиками» (тобто православними). Формально православні були християнами. Фактично ж їхнє християнство, на думку єзуїтів, було ущербним — або, як казали, не мало гідності. Один із провідних єзуїтських інтелектуалів того часу Петро Скарга писав, що «зі слов'янської мови жодний не може

бути вченим». Русини, на його думку, були народом без'язиким, одуреним і пропашим.

У цих словах була частка гіркої правди. Тогочасна Православна Церква переживала глибоку кризу. Ця криза не так відчувалася перед Люблінською унією, бо тоді Православна Церква за мірою занепаду не дуже відрізнялася від Католицької. І серед католиків, і серед православних єпископи одержували посади не за благочестивість, а через впливи та за гроші; проводили час не при вівтарі чи сповідальниці, а за бенкетами та полюванням; мали коханок і дітей... Різниця стала помітною після католицького Трентського собору (1545–1563). Собор мав на меті викорінити ті вади й гріхи, за які Католицьку Церкву критикували протестанти і які коштували Церкві втрати вірних. Рішення собору закликали католицьке духовенство до дисципліни, благочестя й освіти. Як казали, Трентський собор дав Католицькій Церкві катехизм (знання основ віри) та (нових) священників. Нічого такого не відбувалося в лоні Православної Церкви. Православних семінарій не існувало, священники ледь-ледь розбиралися в тонкощах віри. Православні церковні книжки рясніли помилками через переписувачів, які не знали грецької — мови оригіналу. З точки зору єзуїтів, православних «неправильно» хрестили, вінчали, ховали — отже, вони були засуджені на вічні муки пекла. Їхні душі треба було «спасати» так само, як душі протестантів.

Рішення Трентського собору та діяльність єзуїтів порушили релігійний баланс між католиками й протестантами, який уклався в Центральній Європі після Аугсбурзького миру. Ці зміни поклали кінець Речі Посполитій як релігійно толерантній державі. Свою роль відіграв факт, що на троні в 1587–1632 роках сидів ревний католик Сигізмунд III. Разом з єзуїтами він виношував плани повернути православних у католицизм.

Розмови про об'єднання Католицької і Православної Церков велися ще в першій половині XV століття. Ініціював їх Константинополь, який шукав союзу і підтримки Риму

перед лицем турецької загрози. У 1439 році київський митрополит-грек Ісидор підписав на Флорентійському соборі акт про з'єднання обох Церков. Однак підписанням, без якогось практичного продовження, все і закінчилося. Наприкінці XVI століття справа поновилася. Лише що тепер, коли католицизм став, фактично, державною релігією, позиції Православної Церкви значно послабилися. Досить сказати, що в сенаті засідали католицькі єпископи і що там не було жодного православного єпископа. Заради захисту частина православної ієрархії перейшла під владу папи, зберігши при цьому свою православну обрядовість. Так у 1596 році постала нова Церква — Греко-Католицька чи, як її називали тоді, Уніатська. Це призвело до релігійного розколу в руському світі — подібного до того, який на початку XVI століття відбувся у світі латинському. Іншим наслідком стало те, що після запровадження уніатства православна церковна діяльність де-факто стала нелегальною. Київська митрополія була підпорядкована Риму, православні храми переводили в уніатські або насильно закривали. Більшість православних не змирилися з нововведенням. Для них перейти в унію означало зрадити віру предків. На Волині опір окатоличенню очолив князь Костянтин Острозький (1526/1527?–1608), котрого називали «найзаможнішим і найвпливовішим паном у цілому королівстві»; у Львові та Києві справу захисту православ'я взяли до рук православні церковні братства. Київським і львівським братчикам вдалося добитися покровительства константинопольського патріарха і тим самим досягти незалежності від «зрадницької» уніатської ієрархії.

Православна руська еліта прийняла виклик католиків і протестантів, переймаючи їхні методи. Католики кажуть, що наші священники неосвічені? Що ж, будуймо свої школи, щоб виховати освічених духівників. Дорікають, що в нас нема книжок? Тоді закладаймо свої друкарні. У наших церковних книжках повно помилок? Тоді перекладімо їх заново, а для того навчімо своїх священників і ченців старогрецької мови.

Під впливом католицького тиску місцеве православ'я наприкінці XVI — у перші десятиліття XVII століть пережило справжнє відродження. Розквітли полемічна богословська література та книгодрукування, з'явилися перші руські граматики й букварі. Протестанти «заразили» православних бажанням дати Слово Боже простим людям на просторіччі. У 1561 році з'являється рукописне Пересопницьке Євангеліє — перший переклад Нового Завіту з церковнослов'янської на тогочасну руську мову (саме на цьому Євангелії присягають українські президенти). Вершинним же досягненням руського відродження стала Острозька Біблія (1580–1581) — перше повне друковане видання Біблії церковнослов'янською мовою з виправленими помилками раніших перекладів. Переклад здійснила група руських та грецьких вчених при дворі князя Острозького. Усі ці здобутки годі було й уявити кілька десятків років перед тим.

Руське православне відродження в певних рисах та з певним запізненням нагадувало європейське Відродження. Проте його джерела були іншими. Руській еліті йшлося не так про відродження дохристиянської античної спадщини, як про повернення до чистоти й простоти первісного християнства. Іван Федоров, один із руських першодрукарів, писав: «І все, що по дорозі мене спіткало, я мав за ніщо, щоб лише досягнути мого Христа». «Шукання Христа» було загальним духом нової християнської Європи. Цей фермент досяг навіть Московського царства. У 1550-х роках московський цар Іван IV (Грозний, 1547–1584), дізнавшись, що «у греках, і в Венеції, і в Фрягії (Італії), і в інших язиках» друкують церковні книжки, дав наказ заснувати книгодрукарню в Москві. Саме там, у столиці Московського царства, починав книгодрукарську діяльність Іван Федоров. Та після видання перших двох книжок мусив рятуватися втечею від розгніваних священнослужителів, які звинуватили його в ересі та спалили друкарню. Він перебрався на руські землі Речі Посполитої, спочатку — у литовську частину, а потім до Львова — там

книгодрукарське ремесло було дуже затребуваним.

Перекладаючи Святе Письмо, зкладаючи школи та книгодрукарні, руська еліта шукала Христа, а знаходила націю

Перекладаючи Святе Письмо, закладаючи школи та книгодрукарні, руська еліта шукала Христа, а знаходила націю. Нагадаймо, що читання книжок зрозумілою мовою — ключовий момент для перетворення кожної спільноти у націю. При цьому руська еліта відмежовувалася не лише від західних християн, а воленс-ноленс закладала й різницю між собою і незреформованим православним світом Московського царства. Одним із прикладів різниці було поширення в руському православному світі традиції різдвяних вертепів та колядок із сюжетами зі Святого Письма. Ця різдвяна традиція мала виразне католицьке коріння і брала початок від Франциска Асизького. Її метою було донести Слово Боже через усну традицію до тих, хто не вмів читати. У російському православ'ї такої різдвяної традиції не існувало. Те саме стосується й нових руських ікон, де замість золотавого фону візантійської традиції — символу вічності — з'являються, як і в католицьких, світські сюжети. Ці приклади показують, як зреформована православна руська культура поступово «скапувала» з елітних поверхів на народну культуру.

Іншою важливою рисою православного відродження було те, що воно спиралося не на державу «згори», а на ініціативу місцевої знаті та розбудовану мережу громадських інституцій «знизу». На пожертви Костянтина Острозького та кошти міських церковних братств були засновані Острозька, Львівська й Київська школи. Випускники цих шкіл становили кістяк Києво-Могилянської

колегії (1632) – першого на православних землях вищого навчального закладу. За порівняно короткий час руські землі покрила мережа братських шкіл. Вони були альтернативою єзуїтським колегіям. Характерно, що і ці школи, і Києво-Могилянська академія копіювали єзуїтську освітню програму: щоб перемогти сильнішого противника, треба було оволодіти його зброєю.

Руське міщанство відзначалося м'якою силою – самоорганізацією, жертвами, спритністю та вмінням виживати. Але коли доходило до твердої сили, розраховувати на нього особливо не доводилося. Опорою зреформованого православ'я стало козацтво. 1620 року козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив у члени Київського церковного братства. Того ж року за його участі та підтримки єрусалимський патріарх Феофан III висвятив київського ігумена Йова Борецького на митрополита київського та галицького. Це означало відновлення православної митрополії в Києві, духовної столиці православ'я. Усі ці вчинки засвідчили появу нового союзу між зреформованою руською Церквою та місцевим козацтвом. Як писав пізніший історик, монах подав руку воїну, а воїн – монахові. Якщо козаки дали Церкві захист та опору, то Церква дала козацтву відчуття національної місії.

Саме в такому контексті церковно-козацького союзу варто дивитися на революцію Хмельницького 1648 року. Вона відрізнялася від попередніх козацьких повстань. Повстання, писав поет, приречені на поразку – інакше вони називалися б інакше.³ Якщо ж говорити серйозно, то революція відрізняється від повстання тим, що виходить за межі бунту одного стану за свої права та привілеї і стає загальнонаціональною боротьбою за перевлаштування усього світу. Ключовим елементом є наявність революційної ідеї чи ідеології – вона дає візію майбутнього, справедливого і досконалішого світу. У ранньомодерній західнохристиянській Європі роль такої революційної ідеології відіграли антикатолицькі вчення.

Тому прообразами перших революцій були гуситські війни 1419–1434 років і пізніші Нідерландська (1568–1648) та Англійська революції (1642–1651). Революція Хмельницького була першою, яка виникла на окраїнах західнохристиянського світу, але за тими ж правилами.

Великі революції починаються з малих епізодів. У випадку Хмельницького це був збройний наїзд сусіднього шляхтича на його маєток. Не знайшовши справедливості в короля, Хмельницький подався на Січ, а навесні 1648 року прийшов на руські землі з великим козацьким військом, здобуваючи протягом літа й осені перемогу за перемогою над польським військом. Про Хмельницького пізніше казали, що він хотів скочити в сідло — а перескочив через коня на другий бік. У розмові з польськими послами на початку 1649 року Хмельницький заявив: «Досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру». Кілька тижнів перед тим, на Різдво 1649 року, Хмельницький на чолі переможного козацького війська зайшов до Києва. Тогочасний київський митрополит Сильвестр Косів разом з єрусалимським патріархом Паїсієм, що якраз гостював там, вітали його як «Мойсея, спасителя, збавителя й освободителя народу руського з неволі лядської, пресвітлого володаря княжої Руси». Звернімо увагу: у цих словах виразно видно союз релігії з державою — формулу, яка в той час уже утвердилася в західнохристиянському світі. Повсталі козаки зятято й жорстоко винищували іновірців — поляків, євреїв та русинів-уніатів — так само, як католики й протестанти винищували одні одних під час релігійних воєн.

*Революція Хмельницького
поклала початок козацько-
православній державі. Її значення
важко переоцінити: з неї виросла*

концепція України як окремої політичної спільноти

Революція Хмельницького поклала початок козацько-православній державі. Її значення важко переоцінити: з неї виросла концепція України як окремої політичної спільноти. Щоб краще зрозуміти, що і як сталося, звернемося до порівняння українського і російського козацтва. Хмельниччина відірвала частину руських земель від Речі Посполитої і перевела їх під владу Московського царства. Це відчинило двері для поширення православного відродження на землі Московського царства. Русько-українське духовенство з колишніх польських земель доклалося до реформи місцевої Православної Церкви, яку провадив московський патріарх Никон у 1653–1654 роках. А никоновські реформи спровокували новий розкол у православному світі. Від нього відкололися старовіри, які не прийняли нововведень та оголосили Никона антихристом.

У загальних рисах розкол на православних землях нагадував конфлікт між католиками і протестантами в західнохристиянському світі. Як і протестанти в католицькій частині Європи, старовіри в Московському царстві рятувалися втечею на окраїни – у Сибір і на Дон, землі місцевого козацтва. Ситуація нагадувала ту, яка склалася в Україні: на Дону міг з'явитися союз між старовірами і донськими козаками, і з такого союзу могла постати окрема донська нація.

Цього не сталося. Донським козакам бракувало всього того, що було в українському випадку, – освіченої козацької еліти, зорганізованого й автономного міщанства, мережі шкіл та видавництв, тобто того кістяка, без якого не могло постати жодне національне тіло. Цей кістяк міг виникнути лише на православних землях Речі Посполитої. Там не існувало традиції самодержавства, як у Московському царстві, зате, завдяки виклику західнохристиянського світу, існувала традиція поділу

влади та автономних інституцій.

Українські ліберальні історики передали цю різницю так: найбільша національна відмінність між Росією та Україною полягає не в релігії і навіть не в мові, а в різних політичних традиціях. Оскільки історія українських земель через польське посередництво була тісно пов'язана з процесами, які відбувалися в західнохристиянській Європі, тут витворилися інші політичні традиції організації владної еліти, інший тип стосунків між державою та суспільством.

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

Те, що для донських козаків було лише можливістю, для українських козаків стало твердою реальністю — появою козацької держави. Її знали й називали по-різному — Україною, Запорозьким Військом, Гетьманщиною, Малоросійським краєм чи просто Малоросією, а в одному випадку навіть Українською державою. Вона проіснувала з певними перервами трохи більше ста років — від повстання Хмельницького та аж до 1764 року, коли її зліквідувала російська імператриця Катерина II.

Історію її перших десятиліть складно розказати, настільки вона заплутана, драматична, а місцями й трагічна. Хмельницький помер 1657 року. Він залишив по собі, як кажуть у таких випадках, надто широкі владні черевики. Син Хмельницького Юрась, якому батько передав гетьманську владу, намагаючись зробити її спадковою, не дорівнював йому ані військовим хистом, ані харизмою. Криза наступництва призвела до боротьби між різними козацькими угрупованнями. Унаслідок цієї боротьби вже в 1663 році територія козацької України розкололася по Дніпру на дві частини — Лівобережжя та Правобережжя. Кожна мала свого гетьмана, свою старшину і своє військо. Окремою силою виступала

Запорозька Січ, підтримуючи по черзі то тих, то тих. Ворожі фракції прикликали на допомогу Московське царство, Річ Посполиту, Османську імперію, Кримське ханство. Відповідно громадянський конфлікт набув геополітичного виміру. Це була дослівно «війна всіх проти всіх», котра спричинила величезні втрати та знищення. Досить сказати, що Правобережжя, головний театр воєнних дій, втратило до 65–70% населення. Колишня «земля молока і меду» перетворилася на пустку. Її козацька еліта була знищена, а вцілілі козацькі загони та частина населення перебралися на лівий берег.

Довготривалий військовий конфлікт завершився «Вічним миром» між Варшавою і Москвою 1686 року. За його умовами територія козацької держави зменшилася до Лівобережжя та Києва і залишилася під владою Москви. Правобережжя відійшло до Польщі. Запорожжя відособилося в окрему напівнезалежну військову організацію під протекторатом Москви. Поза владою козацьких гетьманів опинилася також Слобожанщина — російсько-українське прикордоння, куди переселилися втікачі з українських земель, головним чином із Правобережжя.

Події в Україні 1657–1687 років українські історики назвали «Руїною». Подібний, хоча й коротший (1655–1660) період був в історії Речі Посполитої: його спровокували повстання Хмельницького та вторгнення шведських військ. Поляки цей період називають «Потопом». Обидві назви з наукової точки зору не зовсім точні, але передають дух часу. Разом польські та українські події, як і перед тим Тридцятилітня війна, становили частину т. зв. кризи XVII століття — хвилі політичної нестабільності та воєн, яка залила весь Європейський континент. У східній частині континенту українські землі були своєрідною «золотою акцією»: хто мав над ними контроль, той мав кращі шанси на домінування над усім регіоном між Балтійським та Чорним морями. Урешті-решт переможцем стало Московське царство. По суті, відтоді починається сходження Росії до статусу великої європейської держави.

Зворотним боком став поступовий занепад і потім узагалі зникнення Речі Посполитої. Звісно, козацький фактор був не єдиною і навіть не вирішальною причиною її падіння. Але козаки та їхні нащадки могли хвалитися, що вони «завалили Польщу». Правда ж була в тому, що, за словами Шевченка, «Польща впала – та й нас завалила».

У дискусіях про козацьку державу постає питання: що це за держава така, якщо її кордони і статус постійно мінялися, а ліквідували її одним розчерком пера? Чи можна взагалі її назвати державою? Ці сумніви мають сенс для нас, сучасних читачів. Та вони не мали сенсу в часи Гетьманщини. Державний устрій тих часів значно відрізнявся від нинішнього. Сучасні держави за статусом формально рівні; тогочасні держави такими не були. Вони становили ієрархічну систему. Найвище стояли держави, які мали повний суверенітет. Європейські картографи в XVIII столітті виділяли на Європейському континенті шістнадцять таких держав: Португалію, Іспанію, Францію, Німеччину (Священну Римську імперію), Швейцарію, Італію, Нідерланди, Велику Британію, Норвегію, Данію, Швецію, Московщину (Російську імперію), Польщу (Річ Посполиту), Угорщину, Туреччину і Пруссію. Більшість із них були т. зв. композитними державами – тобто державами-складанками. Подібно до столу з багатьма шухлядами, вони склалися з менших держав із нижчим рівнем суверенітету або й зовсім без нього. Річ Посполита складалася з двох держав (Польщі й Литви); Іспанська монархія – із трьох (Арагону, Кастилії та Каталонії). Британська – із чотирьох (Англії, Уельсу, Ірландії та Шотландії). Чемпіоном була Священна Римська імперія. Вона складалася із тисячі шестисот десяти різних королівських, князівських, єпископських територій та міст. Усі вони підпорядковувалися верховному правителю. Деякі втішалися автономією і могли навіть брати участь у виборі верховного правителя; інші були суверенними лише на папері – ними управляли чиновники, прислані із центру.

Головним критерієм був статус місцевого правителя. Титул «гетьмана Війська Запорозького» приблизно

відповідав титулові «герцоґа». Він дозволяв певну міру суверенності, і ця міра коливалася залежно від обставин. На перших порах козацька держава сягала максимуму того, що можна було дістати в рамках напівсуверенного статусу. Гетьманщина ввійшла до складу Московського царства на правах найширшої автономії включно із власною митною службою та правом укладати міжнародні угоди. Дипломатичне право не було порожнім звуком. Аж до початку XVIII століття козацькі гетьмани користали з цього права й укладали двосторонні та тристоронні угоди з Річчю Посполитою, Шведським королівством, Османською імперією, Кримським ханством та навіть з Апостольською столицею (Римом) та Венецією.

Але Гетьманщина не була й не могла бути повністю суверенною державою. Вона могла стати такою, якби в жилах Хмельницького або когось із його козацьких полковників текла знатна кров. Але до середини XVII століття всі княжі руські роди або вимерли, або перейшли в католицьку віру.

У тогочасному християнському світі були лише поодинокі приклади, коли особи немонаршої крові ставали суверенними правителями. Одним із таких був Кромвель, лорд-протектор (верховний правитель) у революційній Англії. Він прийшов до влади і стратив у 1649 році «богопомазаного» короля Карла I. Як амбітні й сильні революційні ватажки, Кромвель і Хмельницький були схожими між собою. Французький автор «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє називав Хмельницького «другим Кромвелем, який з'явився на Русі»; виникла навіть легенда про нібито їхнє листування. Але Кромвель йшов набагато далі за Хмельницького. Він був пуританином – радикальним протестантом (кальвіністом) і вважав, що між вірними і Богом не має бути жодного посередника, байдуже, папа це чи монарх. Тому Кромвель не відчував страху чи докорів сумління, коли дійшло до страти англійського короля. Хмельницький же був православним християнином і бунтував проти влади шляхти, а не короля. Хоча він і був козацьким гетьманом,

та залишався шляхтичем надто низького походження, щоб претендувати на роль суверенного правителя. Хмельницький пробував «позичити» знатної крові, одруживши свого старшого сина Тимоша (1632–1653) з дочкою молдавського володаря. З цієї затії, однак, нічого не вийшло. Тиміш загинув молодим під час військової кампанії, не встигнувши успадкувати владу по батькові.

Інший син Хмельницького, Юрась, дістав титул князя з рук османського султана. Піднесення до такого рангу мало слугувати легітимізації влади Стамбулу над Центральною Україною та Поділлям. Але реально Юрій був іграшкою в султанських руках, і коли із цього плану нічого не вийшло, турки, за одною версією, вбили його в Кам'янці-Подільському, за іншою — заслали в монастир на острові в Егейському морі.

Через слабку легітимність влади Хмельницького та його наступників переслідував кошмар коаліцій. Козацькі гетьмани шукали суверена, під владою якого могли би зберегти свої права і привілеї. Вони намагалися домовитися по черзі з польським, шведським, пруським королями та з турецьким султаном. Найтривалішим виявився союз із Московським царством. 1654 року в Переяславі козацька старшина присягла на вірність московському цареві. Ця угода вирішила долю українських земель на кілька наступних століть.

Російські та радянські історики приписували Переяславській угоді величезне значення. Мовляв, це був історично-стратегічний вибір, який навіки об'єднав два братні народи. Насправді Переяславська угода не мала виняткового статусу. Вона була військово-політичним союзом, які в ті часи укладалися наліво й направо і так само легко й часто розривалися. Подібну угоду Хмельницький уклав і з польським королем у 1649 році в Зборові, а його наступник, Іван Виговський, — у Гадячі в 1658 році. За умовами останньої польська шляхта погоджувалася на широку автономію українських земель, і Річ Посполита перетворювалася з держави двох на державу трьох народів: до Польщі й Литви додавалася

Русь. Тільки що ця угода справляла враження «гірчиці після обіду»: як для більшості польської шляхти, так і для більшості козаків примирення після довгих років війни дорівнювало зраді. До того ж угода з московським царем для козаків мала переваги: московський цар був тої самої віри, що й козаки.

Але те, що в очах Хмельницького та його наступників виглядало вигідною оборудкою, із часом стало фатальною слабкістю гетьманської держави. Царська (пізніше імперська) влада щодо Гетьманщини застосовувала тактику салямі: з кожним новим поворотом подій поступово, але впевнено обкраювала козацькі права та вольності. Козацькі гетьмани намагалися вириватися з лещат московської влади, коли почувалися зрадженими. Перша спроба була зроблена вже через два роки після Переяславської ради. Коли в 1656 році Хмельницький дізнався, що Московське царство підписало за його спиною перемир'я з Річчю Посполитою, то уклав союз із Трансильванією та Швецією. Смерть Хмельницького в 1657 році перервала всі плани.

Насправді Переяславська угода не мала виняткового статусу. Вона була військово-політичним союзом, які в ті часи укладалися наліво й направо і так само легко й часто розривалися

Що не встиг зробити Хмельницький, п'ятдесят років по ньому взявся докінчити Іван Мазепа. Народна приказка ставить його поруч із Хмельницьким: «Від Богдана до Івана не було гетьмана». Мазепа прийшов до влади в 1687 році — через рік після укладення «Вічного миру», а його правління до 1708 року можна назвати «золотою добою Гетьманщини». Це був час політичної стабільності,

економічної активності та культурного розквіту в літературі, музиці та архітектурі (т. зв. козацьке бароко).

Мазепа починав як суперлояльний васал московського царя, а згодом імператора Петра I. Тому козаки називали його спершу «не батьком, а вітчимом України». Із Петром I пов'язаний поворотний пункт у російській історії: перетворення Московського царства на закроєну за європейським взірцем Російську імперію. Намір Петра I «прорубати вікно в Європу» призвів до крайнього напруження сил і ресурсів. Словами Пушкіна, він «підняв Росію на диби». Усі засоби були підпорядковані стратегічній меті – перемозі над головним суперником Петра I шведським королем Карлом XII у Північній війні (1700–1721). Для Гетьманщини ціна цієї війни була непропорційно високою. Козаків брали на далекий північний воєнний театр та на побудову укріплень. Втрати серед них становили 50–70%. Натомість сама Малоросія страждала від постоїв російських військ, які поводитися, як окупаційна армія: били, а подекуди вбивали місцевих мешканців, безчестили їхніх дочок і жінок, забирали худобу. У відповідь на численні скарги Петро I заборонив своїм військам під страхом смертної кари «малоросійському народові чинити грабунок і кривду». Але коли пройшла чутка, що в Україну рухаються війська шведського союзника – польського короля Лещинського, і Мазепа попросив у Петра I допомоги, той відказав: «Не тільки десять тисяч, але й десять чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться».

Мазепа вирішив вийти з-під влади Петра I та перейти на бік Карла XII. Цей вибір закінчився повним крахом: у 1709 році шведські війська разом із козацькими полками були розбиті в битві під Полтавою. Назва цієї битви зробилася синонімом нищівної поразки («пропав, як швед під Полтавою»). Для українських патріотів Полтавська битва стала символом національної катастрофи – таким самим, як для угорців – битва під Могачем 1526 року, для чехів – битва під Білою горою в 1620 році, а для італійців – битва при Капоретто в 1917-му. Мазепа

із залишками козацьких загонів ледве врятувався втечею; гетьманську столицю, місто Батурин, російські війська зруйнували і затопили кров'ю її жителів; а Петро I укріпився в вірі, що «від часів першого гетьмана Богдана Хмельницького... усі гетьмани виявилися зрадниками».

З того часу Гетьманщина була повністю здана на волю російських імператорів. Її двічі ліквідовували й двічі відновлювали. Останнього разу її відродження скидалося на театральний фарс. Гетьманщину відновили заради коханця-фаворита російської імператриці Єлизавети Олексія Розумовського, вихідця з козацької старшини, з яким вона таємно обвінчалася. Його брат Кирило у вісімнадцять років був призначений президентом Російської академії, а у двадцять — українським гетьманом, аж поки наступниця Єлизавети Катерина II не змусила його «добровільно» зректися гетьманства. Катерина II наказала привести «зручними способами» козацьку старшину разом із владними елітами Ліфляндії та Фінляндії — двох інших автономних провінцій Російської імперії для того, «аби вони обрусіли й перестали дивитися, як вовки з лісу».

Козацька держава перестала існувати. Українські патріоти звинувачували Богдана Хмельницького в тому, що він своїм нерозумним рішенням піддатися російському цареві прирік цю державу на загибель, а Україну — на неволю. Йому протиставляли Івана Мазепу як поборника української самостійності. Російські патріоти, зокрема українського походження, думали з точністю до навпаки: вважали Хмельницького зразком для наслідування, а Мазепу — проклятим зрадником. Поділ на «богданівців» і «мазепинців» був особливо сильний напередодні та під час Української революції 1917 року. «Богданівці» виступали за збереження України у складі Росії, «мазепинці» — за її відділення в окрему державу.

*І Хмельницький, і Мазепа мали
одну і ту ж саму мету*

та керувалися однією й тією ж самою логікою

Протиставлення Мазепи Хмельницькому — ще один приклад історичного анахронізму. І Хмельницький, і Мазепа мали одну і ту ж саму мету та керувалися однією й тією ж самою логікою. Обидва були вихованцями польської, а по суті — європейської політичної школи. У цій школі стосунки всередині владної еліти регулювалися взаємними правами й обов'язками: сюзерена щодо васала, а васала — щодо сюзерена. Васал зобов'язувався вірно служити сюзерену, сюзерен зобов'язувався захищати васала взамін за його вірну службу. Якщо сюзерен порушував ці права або ж не міг їх захистити, васал мав законне право на бунт. Це «право на бунт» було записане в англійській Великій Хартії та угорській Золотій Буллі; його обґрунтував Тома Аквінський та модернізував Джон Локк, а в Речі Посполитій, де шляхта мала непомірно великі права, воно було само собою зрозумілою нормою. Відповідно до цієї логіки Хмельницький перейшов із-під влади польського короля до московського царя, а Мазепа — із-під влади російського імператора до шведського короля. Тільки те, що з погляду козацької старшини виглядало як реалізація їхніх природних прав, із точки зору російського імператора вважалось нечуваною зрадою. На Мазепу була накладена церковна анафема, яку Російська Православна Церква не зняла й досі, а в російській усній традиції гіршим за Мазепу вважався лише диявол.

Мазепа був не єдиним, хто в ті часи бунтував проти сюзерена. У другій половині XVII — першій половині XVIII століть маємо подібні приклади в Португалії, Англії, Нідерландах, Каталонії, Неаполі, Франції, Лівонії, Угорщині, Польщі, Молдавії. Усі вони були спробами місцевої знаті утримати свої права і привілеї при наступі центральної королівської влади, й усі розвивалися за подібною схемою: як правило, мали характер не масового повстання, а змови

(фронди) і розраховували на чужоземну допомогу. Лише деякі з них були успішними. Більшість зазнали поразки, і доля їхніх лідерів нагадувала долю Мазепи та його соратників: вони рятували життя і титули еміграцією, здаючись на ласку чужих правителів. Жоден із них, утім, не був підданий церковній анафемі. Тому у випадку з Мазепою Петро I вочевидь переборщив.

За суворістю цього покарання крилася різниця політичних культур. Російський правитель був самодержцем, тобто абсолютним сувереном, а російські дворяни аж до останньої третини XVIII століття повністю підкорялися йому. Це було радикальною відмінністю від політичної системи Речі Посполитої, де владу короля обмежувала шляхта, яка втішалася практично абсолютними правами і привілеями. Характерний епізод: коли під час укладення Переяславської угоди Хмельницький і козацька старшина присягнули на вірність московському царю, вони взамін вимагали в російського посла від імені царя присягнути не порушувати козацьких прав і вольностей. Царські посланці, однак, відмовили козакам: цар не присягає підданим.

Козацька старшина бачила себе малоросійським варіантом польської шляхти, а свою державу — копією Речі Посполитої. Вона вимагала для себе «шляхетського достоїнства». Це серед іншого означало звільнення від державних повинностей та збереження права судитися лише у шляхетському суді. Революція Хмельницького відкрила соціальні ліфти: первинно козаки становили 30–50% населення і за одне-два покоління могли досягти знатного статусу. Але поступово козацька старшина перетворювалася на закритий стан. Якщо раніше старшинський статус можна було отримати завдяки військовій доблесті, то тепер звання передавалося синам у спадок разом із маєтностями. Словами Зенона Когута, одного з найкращих знавців козацької держави, наверх пробивалися одиниці, донизу котилися тисячі. Формально козаки були прирівняні до шляхти, а реально більшість із них своїм економічним станом, подібно до дрібних

польських шляхтичів, мало відрізнялася від селян. Натомість селяни потрапляли в залежність від старшини, і козацька еліта дивилася на них як на своїх кріпаків. Із козацької старшини виділилася аристократія — декілька родин «новобогатків», які вели між собою боротьбу за владу і не цуралися доносити один на одного російській владі. У Гетьманщині процвітали корупція та кумівство. Коротко кажучи, із військової демократії вона перетворювалася на олігархічну державу. Її історія, як і історія Речі Посполитої, може слугувати ще одною ілюстрацією до «залізного закону олігархії»: демократія без усталених правил і сильних інституцій має тенденцію перетворюватися на олігархічний лад. Читачі, які живуть у сучасній Україні, легко впізнають цю ситуацію.

Демократія без усталених правил і сильних інституцій має тенденцію перетворюватися на олігархічний лад

Іншим станом, відкритим для вихідців знизу, було духовенство. Син посполитого, якщо він був обдарований від природи розумом, наполегливістю і талантом, міг зробити кар'єру у Православній Церкві. Скажімо, Феофан Прокопович, ідеолог реформ Петра I, був сином простого крамаря. Але такі приклади були поодинокими. Здебільшого українська православна ієрархія виводилася зі шляхетських і козацьких родів.

Що відрізняло церковну еліту від світської: якщо світська, як лиш могла, намагалася втримати автономію в російській державі, то місцева православна еліта швидко інтегрувалася в Російську Православну Церкву. Доки українські землі перебували в складі Речі Посполитої, місцева Православна Церква була слабо пов'язана з Москвою. Із входженням козацької держави в Московське царство ситуація докорінно змінилася.

Місцева Православна Церква стала першою українською інституцією, яка втратила автономію. У 1686 році шантажем і підкупом Москва добилася згоди константинопольського патріарха на перехід Київської митрополії до Московської патріархії.

На перших порах московське духовенство ставилося до українських монахів і священників із підозрою, як до окатоличених. По переїзді до Московщини від них вимагали перехрещуватися, тим разом за московським обрядом, а після смерті їх ховали на окремому цвинтарі, щоб не осквернити православну землю. Але українські церковники не лише переймали нові правила гри — вони самі їх формували. Вистачить сказати, що «Синопис» — виклад минулого Східної Європи, який написали київські монахи і який довгий час був найпопулярнішим підручником з історії в Російській імперії (за сто п'ятдесят років видавався тридцять разів), наголошував на церковній єдності Києва та Москви і стверджував існування єдиного «славянорусского народа». По суті, ідею Росії як слов'янської імперії формували не московські чи петербурзькі, а київські книжники.

Натомість «Синопис» мало говорить про українських козаків і зовсім не згадує Хмельниччини. Що, мабуть, не дивно: козаки не вписувалися в концепцію «славянорусского народа». Вони воювали і на боці Москви, і проти Москви, як до, так і після Хмельницького. Один із сучасних російських істориків навіть твердить, що історія українських козаків є свідченням не слов'янської єдності, а слов'янського розлому. Припускають, що саме невдоволення козацької еліти такими творами київського духовенства привело до появи козацьких літописів, які наголошували на ролі козаків в історії колишніх руських, а віднедавна вже українських земель. Так чи інакше, уже в козацькій Гетьманщині ми бачимо зародки того розколу української еліти, котрий виразно проступить аж у ХХ столітті: на будівників і руйнівників імперії.

Гетьманщина мала багато недуг і слабкостей. Її

негативний образ широкими чорними мазками малювали українські народницькі та російські імперські історики. Цей образ почасти правдивий, але стає карикатурним, якщо не взяти до уваги історичний контекст. Так само негативно можна було охарактеризувати кожну тогочасну державу, зокрема (чи насамперед) і Російську імперію. Що, проте, робило Гетьманщину відмінною від решти Росії — це почуття волі та свободи. Цю різницю добре передав у своїх подорожніх записках Павло Алепський — син антіохійського патріарха, який разом із батьком у середині XVII століття проїжджав через козацькі землі по дорозі до Московського царства. Він однаково захоплювався екзотичними для нього українськими та російськими краями. Проте в Москві він застав культуру підглядання і доносів. Нічого такого немає в його описі козацької України. Читаючи його подорожні записки, доходиш висновку: у Москві можна було знайти владу і гроші, зате в Україні можна було дихати повітрям свободи.

Це почуття свободи губилося в міру того, як Гетьманщина розчинялася в тілі Російської імперії, але не зникло повністю. Якщо в Росії більшість селян були кріпаками, то в Гетьманщині селяни могли піти від пана і перейти в одне з небагатьох сіл, що залишалися вільними, або податися в степ, за межі Гетьманщини. До того ж якщо в російському суспільстві селяни становили приблизно 90% населення, у Гетьманщині — лише половину. Другу половину становили козаки, міщани і духовенство. Відповідно і рівень освіченості був вищим. Це, зокрема, дивувало Павла Алепського в поїзді через козацькі землі: тут навіть жінки і діти, твердив він, уміють читати.

Як і повітря ми помічаємо лише тоді, коли його бракує, справжню відмінність Гетьманщини можна було відчути після її зникнення. Одним із перших кроків Катерини II після ліквідації козацької держави було запровадження на її території кріпаччини. Українським селянам тяжко було за Гетьманщини, а стало ще тяжче після неї.

Значною мірою козацька держава в її *тодішній* формі

була приречена на згасання і повільну смерть. Досить сказати, що в найближчі десятиліття перестали існувати й інші держави — Річ Посполита (1772–1795), Кримське ханство (1783) і навіть Священна Римська імперія (1806). Їхнє зникнення відображало загальний дух часу — занепад моделі композитної монархії. На її місце приходила абсолютна монархія із сильним правителем і централізованою владою — на зразок Франції Луї XIV. Наприкінці XVIII століття виглядало, що майбутнє Європи — саме за такою моделлю влади.

Цю модель підтримували й пропагували європейські просвітителі; її прихильницею була й Катерина II. Вона листувалася з Вольтером і Дідро, а виправдовуючи ліквідацію Запорозької Січі, обзивала українських козаків «сонмищем людей всякого сброда, всякого язика и всякой веры», що живе «в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве» — тобто всім тим, що засуджували і що намірялися поправити просвітителі, перетворивши шляхом реформ «невежд» на корисних підданих.

Новий дух часу був частково пов'язаний з мілітарною революцією — тією самою, яка поклала край військовому домінуванню мусульманського світу і відкрила Європі шлях до світового панування. Між 1550–1650 роками на Європейському континенті радикально змінився характер військової справи. Масового вжитку набула вогнепальна зброя, і найперше — артилерія. Це спричинило до появи набагато краще укріплених фортець та великих армій. Відповідно дуже зросли кошти на війну. Щоб вести її, потрібен був великий бюджет, а це могли собі дозволити лише великі держави із сильною централізованою владою.

На цьому фоні козацький устрій виглядав безнадійно застарілим. Вистачить сказати, що на початку XVIII століття козаки ледве встояли перед ударами модернізованої шведської армії. Вони, як просте гарматне м'ясо, зазнали на полі битви непомірно великих втрат.

Гетьмани і козацька старшина розуміли потребу

модернізації. Найдалі в намірах реформувати козацьку державу зайшов Мазепа. Він урегулював статус землеволодінь козацької старшини, зупинив перетворення рядових козаків на селян, обмежив панщину до двох днів на тиждень, захистив інтереси міщан; завдяки його фіскальним планам розвивалася економіка включно з промисловим виробництвом текстилю та металу; його правління позначене розвитком освіти й культури; і він пробував створити постійну армію. На зовнішній арені йому йшлося про те, щоб повернути Правобережну Україну до складу Гетьманської держави та захистити її південні кордони.

За заходами Мазепи проглядався стратегічний план: перетворити аморфну Гетьманщину на стабільну, консолідовану, багату й освічену державу

За заходами Мазепи проглядався стратегічний план: перетворити аморфну Гетьманщину на стабільну, консолідовану, багату й освічену державу. Це не була національна держава в нашому нинішньому розмінні. Модель такої держави далеко би виходила за межі норм та уявлень XVIII століття. Мазепа був людиною своєї доби. Кінцева мета його зусиль була така сама, що й Петра I, а згодом — Катерини II: створити те, що пізніші історики назвали «добре регульованою державою».

На свій час і спосіб Мазепа був модернізатором. Якби його план вдався, то Гетьманщина могла би стати для Російської імперії тим, чим Шотландія стала для Британії: автономною державою, яка непомірно впливала на імперію та мостила їй шлях до світової могутності. І справді, на початку XVIII століття вплив малоросів на Російську імперію був таким великим, що ця

імперія могла де-факто стати малоросійською імперією. Поразка Мазепи поклала край його планам. Єдина модернізація, яка з того часу провадилася на землях колишньої козацької держави, велася за російською імперською формулою. Вона мала привести до однорідності всієї Російської імперії, спочатку адміністративної, пізніше — соціальної і нарешті, на довшу мету, — культурної. У цій формулі не було місця ні для автономної козацької держави, ні для автономних козацьких інституцій на Запоріжжі та Слобожанщині.

У козацьких літописах XVIII століття Україна — це не просто «окраїна», тобто козацька територія. І навіть не Гетьманщина. В уяві козацьких літописців Україна була значно більшою. Вона поширювалася на землі обабіч Дніпра і тягнулася ж до Сяну, тобто польсько-українського етнічного кордону включно зі Львовом. Козацька еліта мала чітке відчуття відрубності своєї землі як від Польщі, так і від Московщини, Литви і Татарії

Через рік після ліквідації Гетьманщини скасували козацький лад на сусідній Слобожанщині, а в 1775 році знищили Запорозьку Січ. Що, однак, не зникло — то це образ України. У козацьких літописах XVIII століття

Україна — це не просто «окраїна», тобто козацька територія. І навіть не Гетьманщина. В уяві козацьких літописців Україна була значно більшою. Вона поширювалася на землі обабіч Дніпра і тягнулася аж до Сяну, тобто польсько-українського етнічного кордону включно зі Львовом. Козацька еліта мала чітке відчуття відрубності своєї землі як від Польщі, так і від Московщини, Литви і Татарії.

Козацькі літописці, пишучи про Малоросію чи Україну, називали її «отчиною нашою». То надавало цьому образу особливої гідності. «Отчиною» називали землю, щодо якої існував священний обов'язок захищати її кордони, а в разі потреби — і віддати за неї життя. Таке поняття було виразно новим. Досі під «вітчиною» розуміли землю, успадковану від батька («отця»), а найвищим об'єктом лояльності був «богопомазаний» монарх. Нове розуміння зародилося в часи Ренесансу і виводилося з античної республіканської традиції. Слова Горація *dulce et decorum pro patria mori est* — «солодко й почесно вмерти за батьківщину» — увійшли в кодекс честі польської шляхти в середині XVI століття. До 1648 року під батьківщиною розумілася винятково Річ Посполита. Від часів Хмельниччини козацька старшина перенесла це поняття на свою державу.

Українське козацтво проіснувало триста років, із них останні сто припадали на козацьку державу. Історія козаків, хоча й не зовсім очевидно, була пов'язана з ранніми стадіями глобалізації. Козацтво «осідло» її ранню хвилю, але зникло, коли не змогло відповідати викликам пізнішої. Що, утім, залишилося після них — то це образ України як непокірної, вільної та багатой землі.

**Українське козацтво проіснувало
триста років, із них останні сто
припадали на козацьку державу.
Історія козаків, хоча й не зовсім**

*очевидно, була пов'язана
з ранніми стадіями глобалізації.
Козацтво «осідлало» її ранню
хвилю, але зникло, коли не змогло
відповідати викликам пізнішої.
Що, утім, залишилося після них —
то це образ України
як непокірної, вільної
та багатой землі*

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ

Настав час ще раз, але тепер детальніше, обговорити одну із центральних концепцій сучасного світу — концепцію нації. Як і всі інші великі соціальні явища, її важко визначити. Найкраще описати її можна словами святого Августина: «Я знаю, що це таке, доки мене не починають питати, що це таке».

Ознаками нації називають мову, спільну територію проживання, спільну культуру, а марксистичні додають ще й спільність економічного життя. Жодна із цих ознак, проте, не працює надійно. Наприклад, німецькою мовою розмовляють аж шість націй — німці, австрійці, бельгійці, швейцарці, мешканці Ліхтенштейну та Люксембургу; англійська, як жартував Бернارد Шоу, — це мова, що розділила дві нації — американську та англійську; іспанською, окрім Іспанії, розмовляють у більшості країн Центральної та Південної Америки.

Щодо територіального критерію, то в багатьох випадках національні території накладаються одна на одну, і на

пограничних землях живуть пліч-о-пліч дві або й кілька потенційних націй. Відповідно вони можуть претендувати на одну й ту саму територію — як-от німці й французи в Ельзасі та Лотарингії, євреї та палестинські араби в Палестині, українці та росіяни на Донбасі. Випадки, коли нація має чіткі географічні кордони, наприклад, острівні Ісландія та Японія, — дуже рідкісні. Найчастіше національним будівникам доводиться самим «вигадувати» національні території, прив'язуючи їх до географічних назв — «від моря до моря», «від Карпат до Камчатки», «від Сяну до Дону» — і «забуваючи», що всі ці території етнічно чи релігійно дуже неоднорідні.

Коли йдеться про спільне економічне життя, то Північна Італія за рівнем господарського розвитку та економічними зв'язками набагато ближча до Австрії чи Баварії, аніж до Південної Італії. Роза Люксембург, одна з найрадикальніших прихильниць марксистського інтернаціоналізму, аргументувала неможливість створення польської держави саме тим, що польські землі економічно тісно пов'язані з Російською імперією. Цей аргумент, однак, не вплинув на рішення поляків жити окремим національним життям — і нині Польща, після радикальних реформ початку 1990-х, має одну з найстабільніших національних економік у Європейському Союзі.

Щоб вибратися з цієї «пастки означень», потрібно визнати, що нація є продуктом уяви, а не об'єктивних критеріїв. Це не означає, що нації схожі на единорогів чи русалок, які теж існують лише в уяві. На відміну від единорогів і русалок, нації не *уявні*, а *уявлені*. Ця мала, на перший погляд, різниця, має велике значення.

Нація є продуктом уяви, а не об'єктивних критеріїв

Нації таки існують, але в інший спосіб — так, як існує *software* у наших комп'ютерах. Уявленими є всі спільноти,

більші за село: міста, релігійні групи, класи тощо. Ми не можемо знати всіх членів цих спільнот особисто. Але ми знаємо, що вони існують, увімкнувши уяву. І допомагають нам у цьому газети, книжки, телевізійні новини, карта на стіні, прапор на щоглі тощо.

Націю можна краще зрозуміти, порівнявши її з найбільш схожим на неї поняттям — народом, або етносом. Ці поняття часто плутають. Зокрема в польській та українській мовах слово «народ» може вживатися у значенні «нації». Польською *paród* означає те саме, що нація, а «народ» звучить як *lud* — і ця традиція, зокрема, збереглася серед галицьких українців, які мали великий вплив на формування української мови. Та попри мовні традиції народ і націю таки треба розрізняти: нація є народом, який хоче жити власним, окремим політичним життям (тобто мати власну національну державу).

Але й це формулювання вимагає уточнень. Бо є нації, які складаються з одного народу, як-от ісландці чи угорці (т. зв. етнічні нації), а є такі, які складаються з кількох народів, як-от американці чи швейцарці (т. зв. громадянські нації). За приблизним підрахунком, у світі близько двох тисяч етносів та всього двісті націй — тобто пропорція десять до одного. Багато народів не стали націями, і багато націй складаються з кількох народів, хоча деякі з них (Чехословаччина та Югославія) проіснували відносно недовго. Зрештою, часто складно провести чітку й однозначну межу між народом і нацією, бо перетворення народу на націю — процес, а не одноразовий акт, і в цьому процесі можливі перерви та відступи.

Іншим способом описати нації можна, давши відповідь на питання, коли і як вони формуються. Науковці в цьому питанні діляться на дві великі групи. Одні (примордіалісти) твердять, що нації — поняття старе, як світ. Як приклад наводять ізраїльську державу часів Старого Завіту чи стародавню Вірменію. Інші (модерністи) вважають, що нації з'явилися лише в модерну добу, із поширенням освіти та масової політики, тобто аж у XIX столітті.

Нації та націоналізм часто звинувачують у поширенні ненависті й масовому насильстві. Андерсон же ствердив щось цілком протилежне: нація насамперед викликає любов, причому любов глибоко безкорисливу й жертовну. Така велика кількість жертв, пов'язаних із націоналізмом, пояснюється тим, що заради нації багато людей готові не лише вбивати, але й добровільно віддавати життя

Елегантний компроміс між ними запропонував Бенедикт Андерсон, автор теорії нації як «уявленої спільноти»: модерністи мають за собою силу теорій, примордіалісти — силу фактів. Згідно з Андерсоном, нації народжуються на межі середньовічного і модерного світів, у XVI–XVII століттях, у результаті появи та взаємодії трьох факторів: книгодрукування, протестантизму та капіталізму. Друкарський верстат спростив виготовлення книжок, знизив ціни на них і тим самим зробив їх доступними широкому загалу; протестантизм започаткував нову традицію друкувати книжки мовами, зрозумілими нижчим верствам; капіталізм витворив глобальний ринок, де книжка, надрукована зрозумілою для більшості населення мовою, стає масовим товаром. Дію цих трьох факторів найліпше показати на прикладі першого світового

бестселера. Це була Біблія, яку переклав на німецьку мову Мартін Лютер; її надрукували великим накладом і з великим прибутком продавали на німецькому ринку.

Андерсон зробив ще одну революцію в розумінні націй. Нації та націоналізм часто звинувачують у поширенні ненависті й масовому насильстві. Андерсон же ствердив щось цілком протилежне: нація насамперед викликає любов, причому любов глибоко безкорисливу й жертовну. Така велика кількість жертв, пов'язаних із націоналізмом, пояснюється тим, що заради нації багато людей готові не лише вбивати, але й добровільно віддавати життя.

На свій спосіб Андерсон повторив думку Ернеста Ренана, іншого раннього теоретика націй та націоналізму. У своїй відомій лекції в Сорбонні «Що таке нація?» (1882) Ренан твердив, що нація — це не про спільну мову, спільну релігію чи спільні економічні інтереси. Нація найперше — духовний принцип. Це результат жертв і самовідречення — бо ми любимо відповідно до жертв, на які згодилися.

*Любов до нації береться з пісень,
які мати співає дитині в колисці
або які лунають у дитинстві
з платівок, радіо й телебачення.
Ще спостерігачі народної
творчості зауважували: слово
промовлене діє не так сильно,
як слово проспіване*

Услід за Ренаном Андерсон наводив численні приклади такої любові. Він ніколи не роз'яснював, звідки вона береться. Його критики дали відповідь за нього: вона сягає корінням дитинства. Умовно кажучи: любов до нації береться з пісень, які мати співає дитині в колисці або які лунають у дитинстві з платівок, радіо й телебачення. Ще

спостерігачі народної творчості зауважували: слово промовлене діє не так сильно, як слово проспіване.

І тут українська історія дає величезний матеріал. Особливо для пояснення, як козацька концепція України вижила після того, як зникла сама козацька Україна. Вона вижила в усній народній творчості.

Слово «народний» тут неточне. Сам народ не пише пісень. У кожній пісні є конкретний автор чи автори. Імена деяких нам, на щастя, відомі. Ми знаємо про Марусю Чурай (1625–1653), напівлегендарну поетесу, яка (нібито) написала «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» і «Засвистали козаченьки». Або ж козацького поета Семена Климівського (1705–1785), автора «Іхав козак за Дунай». Але імена авторів більшості пісень втрачені.

Так чи інакше, народна культура не є спонтанним витвором народу. Її творять представники т. зв. високої культури. Фольклор поставав у результаті «опускання» цієї культури до нижчих верств. Антропологи пропонують такий образ: стара висока культура — це ніби великий корабель, який потонув та опустився на дно народної культури. І хоча там він розбився і змінився, його загальні контури неважко впізнати.

Цей образ добре пасує до опису ситуації після ліквідації Гетьманщини. Гетьманщина зникла як держава, але залишилася пам'ять про неї. Наявність поняття «України» у народних піснях беззаперечна. Дослідники нараховують близько тисячі двохсот таких пісень. Ареал їх поширення виходить за межі козацької держави і покриває не лише Правобережну Україну та Слобожанщину, але навіть пізнішу Галичину. Платон Лукашевич у передмові до петербурзького видання (1836) українських народних пісень писав:

«Хто би повірив, що галицький пастух знає значно більше дум про героїв України і її історію, ніж посілий малоросійський козак. Він гордиться подвигами малоросіян як своїми власними. Він радіє їх щастям й успіхами і тужить у прекрасних своїх

піснях «про пригоду Козацьку».

Лукашевич був романтиком, і тому його можна запідозрити в патріотичному перебільшенні. Іван Франко був позитивістом, тобто вірив тільки в те, що можна перевірити фактами. Але пісні та коломийки, які він записав у своєму рідному галицькому селі Нагуєвичих в околицях Дрогобича в 1860–70-х роках, підтверджують правоту Лукашевича. У нагуєвицьких піснях Україна постає далекою та вільною землею, яку захищають козаки від ворогів (турків, татар, ляхів), а її герої, козацькі гетьмани та полковники, часто згадуються поіменно:

«Ой як на славій Україні...»

«Що тепер у вас на славій Україні слишно?...»

«На славу Україну прибувайте...»

«За Хмельницького Юрася пуста стала Украина...»

«За тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче».

Сукупний образ України з народних пісень становить основу українського національного міфу. Міф тут — не неправда чи свідоме перекручення, а набагато глибше поняття. Це щось на зразок біблійної істини, а тому більше за дрібні правди чи брехні щоденного світу.

Цей міф поширювали сліпі мандрівні музиканти (лірники, старці або кобзарі). Вони заробляли на життя співом біля церков після недільної служби, на весіллях, базарах — усюди, де збиралося багато людей. В їхньому репертуарі існував особливий жанр — козацькі думи, героїчні й часто трагічні оповіді про козацьке минуле. Частка таких дум у репертуарі сліпих музикантів була невисокою — вони співали переважно релігійних пісень. Але так чи інакше, разом із народними піснями вони творили усну традицію, яка передавалася з покоління в покоління, особливо коли відійшли в інший світ останні носії живої пам'яті про українське козацтво.

Сукупний образ України

*з народних пісень становить
основу українського
національного міфу. Міф тут —
не неправда чи свідоме
перекручення, а набагато глибше
поняття. Це щось на зразок
біблійної істини, а тому більше
за дрібні правди чи брехні
щоденного світу*

Як і від будь-якого історичного міфу, від народного міфу «козацької України» даремно чекати історичної точності. Тому в українських піснях запорозький ватажок Сірко може воювати з Наполеоном... Але якщо «випарувати» цей козацький міф, то в сухому залишку постане образ народної утопії — України як вільного краю, де немає соціальних та національних гнобителів.

Цей образ бачимо в пісні з вертепної драми часів Сагайдачного:

*Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Вкраїні!
Та немає Ляха, та немає Жида,
Не буде унії.*

У цих словах чути далекий відгомін Реконкісти, Аугсбурзького та Вестфальського миру — тобто однорідної релігійної держави. Це ще не національна держава в сучасному розумінні слова. Їй бракує кількох підставових речей. Зокрема, чіткої просторової ідентифікації. У більшості народних пісень Україна не прив'язана до пізнаваних географічних назв. Прикладом є образ Дунаю. Назва цієї ріки часто повторюється в народних піснях: щоб дістатися до України, треба «їхати за Дунай».

Якщо взяти до уваги ареал поширення цих пісень (австрійська Галичина й українські губернії Російської імперії) і його розташування щодо Дунаю (на північ і схід від цієї річки), то доходимо очевидного, але неправдоподібного висновку: пісенна Україна мала би розташовуватися не в нижній течії Дніпра, а десь на землях сучасної Австрії чи Угорщини або ж на Балканах.

Розв'язка цього парадокса проста. У народній творчості Дунаєм називають не конкретну ріку, а всяку велику воду. У традиційній міфології велика вода має сакральне значення. Перейти чи переплисти її — означає зробити радикальну зміну, досягти якісно нового стану (згадаймо річку Стікс в античній міфології, яка відділяє світ живих від світу мертвих). Подібно перейти Дунай — означає не лише опинитися на далекій чужині, але й радикально змінитися, різко обірвати зв'язки зі старим життям, стати новою людиною.

Щоб перевести «трансцендентну Україну» в модерну — ту, яка би з'явилася на географічних картах і в шкільних підручниках, потрібна робота літераторів, істориків, географів, політиків. А багато з них любили українську пісню як згадку про те, що вони в дитинстві чули від матерів, няньок або селян із власного помістя.

Ось приклад Миколи Костомарова (1817–1885), одного з перших дослідників козацької історії. Він виховувався в російській культурі, не знав української мови і коли в 1837 році розпочав навчання в Харківському університеті, не міг читати українську літературу без словника. Оскільки російсько-українського словника тоді ще не було, його роль виконував слуга-малорос. Ситуація змінилася, коли Микола Костомаров прочитав збірку малоросійських пісень, яку видав 1827 року Михайло Максимович:

«Мене вразила й захопила непідробна привабливість малоросійської народної поезії; я ніяк і не підозрював, щоб така витонченість, така глибина і свіжість почуття були у творах народу, стільки близького до мене і про який я, коли побачив, нічого не знав.

Малоросійські пісні до того охопили все моє почуття й уяву, що за якийсь місяць я вже знав напам'ять збірник Максимовича».

Захоплення українськими піснями привело до бажання вивчити українську мову. А за кілька років Костомаров став лідером українського національного руху й автором його перших програмних документів.

Окрім малоросів Лукасевича та Максимовича, перші збірки українських пісень упорядкували й видали грузин Микола Цертелєв (1790–1869) і поляки Зоріан Доленга-Ходаковський (1784–1825) та Вацлав Залеський (1799–1849). Любов до українського фольклору стала однією з причин появи у ХІХ столітті в польській літературі цілої «української школи».

Захоплення українськими піснями не обов'язково робило українським націоналістом. Олександр Пушкін теж захоплювався ними, але залишався російським поетом. Улюбленими піснями Йосипа Сталіна разом із грузинськими були українські, однак його складно назвати українським патріотом.

До того ж «Україна» не була єдиним поняттям у народних піснях. Там зустрічалися і «руська земля», і «руський край». У народній творчості земля рідко є просто шматком болота — вона майже завжди несе соціальне навантаження і часто має сакральний характер. Наприклад, у «Плачі невольника» — українській думі ХV–ХVІ століть — поневолений український козак молить Бога:

*Визволь, Боже, бідного невольника
На святоруський берег,
На край веселий, меж народ хрещений!..*

Інший український народний твір — бароковий псалом — починався зі слів «Пречистая Діво, Мати руського краю...» Про силу впливу цього пісенного образу розповідає одна історія: коли прапрадід українського поета Максима Рильського (1895–1964) поляк Ромуальд Рильський потрапив у полон до гайдамаків, то врятував своє життя

і життя інших полонених, заспівавши цей псалом.

«Русь», як і «Україна», мала сакральний характер. Залишається неясним, як ці поняття співіснували у свідомості тих, хто слухав ці пісні. Чи були вони одними й тими ж, а чи різними поняттями? Де в цих поняттях місце уніатам, білорусам, старообрядцям, малоросійським поміщикам — нащадкам козацької старшини? У кожному разі, українським національним будівникам було над чим працювати, щоб перевести «козацьку Україну» та «Русь» у поняття «української нації». Шлях цей не був ані прямим, ані автоматичним. Утім, їм не довелося працювати на порожньому ґрунті.

Коли говоримо про цей ґрунт, на його сакральному вимірі варто наголосити окремо. Мислення в категоріях дихотомій — або/або, традиція/модерність, народ/нація, міф/реальність — рідко буває продуктивним. Найдієвіші формули ті, які поєднують традицію з модерністю, секулярне із сакральним, реальність із міфом. Міфічний світогляд властивий кожній людині, байдуже, модерна вона чи ні, — людство просто не може жити без нього. Особливо сильно він проявляється в часи криз і потрясінь.

Ось приклад із пізніших часів. На початку 1990-х під час ремонту будинку в німецькому місті Фрайбургу знайшли картонну коробку з майже тисячею трьохмастами листів остарбайтерів — вивезених на примусову роботу в нацистську Німеччину молодих людей, переважно дівчат, з окупованих Білорусі та України. Здебільшого це були вихідці з села, носії усної фольклорної традиції, які ледве знали сучасну літературну мову. В їхніх листах було багато власних віршів. У художньому відношенні то не були шедеври. Але виявляли, за словами дослідника, «беззаперечну енергію самоідентифікації, ствердження власної людської гідності». Скажімо, авторка вірша «Згадка про Україну» не пише про тяжкість табірної життя і не скаржиться на своє становище. Усі її думки — про «милу Україну», де живуть батьки, коханий і куди вона не втрачає надію повернутися; вона просить рідних і батьківщину не забувати за неї.

Народні пісні відіграли свою роль у формуванні ідентичності українських шістдесятників — покоління радянських українських інтелігентів, які дебютували в 1960-х роках. Вони були продуктом радянської системи, почувалися радянськими патріотами, деякі навіть говорили російською. Однак багато з них пам'ятали народні пісні, які співали їм у дитинстві батьки, які лунали на сільських весіллях. Коли вони знову чули ці пісні в дорослому віці, в автентичному, а не офіційному, зіпсованому пропагандистськими співцями виконанні, у них всередині щось перемикало. Ось як описував цей досвід математик за освітою та кібернетик за фахом Леонід Плющ (1939–2015) — український дисидент, який жив у Радянській Україні, але розмовляв російською мовою, поки не відкрив для себе українську культуру:

«В українських піснях, у думках — можливо, оте найглибинніше українське. Українець може називати себе росіянином, зневажати свій народ або навіть катувати його, не знати мови, але якщо він жив у дитинстві в Україні, то в пісні він знову стає українцем».

Трансцендентний вимір українських пісень добре передав поет Леонід Кисельов (1946–1968). Він народився в Києві відразу після війни, у російсько-єврейській сім'ї, у ранньому віці в нього діагностували лейкемію. У лікарняній палаті, перед лицем смерті, він написав:

*Я постою у краю бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете — только песня
На украинском языке.*

Краще й не скажеш.

---

² Дослівно цитата: «“Захід” виступав передусім у польському кунтуші».

³ «Мятеж не может кончиться удачей, — В противном случае его зовут иначе»

(Самуїл Маршак).

Це вільний переклад вірша сера Джона Гаррінгтона:

«Treason doth never prosper. What's the reason?

Why, when it prospers, none dare call it treason».

РОЗДІЛ IV. ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ

На початку XVIII століття в австрійській провінції Штаермарк намалювали картину на дошці яскравими олійними фарбами. Вона називалася «Короткий опис європейських народів та їхніх рис». Її вважають першим європейським соціологічним опитуванням, бо вона містить перелік панівних стереотипів щодо різних європейських народів. Цих народів десять: іспанець, француз, італієць, німець, англієць, швед, поляк, угорець, московит і дивна порода «турко-грек». Список рис складається із сімнадцяти позицій, і до них входять «розсудливість», «риси характеру», «як одягаються» і «що знають» — аж до того, «як закінчують життя».

Що впадає в око: західні народи на цій таблиці виглядають набагато симпатичнішими, аніж східні. Скажімо, коли говорити про розсудливість, іспанці вважаються мудрими й розумними, французи — обачними, італійці — гострими на розум, німці — дотепними, англійці — граціозними, шведи — впертими, поляки — необачними, угорці — ще більш необачними, московити — зовсім необачними, а турко-греки взагалі не надаються до жодного порівняння. За характером іспанці — чудесні, французи — великодушні, італійці — ревниві, німці — добрі, англійці — добродушні, шведи — похмурі, натомість поляки — дикі, угорці — похмурі, московити — зовсім дикі, а турко-греки — чисті дияволи...

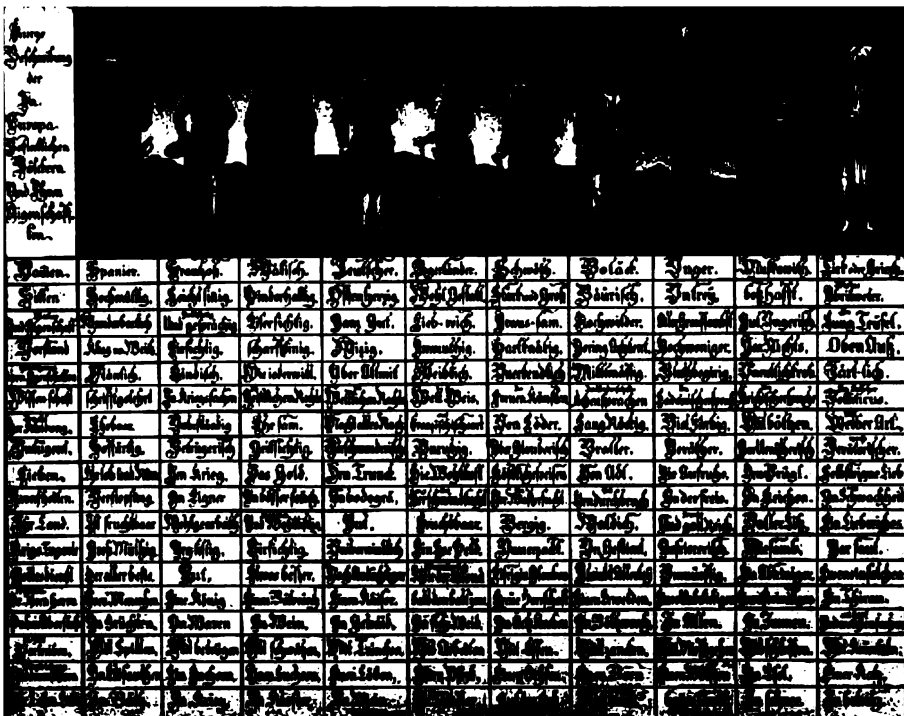
Ця шкала стереотипів виразно показує, що вже на початку XVIII століття в уяві освіченого європейця існував близький нам поділ «Захід — Схід». Є, втім, момент, який усе-таки відрізняє наше уявлення від уявлення

європейців XVIII століття: для них усі ці «національні» риси були сталими. Той, хто мав нещастя народитися угорцем, поляком, московитом чи турко-греком, із тим нещастям і помре. У своїх головних рисах вони завжди програватимуть англійцеві, французові, німцеві. Так розпорядилися Бог і природа. І нічого з тим не вдієш.

Сучасні люди думають інакше. Найкраще цей спосіб думання узагальнив Карл Маркс: «Країна промислово більш розвинута показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього». Промисловий розвиток приведе до того, що угорці, поляки, московити й навіть турко-греки будуть жити й поводитися так само, як іспанці, німці, французи чи англійці.

Іншими словами, у таблиці народів є сучасний поділ «Схід — Захід», але немає сучасної ідеї поступу. Поступ ламає і міняє все, його, як лавину чи ураган, не можна зупинити. Але, на відміну від стихійного лиха, він несе зміни на краще — заокрема шанс для східних народів «озахіднитися».

Ідея поступу — одна з головних ідей XIX століття. Поняття поступу існувало й раніше. Тільки що в середньовічні часи воно означало відстань, яку могли подолати піший або вершник від сходу до заходу сонця. Ця відстань була сталою. Натомість поступ у XIX столітті означав передовсім зміни за формулою: «Усе більше, більше й більше — і швидше, швидше й швидше».

Таблиця народів

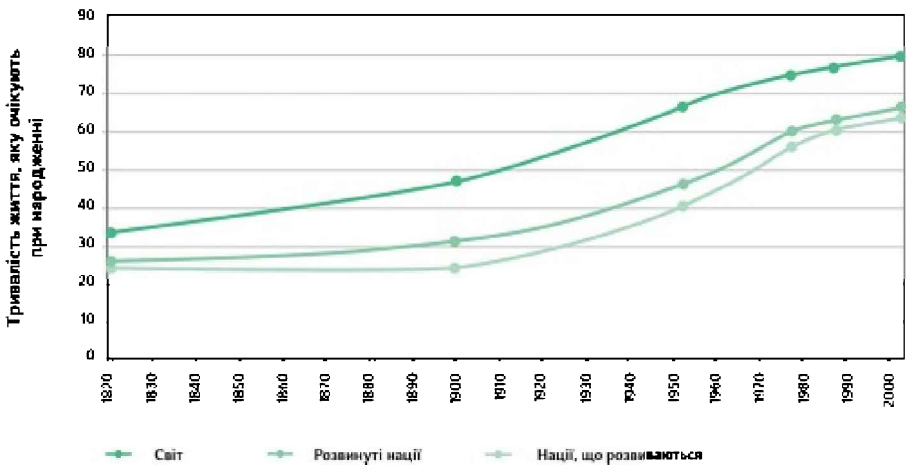
Ця формула відображала нову реальність. XIX століття було століттям одної з найрадикальніших трансформацій, які коли-небудь переживало людство. Коротко її можна охарактеризувати як перехід від аграрного до індустріального суспільства. Щоб уявити масштаб змін, досить сказати, що якщо впродовж усієї писаної історії — умовно кажучи, від часів Ісуса Христа до часів Наполеона — середня очікувана тривалість життя становила двадцять п'ять років, то до кінця XIX століття вона вдвоє зросла в Західній Європі та на десять років — у решті світу.

Нині, з винаходом комп'ютерів та появою нових технологій, людство переживає іншу радикальну зміну — перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. Відповідно під кінець XX століття очікувана тривалість життя становила вісімдесят років у розвинутих країнах і шістьдесят — у всіх інших. Передбачають, що до кінця нашого століття вона сягне біологічного

максимуму — ста двадцяти років, а якщо включаться біотехнології, то і взагалі чотирьохсот-п'ятисот років.

Ми не можемо узагальнити характер та напрям цієї трансформації, бо живемо всередині неї, а надійно узагальнювати можна лише те, що завершилося. Але можемо точно знати про характер змін XIX століття. Це був час квантового стрибка в історії людства. XIX століття визначило контури модерного світу, де люди живуть переважно в містах, а не селах; поголовно вміють читати й писати, а голодують хіба що ради дієти; виліковуються від хвороб, які раніше були смертельними; подорожують у десятки й сотні разів швидше, аніж їхні предки, а час, потрібний для того, щоб повідомлення зі столиці досягнуло околиць, скоротився з кількох тижнів до частки секунди.

Очікувана тривалість життя 1820–2003 роки

Джерело: Indur M. Goklany, *The Improving State of the World: Why We're Living Longer, Healthier, More Comfortable Lives On a Cleaner Planet*. Washington, DC: Cato Institute, 2007, p. 36

Ми називаємо ці зміни модернізацією. Історики пропонують дивитися на модернізацію XIX століття як на результат подвійної революції: індустріальної, яка почалася в 1770–1780-х роках у Великобританії; і політичної — її започаткували Американська (1775) та Французька (1789) революції. Кінцем же цього століття прийнято вважати першу найбільшу катастрофу

модерності – Першу світову війну. Така періодизація збігається з українським ХІХ століттям. Його початок традиційно пов'язують із появою в 1798 році «Енеїди» Івана Котляревського (1769–1838) – першого твору, написаного сучасною українською мовою, а кінець – із Першою світовою війною, у якій український фактор відіграв велику роль.

Період між 1789–1914 роками називають «довгим ХІХ століттям». Воно тривало на двадцять п'ять років довше, аніж календарне ХІХ століття (1801–1900). ХІХ століття було «довгим» на противагу «короткому ХХ століттю», яке, як вважається, почалося з Першою світовою війною і закінчилося з падінням комунізму (1914–1989/1991). Ці століття за багатьма параметрами різнилися. Але між ними був зв'язок: ХІХ століття писало сценарії, які стали реальністю ХХ століття. Ці сценарії можна коротко охарактеризувати як «ізми» (ідеології): соціалізм, лібералізм, консерватизм, фемінізм тощо. Усі вони були продуктами ХІХ століття, але за їхніми лекалами конструювали «новий гарний світ» ХХ століття.

ХІХ століття писало сценарії, які стали реальністю ХХ століття. Ці сценарії можна коротко охарактеризувати як «ізми». Одним із таких «ізмів» був націоналізм – ідеологія та заснований на ній політичний рух, головною вимогою якого було наступне: політичні кордони мають збігатися з національними

Одним із таких «ізмів» був націоналізм — ідеологія та заснований на ній політичний рух, головною вимогою якого було наступне: політичні кордони мають збігатися з національними. Іншими словами, ця вимога зводилася до утворення національних держав. Італійський націоналіст Джузеппе Мадзіні сформулював її так: «Кожній нації — своя держава!».

Націоналізм виступав проти старого режиму, опорними стовпами якого були монархії, імперії та влада аристократії. Відповідно в XIX столітті націоналізм був переважно революційною силою. Те, що вимагали революціонери-націоналісти в XIX столітті, у XX стало нормою геополітичного устрою. Тому в XX столітті головна міжнародна організація зветься не Організація Об'єднаних Імперій, а Організація Об'єднаних Націй.

Однією з держав-засновниць ООН була Україна. Її не було в таблиці народів XVIII століття, зате вона стала реальністю в XX столітті. У своїх головних рисах український сценарій був написаний між XVIII та XX століттями — тобто в довгому XIX столітті.

УКРАЇНСЬКЕ ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ

Якщо дивитися на українське довге століття як на драму, то в ньому міняється не лише сценарій — міняються актори і сама сцена. Початок довгому XIX століттю заклав великий поділ між Україною «старою» і «новою». Найперше сходять зі сцени три старі актори української історії: українське козацтво, Річ Посполита і Кримське ханство. Після трьох поділів Польщі (1772–1795) більшість українських земель (85%) підпала під владу Російської імперії, решта 15% (Галичина, Буковина і Закарпаття) опинилися під владою Австрійської (з 1867 року — Австро-Угорської) імперії. Такий уклад без великих змін зберігся аж до 1914 року.

«Стара» Україна й «нова» Україна різнилися розмірами.

Після ліквідації Кримського ханства колишнє Дике Поле стало зоною інтенсивної колонізації, економічного розвитку та будівництва міст. Масштаб змін можна було порівняти з розвитком американського Дикого Заходу. Приваблені можливостями та заохочені російською імперською владою, сюди прибували переселенці з німецьких земель, православні з Балкан і просто поодинокі шукачі пригод і багатства з різних закутків Європи. Але наймасовішою була міграція українських селян із сусідніх губерній. До кінця XIX століття українці стали найчисленнішою групою серед населення колишнього Дикого Поля (див. таблицю далі).

У результаті селянської колонізації причорноморських степів площа української етнічної території протягом XIX століття зросла майже вдвоє. Те, що за планами російської влади мало стати «Новоросією», де-факто стало новою Україною. Єдиною територією, де українці не становили більшість, був Крим (Таврида). Селяни освоювали родючі землі Причорномор'я, а скелястий Кримський півострів приваблював їх значно менше.

На цьому трансформація української історичної сцени не закінчилася. Її новий акт почався зі скасуванням панщини (1848 року в Австрійській і 1861-го — у Російській імперіях) та розвитком транспортного сполучення, найперше залізниць і морських перевезень. Обидва фактори зробили можливою масову міграцію українських селян на нові, досі незнані території. На межі 1890–1900 років українські поселення виникають від Едмонтона на канадському Далекому Заході до Владивостока на російському Далекому Сході. Ця селянська міграція була частиною першої хвилі економічної глобалізації 1870–1914 років. У результаті українці стали глобалізованим народом.

Був ще один фактор, який у XIX столітті міцно прив'язав українську історію до світової: зміна ментальності. Старе аграрне суспільство боялося змін. Кожна зміна — неврожай, непогода, новий пан чи нова влада — несе загрозу для людей, які й так ледве виживають. В їхній уяві

все, що добре, було в минулому, у «золотій добі», а теперішнє – лише гірша копія минулого. Це світовідчуття добре передав селянський посол до Галицького сейму Михайло Ковбасюк: «Хай буде, як бувало». Натомість модерна людина не боїться змін. Навпаки, вона їх прагне, бо вони несуть обіцянку кращого життя. Як співає Святослав Вакарчук, «все буде добре».

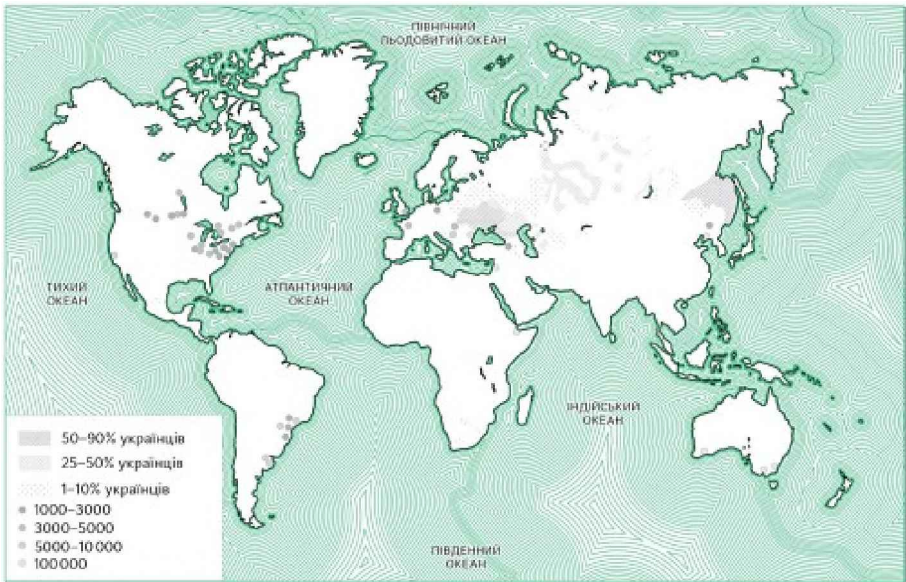
Губернія/Мова	Українська	Російська	Єврейська (їдиш)	Польська
Волинська губернія	70,1%	3,5%	13,2%	6,2%
Подільська губернія	80,9%	3,3%	12,2%	2,3%
Київська губернія	79,2%	5,9%	12,1%	1,9%
Чернігівська губернія (півд. частина)	91,7%	3,1%	4,5%	0,2%
Полтавська губернія	93,0%	2,6%	4,0%	0,1%
Харківська губернія	80,6%	17,7%	0,5%	0,2%
Катеринославська губернія	68,9%	17,3%	4,7%	0,6%
Херсонська губернія	53,5%	21,1%	11,8%	1,1%
Таврійська губернія	42,2%	27,9%	3,8%	0,7%

Етнічний склад населення українських губерній Російської імперії

(перепис 1897 року, за розмовною мовою)

Джерело: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку, губерниям и областям,

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php

Карта розселення українців у світі, 1918 р.

Джерело: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/світова_карта_з_розміщенням_українців_по_світу.jpg

Конфлікт між прихильниками та противниками поступу став однією з головних сюжетних ліній української історії XIX століття

Відповідно на українських землях виникає нова лінія конфлікту: між тими, хто боїться модернізації та намагається її уникнути, і тими, які вітають її і не жаліють зусиль заради її просування, бо вважають виклик, який стоїть перед ними, питанням життя і смерті: «Модернізуйся — або погибай!». Конфлікт між прихильниками та противниками поступу став однією з головних сюжетних ліній української історії XIX століття.

І останнє. Коли говоримо про головні риси XIX століття, варто згадати, що це одне з наймирніших століть у світовій історії. Протягом ста років — від поразки Наполеона

в 1815 році й аж 1914 року – на Європейському континенті не було великомасштабних воєн. Велися локальні війни – австрійсько-німецька, французько-німецька, але за масштабами жертв і руйнувань вони не витримують порівняння з війнами до і після XIX століття. Це стосувалося й українських земель. Єдина велика війна тут – Кримська війна 1853–56 років – ледь зачепила «материкову» Україну. Хоча значна частина солдатів і матросів у цій війні були вихідцями з українських земель, більшість місцевого населення на собі її не відчула.

Коротко кажучи: для тих, хто хотів би жити в спокої та мирі, Україна XIX століття була би добрим вибором. Цю атмосферу передав Микола Гоголь (1809–1852) в оповіданнях про місцевих старосвітських поміщиків, котрі, на відміну від своїх козацьких прародичів, жили спокійним і розміреним життям. Пантелеймон Куліш (1819–1897), ще один виходець із козацько-старшинської родини, писав про своє дитинство на землях колишньої Гетьманщини, що порядок речей, який встановився там після Хмельницького, не змінювався і що його родичі жили, як у часи Мазепи.

Для тих, хто хотів би жити в спокої та мирі, Україна XIX століття була би добрим вибором

Час ніби зупинився в Україні. Вона була уособленням спокою та благодаті. Російський поет Олексій Толстой (1817–1875) писав про неї так:

*Ты знаешь край, где все обильем дышит,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишневых рощах тонут хутора,
Среди садов деревья гнутся долу*

И до земли висит их плод тяжелый?

*Туда, туда всем сердцем я стремлюся,
Туда, где сердцу было так легко,
Где из цветов венок плетет Маруся,
О старине поет слепой Грицко,
И парубки, кружась на пожне [пожня — луг] гладкой,
Взрывают пыль веселою присядкой!*

Україна могла виглядати умиротвореним і благодатним краєм лише для тих, хто її мало знав. Вона була, як сплячий вулкан: під її поверхнею нуртували неспокійні потоки, які раз-по-раз проривалися назовні. У 1825 році українські землі були єдиним місцем поза столичним Петербургом, де вибухнуло повстання декабристів. Між 1793-м і 1863 роками тут відбулися: чотири польські повстання і три масові селянські рухи — Кармелюка (1813–1815), Київська козаччина (1855) та селянські страйки (1902–1903); два великі антиєврейські погроми (1881, 1905–1906); та дві революції (т. зв. «Весна народів») в Австрійській (1848) та Російській (1905–1907) імперіях.

*Україна могла виглядати
умиротвореним і благодатним
краєм лише для тих, хто її мало
знав. Вона була, як сплячий
вулкан: під її поверхнею
нуртували неспокійні потоки, які
раз-по-раз проривалися назовні*

І не в останню чергу українські землі були територією ще одного порушника спокою — українського націоналізму.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Для оповіді про український націоналізм XIX століття варто повернутися до таблиці народів і подивитися, кого ще, окрім українців, там немає. Список відсутніх довгий: албанці, баски, білоруси, болгари, валлонці, вірмени (їх було дуже багато у Східній Європі), естонці, євреї, ірландці, каталонці, латвійці, литовці, лужицькі сорби, норвежці, провансальці, роми, серби, хорвати, сілезці, словаки, словенці, чехи, татари, українці, фіни, фламандці. Усіх їх об'єднувала одна обставина: вони не мали своєї держави. Тому ці народи називали в XIX столітті «недержавними».

Недержавні народи мали три спільні риси:

1. Їхні етнічні кордони не збігалися з державними; окремі з народів, як-от євреї чи українці, були поділені між кількома державами.
2. Вони мали неповну соціальну структуру — не було аристократії і майже не було середнього класу — банкірів, підприємців, адвокатів, професорів тощо. Для їхнього опису ідеально пасує формула, якою визначали галицьких русинів: «Народ попів та хлопів» (тобто священників і селян).
3. Розвиток їхньої культури позначений великими паузами і розривами. Скажімо, англієць у XIX столітті міг спокійно читати і розуміти Шекспіра, а сучасний німець — Біблію в перекладі Мартіна Лютера. Натомість мова модерного єврея — їдиш чи ладіно — відрізнялася від івриту Старого Завіту, а в українському випадку існувала велика різниця між мовою Сковороди і мовою Шевченка.

Тому ці народи нелегко помітити. Вони нібито є, але водночас і ні. Так чи інакше, їх легко ігнорувати. В очах цивілізованого європейця вони нічим не спричинилися до розвитку європейської цивілізації, а тому не заслуговують на інше майбутнє, як розчинитися серед державних

народів.

Однією з головних рис в історії недержавних народів XIX століття є поява людей, котрі думають інакше. Вони вважають, що історія жорстоко й несправедливо повелася з їхнім народом: колись він мав свою державу, але цю державу знищили люті нападники. Усе, що залишилося, — це прості селяни, які не розчинилися серед нападників, зберегли мову та пам'ять про велике минуле. Та їхній народ не зник. Держава спить, її живою поклали в могилу, а тому потрібно розбудити її до життя, як той принц сплячу красуню в казці, подолавши всі перешкоди, часто з ризиком для здоров'я і життя.

Національні рухи недержавних народів називають національним відродженням. Насправді національні будителі не так відроджували стару націю, як народжували нову. Але назва «національне відродження» устоялася в історичній науці, і цей термін продовжують вживати, розуміючи його умовність.

Національні будителі не так відроджували стару націю, як народжували нову

Порівняльні дослідження «недержавних народів» дозволили встановити, що національне відродження відбувається за певною схемою. Воно проходить через три стадії:

1. Стадія А (академічна, або збиральницька). Для цієї стадії характерна поява науковців та літераторів, переважно молодого віку («академіками» у XIX столітті називали студентів), які збирали місцевий фольклор і творили на його основі нову національну мову й літературу, а в ширшому плані — національну ідеологію.
2. Стадія Б (інституційна, або організаційна). На цій

стадії з'являються інституції /організації, які поширюють національну свідомість серед місцевого населення, насамперед — серед жителів села, що становлять більшість народу.

3. Стадія В (політична, або масова). Це завершальна стадія, на ній виникають партії та масові політичні рухи, які вимагають утворення власної національної держави.

Якщо далі говорити мовою метафор, то національне відродження можна уявити як забіг на довгу дистанцію. Не всім дано добігти до кінця. Деякі сходять із дистанції і зникають в історії (хто сьогодні пам'ятає про лужицьких сорбів чи провансальців, які теж мали національне відродження?). Одна з головних умов успіху — пройти через пункт Б. Як тільки національний рух вбирається в кістяк інституцій, він стає незворотним.

Як виглядає цей забіг в українському випадку? Українці в Російській імперії ввійшли у стадію А в першій третині ХІХ століття. Початок поклала діяльність гуртка викладачів і студентів двох щойно заснованих університетів — Харківського (1804) та Київського (1834). Кульмінацією їхніх зусиль стала поява в 1840 році «Кобзаря» Тараса Шевченка. В Австрійській імперії фаза А почалася в 1810–20 роках у Перемишлі, а в 1830-х продовжилася у Львові, у діяльності «Руської трійці» — Маркіяна Шашкевича (1811–1843), Якова Головацького (1814–1888) та Івана Вагилевича (1811–1866). Усі троє були вихованцями Львівської духовної семінарії, а водночас, згідно з тодішніми нормами, студентами Львівського університету, відкритого в 1817 році. У 1837 році, після цензурних перешкод, «Руська трійця» друкує перший твір, написаний народною мовою: альманах «Русалка Дністровая».

Фаза Б в Російській та в Австрійській імперіях почалася майже одночасно. У 1845 році в Києві виникло Кирило-Мефодіївське братство, а в 1848 році, під час революції «Весни народів», у Львові створили Головну Руську Раду. Обидві інституції зробили дві важливі заяви: Кирило-

Мефодіївське братство заявило про велике майбутнє української нації серед усіх слов'ян, а Головна Руська Рада ствердила, що австрійські русини та російські малороси — один і той самий народ. Однак оптимістичний старт став фальстартом: 1847 року членів Кирило-Мефодіївського братства заарештували й покарали, а Головна Руська Рада після поразки революції в 1851 році припинила існування.

Після контрреволюційного десятиліття 1850-х політичний клімат у двох імперіях лібералізувався — не з добра, а з потреби. Обидві імперії зазнали принизливих воєнних поразок: Російська — у Кримській війні (1854–55), Австрійська — в Італійській війні та війні з Пруссією (1866). Щоб поразки не повторилися, імперії мусили модернізуватися. 1860–70-ті — це два десятиліття найсистемніших і найпослідовніших реформ в історії Російської імперії з часів Петра I. Користаючи з лібералізації політичного клімату, колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства видавали в Петербурзі журнал «Основа» (1861–62). У Києві навколо студентів і молодих викладачів утворилася «Громада». Російський уряд завдав їй діяльності сильного удару двома законами — Валуєвським (1863) та Емським (1876) — які заборонили друк книжок українською мовою. А в 1881 році, після вбивства імператора-реформатора Олександра II, у Російській імперії реформам настає кінець і починається період майже тридцятирічної реакції.

Події в Австрії розвивалися за іншим сценарієм: там реформи ніколи не скасовувалися. У 1867 році Австрійська імперія стала дуалістичною (подвійною) — Австро-Угорською, а провінціям була надана широка політична автономія. У Галичині з цієї автономії виграла передовсім місцева польська еліта. Вона перебрала місцеву владу до своїх рук і перетворила галицький край на «державу в державі». В її уяві Галичина мала стати «П'ємонтом» — територією, навколо якої відбуватиметься відродження старої Речі Посполитої. Але галицькі українці скористалися цими змінами. Вони теж бачили Галичину як «П'ємонт», але український, а не польський. Завдяки їхнім зусиллям у краї

постали масові українські товариства, зокрема «Просвіта» (1868), діяльність якої була спрямована насамперед на селянство. Під кінець 1880-х уже немає жодного сумніву, що галицькі русини, на відміну від підросійських малоросів, перейшли стадію Б.

Різниця між українськими рухами в Австро-Угорській та Російській імперіях сягнула максимуму на межі століття. У 1890-ті у Львові виникли перші українські партії — Русько-українська радикальна (1890), Українська соціал-демократична (1899) та Українська національно-демократична (1899). Ці партії спираються на розгалужену мережу культурних і політичних організацій. Сила українського руху була вже настільки очевидною, що навіть його польські опоненти говорили про «українське завоювання Галичини» і тривожилися, що перехід влади до українців у краю може стати питанням часу. Відповідно межа між ХІХ і ХХ століттями — це період загострення польсько-українського конфлікту, коли вперше падають жертви з обох боків.

У російській частині теж виникли перші партії — Українська народна (1902), Українська демократична та Українська радикальна (1904), котрі наступного року об'єдналися в одну, демократично-радикальну. Однак, на відміну від галицьких, ці партії були партіями лише за назвою. Вони не мали масового членства. Більшість із них насправді були товариствами, які все ще пробували перейти у стадію Б — зокрема створити мережу організацій за зразком галицької «Просвіти». Можливості для цього відкрила російська революція 1905–07 років, коли під тиском низів у Росії була нарешті запроваджена конституція з громадянськими правами, а із української мови зняли заборони. Але короткий період відлиги закінчився столипінською реакцією 1907–14 років. Вона позначилася, зокрема, заборонаю реєстрації товариств і видавництв «іногородців», зокрема українців. Українська демократично-радикальна партія, фактично, припинила своє існування; на її місці в 1908 році виникло нелегальне Товариство українських поступовців. Український рух

у Російській імперії був відкинтий у стадію А, тоді як в Австро-Угорській імперії він досяг стадії В і був готовий до проголошення власної держави.

Українські будителі побоювалися, аби не дійшло до утворення не однієї, а двох націй — за сербохорватським варіантом: одної (малоросійської та православної) у Російській, другій (руської та греко-католицької) — в Австро-Угорській імперіях

Різниця була настільки помітною, що українські будителі побоювалися, аби не дійшло до утворення не однієї, а двох націй — за сербохорватським варіантом: одної (малоросійської та православної) у Російській, другій (руської та греко-католицької) — в Австро-Угорській імперіях. Відмінності вдалося подолати завдяки тому, що українські патріоти з Російської імперії перенесли центр діяльності до Галичини. Значною мірою патріоти з «Великої України» були відповідальними за українізацію Галичини. Молоді галицькі русини в 1860-х українізувалися під впливом привезеного з Києва «Кобзаря», а лідер Київської «Громади» Михайло Драгоманов (1841–1895) навернув у 1870-х роках на українство ціле покоління — і найперше винятково обдарованого Івана Франка (1856–1916), котрий став другим після Тараса Шевченка найбільшим національним поетом. Свою роль в об'єднанні галичан і наддніпрянців відіграло створене у Львові в 1873 році Товариство ім. Тараса Шевченка. У 1892-му воно перетворилося на неофіційну українську академію наук — Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. Її головою став молодий київський історик Михайло

Грушевський (1866–1934), котрий переїхав до Львова, щоб очолити в місцевому університеті кафедру української історії. Саме тут, у Львові, постала його головна праця — багатотомна «Історія України-Руси». Під його керівництвом НТШ досягло важливого компромісу щодо іншого стовпа національної свідомості — мови. Літературна мова галицьких русинів і мова малоросів настільки різнилися, що була загроза постання не одної, а двох різних мов. Мовні суперечки розв'язав стратегічний компроміс: в основу літературної мови була покладена народна полтавська говірка (мова Котляревського), натомість складніша лексика мала галицьке походження.

Завдяки діяльності політичних партій та науково-культурних організацій український націоналізм у Галичині розвився в масову динамічну силу. Але в Російській імперії він мав малі шанси. Брак конституційних прав і свобод призвів до того, що український рух, як і інші політичні рухи, був обмежений у розвитку. Про його характер найкраще говорить анекдот, пов'язаний із відкриттям пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві 1903 року. Усі українські лідери, що їхали на це відкриття, помістилися у двох вагонах потяга. Жартували, що якби цей потяг зійшов із рейок, то українському рухові настав би кінець.

Як і кожен жарт, цей теж мав частку правди. Він добре передавав складнощі українського руху, коли після падіння двох імперій у 1917–18 роках дійшло до спроб створення власної держави. Ці спроби в Російській імперії були майже приречені на поразку: як будувати власну державу, коли немає власних шкіл? Певною мірою поразку українських національно-визвольних змагань 1914–20 років запрограмували події XIX століття.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Схема АБВ стала абеткою для всіх, хто вивчає національні рухи «недержавних» народів. Але, як і кожна

схема, вона не може пояснити всього. Порівняльні дослідження показують, що під час революції 1917–20 років український рух був сильнішим за литовський. Однак литовці здобули свою державу, а українці – ні.

Відповіді на питання варто шукати найперше в геополітичних обставинах. Україна мала особливу вагу для Російської імперії – значно більшу, аніж Литва. По-перше, українці були другою найбільшою етнічною групою імперії після росіян, а українські землі відзначалися винятковим природним багатством: порівняно з відносно бідними Білоруссю чи Литвою, Україна була «землею меду і молока». Контроль над українськими людськими та природними ресурсами для Російської імперії був критично важливим. По-друге, не менш важливим був і символічний вимір. Російська імперія виводила свої початки з Київської Русі й бачила Малоросію своєю історичною колискою. По-третє, українці (малороси) мовно і релігійно були близькими до росіян (великоросів) і могли виступати надійними партнерами в утриманні цієї імперії. Тому російська влада була дуже вразливою до «мазепинства» – загрози відірвати українські землі від Росії. Не дивно, що українці – єдина етнічна група, мова яких підлягала систематичній офіційній забороні. Українські патріоти обурювалися, що в забороні української мови стільки ж логіки, що й у забороні сірників через загрозу пожежі. Але з перспективи Петербурга ця логіка була залізною: визнати українську мову самостійною означало би відчинити ворота для українського політичного сепаратизму. Російська імперія могла напевно існувати без Балтії чи навіть Кавказу. Втрата ж України для неї стала би початком кінця.

Російська імперія могла напевно існувати без Балтії чи навіть Кавказу. Втрата ж України для неї стала би початком кінця.

Так думала не лише російська влада — так думала і російська революційна опозиція

Так думала не лише російська влада — так думала і російська революційна опозиція. Перед Першою світовою війною Ленін та більшовики відкидали в принципі можливість існування окремої української марксистської партії. Вони могли погодитися на створення литовської партії. Дозволити ж українцям мати власну партію більшовики вважали «політичним самогубством».

Але українське питання не було винятково внутрішнім питанням Російської імперії. Контроль над українськими землями був критично важливим також і для польського націоналізму. В уяві польської еліти «креси» мали таке ж значення, що й малоросійська «окраїна» для російської влади. Річ Посполита в 1795 році повністю зникла з карти світу. Але поляки не стали недержавною нацією. У них збереглася численна польська еліта, і вони не потребували переходити стадії А, Б, В: польський рух був політичним від самого початку. З моменту поділів Польщі й аж до 1863 року майже кожне покоління польської еліти мало своє власне національне повстання проти Габсбургів (1846, 1848) і проти Романових (1793, 1830, 1863). Не дивно, що для австрійського канцлера Меттерніха Польща була синонімом революції. Українська приказка передавала цю польську революційність із прямодушною простотою: «Який я поляк? Я ж із москалями не бився!».

Польську шляхту репресували й дискримінували. В австрійській Галичині жоден поляк не міг займати високої посади аж до середини XIX століття. Вважалося, що полякам не можна довіряти (*In Polen ist nicht zu holen*). У Російській імперії значна частина шляхтичів за повстання була покарана й декласифікована — позбавлена землі та звання. Але навіть після цього польські поміщики аж до Першої світової війни становили більшість серед дворян

на українських землях.

Польські національні патріоти бачили майбутню польську державу не в етнічних, а в історичних кордонах — тобто кордонах старої Речі Посполитої, «від моря до моря». Їхня нація мала бути не етнічною, а політичною. Польські повстанці йшли битися під гаслом: «За вашу і нашу свободу». Окрім етнічних поляків, до польської політичної нації мали належати білоруси, євреї, литовці й українці: вони могли бути русинами із походження, але поляками за національністю (*gente Rutheni, natione Poloni*). Якщо польські націоналісти згоджувалися на існування окремої української держави, то лише на колишніх козацьких землях, тобто по лівий бік Дніпра. Як писав один із них, «Україна по цей [правий] бік Дніпра завойована і захищена польською зброєю, заселена народом, із лона якого вийшла [сполонізована] шляхта, є і, з дозволу Бога, ніколи не перестане бути польською провінцією».

Окрім кількісної переваги, польська еліта мала перевагу якісну. Разом із балтійськими німцями вона була найосвіченішою. На початку XIX століття у Віленському навчальному окрузі, де правила польська еліта, було більше студентів гімназій та шкіл, аніж в усіх інших округах імперії разом узятих. Російський міністр освіти Петро Валуєв, автор антиукраїнського закону 1863 року, сумнівався, що вдасться покінчити з домінуванням польської шляхти в «Південно-Західному» краї, замінивши місцевих Тишкевичів, Потоцьких і Радзивіллів «відрядженими» російськими Федотовими, Никаноровими і Пахомовими. На його думку, це ні до чого би не привело, бо російські поміщики й чиновники не мали тої «невагомої сили» — цивілізаційної переваги, яка підтримувала би силу грубу й матеріальну.

Польські сепаратистські устремління знаходили співчуття і відгук серед європейської еліти. «Жодна розумна і чесна людина, — писав Едмунд Берк, — не може виправдати поділи Польщі». Лорд Актон вважав поділ Польщі «актом великої несправедливості» (немовби тіло позбавили душі) і нагадуванням, що «кордони

між державами є несправедливими», а для Маркса й Енгельса Польща була «бар'єром із двадцяти мільйонів героїв перед Азією» (під останньою розумілося Російську імперію).

Польський національний рух на сході Європи робив те саме, що Французька революція на заході: націоналізував місцеві народи

Польський національний рух на сході Європи робив те саме, що Французька революція на заході: націоналізував місцеві народи. Подібно як походи Наполеона пробуджували національний патріотизм серед завойованих італійців, іспанців і німців, польські повстання ширили логіку націоналізму серед білорусів, литовців, українців та євреїв. Вистачить сказати, що перший рядок українського гімну «Ще не вмерла Україна» і слова ізраїльського гімну «Наша надія ще не вмерла» майже дослівно повторюють початок польського гімну «*Jeszcze Polska nie zginęła*». Причина цього «збігу» стає зрозумілою, якщо взяти до уваги факт, що автор українського гімну Павло Чубинський народився на Правобережній Україні, а Нафталі Герц Імбер, автор ізраїльського, — родом із Галичини, тобто обидва походили із земель «історичної Польщі».

Польські революційні націоналісти навчали інші народи націоналізму ще й тому, що намагалися переманити їх під свої прапори. Серед усіх «кресових» народів вони особливо виділяли українців з огляду на їхнє вільнолюбне козацьке минуле. Польські офіцери намагалися переконати Наполеона, що в Україні на нього чекають не дочекаються нащадки українських козаків, готові повстати проти Росії. «Українське питання» займало

важливе місце в політиці князя Адама Чарторийського, «некоронованого короля» польської еміграції. Францішек Духінський, шляхтич із Київщини, який жив у Парижі, писав у зверненні до народів Європи: «На Дніпро! На Дніпро! До Києва! О, народи Європи! Там ваша згода, бо саме там малороси ведуть боротьбу проти Москви на захист своєї європейської цивілізації».

Складно сказати, скільки в цих поглядах було щирої віри, а скільки — прагматичного розрахунку. Можна, однак, вважати, що принаймні частина польських революціонерів вірила в революційність українців. Їхня віра не була безпідставною. Генерал Михайловський-Данилевський, який перебував зі своєю бригадою в Кременчуці в 1820-х, писав: «Я не знаходив у Малоросії жодної людини, з якою мені вдалося говорити, вигідно до Росії прихильної; у всіх панував явний дух опозиції...»

Такі самі враження отримав німецький мандрівник Йоганн Коль, який у 1830-х проїхав просторами Східної Європи від Петербурга аж до Львова: «Огида, яку народ Малоросії відчуває до народу Великоросії, така сильна, що її можна справедливо охарактеризувати як національну ненависть... Якщо колись настане день, коли колосальна імперія Росія розпадеться на шматки, годі сумніватися в тому, що малоросіяни утворять відрубну державу».

Малоросійське дворянство було невдоволене російською владою. Але, на відміну від польських повстанців, воно ніколи проти неї не бунтувало. Щоб зрозуміти чому, варто почати з визнання факту, що вибір, який стояв перед ними, не був вибором «бунтувати чи не бунтувати» — він був ширшим. Ставлення периферійних еліт до імперського центру можна звести до трьох сценаріїв: лояльність, автономія, сепаратизм. Ці сценарії не були взаємовиключними, і жодна еліта не дотримувалася тільки одного. Досить сказати, що навіть значна частина польської знаті вибрала лояльність і пішла на «службу до москаля». З іншого боку, можна було бути лояльним чиновником на службі, автономістом серед родини та приятелів і сепаратистом

під час повстання. Тому ці сценарії варто подавати не як стійкий вибір, а як рухомі точки на широкому спектрі політичних постав. Крайню точку під назвою «лояльність» посідали балтійські німці. Це була найлояльніша еліта, яка до того ж обіймала найвищі державні посади — недаремно Російську імперію обзивали «німецькою державою». На протилежному полюсі «сепаратизму» перебували частина польської шляхти й мусульманська знать Кавказу та Криму. Остання «голосувала ногами», масово покидаючи російський Крим і перебираючись до Османської імперії.

Малоросійське дворянство на цій шкалі займало місце десь посередині, балансуючи між «лояльністю» та «автономією», але майже ніколи не доходючи до «сепаратизму». І щонайменше з двох причин. По-перше, Російська імперія була великою, але відсталою імперією. Вона дуже потребувала освіченої еліти, щоб управляти своїми величезними просторами — а такої еліти найбільше було на західних окраїнах. Малоросійські дворяни, хоча й не такі освічені, як балтійські німці-барони, і не такі численні, як польська шляхта, мали одну перевагу: однакову з великоросами віру. У XVIII столітті малороси становили майже половину російської імперської інтелігенції. У самій столиці вони творили щось на зразок чиновницької мафії — «малоросійської колонії», без підтримки якої годі було розраховувати на високу посаду. Подібно до шотландців у Британській імперії, вони мостили Російській імперії дорогу до світового статусу, бо вважали її своєю. Державний канцлер внутрішніх справ Віктор Кочубей (1831–1834) писав у листі до свого земляка:

«Хоч і народився я хохлом, я більше великорос, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над всякими дріб'язковими турботами. Я розглядаю проблеми ваших губерній з погляду загальних інтересів всієї нашої держави. Мікроскопічні погляди мене не хвилюють...»

Малоросійські впливи в XIX столітті стає все важче

простежувати, бо вихідці з Малоросії протягом декількох поколінь асимілюються, і їх нелегко вирізнити із загального потоку. Можна лише з упевненістю сказати, що так само, як перші покоління козацької старшини та православної малоросійської ієрархії перетворювали Росію на імперію світового рангу, їхні нащадки трансформували російську культуру з провінційної у велику світову. Багато з тих, хто уособлював найвищі досягнення цієї культури — Микола Гоголь, Петро Чайковський, Антон Чехов, — були малоросами з походження. Значна їх частина могла би спокійно підписатися під словами Кочубея. Про своє «малоросійське коріння» вони згадували рідко — як-от Антон Чехов, який у хвилини депресії називав себе «лінивим хохлом».

Друга причина, чому малоросійське дворянство не бунтувало, полягала в самій концепції дворянства. Бути дворянином — означало служити монархові. Без служби імператорові дворянський статус втрачав сенс і значення. Малоросійське дворянство, говорячи про свої історичні права, нагадувало, що присягало російському цареві, а не Росії. Оскільки окремого українського монарха просто не існувало, то сепаратизм із перспективи знаті означав пошук іншого імператора, аніж Романови. Такі спроби були. У 1791 році посланець козацької старшини поет Василь Капніст виїхав із таємною місією до королівського двору в Берліні, щоб дізнатися, чи можуть малоросійські дворяни розраховувати на підтримку прусського імператора, якщо спробують «скинути російське ярмо». Однак прусський імператор його не прийняв.

На початку XIX століття окремі малоросійські дворяни із симпатією згадували про Мазепу та Наполеона. Але коли дійшло до французько-російської війни 1812 року, більшість із них, на відміну від польської шляхти, стали на бік російського імператора. Нашадки козацької старшини могли не любити росіян і час від часу виявляти свої антиросійські почуття, однак вони не вважали росіян головними ворогами. Цю роль, як і раніше, виконували поляки, татари і турки.

*Так само, як перші покоління
козацької старшини
та православної малоросійської
ієрархії перетворювали Росію
на імперію світового рангу, їхні
нащадки трансформували
російську культуру з провінційної
у велику світову*

Тому весь протест малоросійських дворян зводився до «дулі в кишені». Цей тип поведінки добре описав російський письменник Микола Лесков (1831–1895). Він прожив на Київщині трохи більше десяти років (1849–1861) і встиг добре ознайомитися зі звичаями місцевого населення. Лесков описує малоросійського поміщика, патріотизм якого проявлявся передусім у симпатії до малоросійського жупана й малоросійської мови та у презирстві до чужинців. Це презирство, однак, мало релігійну основу. Він шанував православ'я як єдине правильне християнство. Усіх інших вважав за недовірків. Насамперед німців — за те, що вони «святих не почитають» (натяк на протестантів), а за ними — євреїв і «решту сволоти».

Але в православному світі «московське» і «руське» для нього — це два різні поняття як на небі, так і на землі. «Малоросійського» святого Юрка (Георгія) він ставив значно вище за «московського» святого Миколу. Гостей зустрічав питанням, хто з цих двох святих важливіший. Якщо гість не витримував екзамен, то міг відчутти на собі міцність господарських крісел і навіть гнучкість його різок. Він не любив поляків, але виявляв зверхність, коли мова заходила про російських дворян: «Та яка там у них іменитість! У всіх у них діди і баби батогами биті».

Найвище ставив балтійських німців. Але якби вони воювали з Росією, то пішов би їх «колотити із завзяттям».

Лесков порівнював голову цього малоросійського патріота з «коморою, де все навалено і все... є, але ніхто нічого до пуття не знайде». Науковою мовою цей стан називають амбівалентністю — коли у свідомості людини спокійно вживаються ідеї, що виключають і заперечують одна одну. Яка з них бере гору — залежить від обставин. Можна припустити навіть, що якби Наполеон виграв війну, малоросійське дворянство було би готове служити йому так само, як служило російському імператорові.

Існувала, однак, уявна планка, яку малоросійське дворянство не могло перескочити, — стара станова концепція нації. Згідно з цією концепцією нація зводилася до одного стану — знаті. Більшість із української знаті не робили кар'єру при імператорському дворі, а залишалися у своїх родових маєтках. Їх було небагато (25 000–30 000 у 1790 році), вони мали невеликі маєтки і ледве зводили кінці з кінцями. З відміною панщини в 1861 році вони взагалі втратили економічну підставу свого існування. Альтернативою була державна служба. Але частка малоросів у державному апараті малоросійських губерній невпинно падала: від 50% у 1800 році до 10–15% — у 1914-му. І не тому, що їх дискримінували, — насправді дискримінації щодо малоросів ніколи не існувало. Просто прислані з центру губернатори приїжджали не самі, а з сонмом співробітників і родичів, надавали їм посади і так відтісняли місцевих від чиновницької служби.

Існувала уявна планка, яку малоросійське дворянство не могло перескочити, — стара станова концепція нації

Кланова система Російської імперії могла проковувати

в малоросійських дворян почуття націоналізму — націоналізм часто починається з гасла: «Хай чужинці не правлять нами!». Але доки їхнє розуміння «нації» обмежувалося своїм станом, їм ніде було шукати союзника. Усе, що залишалося, — це посилатися на історичні права та домагатися від російського уряду їх відновлення. Власне, із тих мотивів була написана «Історія Русів» — найвиразніший вияв політичної думки українських автономістів. Малоросійські дворяни напевно скористалися б із того, якби Російська імперія впала, але самим руйнувати імперію в них не було ані сили, ані потреби, ані бажання. Вони могли працювати на користь своєї малої батьківщини, оплакувати її славетне минуле та обурюватися новими порядками. Але вважали, що разом із ними їхня козацька нація сходить у могилу. Серед них панувало переконання, що у світі взагалі, а в їхній околиці зокрема не варто сподіватися радикальних політичних змін.

Такі настрої не були винятково українськими і після поразки повстання 1863 року переважали й серед польської знаті. Вона відмовилася від боротьби. Щодо російської влади польська шляхта сповідувала «тверезий життєвий прагматизм»: не лизати руку, стиснуту в кулак, але й не кусати руку, простягнену до згоди. Незалежна Польща не існувала на горизонті їхніх амбіцій, і боротьбу за неї прирівнювали до боротьби з вітряками.

Однією з причин такого стану було зникнення польського питання як питання міжнародної європейської політики. Після перемоги Пруссії у війні з Францією 1870–1871 років та утворення Німецької імперії центральне місце в європейській геополітиці зайняло німецьке питання. А разом зі зникненням польського зникло й пов'язане з ним українське питання. Воно стало внутрішнім питанням обох імперій. Щоб уявити, що Україна має не лише минуле, але й майбутнє, треба було мати неабияку фантазію.

Щоб уявити, що Україна має

не лише минуле, але й майбутнє,
треба було мати неабияку
фантазію

ЛІТЕРАТУРНА УКРАЇНА

Здатність фантазувати віддавна була особливим привілеєм поетів. Їм дозволялося те, що називали *licentia poetica* (поетичною вольністю), але саме тому до них та їхніх віршів часто ставилися зверхньо й без довіри. У ХІХ столітті статус поета радикально міняється. В уяві освіченої публіки він підноситься мало не до небесних висот. Поети починають займати місце, що раніше належало християнським святым. Вони стають голосом нації і глашатаями її майбутнього — національними поетами й національними пророками. Як і у випадку зі святыми, їхній шлях до визнання пролягав через мучеництво. Щоб стати національними поетами, вони мали страждати за свої ідеали, зазнавати арештів, в'язниць, заслання, померати трагічно й нерідко — замолоду. Душевні потрясіння, яких вони зазнавали під час мук, відкривали перед ними істини, недоступні іншим. Голосом національних поетів промовляв сам Бог, а тому вони могли передбачати майбутнє.

Кожен, хто вивчав історію літератури Центральної та Східної Європи, добре знає, хто такі німці Йоганн Вольфганг Гете та Фрідріх Шиллер, росіянин Олександр Пушкін, угорець Шандор Петефі. Поляків таких було аж троє: Адам Міцкевич, Юліуш Словацький та Зигмунт Красінський.

В українському випадку творцем нової України був Тарас Шевченко. Від інших національних поетів він відрізнявся низьким соціальним статусом. Народився в кріпацькій сім'ї і був кріпаком першу половину життя, аж поки його не викупили на волю завдяки старанням велико-

й малоросійських покровителів та за участі самої імператорської родини (1838). Викуп відбувся в Петербурзі, куди він потрапив як талановитий, але невільний молодий художник. У 1840 році вийшла його збірка віршів «Кобзар», і поетичний талант затьмарив талант художницький. 1843-й, а потім 1845–47 роки Шевченко провів в Україні. На ті часи припадають його найкращі поезії, які, власне, закріпили за ним статус пророка. У Києві він увійшов у середовище молодих людей, які творили Кирило-Мефодіївське братство. Залишається не до кінця зрозумілим, чи сам він належав до цього братства і чи взагалі у братстві існувало формальне членство. Так чи інакше, коли за доносом у 1847 році «братчиків» арештували, арештували і його. Ба більше: він зазнав найтяжчого покарання — його відправили служити рядовим солдатом без права малювати й писати. Шевченко відбув на засланні десять років, повернувся з підірваним здоров'ям до Петербурга, де й помер 1861 року.

Це, так би мовити, подієва історія. Вона ідеально вкладається в канон біографії національного поета: щоб стати пророком, він мусив мати нелегку долю, повну випробувань і страждань. Однак для розуміння феномена Шевченка варто взяти до уваги ширший контекст. Появу Шевченка та пов'язаного з ним міфу України можна описати як шахову багатоходівку. Першим ходом треба вважати Французьку революцію 1789–1793 років. Вона запровадила нову модель нації. Французькі революціонери завдали удару всім трьом головним стовпам старого режиму — монархові (його з дружиною стратили на гільйотині), Церкві (її відлучили від держави й позбавили власності) та знаті (вона позбулася привілеїв, а частогусто — і життя). Владу перейняв «третій стан» — міщани. Перед революцією вони були «нічим», після неї стали «усім». Відповідно тепер поняття «нації» не обмежувалося лише знаттю, а включало всіх громадян.

Цю революційну концепцію нації ніс на багнетах своєї армії Наполеон. Де ступала його нога, там творився новий політичний та інтелектуальний клімат — якщо не зразу, то,

як у випадку з повстанням декабристів у Російській імперії, пізніше. Після поразки Наполеона Священний союз європейських монархів (1815) пробував припинити поширення революційного духу. Але йому це вдалося через раз. Уже в 1820-х роках прокотилися дві нові хвилі революцій — у басейні Середземного моря (Іспанія, Неаполь, Греція) та в Південній Америці (за короткий час усі тамтешні іспанські колонії здобули незалежність). Головним розсадником революційного вірусу залишалася Франція. Як казав Меттерніх, «коли Франція підхоплює нежить, пчихає вся Європа». У липні 1830 року в Парижі почалася нова революція. Далі були революційні виступи в Бельгії, Італії та Швейцарії, а в Російській імперії почалося польське збройне повстання.

Це повстання підірвало стару модель імперської ідентичності. Дотепер, щоб бути вірнопідданим Російської імперії, вистачало лояльності до особи імператора. Етнічна чи релігійна належність не мали великого значення. Після польського повстання лояльності було замало — треба було мати ще й «правильну» віру і «правильну» народність, тобто бути «руським».

Нову формулу ідентичності: «православ'я — самодержавство — народність» запропонував тодішній міністр освіти Сергій Уваров. Уваровська тріада була протиставленням гасла Французької революції: «Свобода — рівність — братерство». Джерелом натхнення для Уварова були праці французьких контрреволюціонерів та німецьких консервативних романтиків. Заради міцності Російської імперії, за логікою російського міністра, треба було дати відсіч європейському націоналізму, частково перебравши його мову й логіку — тією мірою, якою це не загрожувало самій імперії. Звідси — поява «народності» в уваровській тріаді.

Була, однак, проблема з реалізацією цієї моделі: якщо народність має бути руською, звідки взяти стільки руських за обставин, коли православні становили серед еліти меншість? Відповідь Уварова була простою: якщо потрібної еліти нема, її треба створити, і то прискореним темпом.

Університети мали стати фабриками руської еліти. Оскільки більшість університетських професорів не були «руськими», то, щоб забезпечити «руськість» університетів, Уваров ухвалив рішення просувати молодих і найздібніших руських на керівні посади.

З точки зору петербурзького двору малороси теж були руськими, Південно-Західний край (українські землі) зробився основним полем битви з польським націоналізмом. Головним центром освіти місцевої польської еліти став Кременчуцький лицей. Під час розправи над польським повстанням його закрили, а майно включно з бібліотекою перевезли до Києва і на цій основі відкрили в 1834 році Київський університет. За прямим розпорядженням Уварова першим ректором Київського університету став тридцятирічний Михайло Максимович (1804–1875), молодий професор-ботанік, а заразом збирач українського фольклору. Іншим протеже Уварова був професор Харківського університету і такий самий збирач українського фольклору Ізмаїл Срезневський (1812–1880). Вихованцями Максимовича та Срезневського були два чільні діячі Кирило-Мефодіївського братства Михайло Костомаров (1817–1885) та Пантелеймон Куліш. Третій і найважливіший член «української трійці» Тарас Шевченко теж потрапив до Києва завдяки уваровським реформам. Він дістав посаду художника в Київській археографічній комісії, яка мала завдання збирати й публікувати історичні документи, щоб довести «руськість» Південно-Західного краю.

Так завдяки Уварову батьки українського націоналізму Шевченко, Костомаров і Куліш опинилися в одному часі та в одному місці. Перебуваючи «між російським молотом

і польським ковадлом», вони розвинули власну національну програму

Так завдяки Уварову батьки українського націоналізму Шевченко, Костомаров і Куліш опинилися в одному часі та в одному місці. Перебуваючи «між російським молотом і польським ковадлом», вони розвинули власну національну програму. Вони користали з російської «твердої» сили (імперських ресурсів), але наслідували польську «м'яку» (інтелектуальні зразки). Досить сказати, що програмний твір Кирило-Мефодієвського товариства «Книги буття українського народу» — пряме наслідування твору *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* авторства Адама Міцкевича (Париж, 1832).

У тогочасній польській літературі виникла ціла окрема «українська школа». Головною в ній була тема захоплення Україною та її героїчним минулим, а одним із центральних образів — козак Мусій Вернигора, «духовний гетьман України». Вернигора, за переказами, вбив рідну матір і брата, і під впливом глибокого потрясіння та розкаяння в нього почалися пророчі видіння. Він став чимось на зразок козацького Нострадамуса. У своїх апокаліптичних візіях перед самою смертю Вернигора нібито передбачив поділи Польщі, Французьку революцію, похід Наполеона, його провал (аж із засланням на острів), а головне — відновлення Польщі та великі зміни в Україні, внаслідок яких вона зазнає щастя. Вернигора став символом польсько-українського єднання проти Росії — і саме цього хотіли польські революціонери.

Пророцтва Вернигори були вигадані, але вигадані в дусі європейського романтизму. Основоположник романтизму Йоганн Гердер пророкував, що «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля... прокинуться, так із багатьох диких племен, якими також були колись греки,

постане культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти — на весь світ».

Романтизм встановив моду на все українське. Досить вказати на популярність образу Мазепи серед європейських романтиків. Якщо в Росії його ім'я було прокляте, то у творах Джорджа Байрона, Віктора Гюґо та інших європейських романтиків він зображений як романтичний герой. Головним сюжетом із життя Мазепи вони обирали не «зраду» російського імператора Петра I, а інший епізод, цілком вигаданий. Він стосується перебування молодого Мазепи при польському дворі. Один зі шляхтичів нібито викрив роман своєї жінки з Мазепою і помстився — прив'язав його до коня та пустив у степ на вірну смерть. Кінь, однак, приніс Мазепу на козацьку Січ, де він став гетьманом і борцем за свободу свого народу. Паралель із образом Вернигори тут очевидна: духовне перетворення героя під впливом гріха та особистої трагедії було одним з улюблених сюжетів романтиків.

Романтизм встановив моду на все українське. Досить вказати на популярність образу Мазепи серед європейських романтиків. Якщо в Росії його ім'я було прокляте, то у творах Джорджа Байрона, Віктора Гюґо та інших європейських романтиків він зображений як романтичний герой

Вплив європейського романтизму відіграв вирішальну роль у житті Миколи Гоголя — ще одного козацького

нащадка, який переїхав до Петербурга з надією зробити кар'єру. Столичний Петербург був космополітичною метрополією і найбільшим європейським містом Росії. Гоголь почав із наслідування Гете. Дебют не вдався, але в російській столиці почалася мода на українське. Результатом стала поява «Вечорів на хуторі біля Диканьки», які принесли Гоголю бажану славу.

Уже досягнувши слави, Гоголь перейшов на російські сюжети. Літературні критики відзначають принципову різницю між його малоросійськими та великоросійськими образами. Перші — природні й повноцінні, «кров із молоком», другі — неповноцінні й надщерблені, їхню ідентичність заміняють зовнішні риси («Ніс», «Шинель», «Мертві душі»). Один із найвідоміших образів Гоголя вражає своєю імпліцитною антиросійськістю. У «Мертвих душах» він описує Росію як «русскую тройку» — запряжену трійкою коней карету, яка мчить просторами світу, «летить мимо все, що лиш є на землі, і, позираючи скоса, відступають і дають їй дорогу інші народи та держави». Але всередині цієї карети-трійки сидить Чичиков — авантюрист і пройдисвіт!

Не дивно, що Гоголя звинувачували в антиросійськості. Професор Московського університету Іван Снегирьов відізвався на його смерть такими словами: «Так що ж такого зробив Гоголь? Хіба те-те, що показав Європі голу задницю Росії, якій він підняв поділ». Василь Розанов порівнював вплив Гоголя з монгольським ігом. А в 1918 році, ставши свідком загибелі Російської імперії, він написав: «Ти переміг, жахливий хохол».

У біографії Гоголя чимало вчинків та заяв, які можна вважати патріотично-українськими. Однак навряд чи з нього можна було би зліпити образ українського націоналіста. Про свою ідентичність він писав: «Сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи російська. Знаю тільки те, що ніяк би не дав переваги ні малоросіянину перед росіянином, ні росіянину перед малоросіянином».

Він вважав, що різниця між двома народами — очевидний знак, що вони повинні взаємно доповнити один

одного і «скласти собою щось довершене в людстві».

Правдоподібно, у голові Гоголя панував такий самий безлад, як і в героїв Лєскова. Він — приклад того, як найдалі могла би зайти малоросійська інтелігенція у творенні своєї ідентичності, якби Малоросія залишалася лише внутрішнім питанням Російської імперії.

Шевченко замінив стару козацьку (станову) модель нації на нову, революційно-французьку

Натомість цієї роздвоєності немає в Шевченка. Перед першою поїздкою до імперської столиці він два роки провів у Вільні (Вільнюсі), одному з найбільших польських центрів, і якраз тоді, коли там відбувалося польське повстання. У Петербурзі Шевченко увійшов у «малоросійську колонію», і перебування серед освічених малоросів стало для нього заміником університету. Свої ж головні «націоналістичні» поезії він створив в Україні — під час роботи у складі Археографічної комісії, коли разом з іншими її членами збирав і документував свідчення про славне козацьке минуле. Синтез цих трьох елементів — народної пам'яті про козацтво, польських впливів та середовища освічених малоросів в імперській столиці — допоміг Шевченкові витворити нову українську ідентичність.

Якщо коротко, Шевченко замінив стару козацьку (станову) модель нації на нову, революційно-французьку. Для монархів центральної опори станової ідентичності він звучить зовсім як якобінець: *«Бодай кати їх постинали // Отих царів, катів людських»*. Петро I та Катерина II для нього — вороги українського народу (*«Це той первий, що розпинав // Нашу Україну, // А вторая доконала // Вдову сиротину»*), а козацька старшина ніщо інше, як *«раби, подножки, грязь Москви, Варшавське сміття»*. Його головний герой — український посполитий народ:

«Возвеличу // Малих отих рабов німих! // Я на сторожі коло їх // Поставлю слово». Шевченко поєднав козацьке минуле України з її селянсько-кріпацьким теперішнім як тимчасовим станом – і пророкував їй велике майбутнє. Один із найвідоміших його творів має назву: «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм, в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». Це формулювання дивовижно нагадує формулювання нації як духовного зв'язку поколінь, яке дав Едмунд Берк. Навряд чи Шевченко читав Берка. Йшлося радше про те, що обидва черпали з одного й того ж джерела – нового європейського духу часу.

Феномен Шевченка не вдасться пояснити раціональними аргументами. Завжди є щось, що вислизає з-під пояснень. Це «щось» – трансцендентальний вимір його поезії. За словами Костомарова, «муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і заманливо було заглянути туди». Можна лише припускати, що цей вимір був наслідком впливу Біблії, яка, разом із «Історією Русів», стала головним джерелом його натхнення. Але, знову ж таки, це припущення має раціональний характер, тому навряд чи може пояснити Шевченковий феномен.

Біографія і творчість Шевченка засвідчують, що українська ідея постала внаслідок експорту західних ідеологій у Східну Європу. Цей західний експорт дістався в Україну обхідними шляхами, тому його нелегко помітити. Але його не вдасться заперечити

Для нашої ж розмови можна обмежитися визнанням факту: біографія і творчість Шевченка засвідчують, що українська ідея постала внаслідок експорту західних ідеологій у Східну Європу. Цей західний експорт дістався в Україну обхідними шляхами, тому його нелегко помітити. Але його не вдасться заперечити. Західний вимір української ідентичності визнавали навіть противники українського руху, які назагал намагалися виставити його малоцікавим і провінційним. За словами одного з них, «українізм — це наслідок нового напрямку в духовному житті Європи, який, від другої половини XVIII століття повільно зростаючи, від Заходу поширювався на Схід і, діставшись Росії, зробив переворот у поглядах освічених станів російського народу. На полі науки він витворив емпіризм, на полі художньої літератури — романтизм, на полі мистецтва — реалізм, у політичному і суспільному відношенні він породив ідею особистої свободи та рівності всіх людей».

БОРотьБА ПОЕТИВ

Шеф російських жандармів граф Олексій Орлов у доповідній записці на ім'я царя Миколи I писав, що програмні документи Кирило-Мефодіївського братства були нічим іншим, як «ученою маячнею трьох молодих людей». Слова Орлова перегукуються з оцінкою, яку нібито дав «Руській трійці» директор австрійської поліції у Львові: «Ми ледве даємо собі раду з однією нацією [поляками], а ці дурні голови хочуть ще розбудити мертвопоховану руську націю».

Читаючи ці оцінки, дивуєшся з бюрократичної короткозорості їхніх авторів. Далекогляднішими були поети. Відразу ж після взяття російськими військами в 1831 році повсталі Варшави Олександр Пушкін запитував про майбутнє Росії. Воно, на його думку, залежало не в останню чергу від того, що станеться зі спадщиною

козацької України:

*Куда отдвинем строй твердынь?
За Буг, до Ворсклы, до Лимана?
За кем останется Волынь?
За кем наследие Богдана? [...]
Наш Киев дряхлый, златоглавый,
Сей пращур русских городов,
Сроднит ли с буйною Варшавой
Святыню всех своих гробов?*

Відповідь на це питання можна знайти в Шевченка. Він не лише не виключав можливості союзу з поляками, але й уважав, що такий союз може стати основою для кращого майбутнього обох народів:

*Отак-то, ляше, друже, брате! [...]
Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.*

Якщо Пушкін бачив боротьбу польських націоналістів і Російської імперії як «гру з нульовою сумою», то кирило-мефодіївські братчики (і Шевченко разом із ними) пропонували сценарій «додаткової вартості». Їхній вибір був не: Польща чи Росія, але: Україна разом і з новою Польщею, і з оновленою Росією; у союзі з іншими слов'янськими націями вони хотіли утворити одну велику федерацію вільних республік. Подібну широку візію розвивали й польські націоналісти. Адам Міцкевич бачив Польщу як «Христа народів»; її воскресіння мало дати початок новому світу. На відміну від нього, кирило-мефодіївці цю роль приписували Україні:

*І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю]
Посполитою
в союзі слов'янським.
І тоді звершиться та й писаніє: «Камень его же
не брего[ша]*

зжидуц[іі], то і бисть во главу угла».

У центрі візії Шевченка була козацька Україна. Він, проте, не виключав із неї уніатів (греко-католиків), котрих козаки вважали своїми ворогами нарівні із «ляхами» та «жидами». Для Шевченка австрійська Галичина була такою самою Україною, що й малоросійські землі під владою Росії. «Від берегів тихого Дона до кременистих берегів швидкоплинного Дністра, — писав він у 1846 році, — один ґрунт землі, одна мова, один побут, одна фізіономія народу; навіть пісні одні і ті самі. Як одної матері діти...»

*У центрі візії Шевченка була
козацька Україна. Він, проте,
не виключав із неї уніатів (греко-
католиків), котрих козаки
вважали своїми ворогами нарівні
з «ляхами» та «жидами».
Для Шевченка австрійська
Галичина була такою самою
Україною, що й малоросійські
землі під владою Росії*

У XIX столітті кордони майбутніх держав краще за бюрократів визначали поети. Тільки що у Східній Європі, з огляду на її етнічно-релігійне різноманіття, було непросто провести чіткі національні кордони: одні національні території накладалися на інші. Тут, за словами Романа Шпорлюка, творення однієї нації було руйнуванням іншої. Відповідно національні поети мусили вступати в битву між собою. Самі вони, як правило, таких битв не вели. Замість них це робили читачі їхніх поезій. За умов, коли не існувало ані партій, ані парламентів, вони заміняли і ті,

й ті.

Серед галицької освіченої публіки до останньої третини XIX століття велася боротьба між «партією Шиллера» і «партією Міцкевича». До німців («партії Шиллера») зараховували німецьких колоністів, австрійських бюрократів, багато з яких були онімеченими чехами; молоді іудеї за сувоями Талмуду ховали від батьків поезії Шиллера, тим більше, що їхня розмовна мова — їдиш — вважалася діалектом німецької. У візії німецького націоналізму кордони німецької нації сягали так далеко, як далеко звучала німецька мова. А вона залишалася головною мовою освіченої публіки у Львові до останньої третини XIX століття, а в Чернівцях — аж до Першої світової війни. Тому бодай теоретично австрійська частина українських земель могла вважатися частиною Великої Німеччини.

Творення однієї нації було руйнуванням іншої

До «партії Міцкевича», окрім поляків, належали і галицькі русини. Більшість родин греко-католицьких священників удома розмовляли польською, а деякі з їхніх дітей ставали поляками. Сином греко-католицького священника був, зокрема, Платон Костецький (1832–1908), автор поезії «Наша молитва». У ній він проголошував непорушну єдність Польщі, Литви і Русі:

*Во ім'я Отця і Сина —
То наша молитва,
Яко Тройця, так єдина,
Польща, Русь і Литва.*

Орієнтація *gente Rutheni natione Poloni* вичерпалася на момент смерті Костецького в 1908 році. Ті з русинів, що не стали поляками, користали з можливостей, які відкривала перед ними польська культура. «Руська трійця»

набиралася своїх ідей, читаючи книжки про слов'янське відродження в читальному залі Оссолінеуму — головної польської національної інституції у Львові, яка була центром спротиву німецькій культурі.

Як і у випадку «Української трійці» (Шевченка, Костомарова і Куліша), історія «Руської трійці» є прикладом того, як українська ідентичність користалася із протистояння двох великих проектів — імперського австрійського і національного польського. Але доля «Руської трійці» може також слугувати ілюстрацією нетривкості українського вибору. З усіх трьох цьому вибору залишився вірним лише Маркіян Шашкевич, який помер замолоду на сільській парафії; Іван Вагилевич залишився у Львові і перейшов на польський бік, а Яків Головацький став русофілом, покинув посаду професора Львівського університету, виїхав до Російської імперії і закінчив своє життя у Вільнюсі, де допомагав російському урядові русифікувати західні країни.

Сум'яття при виборі національної ідентичності добре передавалося в питанні, з яким у 1850-х роках син відомого руського поета Миколи Устияновича звернувся до батька: «Скажи мені, тату, що ми властиво є? Ми мислимо по-німецьки, говоримо по-польськи, а пишемо як? — по-російськи!». По той бік австрійсько-російського кордону, у Житомирі, подібне питання ставив Володимир Короленко, майбутній російський письменник. Навчаючись наприкінці 1860-х років у гімназії, він не міг вирішити, хто він: поляк, українець чи росіянин. Його мати була польською шляхтянкою, батько походив з козацького роду і був російським чиновником. Шевченкові козаки, гайдамаки і дівчата подобалися молодому Короленкові, але вони були «красивою абстрактністю». Реальними ж були місцеві українські селяни, яких він уникав і навіть боявся, бо знав, із якою жорстокістю вони розправлялися з польськими повстанцями. Він вибрав стати росіянином. Вирішальний вплив на його вибір мала російська література. За статтями Добролюбова, поезіями Некрасова і повістями Тургенева стояв образ народу, який був близький до Шевченкового,

але більше відповідав потребам інтелігентних людей, таких, як він сам.

Короленко належав до тієї нової суспільної групи, яку називали інтелігенцією. Сам термін — німецького походження. Він виник у німецькій мові в 1840-х, звідки перекочував до польської, а через польське посередництво — у Російську імперію і саме там міцно закоренився. Інтелігенти були дуже неоднорідними, «різночинцями», тобто походили з різних чинів (станів): дворянства, духовенства, купецтва, селянства. Що робило їх одною групою, то це спосіб життя: усі вони жили здебільшого з праці власного розуму. Народження інтелігенції було наслідком майже стрибкоподібного поширення гімназійної та університетської освіти на Європейському континенті в XIX столітті. Тільки що в різних країнах результати цього процесу були різними. Вони залежали від типу стосунків між державою та суспільством, і найперше — наскільки держава дозволяла вільне інтелектуальне самовираження. Якщо у Франції цю групу представляли насамперед незалежні інтелектуали, на німецьких землях — освічене міщанство (бюрократи), то в Російській імперії інтелігенція визначалася передовсім через опозиційність до влади. Не дивно, що різночинці становили головну групу серед політичних злочинців у 1850–1880-х.

Інтелігенти нагадували ранніх християн: їх єднала готовність на самопожертву заради загального добра. Проте, на відміну від християн, більшість із них ставилися до релігії байдуже, а деякі навіть вороже. Вони вірили не в Бога, а в поступ. Відповідно до цієї віри інтелігенція гостро усвідомлювала відсталість Російської імперії та вважала, що головну відповідальність за цей стан несе російське самодержавство. Своїм союзником вона бачила «народ», який складався переважно із селянства. Селяни, на думку інтелігенції, були готовими революціонерами; їхня революційність походила від тяжкої праці на землі і тяжкого сільського побуту. Лишалось тільки їх пробудити.

Інтелігенція бачила себе сумлінням народу. Питання

було лише: якого? У малоросійських губерніях більшість інтелігентів робили той самий вибір, що й Короленко — тобто ставали російськими інтелігентами. Вони були позитивістами, інакше кажучи, вірили в силу позитивних фактів і побудованої на них науки. Шевченко ж належав до доби романтизму, а тому виглядав застарілим. Як і Короленко, вони захоплювалися не «Кобзарем», а працями Белінського, Добролюбова, Некрасова, Герцена та Чернишевського.

Погляди цих інтелектуальних гуру на українське питання були поділені. Герцен і Чернишевський ставилися до українського руху дуже прихильно, натомість Белінський був його різким противником. У листі до свого приятеля він писав про Шевченкові твори: «Я не читав цих пасквілів, і ніхто з моїх знайомих їх не читав (що, між іншим, доказує, що вони анітрохи не злі, а тільки банальні й безглузді)... Шевченка послали на Кавказ солдатом. Мені не жаль його, будучи суддею, я зробив би не менше». Про основоположника російського марксизму Георгія Плеханова говорили, що він ставився до Шевченка й українських «сепаратистів» із більшою ненавистю, ніж до російських контрреволюціонерів. Це була не національна, а радше «прогресивна» ненависть. В уяві багатьох інтелігентів українці ламали спільний фронт боротьби проти російського самодержавства і переводили увагу на дрібні провінційні справи.

Українські губернії стали однією з головних регіональних баз російських народників. Їхнє масове «ходіння в народ» (1874) охоплювало колишні козацькі території — Волгу, Дон, Дніпро. Цей рух закінчився крахом, і народницька інтелігенція перейшла до терору. Серед шести народників, страчених у 1881 році за вбивство Олександра II, троє (Микола Кибальчич, Андрій Желябов та Софія Перовська) були малоросами з походження, а Перовська навіть доводилася правнучкою гетьману Розумовському. Коли українські патріоти дорікали Желябову за «неправильний вибір», він відповідав: не існує такого сильного українського руху, на який би міг

орієнтуватися революціонер — ніде не видно українських феніїв (ірландських націоналістів-терористів) та українського Парнелла (їхнього лідера).

У підсумку в 1870–80-х роках український вибір програвав російському як серед влади, так і серед опозиції. Після поразки польського повстання 1863 року малоросійські губернії набули нового статусу: перестали бути окраїнами й інтегрувалися в імперське ядро. Київ усе більше виглядав як російське місто. Фактично він перетворився на один із центрів російського націоналізму, причому в його виразно ксенофобній (чорносотенній) формі. Число освічених київських родин, які розмовляли українською, можна було порахувати на пальцях обох рук. Більшість сприймали себе належними до російської культури. Вони могли симпатизувати українській культурі, але вважали її придатною лише «для домашнього вжитку». Виглядало, що український рух чекає така сама доля, що й провансальське відродження у Франції — це була цікава, але безперспективна справа.

Може, так би і сталося, якби українське питання залишалось лише внутрішнім питанням Російської імперії. Його доля вирішувалася по той бік російсько-австрійського кордону. У 1862 році львівський купець на замовлення місцевих руських студентів привіз із Києва «Кобзар» Шевченка. Знайомство з «Кобзарем» стало для них сильним переживанням. Вони порівнювали цей досвід із релігійним одкровенням. Подвиги козаків відкрили їм очі на велике минуле їхнього народу. Під впливом Шевченка багато з них покинули польську мову і перейшли на «руську говірку», деякі навіть почали вдягати козацькі шаровари, вишивані сорочки, козацькі шапки й у такому вигляді прогулюватися центром міста.

Первісний запал у багатьох із них, однак, минув так само швидко, як і виник. Ідея козацької України в австрійській Галичині мала виразно імпортований характер і слабо накладалася на місцеві обставини. Галицькі краєвиди не нагадували Дике Поле, а місцева історія була мало пов'язана з козацькою. Для освічених галицьких

русинів Шевченко залишався «своїм», але так само, як своїми були Пушкін і Міцкевич — своїми, бо слов'янськими.

Поява Шевченка в Галичині збіглася з полонізацією краю. Після запровадження крайової автономії галицьких русинів Галичина опинилася в руках своїх історичних ворогів. Архітекторові австрійських реформ міністру зовнішніх справ графові Фрідріхові Фердинанду фон Бейсту приписують слова: «Наскільки русини мають існувати, вирішить галицький сейм». А в галицькому сеймі більшість становили поляки. Русини почувалися зрадженими. За таких обставин один з їхніх лідерів о. Іван Наумович зробив заяву: «Якщо ми маємо втопитися, то краще в російському морі, ніж у польській калабані».

Тим самим він ніби давав відповідь на питання, яке колись ставив Пушкін:

*Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос.*

Наумович виступав від імені галицьких русофілів. Їхні супротивники, польські та українські патріоти, вважали їх «російськими сепаратистами». Однак така характеристика стосувалася лише меншості русофілів — тих, які дійсно були москвофілами. Більшість не мала наміру відділитися від Австрії. Їхньою уявною батьківщиною була не Російська імперія, а «свята Русь». Столицями цієї Русі вважалися Київ та Москва — як духовні столиці східного християнства, але не Петербург, який, на їхню думку, надто зіпсували західні впливи. Відповідно маркерами «святої Русі» були візантійська літургія, юліанський календар та кириличний алфавіт, але в старій (т. зв. етимологічній) версії.

У 1860–80-х русофіли домінували в публічному житті галицьких русинів. Їхні впливи були сильнішими, ніж галицьких народоців-українофілів, вірних Шевченкові. Але питання про вибір національної орієнтації все ще залишалося невирішеним. Бракувало завершального акорду: щоб стати нацією, треба було мати місцевого

національного поета. Очікування були високими, і за цей статус велася негласна боротьба між кількома кандидатами.

У кінцевому підсумку переміг молодий поет Іван Франко. Він народився в сільській провінції і на початку навчання у Львівському університеті (1876) симпатизував русофілам. Молодий Франко мріяв, на зло Міцкевичу, «розвалити Польщу», хвалив перемоги російського війська на Балканах і не думав писати «для і про селян», а тільки для освіченої публіки. Але за найближчі два роки пережив на повернення в українство — настільки сильне, що, за свідченням його друга, думав накласти на себе руки, так йому було соромно за все, про що говорив і писав раніше.

Зміна сталася під впливом лідера Київської «Громади» Михайла Драгоманова. Коли на український рух у 1876 році була накладена чергова заборона (Емський указ), київські громадівці вислали його за кордон, де він мав на їхні гроші видавати незалежний український журнал. По дорозі на Захід Драгоманов зупинився у Львові і був вражений провінційністю інтелектуального життя місцевих русинів. У Галичині не було інтелігенції; місцеві освічені русини більше підпадали під німецьку категорію «освічених міщан». Драгоманов вирішив виправити справу, взявшись за людей молодшого покоління. Як засіб перевиховання він обрав твори, якими зачитувалося його покоління: Белінського, Добролюбова, Чернишевського. Читання цих творів мало навчити їх народоловства, а народоловство зробило би з них українців.

План подіяв. По прочитанню Чернишевського Франко і його друзі почувалися, наче їх «випустили з австрійської тюрми на широкий степ». Іронія полягала в тому, що Драгоманов і його впливи не випустили Франка з австрійської тюрми, а навпаки, доправили до неї. Франко та його друзі стали героями першого (1878) судового процесу проти соціалістів у Галичині. Їм ставили за провину зв'язки з Драгомановим та його знайомими російськими, польськими та українськими соціалістами з-поза Галичини.

Про діячів Київської «Громади» говорили, що вони носять в одній кишені «Кобзар» Шевченка, а в другій — «Капітал» Маркса. У цьому національно-соціальному дусі Драгоманов винайшов нову формулу української ідентичності: оскільки на українських землях більшість становить українське селянство, то, за місцевих обставин, кожен українець має бути соціалістом, а кожен соціаліст — українцем. Франко втілює цю формулу: став і українцем, і соціалістом. Після навернення в соціалізм він навіть узявся називатися «селянським сином», «вигодованим чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук», хоча сам походив із напівшляхетської сім'ї. Ставши селянином, Франко ніби повторював долю Шевченка, селянського поета. І тим самим зміцнював образ України як «селянської нації»: два її провідні поети були селянами.

Як і в Шевченка, Україна була в центрі його поезії. Один із його віршів молодості став неофіційним національним гімном і починався зі строфи:

*Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служити!
Довершилась України кривда стара,
Нам пора для України жити.*

*Про діячів Київської «Громади»
говорили, що вони носять в одній
кишені «Кобзар» Шевченка, а в
другій — «Капітал» Маркса.
У цьому національно-соціальному
дусі Драгоманов винайшов нову
формулу української
ідентичності: оскільки
на українських землях більшість*

*становить українське селянство,
то, за місцевих обставин, кожен
українець має бути соціалістом,
а кожен соціаліст — українцем.
Франко втілює цю формулу: став
і українцем, і соціалістом*

Від Шевченка Франка відрізняло те, що він був позитивістом, а тому прийнятнішим для молодого покоління інтелігенції. Що ще робило його привабливим для молодих людей, то це його особиста доля. Як і Шевченко, він не просто проповідував нові ідеї, але й страждав за них. Його тричі арештовували, під час цих арештів він двічі мало не загинув і довгий час ледве виживав, заробляючи на життя працею свого пера. Він став українським відповідником Парнелла, брак якого так сильно відчувався в українському русі.

Йому ще не минуло й тридцяти, як молоді люди назвали його Мойсеєм — національним пророком, який виведе їх із неволі. Франко справді пророкував. Він описував дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою вона мала бути. Центральними образами його творів стають «нові люди» діла — нові селяни як природні соціалісти; нові жінки, які не приймають уготованого їм сценарію «кухні, дітей і церкви», але займаються публічною працею; нові робітники, які влаштовують організовані страйки. І що важливо: вони вже не русини, а українці.

У боротьбі за статус національного пророка Франко мав сильного суперника в особі о. Івана Наумовича. Останній теж писав вірші, хоча й не мав великих поетичних талантів. Він, однак, був дуже харизматичною особою. І, як і Франко, теж зазнав переслідувань за свої погляди і відсидів у тюрмі.

Наумович був народником, але принциповим противником Заходу з його технічним прогресом. Він

протиставляв зіпсованості Заходу незіпсованість «святої Руси»:

*Єсть у нас діла священні,
Єсть у нас премудрость книг;
Ви на машинах учені,
А ми, Русь, на книгах сих.*

Гаслом Наумовича було: «Назад до народу!». Він не сумнівався, що Російська імперія, власне, рухається в цей бік. Перемогу російської ідентичності в Галичині Наумович вважав лише питанням часу. І не вірив, що коли-небудь настане пора, коли в Галичині скажуть: «Я не русский, я українець».

Франко теж був народником. Але його гаслом було не «Назад до народу!», а «Вперед із народом!». Різниця між русофільською та українофільською орієнтаціями була різницею між консервативним і модернізаційним проектами. Формула української ідентичності звучала як «Русь+Поступ=Україна». Українофільська орієнтація вигравала насамперед тому, що краще відповідала світовідчуттю нового покоління. Молоді люди стали першим поколінням соціальних ліфтів. Сини «попів і хлопів» уже не були ні попами, ні хлопами, але вчителями, адвокатами, агрономами, журналістами тощо. Як правило, покоління соціальних ліфтів віддає перевагу радикальній ідеології. А ідеологія Франка та його приятелів — «русько-українських радикалів» (як вони себе називали) відповідала таким очікуванням.

Формула української ідентичності звучала як «Русь+Поступ=Україна»

Якщо покоління Франка тільки захоплювалося марксизмом, то серед молодшого покоління були вже стовідсоткові марксистки. Марксизм став популярним

серед молоді української інтелігенції. Досить сказати, що між 1870–1917 роками «Маніфест Комуністичної партії» Маркса й Енгельса українською мовою перекладали аж п'ять разів. Одним із перекладачів була, правдоподібно, Леся Українка (1871–1913), племінниця Драгоманова, українська поетеса, котру ставили в один ряд із Шевченком та Франком. Популярність марксизму у Східній Європі пояснюють тим, що тут він був не так теорією класової боротьби між робітниками й буржуазією, як теорією модернізації. У своїх модернізаційних утопіях марксистки навіть перевершували поетів. В українському випадку, власне, із марксизмом пов'язана найутопічніша, як на ті часи, ідея української самостійної національної держави. Її вперше висунув у своїй праці «Україна ірредента» (1895) галицький «молодий радикал» (марксист) Юліан Бачинський: українську самостійність він уважав важливою умовою перемоги світової пролетарської революції!

Марксизм ніколи не був центральною ідеологією в українському русі. Він, однак, відіграв роль важливого інтелектуального ферменту. До початку ХХ століття вимогу політичної самостійності України, яку висунули українські марксистки, перейняли всі головні галицько-українські партії. Українофільська орієнтація перемагала русофільську тому, що поєднувала національне питання з питанням соціально-економічним. Завдяки цьому вона пускала глибше коріння і мала швидшу динаміку. Під впливом цієї динаміки в Галичині відбулися інші радикальні зміни. 1901 року головою Греко-Католицької Церкви став Андрей Шептицький. Під його головуванням Церква остаточно перейшла на українські позиції. Ще одна велика зміна стосувалася ієрархії національних ворогів. Дотепер головним ворогом русинів вважалася поляки, а росіяни виглядали як природні союзники. Наприкінці ХІХ століття головним ворогом стала Росія, хоча конфлікт із польським націоналізмом не припинявся, а навпаки, загострився і перейшов у насильницьку стадію. У Львівському університеті дійшло до барикадних боїв,

у яких загинув український студент Адам Коцко, а український соціал-демократ Мирослав Січинський у 1908 році застрілив галицького намісника графа Анджея Потоцького. Однак у списку супротивників української незалежності Польщу «опустили» на друге місце.

Європа: поширення промислової революції

Джерело: <https://vividmaps.com/europe-spread-of-industrial-revolution/>

Цей революційний поворот відповідав духу Шевченкової поезії, але малороси в російській частині не могли його прийняти. Більшість не бачила свого майбутнього поза Росією, і їх дратувала «Україна галицького виробництва». Однак ця Галицька Україна значною мірою була продуктом експорту ідей «російських українців» — найперше Михайла Драгоманова, який теж не бачив Україну без Росії. Так нерідко стається, що ідеї, перенесені на інший ґрунт, міняються до невпізнання.

Напередодні Першої світової війни ситуація в Галичині виглядала так, що якщо український рух збереже динаміку,

то він стане головним переможцем: усуне русофілів і відбере владу від польської еліти. Українізація Галичини здавалася лише питанням часу. «Партія Шевченка» не лише перемогла «партію Пушкіна», але й мала всі шанси перемогти «партію Міцкевича». Галичина стала місцем, де з'явилися перші пам'ятники Шевченкові; найбільша національна організація носила його ім'я, а щорічні академії (урочисті засідання) на його честь стали одними з центральних подій у місцевому національному календарі.

Кожна перемога має свою ціну. У випадку українського руху це була міцна прив'язаність української літератури до політики, а політики — до літератури. В останні десятиліття довгого ХІХ століття виникло явище, яке потім назвуть «літературною Україною»: підміна тверезого політичного аналізу літературними образами й метафорами. Від цього страждала не лише українська політика — страждала й українська література. Багато з літературних творів читалися як замасковані політичні програми. Спроби молодих літераторів у 1890–1900-х роках відірвати літературу від політики й творити «мистецтво ради мистецтва» не вдалися — по них «потопталися» українські народники.

В останні десятиліття довгого ХІХ століття виникло явище, яке потім назвуть «літературною Україною»: підміна тверезого політичного аналізу літературними образами й метафорами. Від цього страждала не лише українська політика — страждала

й українська література

Українська література в ХІХ столітті дала першокласну тріаду: Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесю Українку. Їхні біографії дорівнювали їхній поезії, бо були зразками безкомпромісної жертвовності та відданості великій справі. Однак за впливами вони поступалися російській тріаді: Достоевському, Чехову і Толстому. Різниця, ймовірно, була не в рівнях таланту. Різниця полягала найперше в обставинах функціонування української та російської літератур. Читацька публіка українських авторів була в рази менша, ніж російських, гонорари платили мізерні, і, щоб виживати, вони мусили займатися десятками справ, що неминуче впливало на якість творів. Зосередитися на самій лише літературі було «люксом», який ніхто з них не міг собі дозволити.

Показовою є історія з висуненням Івана Франка на Нобелівську премію у 1916 році. Нобелівський комітет відсіяв його кандидатуру разом із кандидатурою чеського літератора, бо, на думку рецензента, обидва кандидати презентують нації, які переживають перехід від неосвічених нижчих класів до ще не цілком зрілих суспільств із високою культурою. Оцінювали не Франка — оцінювали націю, яку він репрезентував.

Зверхність та зневага до української культури ще й тепер характерні для російської освіченої публіки. Для багатьох росіян ставити Шевченка поруч із Пушкіним рівнозначно святотатству. Нобелівський лауреат Йосип Бродський перед самою смертю, уже коли Україна здобула незалежність, писав:

*С Богом, орлы, казаки, гетьманы, вертухаи!
Только когда придет и вам помирать, бугаи,
Будете вы хрипеть, царапая край матраса,
Строчки из Александра (Пушкіна), а не брехню
Тараса.*

У нашій частині світу боротьба поетів не закінчилася.

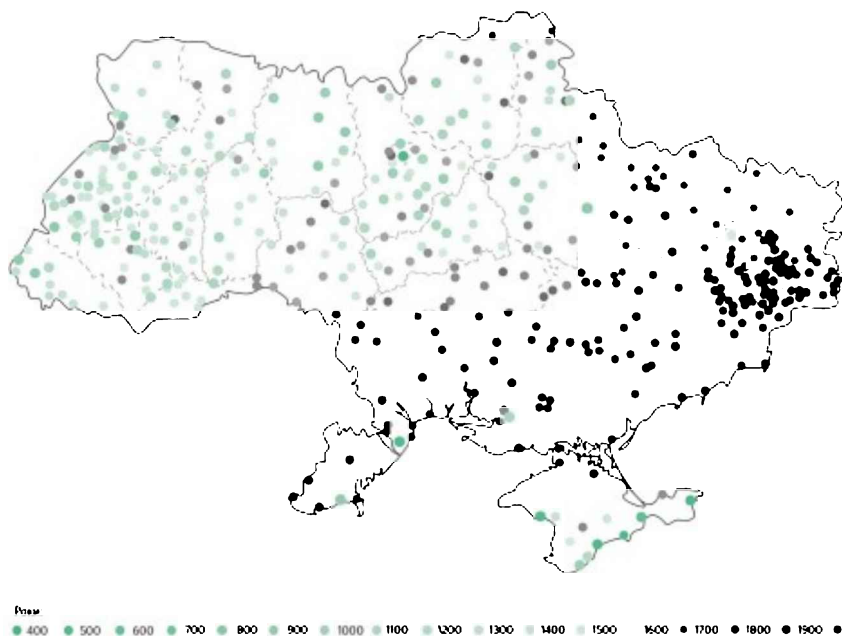
УРБАНІЗАЦІЯ ТА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

У 1857 році, повертаючись на пароплаві із заслання, Шевченко записав у своєму щоденнику, що це «молоде дитя, що росте не щодня, а щогодини, незабаром зжере батоги, престоли й корони, а дипломатами й поміщиками тільки закусить, потішиться, як школяр льодяником».

Його спостереження досить точно передавало загальну тенденцію змін у XIX столітті: Європу більше змінила не так політична, як індустріальна революція. Якщо політична революція лише проголошувала контури «нового чудесного світу», то індустріальна творила цей новий світ «тут і вже», тягнучи за собою політичні зміни.

Батьківщиною індустріальної революції була Великобританія. Там революція почалася в 1770–80-х, і вже до кінця 1840-х років Великобританія перетворилася на світову індустріальну майстерню. Із Британських островів індустріальна революція поступово поширилася на Європейський континент. У 1850-х роках вона дісталася до атлантичного узбережжя Європи, у 1860-х охопила німецькі й французькі землі, а в 1870–80-х досягнула Південної, Північної та Східної Європи.

Українські землі підпали під останню хвилю індустріалізації. Запізнілість не конче була недоліком, вона давала певні переваги. По-перше, звільняла «відсталі» країни від потреби в розробці нових технологій — вони могли користуватися вже готовими технологічними винаходами. По-друге, аграрні країни на початкових стадіях індустріалізації можуть досягати вражаючих результатів: чим нижча стартова точка, тим запаморочливішим виглядає стрибок.

Міста України за часом заснування

Джерело: <http://igordudnyk.blogspot.com/2013/01/blog-post.html>

Українські губернії Російської імперії демонстрували ці переваги запізнілості. У 1870–1914 роках майже вся промислова технологія походила з Європи, а місцева економіка була одною з найдинамічніших у Європі й перебувала на передовій лінії модернізації. Катеринослав і Юзівка (теперішні Дніпро та Донецьк) стали відповідно центрами виробництва заліза та видобутку вугілля; Харків, Київ, Херсон, Одеса — металообробної і машинобудівної промисловості; Правобережна Україна — виробництва цукру. Поруч із промисловими центрами в Москві, Лодзі, нафтовими басейнами в Баку і Грозному українські губернії стали економічною базою Російської імперії в її змаганні за статус супердержави.

Місто/Рік	1795	1811	1840	1863	1897	1914
Київ	н/д	23	47	68	248	521
Харків	11	10	29	52	174	245
Одеса	2	11	69	119	404	500
Дніпро	н/д	9	9	20	113	211
Донецьк	-	-	-	0,16	28	70
Львів	39	42	70	87	160	212

Населення найбільших міст на території сучасної України (тисяч осіб)

Джерела: А. Г. Рашин *Население России за 100 лет (1813–1913) Статистические очерки*, <http://istmat.info/node/76>; Patricia Herlihy, *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century*, in Ivan L. Rundytsky, *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton, 1981), p. 136 (укладені на основі «Історії міст і сіл Української РСР» (Київ, 1967–1974)); Roman Szporluk, *Urbanization in Ukraine since the Second World War*, *ibidem*, p. 197

Ці «переваги відсталості» не відчувалися в австро-угорській частині. Промисловість у Габсбурзькій імперії зосереджувалася в центрі. Периферійні Галичина, Буковина та Закарпаття залишалися бідними й аграрними провінціями. Єдиним винятком був Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн у Галичині. Але якщо назагал говорити про колоніальний статус українських земель, то ця характеристика більше годилася для опису стану справ в Австро-Угорській імперії. По той бік австрійсько-російського кордону українські землі були не колонією, а частиною політичного й економічного ядра Російської імперії.

Що робило розвиток промисловості в обох частинах українських земель схожим: головне місце в структурі місцевої промисловості займали не високотехнологічні галузі, а видобуток і первісна переробка сировини. Українські губернії постачали близько 75% вугілля й металу та 80% цукру в Російській імперії, а Бориславські нафтові родовища забезпечували Австро-Угорщині статус

третьої найбільшої нафтовидо буюної держави у світі після США та Російської імперії.

Якщо назагал говорити про колоніальний статус українських земель, то ця характеристика більше годилася для опису стану справ в Австро-Угорській імперії. По той бік австрійсько-російського кордону українські землі були не колонією, а частиною політичного й економічного ядра Російської імперії

Іншою особливістю індустриалізації на українських землях було те, що вона зазвичай відбувалася поза великими містами. У Великобританії, історичній батьківщині індустриальної революції, індустриалізація йшла пліч-о-пліч із урбанізацією. Уже в середині ХІХ століття більшість англійського населення жила не в селах, а в містах. У континентальній Європі зв'язок між індустриалізацією та урбанізацією був слабшим — зрештою, як і в цілому світі. На українських землях міста виконували роль адміністративних і торгівельних, а не промислових центрів. Характерно, що і Борислав, і Юзівка формально залишалися селами аж до 1914 року. І навпаки, ані Київ, ані Львів, ні Одесу, ні Харків — чотири з п'ятьох найбільших міст на українських землях — не можна було назвати індустриальними містами. У жодному з них промисловий сектор не був головним в економіці, а промислові робітники становили не більше десяти відсот-

ків населення.

Реґіон	Українці	Росіяни	Євреї	Інші
Правобережжя	27	25,1	39,6	8,1
Лівобережжя	53,7	26,5	17,2	2,6
Південь	17,5	45,1	24,3	13
Разом	30,3	34	27	8,7

Етнічний склад міст в українських губерніях Російської імперії (1897)

Джерело: Bohdan Kravchenko, Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine (Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985), p. 12

Винятком серед великих міст був лише Катеринослав. На межі XIX–XX століть він виглядав цілком, як промислові Москва, Петербург, Лодзь, Манчестер чи Берлін. Серед менших міст такими винятками були Луганськ (від самого початку створений навколо місцевого ливарно-гарматного заводу) та Миколаїв, центр суднобудування.

Факт, що в українських губерніях урбанізація була слабо пов'язана з індустріалізацією, не означає, що урбанізація тут була слабкою. Навпаки, у XIX столітті українські землі пережили справжню міську революцію. Проте вона була пов'язана насамперед не з індустріалізацією, а з колонізацією колишнього Дикого Поля. В історії Європи простежується чітка тенденція: більшість великих міст тут були засновані перед 1300 роком. На сучасних українських землях це правило діє лише щодо «старої України». На решті територій більшість міст виникли значно пізніше, після того, як Російська імперія анексувала землі Причорноморського степу.

Урбанізаційна революція на цих землях різко змінила ієрархію міст в Україні. Якщо до 1840-х років найбільшим містом був Львів, то від середини XIX століття пальму першості перебирає новозаснована Одеса. І лише напередодні Першої світової війни, після майже

семисотлітньої перерви, Київ повернув собі статус найбільшого міста (див. таблицю нижче). Відтоді на українських землях помітна велика відмінність у рівнях урбанізації між «старою» і «ною» Україною. Стара Україна менш урбанізована, аніж нова.

Якщо ж говорити не про кількість, а про якість, то ситуація виглядала інакше. Модерне місто — це не просто велике місто. Модерність визначається передовсім розбудованою модерною міською інфраструктурою, мощеними вулицями, каналізацією, міським транспортом, парками, кав'ярнями тощо — і тим, наскільки ця структура доступна для населення. У ХІХ столітті на українських землях лише одне місто відповідало цим критеріям — Львів. На початку 1880-х за числом періодичних видань на душу населення Львів випереджав не лише Київ, Одесу, Харків, але навіть Москву. Львів утішався славою «Відня Сходу» і був комфортним для життя. Парадокс полягав у тому, що ця комфортність пояснювалася насамперед відсутністю в місті великих фабрик і заводів. Це «рятувало» місто від надмірного демографічного тиску (найперше — бідного населення) на міську інфраструктуру. Львів був бюрократичним містом. Він репрезентував особливий тип модернізації — модернізації через бюрократизацію, коли головним агентом змін виступав не підприємець чи фінансист, а бюрократ. Вислані з центру імперії у відсталу периферію, австрійські чиновники намагалися компенсувати заслання створенням собі міста, зручного для життя.

Цих зручностей було набагато менше в інших містах. У Києві ще перед 1914 роком 40% мешканців не мали доступу до водопроводу, і через брак води міські школи мусили час від часу закриватися. Перше, що відчував турист, приїхавши влітку до Одеси чи курортних міст Причорномор'я, був сморід через несправну каналізацію. За винятком Катеринослава, промислові міста виглядали потворно монотонними. Назви їхніх передмість — Нахаловка, Собачовка тощо — промовляли самі за себе.

У Бориславі та Юзівці дороги після дощу перетворювалися на непролазні болота, у яких тонули коні з підводами. Через свиней, корів, коней і бездомних собак, які розгулювали міськими вулицями, міста нагадували зоопарк.

На українських землях помітна велика відмінність у рівнях урбанізації між «старою» і «новою» Україною. Стара Україна менш урбанізована, аніж нова

Іншою характерною рисою української урбанізації була дуже незначна участь у ній українців. За словами Патриції Герлігі, «міста були в Україні, але не були українськими». По всій Європі індустріалізація створювала потребу в масовій робочій силі, і головним її джерелом були села. Через масовий вплив сільського населення Прага з німецького стала чеським містом, Таллінн — естонським, а Рига — латвійським. Та цього не сталося на українських землях. Українські селяни переважно уникали праці на фабриках, заводах і в шахтах. Головною робочою силою у промисловості «нової України» були селяни з сусідніх російських губерній. У результаті етнічні різниці між селом і містом не стиралися, а ставали все виразнішими. Єдиним великим містом, де українці становили більшість, була Полтава. Але цей виняток підтверджував загальне правило.

Напередодні Першої світової війни на українських землях склалася тривожна дихотомія: усе, що було модерним, було

неукраїнським, усе, що було українським, було немодерним

Осі «місто — село» / «промисловість — сільське господарство» вважають одними з головних осей модерності. У випадку українців вони обидві збігалися, і то не в найкращий спосіб. Напередодні Першої світової війни на українських землях, за словами Ореста Субтельного, склалася тривожна дихотомія: усе, що було модерним, було неукраїнським, усе, що було українським, було немодерним.

Дихотомії, як правило, погано відображають реальність. Реальне життя рідко функціонує за чорно-білою схемою, його точніше описують різні відтінки сірого. Це стосується й історії індустріалізації в Україні. Російський економіст-марксист Петро Струве в 1911 році був переконаний, що на українських землях «капіталізм розмовляє і буде розмовляти не по-малоросійськи, а по-російськи». Правда, однак, полягала в тому, що в Російській імперії великий капітал був переважно не російським, а чужоземним. Тому найбільші підприємці розмовляли німецькою, англійською, французькою, у центральних губерніях — на їдиші та польською, але рідко коли російською. Характерним є приклад Джона Юза, засновника Юзівки та промислового Донбасу. Валлієць за походженням, він до кінця життя так і не вивчив російської мови. І замість кирилиці підписувався трьома арабськими цифрами «103», з'єднуючи першу і другу косою рисою — що мало читатися як «Юз».

Тих самих відтінків вимагає опис участі українців в індустріалізації. Вони були малопомітні серед робітників, але помітніші серед підприємців. Частина з них не були етнічними українцями за походженням, але займали національну позицію. За багатьма українськими культурними та науковими ініціативами стояли меценати із числа українських підприємців. Зокрема, Платон Симиренко дав позику на видання «Кобзаря» 1860 року,

а його брат Василь був одним із фундаторів Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Що стосується дихотомії «українські села / російські міста», то вона була чіткою лише на Півдні. На Лівобережжі – землях колишньої козацької України – найбільшу групу міського населення становили українці, на Правобережжі – євреї. Євреї жили в містечках (штетлах). Ці містечка були водночас одними з головних баз українського руху: чимало його діячів походили з міст середнього розміру, які поєднували риси міста й села. У загальному ж підсумку міське населення українських земель поділялося на три більш-менш рівні групи – українців, росіян та євреїв, жодна з яких не мала вирішальної переваги (див. таблицю).

Але навіть висновок про три рівні групи вимагає суттєвої корекції. Він припускає, що ці групи мали національну ідентичність, а так не було. Національним ідентичностям потрібно вкоренитися. Їхнє коріння – це міський публічний простір: газети, журнали, кав'ярні тощо, у якому відбуваються інтенсивні дискусії та обмін ідеями. Для укорінення важливо також, щоб ці дискусії були вільними, росли «знизу», а не насаджувалися «згори». Обидві умови існували в австрійській Галичині. Там міста на межі XIX–XX століть були досить націоналізованими. Натомість у містах російської частини ідентичності були аморфними й не стійкими.

Одеса була російськомовним містом, але не російським. Російські прізвища її жителів сусідували із прізвищами польськими, грецькими, вірменськими, німецькими, а найчастіше – із прізвищами євреїв. Одеську мову можна було розуміти, але розмовляти нею могли лише одесити. Кияни ж, як жартував Володимир Антонович, говорили не по-великоросійськи і не по-малоросійськи, а мало по-російськи. Київ мав російський вигляд, але мовно й культурно він не був схожим на Москву, що зразу помічали москвичі, які туди приїжджали. Про Харків петроградський критик у 1916 році писав, що це місто-невизначеність, бо весь свій костюм носить із чужого

плеча.

Більшість великих міст на українських землях були схожі швидше не на Прагу чи Таллінн, а на Нью-Йорк, де різні етнічні й релігійні групи ходили одними і тими ж вулицями, але розмовляли різними мовами, а часом навіть жили на окремих ділянках. Соціальна структура таких міст нагадувала структуру середньовічних міст, де кожна етнічна група займала певну нішу: українці були домашньою прислугою та мешканцями передмість; росіяни — офіцерами, інженерами й робітниками; англійці, бельгійці чи французи були підприємцями або ж робітничою аристократією і жили в найбагатших районах; поляки — поміщиками, які на зиму перебиралися жити в міста тощо.

*Більшість великих міст
на українських землях були схожі
швидше не на Прагу чи Таллінн,
а на Нью-Йорк, де різні етнічні
й релігійні групи ходили одними
і тими ж вулицями, але
розмовляли різними мовами,
а часом навіть жили на окремих
ділянках*

Найрізноманітнішою в соціальному відношенні групою були євреї. Спектр їхніх соціальних ролей і занять був дуже широким: від традиційних іудеїв, які твердо дотримувалися старозавітних заповідей, до представників наймодерніших професій — адвокатів, лікарів, професорів та підприємців. Євреї модернізувалися й проникали в усі сектори сучасного життя, за винятком одного: їм був закритий доступ до влади. Ця ситуація була найпомітнішою серед

евреїв, але стосувалася не лише їх. Модернізація створювала цілі групи людей з високими очікуваннями та амбіціями. Але ці очікування й амбіції впиралися у скляну стелю старого режиму. Усе це створювало вибухову ситуацію посудини, у якій закипає вода, а її щосили придавлюють зверху кришкою.

У будь-якому разі міста в підросійській Україні не стали плавильним котлом, що переплавляв різні етнічні групи в одну російську чи будь-яку іншу націю. Це ж можна сказати й про промисловість. Ленін твердив, що на півдні України «капіталізм ставить на місце тупого, зашкарублого, осілого і по-ведмежому дикого мужика великороса чи українця проворного пролетаря, умови життя якого ламають специфічно національну вузькість як великоросійську, так і українську».

Ці слова були такими ж далекими від правди, як і пророцтво Струве. Робітники Катеринослава та Юзівки ділилися на три групи: кваліфікованих промисловців, єврейських ремісників і некваліфікованих робітників. Кожна з цих груп трималася осібно і ставилася зі зневагою до інших. Некваліфіковані робітники на 80% склалися із «селяно-робітників». Вони наймалися на шахти під час перерви на сільськогосподарських роботах і ділилися на земляцтва — відповідно до того, звідки прийшли. П'яні кулачні бійки між земляцтвами були стандартною робітничою розвагою в неділю. Якщо щось і об'єднувало робітників, то це антисемітизм. Робітничі виступи нерідко набирали характеру антиєврейських погромів. Зокрема, робітники південних губерній були головними виконавцями погрому 1881 року.

Модернізація створювала цілі групи людей з високими очікуваннями та амбіціями. Але ці очікування й амбіції впиралися

*у скляну стелю старого режиму.
Усе це створювало вибухову
ситуацію посудини, у якій
закипає вода, а її щосили
придавлюють зверху кришкою*

Історики XIX століття часто захоплюються швидким і безпрецедентним характером індустріалізації. Але забувають з'ясувати, який вплив мали ці зміни на більшість населення. На українських землях досить було відійти на кілька кілометрів від великого заводу, де вироблялася сталь, щоб побачити, що в місцевих господарствах не було навіть атома заліза. Їхні мешканці далі жили в хатах під солом'яними стріхами, увесь посуд був із гончарної глини, а двері й фіртки висіли на дерев'яних завісах.

До 1914 року європейська модерність мала острівковий характер, і приклад українських земель відтворював цю загальну тенденцію. Вистачить сказати, що з шести супердержав, які вступили в Першу світову війну, — Австро-Угорщини, Британії, Італії, Німеччини, Росії і Франції — лише в Англії домінував промисловий сектор, і лише Франція була республікою; ніде промислова буржуазія та середній клас не мали політичної влади, а великі промислові центри були оточені океаном сільських господарств і традиційних мануфактур.

Іншою рисою європейської модерності був конфлікт між економічною та політичною модернізаціями. Майже всюди політична модернізація відставала від економічної. Але ніде цей конфлікт не набув такого трагічного розриву, як у Російській імперії. Досить сказати, що в 1900–1910-х роках темпи щорічного промислового розвитку (8–16%) були найвищими в Європі — але разом із тим аж до першої російської революції 1905–1907 років у Російській імперії діяли тілесні покарання й були заборонені профспілки.

Життя більшості промислових робітників у XIX столітті

було нелегким, позначеним тяжкою й монотонною працею, довгим і виснажливим робочим днем, заробітками, які ледь забезпечували виживання, відсутністю страхування в разі нещасних випадків, а також пенсій та заощаджень на старість. У промислово розвинутих країнах поліпшення робітничої долі було результатом робітничих рухів, організованих профспілками, часто під проводом соціал-демократичних партій. Робітничий рух на Заході розвивався еволюційним шляхом. У Російській же імперії, за винятком короткого періоду революції 1905–1907 років, профспілки або не існували взагалі, або існували нелегально — а Російська соціал-демократична партія була переважно партією інтелігенції і мала слабкий вплив на робітників. Тут робітничий рух тяжів до насильства. Не дивно, що один із місцевих робітничих лідерів Лазар Каганович став потім одним із головних організаторів українського голоду 1932–33 років.

Іншою рисою європейської модерності був конфлікт між економічною та політичною модернізаціями. Майже всюди політична модернізація відставала від економічної. Але ніде цей конфлікт не набув такого трагічного розриву, як у Російській імперії

Індустріалізація набирала різних форм і мала різні результати залежно від історично-культурних умов. Вона зародилася в Британії за дійсно унікальних обставин: тут аграрне питання було розв'язане до початку індустріалізації, існував великий резервуар дешевої

та вільної робочої сили і функціонувала правова держава. Ці обставини ніде більше не зустрічалися на Європейському континенті. Макс Вебер мав сумніви, чи німецька нація зуміє повторити британський успіх, оскільки вона не пройшла сувору школу протестантського аскетизму; браком цієї школи він пояснював усе те, що так ненавидів у своїй країні і в самому собі. У Російській імперії ці проблеми були ще гострішими, ніж у Німеччині часів Макса Вебера: більшість населення становили селяни, не існувало не те що правової держави, а навіть політичних свобод, місцева буржуазія була політично слабкою. За таких обставин головну роль у модернізації перейняла держава. Після краху «Великих реформ» на початку 1880-х російський уряд відкинув європейську модель конституційних реформ і запропонував свою: реформувати економіку, не реформуючи політики.

Без нації нема модернізації

Іншим елементом західної моделі були нації: без нації нема модернізації. Цю модель обґрунтував німецький економіст Фрідріх Ліст, інспірований американським і британським успіхами. У Росії прихильником Ліста був міністр фінансів Бунге, наставник двох останніх російських царів. Він писав: «Угорщина мадяризує слов'ян, німців та румунів, Німеччина германізує французів у Лотарингії, датчан у Шлезвігу і поляків у Познані, поляки полонізують малоросів у Галичині — ми ж повинні русифікувати наші країни».

Учнем Бунге був Сергій Вітте, архітектор передвоєнних реформ, завдяки яким російська економіка розвивалася вражаючими темпами. Біда в тому, що ці реформи прийшли запізно, а політично не мали на що спертися. У Російській імперії не було ані численного середнього класу, ані політично впливової буржуазії, а головне — не було чітко сформованої російської нації.

Значною мірою модель авторитарної модернізації

«згори» скінчилася крахом, і навіть з огляду мілітарного: Російська імперія брала участь у чотирьох великих війнах — Кримській, Балканській, Японській та Першій світовій. І три з цих воєн програла.

*Приклад Росії ще раз показує,
що той, хто береться
реформувати економіку,
не реформує політику,
на довгострокову перспективу
залишається і без
конкурентоздатної економіки,
і без функціональної демократії*

Передвоєнний економічний успіх Російської імперії та міжвоєнний — сталінського режиму продовжує вражати теперішніх апологетів авторитаризму. Вони заворожені швидкими темпами розвитку і не зауважують, що швидкий не переходить у сталий. Після падіння комунізму модель авторитарної модернізації пропонував Андронік Мігранян. За його логікою, авторитарний уряд проводить економічну реформу, обмежуючи політичні свободи, реформи приводять до утворення середнього класу, який стає в основі стабільної демократії. Ця модель була випробувана в Росії наприкінці 2000-х, але результати виявилися дуже скромними. Приклад Росії ще раз показує, що той, хто береться реформувати економіку, не реформує політику, на довгострокову перспективу залишається і без конкурентоздатної економіки, і без функціональної демократії.

СЕЛЯНСЬКЕ МОРЕ

Навіть якщо більшість селян не йшла працювати на фабрики, заводи і шахти, модернізація наздоганяла їх так чи інакше. Найвиразніше вона проявилася у т. зв. демографічній трансформації. До XIX століття демографічні процеси по всьому світі коливалися навколо певного балансу, який називають «мальтузіанською пасткою»: високий рівень смертності компенсувався високою народжуваністю. І навпаки, збільшення народжуваності вело до зростання смертності, бо обсяг ресурсів для забезпечення життєдіяльності залишався більш-менш однаковим. На українських землях середньостатистична жінка народжувала десятеро-дванадцятьоро дітей, із яких третина не доживала до п'яти років. Стихійні лиха змушували селян час від часу покидати свої господарства і шукати додаткових засобів існування. Відповідно формула відтворення в селянському традиційному суспільстві стояла на трьох китах: висока смертність — висока народжуваність — нерегулярні близькі міграції.

До XIX століття демографічні процеси по всьому світі коливалися навколо певного балансу, який називають «мальтузіанською пасткою»: високий рівень смертності компенсувався високою народжуваністю. І навпаки, збільшення народжуваності вело до зростання смертності, бо обсяг ресурсів для забезпечення

життєдіяльності залишався більш-менш однаковим

У XIX столітті ця схема зламалася. Найперше знизився рівень смертності. Серед причин називають поширення медицини та гігієни – зокрема щеплень і звички мити руки милом. Оскільки ці зміни слабо зачіпали селянські господарства, то припускають, що причиною могло бути остаточне утвердження у XIX столітті картоплі як нової сільськогосподарської культури. На відміну від зернових, вона була менш вибагливою до клімату і багатшою на калорії та вітаміни. Відповідно споживання картоплі давало відчуття ситості й підвищувало імунітет. Через це смертність падала, але народжуваність за інерцією ще довго залишалася високою. У сумі це приводило до зростання чисельності населення. От тільки тепер «зайві роти» не були приречені на смерть, бо промислова революція витворила нові ресурси: працю в містах та освоєння раніше недоступних земель. Результатом була поява нового типу міграції – регулярної та на далекі відстані. Нова схема відтворення теж складалася з трьох елементів, але відмінних від традиційних: низька смертність – нижча народжуваність – регулярні міграції на далекі відстані.

Як і у випадку з індустріалізацією, демографічна трансформація почалася на Заході Європи. В останній третині XIX століття її хвиля накрила Австро-Угорську та Російську імперії. При цьому одні з найвищих темпів приросту спостерігалися серед євреїв та українців (як австрійських русинів, так і російських малоросів). У 1848 році Руська Рада у Львові твердила, що виступає від імені п'ятнадцяти мільйонів малоруського народу. Переписи кінця 1890-х років показали, що за п'ятдесят років це число зросло вдвоє і становило тридцять мільйонів. Один з українських патріотів з ентузіазмом писав тоді: якщо збережуться такі самі темпи приросту, то через сто років, у 1998-му, на двохсотлітньому ювілею української

літератури хтось із промовців у Львові скаже: «Ми, австрійські русини, частина стодвадцятимільйонного народу!».

Ці слова виказують, як мало українські патріоти знали й розуміли того, кого називали своїм народом. Те, що було радістю для патріотів із міста, було катастрофою для села. Через різке зростання населення від половини до двох третин селянських господарств потерпали від земельного голоду.

Те, що було радістю для патріотів із міста, було катастрофою для села

Ситуацію ускладнювали наслідки скасування панщини. Як іронізували селяни, скасування панщини дало волю — але забрало чоботи. Умови звільнення були складені так, що селяни мусили дорого платити поміщикам за волю. Ця виплата розтягалася на десятиліття: деякі виплати мали тривати аж до 1940-х! Потреба виплачувати гроші «за звільнення» виснажувала селянські господарства. Окрему роль відігравало те, що селяни були позбавлені легального доступу до лісів і пасовиськ, без чого їхні господарства не могли функціонувати.

Порятунком могло стати запровадження інтенсивних засобів господарювання, перш за все нової техніки та міндобрив. Це було характерним для господарств колонізаторів (євреїв і німців у південних степових областях та чехів на Волині) і тих українських селян, які жили по сусідству і могли на власні очі переконатися в перевазі нових методів господарювання. Решта селян не звикла ризикувати. Та навіть якби й зважилася на зміни, існувала інша проблема — брак дешевих кредитів для закупівлі реманенту.

Українських патріотів цікавила мова, якою розмовляли селяни, селян же цікавила найперше земля, на якій вони

працювали. Між одними і другими існувало принципове непорозуміння. Відмінність між їхнім способом мислення добре передає тогочасне дослідження, як місцеві селяни сприймали поезію Шевченка. Найбільшою популярністю користувалася поема «Катерина». Поема оповідала про долю сільської дівчини, яку спокусив і кинув російський офіцер. Вона починалася словами, які могли відчитуватися, як національний маніфест: «Кохайтесь, чорнобриві, // Та не з москалями, // Бо москалі — чужі люде, // Роблять лихо з вами».

Українських патріотів цікавила мова, якою розмовляли селяни, селян же цікавила найперше земля, на якій вони працювали

Селяни з цікавістю слухали, коли їм читали Шевченка, і дивувалися, що щось таке могло бути написано їхньою мовою. Але сприймали поему не так, як українські інтелігенти. Дівчата й молоді жінки плакали над долею Катерини, а початок поеми покладали на музику і співали як сумну народну пісню. Молоді хлопці натомість підсміювалися над Катериною, а старші люди лаяли поему як пропаганду розпусти: «І нащо він (Шевченко) її писав? Негарна книжка». Навіть освічені селяни не розуміли багатьох слів: гарем («наче турецький будинок»), Візантія («турецьке судно»), Хортиця («це таке судно, що козаки у ньому їздили»). Борис Грінченко, який провадив це дослідження в Центральній і Південній Україні, підсумував: Шевченко — великий селянський поет, але в селянській хаті його мало розуміють.

Селянська ментальність докорінно відрізнялася від світогляду освічених людей. В її основі лежала абсолютизація тяжкої фізичної праці на землі. Ця праця тяжка, але богоугодна: хто страждає на цьому світі, дістане винагороду у світі потойбічному. Селянський світ

був прийнятий релігійністю. Але це була народна релігія, більше схожа на маніхейство, аніж на православ'я. У селянській уяві світ ділився на дві великі частини — Божу і диявольську. На боці Бога є «ми», чесні християни, які тяжкою працею годують себе і весь світ. На боці диявола — «вони», «пани», які не працюють і паразитують на селянському тілі. Причому інтелектуальну працю селяни не вважали за працю взагалі — в їхніх очах це було марною тратою часу. Тому селяни зараховували до «панів» не лише поміщиків, але й учителів і навіть священників. В уявленні селян «пани» намагаються їх у кожний можливий спосіб обдурити, експлуатувати й навіть знищити. «Панам» це би вдалося, якби не монарх. Він стоїть на захисті селян, бо на владу його помазав сам Бог. Віра в «доброго монарха» була стержнем селянської свідомості, так само, як віра в Бога. У кожному разі, з точки зору селян «панам» не можна вірити. Особливо коли вони вдягаються, як селяни, або розмовляють їхньою мовою. Це ще один обман, яким «пани» хочуть приспати селянську пильність.

*Селянська ментальність
докорінно відрізнялася
від світогляду освічених людей.
В її основі лежала абсолютизація
тяжкої фізичної праці на землі*

Селяни були об'єктом постійної уваги, а водночас постійного розчарування і навіть мало не кошмаром для тих освічених верств, які покладали особливі надії на селянство як на союзників у боротьбі з монархією чи імперією. Як соціальна група, селяни не мали стійкої та виразної ідентичності. Можна навіть сказати, що селян як окремої соціальної групи не існувало. Вони були радше проекцією сподівань і надій міських інтелігентів. Соціалісти вважали їх потенційними соціалістами,

націоналісти — потенційними націоналістами. Та більшість селян були байдужими і до соціалізму, і до націоналізму. Серед усіх соціальних груп вони останніми вливалися в модерні спільноти. Навіть у Франції, батьківщині модерної нації, місцеві селяни здебільшого не знали, що вони французи — серед них переважали регіональні (земляцькі) ідентичності. Перетворення «селян на французів» почалося лише наприкінці XIX століття і завершилося в головних рисах аж перед Першою світовою війною. Воно було наслідком цілеспрямованого процесу націоналізації, який проводила держава через дві модерні інституції — армію та школу.

Селяни були об'єктом постійної уваги, а водночас постійного розчарування і навіть мало не кошмаром для тих освічених верств, які покладали особливі надії на селянство як на союзників у боротьбі з монархією чи імперією

У Центральній та Східній Європі ані армія, ані школа не могли виконувати цієї ролі, бо охоплювали селянських синів дуже незначною мірою. Через російську імперську армію проходило лише 25–30% чоловічого населення, тоді як у Франції цей показник сягав 80%. Якщо на Заході Європи на початку XX століття лише 15% не вмели читати, то в Російській імперії лише стільки читати вміли! Ситуація в Австро-Угорській імперії була кращою: тут грамотними були 77%. Але чим далі на схід, тим нижчим ставав цей показник, сягаючи мінімуму 50% у східній («руській») частині Галичини.

Головну відповідальність за такий стан справ несла

влада. Але свою роль відігравали також особливості селянського укладу життя. Безоплатна дитяча праця була важливою умовою виживання селянського господарства, а школа тільки відривала дітей від неї — тому селяни не були зацікавлені в освіті. Навіть якщо селянські діти і вчилися сьак-так у початковій школі, після закінчення навчання їм рідко траплялася нагода читати. Без постійної практики шкільні навички втрачалися. Тому селянська дитина, закінчивши школу, через кілька років де-факто ставала безграмотною. В українських губерніях Російської імперії до цього сумного стану додавався ще один фактор: відсутність україномовних шкіл. Діти навчалися чужою мовою та забували читати й писати ще швидше.

Селянська ідентичність залежала від умов. Вона була майже непомітною у стабільні часи, але істотно зростала під час кризових ситуацій. Ситуацію ж на межі ХІХ–ХХ століть можна описати як одну велику суцільну кризу

Місцеві селяни були малоосвіченими, а тому — малонаціональними та малокласовими. Це не значить, що вони зовсім були позбавлені власної ідентичності. Селянська ідентичність залежала від умов. Вона була майже непомітною у стабільні часи, але істотно зростала під час кризових ситуацій. Ситуацію ж на межі ХІХ–ХХ століть можна описати як одну велику суцільну кризу. Кризи не скасовували засадничої риси селянського господарства — намагання вижити й уникнути ризику за будь-яких умов. Однак змінювалися способи відповідей селян на зовнішні загрози.

Головною з них стала масова економічна міграція на далекі відстані — у Сибір, на Далекий Схід, у Бразилію та Північну Америку. Потрапляючи в інше, часом різко відмінне за мовою, етнічністю та релігійністю середовище, селяни неминуче мусили самовизначатися. Окрім того, заробітчанська міграція підривала основи традиційного укладу. Одним із її наслідків була поява в селянських господарствах грошей. Проникнення грошової економіки в село пробуджувало споживацькі потреби. Дівчата й хлопці, повернувшись із заробітків, купували вже «панський» одяг. Етнографічні дослідження тих часів фіксували появу в сільських хатах нових меблів включно з книжковими полицками; поруч з іконами на стіни вішали картини та портрети. Інша зміна полягала в прагненні молодих селян, які поверталися із заробітків, стати незалежними від батьківської опіки. Вони могли відмовлятися віддавати зароблені гроші в загальний сімейний бюджет, вимагати своєї частки в господарстві, одружуватися за власним вибором, а не за вказівкою батьків.

Найрадикальнішою зміною була готовність заможніших селян вкладати гроші в освіту дітей. Кажуть, що перед Першою світовою війною український селянин-середняк із Галичини міг послати до гімназії одного або навіть двох синів. Можливо, це твердження перебільшене. Але тогочасна статистика показує відчутне зростання числа селянських синів у гімназіях, семінаріях та університетах як в Австро-Угорській, так і в Російській імперіях. Вони переважно обирали професії для безпосередніх потреб села: агронома, ветеринара чи священника. Останні десятиліття перед Першою світовою війною були часом народження нової інтелігенції селянського походження.

У результаті цих змін селянський світ на українських землях

ставав молодшим, повним соціальної енергії, готовим до подолання перешкод, які стояли на його шляху

У результаті цих змін селянський світ на українських землях ставав молодшим, повним соціальної енергії, готовим до подолання перешкод, які стояли на його шляху. Багато видатних політичних лідерів ХХ століття були продуктами такої трансформації, зокрема: прем'єр-міністр першого українського уряду Володимир Винниченко (1880–1951), син наймита, який закінчив гімназію, вступив до Київського університету і став відомим письменником та одним із лідерів українських соціал-демократів; лідер Організації Українських Націоналістів Андрій Мельник (1890–1964), селянський син і випускник гімназії; генеральні секретарі ЦК КПРС Микита Хрущов (1894–1971) та Леонід Брежнев (1906–1982), чії батьки, селяни з Курської губернії, емігрували в пошуках праці до відповідно Донбасу й Катеринослава, та багато інших. Одні ставали націоналістичними лідерами, інші — комуністичними, але були й такі, які поєднували комунізм із націоналізмом, як-от Іван Майстренко (1899–1984).

Поява першого покоління сільської інтелігенції дуже змінила конфігурацію політично. Останні десятиліття перед війною були часом масових селянських виступів. Коли селяни страйкували чи вибирали депутатів, які мали представляти їхні інтереси в парламенті, за допомогою та підтримкою вони зверталися до різних партій. Але кінцевий вибір часто падав на ті, де було найбільше селянських інтелігентів, — бо вони розмовляли тією ж мовою, що й селяни, і краще розуміли селянські потреби.

Оскільки абсолютна більшість населення жила з праці на землі, доля України залежала не так від промислового чи національного, як від аграрного питання. Воно не було розв'язаним ані в Австро-Угорській, ані в Російській

імперіях. Неясно, чи взагалі воно могло бути розв'язаним у будь-який задовільний спосіб. Важливою все-таки була різниця в шляхах, якими це питання намагалися розв'язати. В австрійській частині селяни тяжіли до легальних шляхів. Вони судилися з панами за «ліси і пасовиська», брали участь у вічах та мітингах міських патріотів, голосували на виборах за тих кандидатів, яких ці патріоти пропонували. Не обходилося й без насильства. Але через легальні практики та інституції воно знешкоджувалося, як блискавка через громовідвід. Таких громовідводів майже не було в Російській імперії. Тому тут в аграрному питанні маємо ситуацію, подібну до ситуації з промисловим і національним питаннями: чим більше та швидше розвивалися модернізаційні процеси, тим вищою була загроза масового насильства.

Найуспішнішим російське самодержавство було в продукуванні невдоволення та радикальної опозиції

Виглядає, що найуспішнішим російське самодержавство було в продукуванні невдоволення та радикальної опозиції. Напередодні війни в українських губерніях ним були невдоволені й ліберали — через відсутність політичних прав, і націоналісти — через національний гніт, і промисловий пролетаріат — через важкі умови побуту й праці, і соціал-демократи, які виступали від імені робітників, і селяни — через земельний голод, і євреї — через невміння чи небажання імперського уряду стримувати антиєврейське насильство.

Усіх об'єднував спільний ворог. Великим питанням було, однак, чи будуть вони союзниками, щойно цей ворог зникне.

Підсумовуючи історію «довгого XIX століття», можемо

сказати, що модернізація на українських землях набирала різних форм. Тому розмову про неї важко закінчити одним великим узагальненням. Український історичний досвід цього століття слугує доброю ілюстрацією того, що соціологи та історики називають «множинними модерностями» (*multiple modernities*). У російській частині було багато економічної модернізації, але мало політичної, в австрійській ситуація була з точністю до навпаки.

Це ж можна сказати і про процес творення модерної української нації. Він був суперечливим, далеким від завершення, і міра його успіху різнилася в різних царинах і регіонах. Успіх був більшим у літературі, меншим — у політиці та зовсім незначним — в економіці; більшим — в австрійській, аніж російській частині; більшим у містах, аніж по селах; а серед міст — більшим у тих, які мали університети й розбудований публічний простір. Та якщо уявити історію довгого українського століття як рухому шкалу, то попри певну хаотичність міра присутності на ній «українськості» зростає тим вище, чим далі ми рухаємося до кінцевої точки.

Але разом із тим зростає і шкала насильства. Оцінюючи українське ХІХ століття з перспективи нашого часу, можемо чітко бачити, що це століття передало наступному: зародки модерної української нації та зерна модерного насильства.

**Оцінюючи українське
ХІХ століття з перспективи
нашого часу, можемо чітко
бачити, що це століття
передало наступному: зародки
модерної української нації
та зерна модерного насильства**

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Іванові Мазепі приписують пісню про чайку. Вона починається словами:

*Ой горе тій чайці, горе тій небозі,
Що вивела чаєнята при битій дорозі.*

У пісні співається про чумаків, які їхали дорогою і забрали чаєнят. Чайка просить чумаків віддати дітей. Але марно: чумаки відповідають, що з її «діток була добра каша».

Уважають, що образ чайки тут — це осиротіла матір, дітей яких забрали в полон татари. «Історія Русів» натомість говорить, що в пісні йдеться про «страдницьку і гноблену Малоросію».

Пісню про чайку датують кінцем XVII століття. Тоді українські землі майже сорок років (1648–1686) були тереном воєн, коли, за словами козацького літописця, кров «лилася рікою, і рідко хто в цій крові руки не вмочив».

Історія українських земель у 1914–1945 роках нагадує ситуацію з тих часів. За одною з оцінок від початку Першої світової війни і до кінця Другої в Україні насильницькою смертю загинули кожен другий чоловік і кожна четверта жінка. За іншими, консервативнішими, оцінками на українських землях демографічні втрати за 1914–1945 роки становили близько 15 мільйонів осіб.

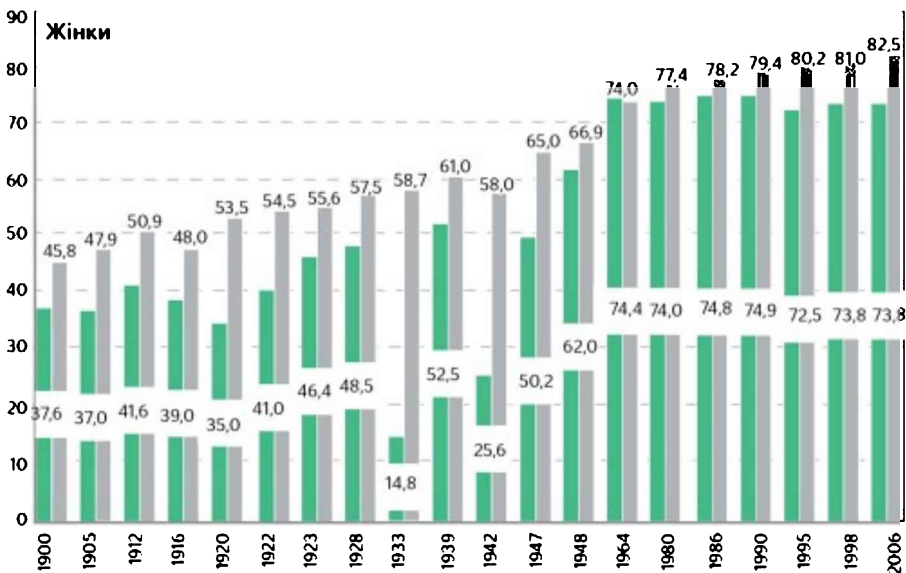
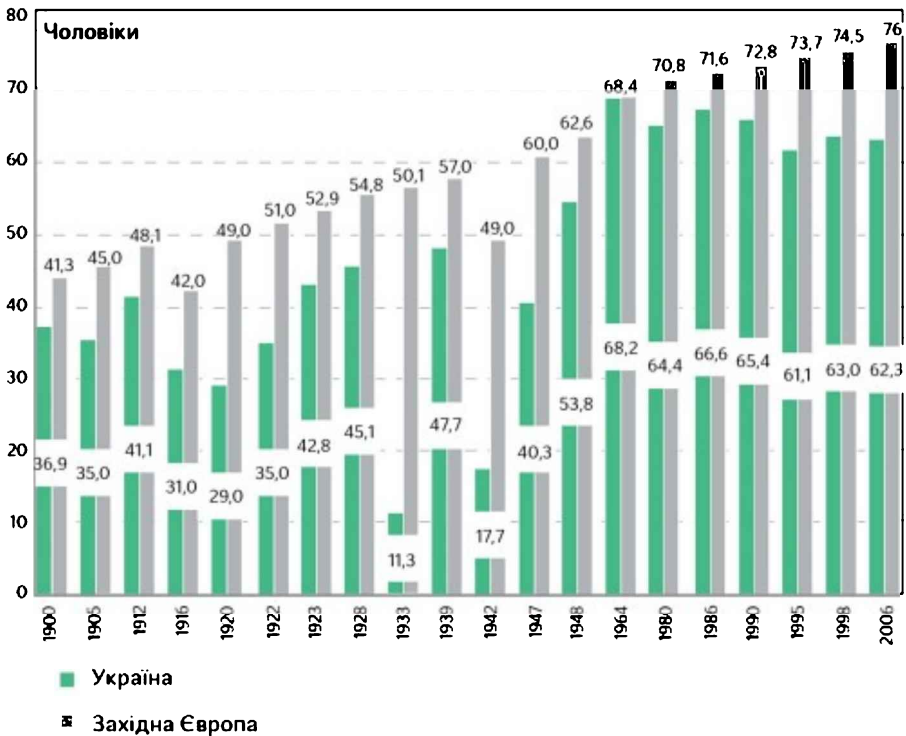
Ці оцінки неможливо верифікувати: ніхто не вів точного обліку жертв під час світових воєн, а міжвоєнні описи населення недостовірні. Існує, однак, інший показник, який дозволяє уявити масштаби катастрофи. Це — очікувана тривалість життя, один із найдостовірніших критеріїв суспільного добробуту. Умовно кажучи, це термометр, за допомогою якого можна виміряти температуру суспільства. Порівняння тривалості життя в Україні

і в «старій Європі» (Європейському Союзі перед його розширенням на схід у 2004 році) упродовж усього ХХ століття буде не на користь України. Мешканці України, на відміну від решти європейців, жили в середньому на шість-дванадцять років менше. Однак двічі — у 1932–33 та в 1942–43 роках — ця різниця досягала катастрофічного розриву у тридцять-сорок (!) років (див. таблицю далі).

Якими б великими й трагічними не були людські втрати в 1942 році, вони не викликають подиву: як-не-як, ішла війна. Однак у 1932–33 роках війни не було. З формального погляду це були мирні роки. Звідси напрошується висновок: в українській історії короткого (1914–1991) ХХ століття немає великого сенсу відокремлювати «мирні» міжвоєнні десятиліття від двох світових воєн. Міжвоєнну добу можна назвати мирною лише номінально. Це була «війна іншими засобами». Тому є сенс умовно говорити про 1914–1945 роки як про одну велику Тридцятилітню війну ХХ століття.

Як показують найновіші дослідження, останній висновок стосується не лише України. За винятком Британії, Франції та кількох нейтральних країн, кінець Першої світової війни в 1918 році на Європейському континенті не був кінцем масового насильства. Майже всюди два міжвоєнні десятиліття були позначені революціями, державними переворотами, громадянськими війнами, терором і погромами.

Але навіть на цьому тлі загальноєвропейської катастрофи 1914–1945 років український приклад вирізняється. Досить порівняти частоту зміни влади за цей період. Кожна з таких змін була запрошенням до нової хвилі терору. Якщо між 1914 і 1945 роками в Лондоні влада засадничо не мінялася жодного разу (зміну урядів тут не беремо до уваги), у Берліні, Москві, Петрограді, Парижі — 2-3 рази, у Варшаві та Празі — 5 разів, то у Львові — 8, у Києві — 11, а на одній залізничній станції в Донбасі лише протягом першої половини 1919 року влада мінялася аж 27 разів!

Середня очікувана тривалість життя в Україні та Західній Європі у ХХ столітті

Джерело: Елла Либанова, Наталя Левчук, Емельян Рудницький, Наталя Рынґач, Светлана Понякіна, Павел Шевчук,

«Смертність населення України в трудоактивному віці»,
Демоскоп Weekly, №327–328, 31 марта – 13 апреля 2008,
<http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0403/analit01.php>

Найбільша частота цих змін припадає на територію між Берліном і Москвою. Це землі теперішньої Білорусі, трьох балтійських держав, Польщі та України. Тімоті Снайдер назвав цю територію «кривавими землями» (*bloodlands*). Україна перебувала в самому її центрі. За порівняно короткий час — упродовж якихось п'ятнадцяти років (1932–1947) — на українських землях відбулося зразу декілька геноцидів. (Геноциди тут треба розуміти в широкому значенні, так, як це пропонував автор терміну Рафал Лемкін, — як акти масового насильства, що ставили під загрозу існування цілих груп або шляхом фізичного знищення, або створенням таких умов, за яких вони не могли відтворюватися як група із власною культурою та ідентичністю). Такими геноцидними актами були: ліквідація «куркулів» як класу в 1930–1931 роках; Голодомор 1932–1933 років; т. зв. «польська» та «грецька» операції НКВС; Голокост і ліквідація ромів; три масові акції винищення, коли нацисти знищували радянських військовополонених (1941–1944), українські націоналісти — польське населення (Волинська різанина 1943 року) та польське підпілля — українців; три масові депортації: кримських татар із Криму (1944); польського населення із західних земель Української РСР та українського населення з південно-східних земель комуністичної Польщі. Окрім цих актів, список масового насильства включає також репресії, які хоча й не мали геноцидного характеру, але все ж спричинили численні жертви: сталінський Великий Терор 1937–38 років, радянські депортації населення Західної України 1939–1941 років і терор радянської влади в ході боротьби з антикомуністичним націоналістичним підпіллям на тих же західноукраїнських землях у 1944–1950 роках.

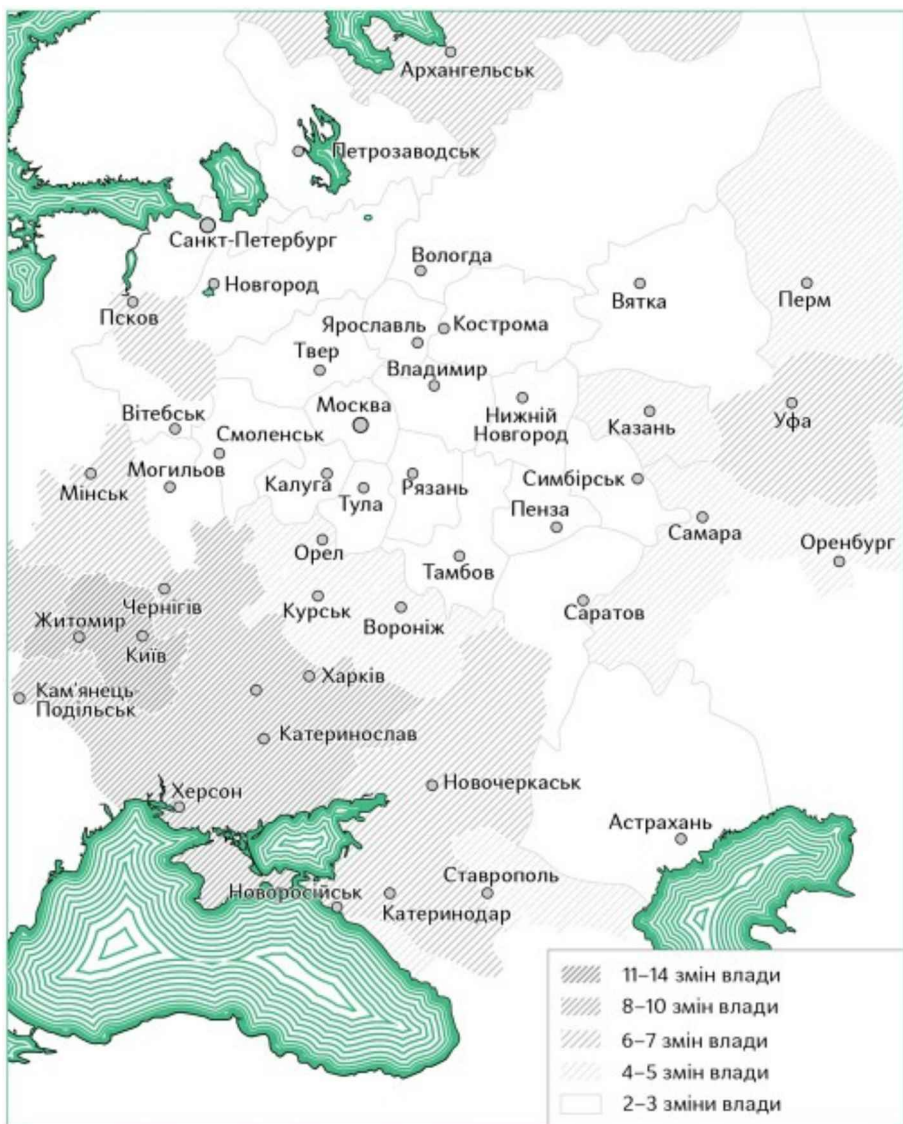
В українській історії короткого

(1914–1991) ХХ століття немає великого сенсу відокремлювати «мирні» міжвоєнні десятиліття від двох світових воєн.

Міжвоєнну добу можна назвати мирною лише номінально. Це була «війна іншими засобами». Тому є сенс умовно говорити про 1914–1945 роки як про одну велику Тридцятилітню війну ХХ століття

Такий список можна скласти й для інших «кривавих земель». Але український список щонайменше на одну-дві позиції довший. Скажімо, у Білорусі не було місцевого масового націоналістичного підпілля, а Литва і Польща не знали Голодомору.

Тімоті Снайдер починає історію «кривавих земель» із голоду 1932–33 років. Голод, однак, не був першим актом масового насильства. Він був відлунням більшовицько-селянської війни 1918–20 років. Зі свого боку, ця війна була породженням революції 1917 року, а революція 1917 року — породженням Першої світової війни. Іншими словами, акти масового насильства не відбувалися самі собою — вони були пов'язані довгим ланцюгом причинно-наслідкових та інших зв'язків.

Частота зміни влади в європейській частині колишньої Російської імперії в 1917–1920 роках

Джерело: *И. В. Нарский. Жизнь в катастрофе: будни населения Урала в 1917–1922 гг.* Москва: РОССПЭН, 2001

Чим пояснити таку інтенсивність насильства на українських землях у 1914–1945 роках? Навряд чи можна говорити про специфічні національні причини, хоча такі пояснення існують. Українці були переважно селянським

народом, а селянам часом приписують особливу схильність до жорстокості. Зокрема, українське селянство «здобуло» майже міфічну репутацію запеклих антисемітів. І дійсно, в українському фольклорі можна знайти прислів'я та приказки, які звучать як прямі заклики до знищення євреїв і поляків. Але дослідники селянського суспільства твердять: усупереч уявленню про особливу жорстокість селян, їх тяжко спровокувати на масове насильство. Щоб селяни взялися за зброю і почали вбивати поміщиків, своїх сусідів — євреїв, поляків чи німців-колоністів, мусить статися щось надзвичайне, щось, що ставить під загрозу уклад їхнього життя та саме їхнє існування: війна, епідемія, убивство «доброго монарха». Жодна з цих першопричин не була місцевою.

Акти масового насильства не відбувалися самі собою — вони були пов'язані довгим ланцюгом причинно-наслідкових та інших зв'язків

Масове насильство на українських землях у 1914–1945 роках мало переважно зовнішні збудники. Про це, зокрема, говорить хронологія. Екстремальне насильство почалося з Першою світовою війною і закінчилося головно з кінцем Другої, а його останні хвилі тривали аж до смерті Сталіна в 1953 році. Усі ці події — початок двох світових воєн і смерть Сталіна — сталися поза межами України і якщо й були пов'язані з українськими обставинами, то в дуже непрямий і не безпосередній спосіб.

Інша річ, що існували локальні фактори, які мультиплікували насильство. Серед них на одне з перших місць треба поставити той, про який іде мова в народній пісні про чайку: «нешчасливу» географію.

Східну Європу називають «раєм для генералів»

Цей фактор одразу впадає в око, коли дивишся на фізичну карту Європи. На ній видно значну різницю між західною і східною частинами Європейського континенту. Західна Європа густо порізана горами. Тому і в Першій, і в Другій світових війнах Західний фронт обмежувався, головним чином, смугою французько-бельгійсько-німецького пограниччя та Італією. Тут велися найбільші битви. На решті Заходу масштабні військові операції були практично неможливими. Східна Європа цілком інша. Вона виглядає як одна велика рівнина, яка тягнеться від Карпат аж до Уралу. На ній немає значних географічних бар'єрів. Тому Східну Європу називають «раєм для генералів».

Єдиною перешкодою були Прип'ятські болота на Поліссі, сучасному білорусько-українському пограниччі. Полководці мусили або обходити їх з одного боку, залишаючи за собою неконтрольований тил, або розділяти армію на два крила — північне й південне, створюючи загрозу для координації спільних дій. «Прип'ятську проблему» називали одною з причин поразки Гітлера. Він нібито недооцінив важливість цієї проблеми, і вона сповільнила просування німецьких військ улітку 1941 року й таким чином перекреслила плани блицкригу — швидкої переможної війни. «Прип'ятська» проблема мала, однак, відносний характер. Місцеві болота не могли зупинити наступ військ, які не рахувалися із втратами: російських військ під час Брусиловського прориву в 1916 році, Червоної армії в польсько-радянській війні в 1920 році та у Другій світовій у 1943–44 роках.

Географічний фактор — одна з причин того (звісно, не єдина), чому під час двох світових воєн на цих територіях відбувалися найбільші битви. Деякі з них велися на українських землях — як-от згаданий Брусиловський

прорив чи битва за Київ улітку 1941 року. Ці битви були великими, але не вирішальними, вирішальні битви — на Західному фронті в 1918 році чи Сталінградська битва в 1942–43 роках — велися поза Україною. Україна, втім, служила широким коридором, яким війська рухалися туди й назад, щоразу залишаючи масштабні руйнування та жертви серед місцевого населення.

Інший довготривалий географічний фактор такий: майже половину української етнічної території займали причорноморські степи. Історики порівнюють українське Дике Поле з американським фронтіром. Згідно з відомою тезою Джексона Тернера, саме там, на фронтірі, формувався американський національний характер. Подібно й українська ідентичність зародилася на українському фронтірі, і її символом стали місцеві козаки. Різниця полягала в тому, що український фронтір виник значно раніше й існував значно довше, а його присутність була постійним фактором дестабілізації. Символом, а водночас жертвою цієї геополітичної нестабільності став Київ. Це колись одне з десяти найбільших міст Європи в 1240 році вщент зруйнували монголи, а потім повторно, у 1482 році, — кримські татари, і Київ перетворився на невелике містечко на межі з Диким Полем. Статус великого міста він відновив аж у другій половині XIX століття.

Пригадується доля Риму: колись найбільше місто античності після зруйнування варварами відновило свої розміри аж у XIX столітті. Ця аналогія доречна, бо показує, як зникнення столиці, осідку місцевої влади, витворює геополітичний вакуум. А геополітика, як і природа, не терпить порожнечі. Тому і в італійському, і в українському випадках у цей простір постійно «вливалися» великі держави ззовні. Як зауважував міжвоєнний український соціолог Ольгерд Бочковський, на історії України можна класично студіювати всі можливі типи *Drang'ів* (натисків — Я. Г.): *Drang nach Westen* за часу переселення народів, *Drang nach Norden* — із Греції (античної — Я. Г.) і Візантії, а згодом Туреччини; польський

Drang nach Osten і московський *Drang nach Süden* (у цьому списку, додамо, бракує натиску з півночі вікінгів і шведів).

Ситуація радикально змінилася після того, як 1783 року Російська імперія анексувала Крим, і причорноморські степи стали об'єктом інтенсивної господарської колонізації. Змінилася ситуація, але не змінилася роль цих територій як великої контактної зони. Колонізація колишнього Дикого Поля означала, по суті, нове велике переселення народів — українців, росіян та євреїв із сусідніх земель, болгар, греків, німців та інших — із земель далеких і близьких. Це стало причиною ще одної різючої різниці між Західною та Східною Європою. У Західній Європі велике переселення народів закінчилося загалом ще за доби вікінгів, і до XIX століття її етнічна карта була більш-менш усталеною. У Східній Європі ситуація була іншою. Тут переселення народів тривало набагато довше, етнічні кордони були розмитими, етнічні території накладалися одна на одну.

Про Східну Європу кажуть, що у світі важко знайти інший такий регіон, де будівництво імперій та націй було би предметом цілковитої невизначеності. Це добре видно на прикладі карти конкуренції імперських та національних проектів у Східній Європі: на українських землях не було жодної території, на яку би не претендували одночасно щонайменше два націоналізми і дві імперії (див. карту).

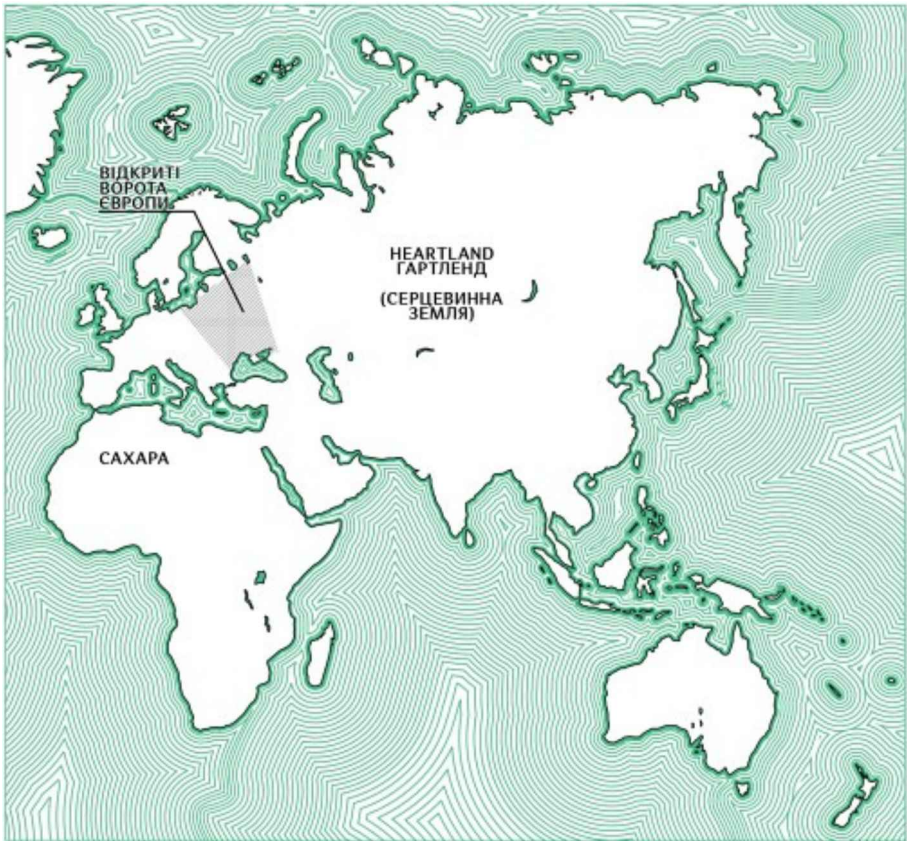

Українські землі у XIX столітті. Битва націоналізмів

Джерело: Norman Davies, *God's Playground – A History of Poland. Revised Edition. 2 vols. Vol. II: 1795 to the Present.* New York: Columbia University Press, 2015, p. 49

Але цим складність ситуації не вичерпувалася. На сході Європи особливо живучим був старий традиційний уклад, коли етнічно-релігійні відмінності накладалися на соціальні, взаємно посилюючись. Один із київських лідерів Бунду (єврейської соціалістичної партії) Мойсей Рафес писав: «В Україні, де поміщик – росіянин або поляк, банкір, купець – найчастіше єврей, які не говорили «хлопською мовою» і не розуміли її, вислів «геть панів» для українських селян міг означати «геть ляхів, геть москалів, геть жидів».

Геополітична схема за Гелфордом Джоном Маккіндером (1919)

Сумарно ці географічні та історичні факти робили Україну великою вибуховою бочкою, подібно як Балкани чи Кавказ. На початку ХХ століття ця бочка була готова вибухнути під впливом нових обставин. Їх охарактеризував британський географ Гелфорд Джон Маккіндер, один із батьків геополітики. У 1904 році він писав: «Хто править Східною Європою, той панує над Гартлендом. Хто править Гартлендом, той панує над Світовим Островом. Хто править Світовим Островом, той панує над світом». Під Гартлендом («серцевинною землею») Маккіндер мав на увазі землі вздовж Євразійського степу, а «Світовим Островом» називав весь Євразійський материк. На цьому материкові, за його підрахунками, було зосереджено 75% населення і такий же відсоток енергетичних ресурсів світу, і тут

вироблялося 60% світового валового продукту. Домінування Євразійського материка було прямим наслідком глобальної експансії Заходу. Вона почалася з Колумбом і завершилася в головних рисах на межі XIX і XX століть. Відколи Європа стала центром світу, майбутні європейські конфлікти, — прогнозував Маккіндер, — неминуче набиратимуть характеру світових воєн. Найвищі шанси на воєнну перемогу матимуть держави, котрі встановлять контроль над Гартлендом. На початку XX століття дві держави виявляли найбільший інтерес до запровадження такого контролю. Першою була Росія. Із часу появи Московського царства вона за кілька століть перебрала владу над більшою частиною Гартленду, за винятком його західної окраїни. Другою була щойно постала Німецька імперія. Вона розглядала Східну Європу як зону своїх життєвих інтересів (*Lebensraum*). Відповідно Східна Європа ставала центральною ареною, де в боротьбі за світове панування мали зіткнутися Росія та Німеччина. Це протистояння було об'єктивним і не залежало від того, хто був чи буде при владі. Тезу Маккіндера, як і тезу Тернера про фронтір, критикували і продовжують критикувати. Вона, проте, не втратила свого значення. Зокрема кажуть, що вона відображає спосіб думання Путіна, тільки що на місце Німеччини Путін ставить увесь Захід. Теза Маккіндера (він помер 1947 року) виявилася пророчою ще за його часів. За сценарієм, який він описав, розвивалися обидві світові війни. Але це було т. зв. «само-реалізоване пророцтво». Зокрема, теза Маккіндера вплинула на американського президента Вудро Вілсона та його план повоєнного влаштування світу (1918); а через посередництво нацистського геополітика Карла Гаусгофера «перекочувала» в «Майн кампф» Гітлера (1925).

Нацистська версія, однак, була грубою карикатурою на Маккіндера. Маккіндер вважав, що географія чинить сильний вплив на політику, але політики не повинні ставати в'язнями географії. Навпаки: саме усвідомлення тих загроз, які несе географія, — вважав він, — може допомогти ці загрози перебороти. Запобіжником майбутнього світового

конфлікту Маккіндер бачив створення незалежних держав між Балтійським і Чорним морями включно з Україною — вони широким поясом мали би відділити Росію від Німеччини. Натомість нацисти вважали, що всі держави у Східній Європі треба або знищити, або перетворити на васалів Німеччини.

Ленін, Сталін чи інші більшовицькі лідери не читали Маккіндера. Але діяли так, ніби прочитали. Українські землі мали стати мостом, через який світова революція поширилася б із Росії на Захід і Південь Європи. Зрештою, не треба було читати Маккіндера, щоб розуміти нову роль Східної Європи, а особливо України.

*Про Східну Європу кажуть,
що у світі важко знайти інший
такий регіон, де будівництво
імперій та націй було би
предметом цілковитої
невизначеності. Це добре видно
на прикладі карти конкуренції
імперських та національних
проектів у Східній Європі:
на українських землях не було
жодної території, на яку би
не претендували одночасно
щонайменше два націоналізми
і дві імперії*

Унаслідок такого переплетення зовнішніх та внутрішніх обставин у 1914–1945 роках в Україні розгорілися одночасно не один-два, а декілька конфліктів:

- українські землі були одним із головних воєнних театрів у двох світових війнах;
- із початком російської революції 1917-го й аж до кінця Другої світової війни українські землі були однією з територій, де вирішувалася доля радянського режиму;
- Перша світова війна дала поштовх українському національному рухові, метою якою було створення української національної держави;
- кожна із цих ліній конфлікту супроводжувалася локальними громадянськими війнами; найкровопролитнішою була війна між російськими білими і червоними в 1918–1920 роках; але паралельно велися менші війни: між українськими лівими (уряд УНР) та українськими правими (уряд гетьмана Скоропадського) в 1918 році, а під час Другої світової війни — між різними фракціями українського націоналістичного руху (бандерівцями та мельниківцями);
- паралельно із цими війнами чи вслід за ними виникали локальні міжнаціональні конфлікти, головним серед яких був польсько-український;
- і нарешті, Україна була територією масового селянського руху, який поєднував елементи соціальної та національної революцій, але не зводився до жодної з них. Цей рух у 1917–1920 роках відобразився в антипоміщицьких погромах; у боротьбі селянської армії Махна на Півдні та селянських повстанських загонів у Центральній Україні; 1930 року — у масових селянських повстаннях проти колективізації; під час Другої світової війни елементи селянського руху простежувалися в діяльності націоналістичної Української повстанської армії.

Жоден із цих конфліктів не діяв сам по собі, усі вони були тісно взаємно переплетені. Сумарно це збільшувало насильство до майже астрономічних масштабів. Гострота

конфліктів визначалася високими ставками. Боротьба за Україну вирішувала долю не лише України, але й усієї Східної Європи, а з огляду на особливо важливу роль цього регіону у світовій геополітиці мала певний вплив і на весь світ.

За інших обставин такою роллю України можна було би пишатися. Але не в 1914–1945 роках, коли мешканці українських земель опинилися на геополітично вразливому пограниччі в часи воєн і революцій. У першій половині XX століття Україна стала одним із найнебезпечніших місць для життя у світі. І початок цьому поклала Перша світова війна.

*Боротьба за Україну вирішувала
долю не лише України, але й усієї
Східної Європи, а з огляду
на особливо важливу роль цього
регіону у світовій геополітиці
мала певний вплив і на весь світ*

РОЗДІЛ V. УКРАЇНА, 1914–1945

ВЕЛИКА ВІЙНА

Якби нації мали паспорти, то в українському під датою народження писало би «1914». Це не означає, що української нації до того не було. Вона існувала, але лише в уяві кількох десятків, у кращому разі — сотні тисяч мешканців української території, які вважали себе українцями. Решта з майже тридцяти мільйонів потенційних українців (90%) були переважно селянами і, за незначними винятками, мали дуже приблизне уявлення, що належать до одної національної спільноти і що ця спільнота називається Україною.

Якби нації мали паспорти, то в українському під датою народження писало би «1914»

Перша світова війна перетворила цю «м'яку» реальність на «тверду». Вона зробила це з різних причин і в різний спосіб. Найголовнішою була стратегічна важливість України. За словами британського історика Домініка Лівена, «більш за все інше Перша світова війна залежала від долі України». Важливість України значною мірою визначалася характером цієї війни. Це була не лише перша світова, але й перша тотальна війна — тобто вимагала тотальної мобілізації ресурсів як на фронті, так і в тилу. За таких обставин вищі шанси виграти мала та сторона, яка володіла більшими запасами і могла довше вистояти. А українські землі були майже невичерпним резервуаром ресурсів. Найпершим і найголовнішим був хліб. Нагадаємо, що російська революція навесні 1917 року та німецька революція восени 1918-го почалися з голодних бунтів у Петрограді та Берліні. Перед війною, у 1913 році, в українських губерніях Російської імперії зібрали рекордний мільярд пудів зерна. Ця цифра діяла на уяву всіх сторін, як магніт. Не дивно, що Брестський мир 1918 року між Центральними державами, з одного боку, та Україною, з другого, називали ще й «хлібним миром»: він давав доступ австро-угорській і німецькій арміям до українського хліба.

За словами британського історика Домініка Лівена, «більш за все інше Перша світова війна залежала від долі України»

Іншими стратегічними ресурсами були вугілля та залізна руда. У Російській імперії лівову частку цих ресурсів видобували і переробляли в промисловому центрі на південному сході України — на Донбасі та в сусідньому Катеринославі. В австрійській частині таким стратегічним ресурсом була

галицька нафта. Німецький флот у Першій світовій війні воював на бориславській нафті, і нафтове питання було одним із головних факторів, який вирішував долю Галичини на Версальській мирній конференції.

Перша світова війна була також першою війною, у якій використовували зброю масового знищення — передусім важку артилерію та отруйні гази. Через це втрати особового складу армій були величезними; армії вимагали постійного поповнення «гарматного м'яса». Українці ж були другою найбільшою етнічною групою в Російській і шостою — в Австро-Угорській імперіях. Це підсилювало важливість українського питання.

До 1914 року між європейськими імперіями діяла неписана джентльменська угода, що жодна з них не використовуватиме національне питання як зброю проти іншої. Перша світова війна не була джентльменською

Перша світова війна активізувала це питання в інший спосіб. До 1914 року між європейськими імперіями діяла неписана джентльменська угода, що жодна з них не використовуватиме національне питання як зброю проти іншої. Перша світова війна не була джентльменською: Російська імперія оголосила, що веде війну за звільнення слов'янських народів від «німецького іга». Конфлікт між Австро-Угорщиною та Російською імперією навколо Галичини називають одною з головних причин війни між ними, другою за важливістю після Балкан. Російському імперському урядові йшлося, зокрема, про знищення тут українського гнізда («мазепинства»), у підтримці якого він звинувачував Відень. Не дивно, що на початку війни саме на Галичину був спрямований головний удар російської армії, а під час російської окупації цього краю українські діячі стали одними з головних мішеней воєнних репресій.

Улітку 1914 року в усіх великих містах населення зустрічало проголошення війни масовими патріотичними маніфестаціями. Виникла ілюзія, що війна буде локальною й короткою і що «до Різдва наша переможна армія вернеться додому». Війна, однак, досить швидко переросла в затяжний конфлікт. При більш-менш рівному співвідношенні сил великі битви з масовими втратами не приводили до радикального просування фронту в якийсь бік. Як іронізували британські офіцери навесні 1917 року, якщо Західний фронт і далі рухатиметься такими темпами, то їхня армія дійде до Рейну за 180 років!

Ситуація на Східному фронті була іншою. Значна розтягнутість дозволяла великі й глибокі прориви. Передусім це спостерігалось на українських землях: на початку війни російські війська окупували Галичину, навесні-влітку 1915 року австро-угорські частини відтіснили їх аж до Волині, а влітку 1916 року російська армія пішла у Брусиловський прорив. Та найбільші зміни на фронті сталися в останні місяці війни. Взимку 1917-го — ранньою весною 1918-го німецькі та австрійські війська, користаючи з розпаду російської імперської армії внаслідок революції, перейшли в наступ і зайняли майже всі західні окраїни Російської імперії включно з Україною.

Українське питання займало важливе місце в німецьких та австрійських

планах. Як писав перед війною німецький публіцист Поль Рорбах, той, хто має ключі від Києва, контролює Росію. На початку війни австрійський уряд дав дозвіл на створення із числа галицьких українців національної військової частини — Українських січових стрільців. Наприкінці війни з українських військовополонених у німецьких таборах були створені дві дивізії — Сірожупанна та Синьожупанна — які мали воювати проти російських військ. Ці дивізії були результатом заходів Союзу визволення України — організації українських емігрантів із Російської імперії, котра діяла за підтримки Берліна та Відня. Габсбурги передбачали, що їхня імперія може не втриматися і рано чи пізно розпадеться на національні держави. Вони завбачливо готували чоловічих представників свого роду на роль монархів у таких державах. Королем України мав стати Вільгельм Габсбург, знаний під іменем Василя Вишиваного.

Подібні плани існували й щодо інших народів. В австро-угорській армії поруч з українськими діяли польські, хорватські та інші національні формації, у російській імперії з полонених чехів і словаків був створений чехословацький корпус. Треба чітко сказати, однак, що українське питання не було в центрі планів жодної зі сторін. Що стосується німецьких еліт, то, по-перше, там існувало досить сильне проросійське крило, яке бажало перемоги над Російською імперією, але не її знищення; по-друге, вони мали великі сумніви щодо реального потенціалу українського питання — зокрема готовності українців до державної самостійності. Таких сумнівів не було щодо польського руху. У 1916 році і Антанта, і Центральні держави проголосили, що після завершення війни відновлять незалежну Польщу.

Україна в роки Першої світової війни

Антанта зацікавилася українським рухом аж восени 1917 року, коли після революції центр Росії поринув в анархію, а Україна видавалася єдиною територією порядку й стабільності. Це зацікавлення зникло, коли на початку

1918 року український уряд, щоб уникнути загрози більшовицької окупації, пішов на переговори з Німеччиною. За умовами Берестейського миру, Німеччина визнала незалежність України — але лише для того, щоб її окупувати. Це вилилося у злий жарт із українською справою після закінчення війни. Переможниця Антанта вважала український уряд пронімецьким, розмовляла з ним мовою ультиматумів і не допустила його представників до участі у Версальській конференції.

Перша світова війна була одним із найголовніших поворотних пунктів у світовій історії. Вона закінчила те, що почала Французька революція 1789 року: ліквідацію старого режиму

Кажучи, що Перша світова війна активізувала українське питання, треба взяти до уваги не лише окремі факти та фактори, але й загальне тло. Перша світова війна була одним із найголовніших поворотних пунктів у світовій історії. Вона закінчила те, що почала Французька революція 1789 року: ліквідацію старого режиму. Як і Французька революція, вона почалася як війна імперій і монархій, а закінчилася війною націй і республік. Наприкінці війни лідери двох великих держав, голоси яких значною мірою були вирішальними для долі Європи, — американський президент Вудро Вілсон та лідер російських більшовиків Володимир Ленін — проголосили право націй на самовизначення як один із головних принципів побудови повоєнного світу.

Перша світова війна постійно створювала ситуації та явища, які в мирних умовах годі було й уявити. Скажімо, внаслідок пересування фронту в Російській імперії на початку 1917 року нараховувалося шість мільйонів біженців. Така група не існувала до війни, але під час війни стала однією з найбільших груп (для порівняння: весь промисловий пролетаріат імперії налічував три з половиною мільйони). Зокрема, у Києві опинилося багато галицьких українців, яких російська окупаційна влада вивезла після відступу російських військ навесні 1915 року. Коли поляки винайняли окреме приміщення для земляків із Галичини, київські українці домоглися того ж і для своїх. Так виникла українська тюрма — в'язниця, яку утримувала громада на приватні кошти. Як жартували, це була перша офіційна українська інституція в Києві. З іншого боку, перші українськомовні навчальні заклади на землях Російської імперії з'явилися після того, як Українські січові стрільці на окупованій Волині почали закладати українські школи.

Найбільші зміни стосувалися найчисленнішої групи — селянства. Перша світова війна стала наймасовішим вторгненням модерності в традиційний селянський світ. Селяни становили більшість серед солдатів по обидва боки фронту. До війни українські селяни могли вибирати, йти працювати на сусідню фабрику або шахту чи ні. Перша світова війна позбавила їх усякого вибору. Усіх селян призовного віку мобілізували. А армію за характером впливу можна було порівняти з фабрикою чи заводом. Селяни мали освоювати військову техніку, яка за означенням була наймодернішою. Армія вчила їх таких принципів модерного

світу, як дисципліна та організація. В окопах селяни ставали об'єктом пропагандистів, а під кінець війни — революційних агітаторів. Це робило їх чутливими до модерних ідеологій — перш за все соціалізму й націоналізму. Війна також відкривала соціальні ліфти. Групою, яка пропорційно зазнавала найбільших втрат на фронті, були польові офіцери. Офіцерський корпус вимагав постійного поповнення. Тому найкмітливіші із селян могли дослужитися до молодшого офіцерського звання.

Перша світова війна стала наймасовішим вторгненням модерності в традиційний селянський світ

Окремо варто сказати про зміни в ментальній географії. Мобілізовані селяни дуже слабо уявляли, за що будуть воювати. Коли в російській армії російських селян вчили готовності віддати життя за «веру, царя и отечество», селяни не мали проблем із «вірою» і «царем», однак не були готові воювати «за отечество». «Ми з Вятки, Тули або Пермі, — казали вони, — а німець так далеко не заїде». Селянська батьківщина була «малою» — місцевістю, де вони народилися й жили перед війною. Війна змінила масштаби їхніх уявлень. У складі армій вони пересувалися великими територіями і, як Колумб, відкривали для себе новий світ. Під час російської окупації Галичини українські солдати зі здивуванням дізнавалися, що більшість місцевого населення розмовляє майже тією ж мовою, що й вони. Горілка і «Кобзар» Шевченка були товарами, які користувалися найбільшим попитом серед українських солдатів російської армії під час окупації Галичини. Український письменник Микола Куліш згадував, що саме тодішнє його перебування в Галичині зробило з нього українця.

Війна соціалізувала, націоналізувала і модернізувала селян. Ті з них, що пережили війну, поверталися додому іншими людьми. Як писав 1924 року в листі до московської «Правди» сільський комуніст із Житомирщини, «у кожному селі нашого району є тепер політично розвинене й активне верхівля з “тертих” селян, що за роки війни й революції побували в різних державах, багато чули, читали й читають газети, роблять зауваження і нас садять у калашу».

Війна соціалізувала, націоналізувала і модернізувала селян

Війни та революції — великі прискорювачі часу. Процеси, які за нормальних умов забирають десятиліття, у воєнно-революційні часи скорочуються до кількох років чи й місяців. Це ж можна сказати й про українське націєтворення: із 1914 року воно просувається набагато швидшими темпами, аніж до війни. Особливо перетворення «селян на націю». Їхню стару, малу й приватну батьківщину витісняла нова, велика та ідеологічна. Під кінець війни, коли патріотичний запал погас, коменти цієї нової батьківщини все менше збігалися з імперією, за яку вони воювали.

Це не означало, втім, що їхня батьківщина і батьківщина національних еліт —

конче одна і та ж. Ніхто не скасовував класи, і попри національні відмінності класові різниці давалися взнаки. Навіть серед Українських січових стрільців, найбоездатнішої та національно свідомої військової частини, спостерігалось зверхне ставлення офіцерів до солдатів, і солдати відповідали їм взаємністю.

Опис цих процесів був би фатально неповним, якби не згадати про ще одну обставину: декілька років досвіду в кривавій і безсенсовній бійні, тяжкі умови життя в окопах, часто в холоді й голоді, підривали звичні моральні підвалини та норми поведінки серед солдатів, а зброя в руках давала їм відчуття сили й можливість уникнути відповідальності навіть за найганебніші злочини. «Людина з рушницею», або «фронтовик» — переважно колишній селянин у солдатській шинелі, — приносила із собою в повсякденне життя досвід воєнного насильства.

Проте в Україні не лише Перша світова війна, але й революція 1917 року та все, що відбувалося після неї, відповідали за бруталізацію суспільних стосунків.

УКРАЇНЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Російська революція почалася в березні (лютому за старим стилем) 1917 року в Петрограді з масових вуличних бунтів, які привели до відречення російського царя від трону. Після дев'яти місяців спроб побудувати в Росії ліберальну демократію і кризи державних інститутів у листопаді (жовтні за старим стилем) владу захопили більшовики на чолі з Володимиром Леніним. Цей державний переворот радянська пропаганда назвала потім «Великою Жовтневою революцією». І більшовицька революція дійсно стала великою. Вона відкрила нову сторінку у світовій історії XX століття — народження, розростання та смерть світової супердержави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. «Коротке XX століття» (1914–1989/1991) значною мірою було «радянським століттям».

Російська революція 1917 року стала переломною подією в історії революцій. Історичною батьківщиною революцій, як і багатьох інших явищ модерності, була Західна Європа. До 1917 року всі вони переважно Європейським континентом і обмежувалися. Винятком були революції, які виникли внаслідок глобальної експансії Заходу: американська (1776–1787), у Південній Америці (1810–1820-ті) та в Японії — Мейджі (1868–1869). Російська революція 1917-го стала першою глобальною. З Росії комунізм поширився на весь світ включно з країнами Азії та Африки.

Першим передбачив глобальний характер майбутньої революції Карл Маркс. Разом із Фрідріхом Енгельсом він писав про це ще в «Маніфесті комуністичної партії» (1848). Капіталісти в гонитві за новими ринками та прибутками поширюють капіталізм по всьому світу, твердив він, а водночас готують собі власного могильника — світовий пролетаріат. Отже, майбутня пролетарська революція за означенням буде світовою. Головну надію зрілий Маркс і його послідовники покладали на Німеччину. Там були велика промисловість, численний робітничий клас та масова соціал-демократична партія. Тому світова революція мала початися з повстання німецького пролетаріату.

Утім, наприкінці свого життя Маркс вважав, що світова революція може початися і у відсталій аграрній Росії, оскільки соціальні й політичні конфлікти

там досягають особливої гостроти. Цю тезу перед Першою світовою війною розвинув Ленін. Він твердив, що Росія — найслабша ланка в ланцюгу імперіалізму, який, за його словами, був найвищою та останньою стадією капіталізму.

Але Росія, на думку Маркса та Леніна, може тільки запалити революційну іскру. Справжнє ж полум'я революції розгориться в Німеччині та решті Західної Європи, а вже звідти пошириться на весь світ. Революція 1917 року ніби підтвердила пророцтва Маркса та Леніна. Вона почалася в Росії. Услід за нею, у листопаді 1918 року, спалахнула в Німеччині, а впродовж наступних п'яти років (1918–1922) — в Угорщині, Фінляндії, Італії, Словаччині, Болгарії, Естонії та інших країнах. У цій конфігурації українські землі мали стати мостом, яким російська революція добереться до Західної Європи й переможе в усьому світі. Сталін у 1918 році писав, що в Україні зав'язується головний вузол сучасності. Однак на українських землях розгорнулася своя власна революція. Її революційне полум'я хоча й випалило місцеві землі дотла, але не дозволило революціям у Росії та на Заході з'єднатися між собою.

Українська революція — як опера Верді «Трубадур»: її винятково заплутаний сюжет неможливо розповісти, не збившись або не пропустивши важливі епізоди. Тому оповіді про українську революцію неминуче вибіркові. Історики вибирають моменти, які найкраще пасують до їхніх схем. Наприклад, радянські історики писали про українські події лише як про частину Жовтневої революції. Такої точки зору дотримуються чимало російських та західних істориків. Української революції, вважають вони, не існувало. І доля революції вирішувалася в центрі, у смертельній боротьбі між російськими червоними (більшовиками) і білими (їхніми ворогами). Україна була лише однією з периферійних територій цього конфлікту, тому революційні події на українських землях не мають власного значення. Іншими словами, революція була *на* Україні, але не *в* Україні.

Українська революція — як опера Верді «Трубадур»: її винятково заплутаний сюжет неможливо розповісти, не збившись або не пропустивши важливі епізоди. Тому оповіді про українську революцію неминуче вибіркові. Історики вибирають моменти, які найкраще пасують до їхніх схем

Протилежну думку висловлює більшість українських істориків. Вони твердять, що Українська революція існувала. Але під нею розуміють тільки українську *національну* революцію — або, як її інакше називають, національно-визвольні змагання. Відповідно історію Української революції вони подають мало не як історію постання, короткого існування та поразки чотирьох українських національних режимів — Української Народної Республіки періоду Центральної Ради (березень 1917-го — березень 1918-го), Української Держави гетьмана Скоропадського (квітень–грудень 1918-го), Української Народної Республіки періоду Директорії (грудень 1918-го — грудень 1919-го), та Західно-Української

Народної Республіки (листопад 1918-го — липень 1919-го) і спільного польсько-українського походу на Радянську Україну (квітень–липень 1920 року).

Українська революція була, однак, набагато ширшим явищем, аніж лише більшовицька чи національна революції. Окрім цих двох (і *на*, і *в* Україні), вона включала ще й третю, селянську революцію. Це відповідало її характеру революції на пограниччі, де перепліталось одразу декілька конфліктів. Власне, це густе переплетіння конфліктів становило головну особливість Української революції, надавало їй ідентичності, логіки та динаміки. А оскільки Україна була не простим, а стратегічно важливим пограниччям, перебіг Української революції впливав на центри влади в Центральній та Східній Європі: у Берліні, Варшаві й Відні, а передусім — у Москві, новій (із 1918 року) російській столиці.

*Оскільки Україна була не простим,
а стратегічно важливим пограниччям, перебіг
Української революції впливав на центри влади
в Центральній та Східній Європі: у Берліні,
Варшаві й Відні, а передусім — у Москві, новій (із
1918 року) російській столиці*

Проте надавала українській революції особливого смаку і була, так би мовити, її сіллю таки *національна революція*. Головним питанням кожної революції є зміна влади. Але в російському та українському випадках це питання стояло по-різному. Для російської революції головною була зміна влади в уже існуючій державі. А для української національної революції — побудова держави, якої ще не існувало. Українська революція мала ще й інший географічний вимір. На відміну від російської, вона охоплювала землі не лише Російської, але й Австро-Угорської імперій — територію Західно-Української Народної Республіки. І нарешті, українська національна революція мала ще й інший хронологічний вимір. Як і у випадку чехів, словаків, литовців, поляків тощо, українські національно-визвольні змагання почалися не в 1917-му, а в 1914 році — зі створення в перші місяці війни національних комітетів та військових формувань, що прагнули скористатися з воєнної кон'юнктури для просування національного самовизначення українців.

На перших порах українські діячі діяли не дуже революційно, а точніше, зовсім не революційно. На початку війни виступили із заявами лояльності до своїх держав: наддніпрянці — до Російської, галичани — до Австро-Угорської імперії. Кожна з двох сторін вірила, що поразка ворожої імперії приведе до об'єднання українських територій у рамках її імперії й таким чином посилить вагу українського питання. За невеликими винятками, вони не ставили питання про утворення на українських землях самостійної національної держави. З одного боку, це було виявом прагматизму. Український рух у Російській імперії був слабо організованим, а тому його лідери не могли замахуватися на те, що їм не під силу. З іншого боку, вони продовжували лінію центральної ідеї в українській політичній думці XIX століття, яка вела початок від Кирило-Мефодіївського братства: перетворення імперій на федерацію різних народів, у якій українці користувалися б політичною та культурною автономією. Тим вони

відрізнялися від польського та фінського національних рухів, лідери яких прагнули до повної національної незалежності. Український рух належав до іншої ліги. Він був ближчим до білоруського, вірменського, грузинського та інших, які теж плекали федеративні плани. У цій лізі український рух був виразним лідером. Його успіхи та невдачі визначали, до якої міри в колишній Російській імперії може бути розв'язане національне питання.

До проби сил дійшло в перші же тижні російської революції 1917 року. Після відречення царя від трону владу перейняв Тимчасовий уряд зі своїми комісарами. Він діяв за підтримки різних рад — робітничих і солдатських депутатів, національних, професійних тощо. У Петербурзі та в центрі Росії влада досить швидко перетворилася на двовладдя: рада робітничих і солдатських депутатів почала діяти як протипава Тимчасовому уряду. На українських землях додатково з'явилася ще й третя влада — створена в березні 1917 року в Києві Українська Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським. Як історик, він добре розумів особливість революційної ситуації. Закінчився, твердив він, той час, коли український рух мав випрошувати в центру права, — настав час українцям самим диктувати права і правила.

Центральна Рада проголосила контроль над усією українською етнічною територією. Це не було блефом. З усіх трьох центрів влади в Україні Центральна Рада виявилася найсильнішою. Робітничо-солдатські ради на українських землях були досить слабкими. Вони діяли або у фронтовій смузі, або в промислових Харкові, Катеринославі та Юзівці без зв'язку з такими ж радами в центрі Росії. Тому Центральна Рада могла дозволити собі їх ігнорувати. Сильнішим був Тимчасовий уряд у Петрограді, що складався з російських лібералів і поміркованих соціалістів. Вони були схильні визнати українців за окрему націю, але рішуче противилися перетворенню Росії на федерацію, у якій Україна втішалася би правами широкої політичної та культурної автономії. Міністри Тимчасового уряду були готові визнати владу Центральної Ради лише над «старою Україною». «Нова (стєпова) Україна» в їхньому розумінні була і залишалася Новоросією — хоча більшість там становило українське селянство. Тому аж до більшовицького перевороту стосунки між революційними Києвом і Петроградом крутилися навколо питання, чи може (і наскільки) Україна дозволити собі автономію.

Відповідь на це питання залежала від співвідношення сил. Упродовж весни-літа 1917 року Тимчасовий уряд втрачав силу, Центральна Рада — набирала. Українські лідери говорили про 1917-й як про рік великого чуда. Вони почувалися богами, які творили новий світ із нічого. Гасло федеративної України промовляло до селян. Вони вірили, що місцевий український уряд зможе швидше вирішити земельне питання, аніж уряд у далекому Петрограді. Центральну Раду підтримали також змучені війною українські солдати російської армії. Створення української держави відкривало перед ними дорогу додому, в Україну.

Моментом істини стали вибори в листопаді–грудні 1917 року до Установчих зборів. Ці збори задумувалися як парламент, який мав вирішити долю всієї колишньої Російської імперії. В українських губерніях головним переможцем була Центральна Рада. Дві партії, які творили її кістяк, — соціал-демократи та соціалісти-революціонери — разом здобули близько 70% голосів.

Чим слабшим ставав російський центр, тим радикальнішими робилися українські вимоги. Пізно восени, коли владу в Петрограді взяли більшовики, Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. Але

знову ж таки: не як незалежну (самостійну), а як автономну державу в федеративному союзі з демократичною Росією та іншими народами колишньої імперії.

Більшовики водночас і визнали УНР, і проголосили їй війну. Місцевий більшовизм не мав серйозного опертя в Україні. На виборах до Установчих зборів більшовицька партія в українських губерніях набрала всього десять відсотків. Їх головною територіальною базою були фронт і промислові міста Сходу. Місцеві більшовики у грудні 1917 року спробували перебрати владу в Києві та інших містах, але їхні спроби здебільшого зазнали фіаско. Після київської поразки вони перебралися на російсько-українське пограниччя, до Харкова, і там проголосили Українську радянську республіку. Створивши нібито окремий український уряд у Харкові, більшовики намагалися справляти враження, що їхня війна із Центральною Радою — це не зовнішня агресія, а громадянська класова війна між українськими трударями та «буржуазною» Центральною Радою.

Місцеві більшовики були, однак, надто слабкими, щоб самостійно утвердитися на українських землях. Більшовизм міг бути внесений в Україну тільки ззовні, з Росії, «на кінчику багнета»

Місцеві більшовики були, однак, надто слабкими, щоб самостійно утвердитися на українських землях. Більшовизм міг бути внесений в Україну тільки ззовні, з Росії, «на кінчику багнета». Наприкінці 1917 року російські більшовицькі частини почали воєнний наступ на Україну. Більшовицько-українська війна на межі 1917–1918 років була першою у світі війною між двома соціалістичними державами. У цій війні Центральна Рада виявилася слабшою. Чудо 1917 року на пробу виявилось несправжнім: як солома, швидко загорілося і так само швидко згасло. Підтримка українських селян і солдатів випарувалася, як тільки одні дістали землю, а інші повернулися з фронту додому. І до тих, і до тих промовляли більшовицькі гасла «Геть війну!» та «Землю — селянам».

Позбавлена підтримки «знизу», Центральна Рада почала перемовини з Німеччиною, щоб відгородитися від більшовицької загрози. 22 січня 1918 року український уряд у Києві проголосив самостійну Україну, а на початку лютого підписав сепаратний мир у Бресті з Німеччиною та іншими Центральними державами (більшовицький уряд підписав Берестейський мир на місяць пізніше).

Українські націоналісти згодом звинувачували українських соціалістів, що ті зволікали із проголошенням національної самостійності. Ці звинувачення несправедливі. У тому самому часі й за подібних обставин національну незалежність проголосили литовці (16 лютого 1918 року), естонці (24 лютого 1918 року), білоруси (25 березня 1918 року), грузини (26 травня 1918 року), вірмени та азербайджанці (28 травня 1918 року), а під самий кінець німецької окупації — латвійці (18 листопада 1918 року). Усі вони дотримувалися подібної тактики — проголошення незалежності заради німецької парасольки від російського

більшовизму. Уже порівняння хронології подій показує: серед усіх цих урядів український найпершим зважився на такий радикальний крок, як повний відрив від Росії.

Німецький уряд уклав мир з українським соціалістичним урядом у надії, що дістане доступ до українського хліба. На початку березня 1918 року німецькі та австрійські окупаційні війська вступили в Україну. Німці окупували центральну і північну частину, австрійці — південь і схід. Однак Центральна Рада вже була лише блідим відбитком своєї колишньої слави. Вона не могла виконати зобов'язань, які давала в Бресті, — забезпечити окупаційні війська хлібом. Розчарувавшись у Центральній Раді, німецька окупаційна влада розігнала її та 29 квітня 1918 року організувала державний переворот, унаслідок якого до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський (1873–1945).

Соціалістичний уряд Центральної Ради впав тихо та без серйозного спротиву. Скоропадський, прийшовши до влади, проголосив, що його Батьківщина перестане бути ґрунтом для соціалістичних експериментів. Голова нової Української держави був генералом російської імперської армії. Його порівнюють із «батьком фінської держави» Карлом Маннергаймом, який теж був генералом російської армії. Різниця полягала в тому, що Маннергайм був шведом і не мав фінської крові, тоді як Скоропадський походив із роду українських гетьманів і свідомо нав'язував традиції козацької держави XVIII століття. Його режим можна описати як консервативний український уряд із малоросійською орієнтацією під німецькою окупацією.

Союз Скоропадського з Німеччиною був шлюбом із розрахунку, а не з любові. З німецькою окупацією він мирився як із тимчасовим злом, бо вірив, що в цій великій війні Антанта таки переможе і доля України буде й надалі пов'язана з долею Росії. От тільки це вже буде нова Росія, не самодержавна, демократична, а ліберальна, і в цій новій Росії права України будуть пошановані. 14 листопада 1918 року, через три дні після капітуляції Німеччини і закінчення Першої світової війни, він проголосив федеративний союз України з Росією.

Час правління Скоропадського був найстабільнішим періодом в історії Української революції. Цю стабільність забезпечувала присутність німецького війська. Потяги ходили за розкладом, київські ресторани, кав'ярні та театри були забиті публікою. Значна частина цієї публіки втекла з більшовицької Росії. Ніколи раніше Київ не був таким російським містом, як за Скоропадського. Тут знайшли притулок, як писали очевидці, «весь Петроград» і «вся Москва». Утікачі жили зі згоди німецького командування та режиму Скоропадського, однак не любили ні того, ні того. В їхніх очах це була влада ворога в союзі з колаборантом. Зі свого боку, Скоропадський шукав союзу з російською Добровольчою (Білою) армією, яка формувалася в сусідній з Україною Південній Росії. Його ідеєю було створити спільний антибільшовицький фронт з України, Добровольчої армії, Дону, Кубані та Криму.

Білий рух часто зображають як реакційний монархістський рух. Це неправда. Основу цього руху становили не монархісти, а російські ліберальні демократи — ті самі, що були в ядрі Тимчасового уряду. Романових вони терпіти не могли, бо вважали, що саме ця династія довела країну до краху. Російські ліберали прагнули повернути Росію не до монархії, а до ліберальної республіки весни-літа 1917 року, а себе бачили російською копією західного лібералізму. Їхній лібералізм мав, утім, чітку межу, яку вони не наважувалися переступити, — ідею централізованої («единой и неделимой») Росії. А тому не могли до кінця

вирішити, хто їхній головний ворог: російські більшовики чи українські націоналісти? В очах російських лібералів більшовики виглядали тимчасовою і штучною владою, яку знесе вітер історії. А український рух мав глибше, народне коріння. Так чи інакше, білогвардійці відкинули ідею союзу зі Скоропадським.

Як для російських лівих, так і серед російських правих ідея України як окремої, навіть автономної держави була анафемою. Національні відмінності виявилися сильнішими за ідеологічну близькість

Узаємини Скоропадського з російськими білогвардійцями були дзеркальною копією взаємин між Центральною Радою та більшовиками: як для російських лівих, так і серед російських правих ідея України як окремої, навіть автономної держави була анафемою. Національні відмінності виявилися сильнішими за ідеологічну близькість. Як казали про російських лібералів, їхній лібералізм закінчувався там, де починалося українське питання.

Немає сумнівів, що якби в 1918 році війну виграла не Антанта, а Центральні держави, то Україна сформувалася б як держава. Вона напевно поділяла би слабкості подібних молодих держав із міжвоєнної доби — польської, литовської, румунської та інших. Її би мучили політичні й економічні кризи, її еліта тяжіла би до авторитаризму й пробувала б асимілювати національні меншини. Але вона навряд чи еволюціонувала би в бік тоталітаризму, як більшовицька Росія, а тим більше не застосовувала би щодо свого населення масовий терор. Зрештою, велике питання — скільки би проіснувала влада більшовиків, якби Україна утрималася як незалежна держава.

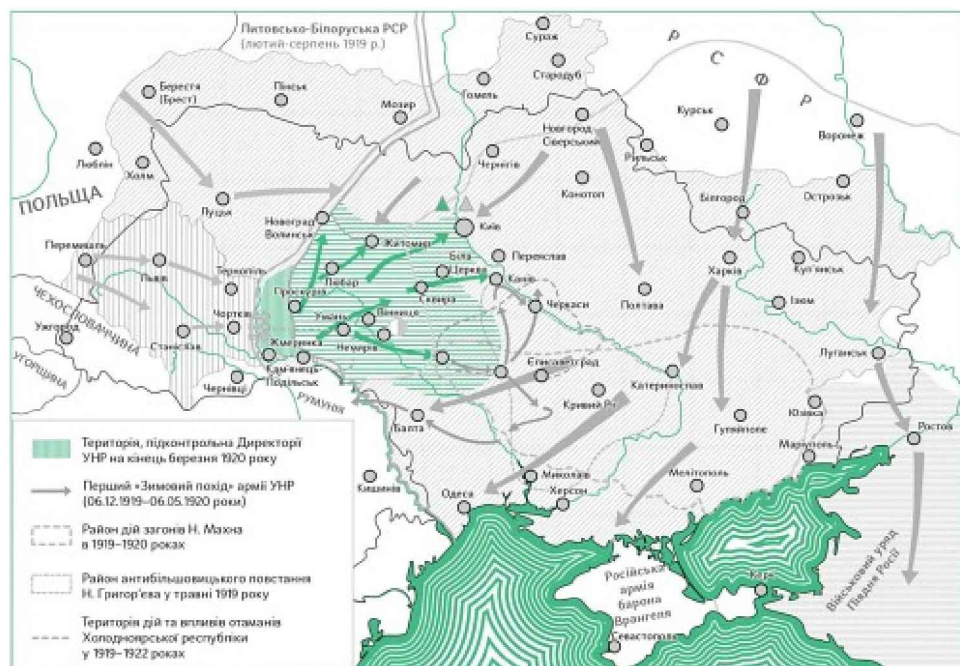
ВІЙНА ВСІХ ПРОТИ ВСІХ

Кінець Першої світової війни в листопаді 1918 року застав українські землі в стані повного хаосу. За десять днів до її закінчення в австрійській частині почалася польсько-українська війна. У ніч на 1 листопада 1918 року українські військові захопили владу у Львові і через декілька днів проголосили Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). У відповідь польські загони за підтримки місцевого польського населення почали воєнні дії. На третьому тижні цієї війни вони повністю перебрали контроль над Львовом. Уряд ЗУНР перебрався спочатку в Тернопіль, а в січні 1919-го — до Станіслава. Водночас він почав переговори з Києвом про об'єднання ЗУНР та УНР в одну соборну державу. Не було, однак, до кінця зрозуміло, із ким вести переговори. 14 листопада, того самого дня, коли Скоропадський підписав закон про федерацію з Росією, на Київ почала наступ нова армія УНР під проводом нового революційного уряду, Директорії. На той час Грушевський уже покинув політичну діяльність та емігрував. Український уряд очолювали Володимир Винниченко, добрий письменник, але наївний політик, та Симон Петлюра, журналіст, який силою

обставин став головнокомандувачем (головним отаманом) армії УНР. 14 грудня Директорія зайняла Київ, а 22 січня 1919 року представники двох українських республік урочисто проголосили Акт Злуки УНР та ЗУНР. Та вже за два тижні Київ знову взяли більшовики.

Уряд і війська УНР відступили в Центральну Україну. Там у липні 1919 року до них приєдналися уряд та армія ЗУНР, котрі програли війну в Галичині й перебрався на колишні підросійські землі. Об'єднання двох армій відкрило друге дихання українській національній революції. 30 серпня 1919 року, на хвилі антибільшовицьких селянських повстань, об'єднані українські сили вступили до Києва. Але їхнє перебування в українській столиці тривало рівно день. Українську владу відтіснила Добровольча армія, яка ввійшла до Києва з другого берега Дніпра. Українці відійшли до Кам'янця-Подільського. Восени 1919 року несподівано рано почалися холоди, й українська армія, стиснута з трьох боків польською, Червоною та Білою арміями, опинилася в «трикутнику смерті», де без амуніції та медикаментів і внаслідок епідемії тифу зазнала величезних втрат.

На початку грудня 1919 року Петлюра, визнавши ситуацію безвихідною, разом із більшістю війська перебрався до Польщі. Своєю чергою уряд ЗУНР переїхав до Відня. Українська Галицька армія перейшла спочатку на бік армії Денікіна, пізніше — до Червоної армії. Але в тому часі так само безславно закінчився наступ Добровольчої армії на більшовиків. До жовтня 1919 року вона пододала дві третини шляху з Півдня до Москви, але мусила відступати після того, як по її тилах пройшлася анархістсько-селянська армія Нестора Махна. Узимку 1919–20 років денікінські війська покинули Харків, Київ і Донбас та укріпилися на Кримському півострові.

—	Сучасний кордон України		Виділі УГА за Збруч 17.07.1919 року		Головні напрямки дій більшовицьких військ в Україні
	УНР на час повстання Гетьманату		Наступ побідуваних українських армій у лютій-березні 1919 року		Українсько-більшовицький фронт на середину лютого 1919 року
	УНР у листопад 1918 року		Територія підконтролює Директорії УНР на 30.06.1919 року		Територія підконтролює Директорії УНР на середину жовтня 1919 року
	Територія підконтролює Директорії УНР у липні 1919 року		Межа просування білоруських військ на середину жовтня 1919 року		Односторонній наступ до Києва українськими та білоруськими військами 30.06.1919 року
	Головні напрямки дій польських військ		Межа просування польських військ на кінець березня 1920 року		Перехід частини УГА на бік білорусьців 06.12.1919 року
			Межа просування польських військ на кінець березня 1920 року		Межа просування білоруськими військами на кінець березня 1920 року

Україна в 1919–1920 роках

Карикатура Георга Гасенка «Світовий мир на Україні» (1919)

Період із кінця 1918-го по кінець 1919-го в українській історії називають «добом Директорії». Ця назва умовна, бо Директорія УНР не мала сильного, а тим більше вирішального впливу на події. В окремі моменти її влада простягалася не далі, як на кілька кілометрів від штабу армії УНР. Ця ситуація породила злосливий віршик:

*У вагоні — Директорія,
під вагоном — територія.*

Такий вірш можна було скласти про будь-який уряд на українських землях колишньої Російської імперії в 1919 році. В Україні державна влада діяла лише у великих містах і вздовж залізниць. Поза ними вирувало море анархії, де влада була безпорадною. Як приклад досить згадати долю французької окупації. Згідно з рішеннями Антанти, після війни контроль над Україною мала перейняти Франція. У грудні 1918 року в Одесі, Миколаєві та Херсоні висадився французький десант. Він мав підготувати прихід французьких окупаційних військ. Французька влада намагалася керувати, підтримуючи Добровольчу армію і ставлячи ультиматуми Директорії. Але в березні 1919 року її скинула в «море» повстанська армія під проводом отамана Никифора Григор'єва.

Це була справжня гобсбівська війна «всіх проти всіх». Протягом одного року, від кінця 1918-го по кінець 1919-го, на українських землях колишньої Російської імперії побувало вісім армій — німецька, австрійська, французький военний десант, армії УНР та ЗУНР, Червона, Біла та армія Махна і щонайменше шістдесят загонів самозваних отаманів. Були повністю дезінтегровані суспільні зв'язки. Україна де-факто розпалася на окремі території — міста, повіти, часто навіть села. Дослідники нараховують сто двадцять таких «республік», кожна з яких мала свою «політику», «армію» і свій «фронт».

В Україні державна влада діяла лише у великих містах і вздовж залізниць. Поза ними вирувало море анархії, де влада була безпорадною

За таких обставин жодна влада на українських землях колишньої Російської імперії не могла втриматися довше, аніж пів року. Часта зміна режимів призвела до повного колапсу держави як інституції, що має монополію на насильство. До насильства вдавалися всі. Кожна сторона була і виконавцем, і жертвою. Але головними жертвами стали євреї. У 1918–21 роках на території колишньої Російської імперії відбулося близько двох тисяч погромів, більшість із яких (75%) — на українських землях. У цих погромах брали участь усі армії без винятку. Як писали сучасники, антисемітизм серед солдатів та офіцерів розвинувся майже до стану тяжкої психічної хвороби. Найменша частка припадала на Червону армію і селянську армію Махна, найбільша (40%) — на армію УНР та загони, які виступали від її імені.

Погроми стали візитівкою, за якою Українську національну революцію часто впізнають у світі. Ті ж, хто обізнаний із нею більше й краще, постають перед певним парадоксом. З одного боку, Українська Народна Республіка була відома ліберальним законодавством щодо національних меншин, насамперед євреїв. Обсяг прав, які УНР надавала євреям, був ширший, аніж у сусідніх Литві, Латвії, Естонії та Білорусі. З другого боку, саме на території УНР, попри її винятково ліберальне законодавство, хвиля антиєврейського насильства була найбільшою.

Існує декілька можливих пояснень цього парадокса. Перше — географічне. Головною базою УНР була Центральна Україна, яка водночас залишалася територією найбільшого скупчення єврейського населення на українських землях. Відповідно інтенсивність контактів і стереотипів серед євреїв та не євреїв тут була найвищою. Цей збіг певною мірою пояснює високу частку армії УНР у загальному антиєврейському насильстві. Характерно, що на Півдні, де частка євреїв була меншою, селянська армія Махна не вдавалася до погромів. Навпаки (у що важко повірити), у ній були загони, які склалися чи не з самих євреїв. Це не означає, однак, що серед махновців не спостерігалось погромницьких настроїв. Якщо в Центральній Україні для армії УНР та інших армій ворогами були євреї, на Півдні для армії Махна такими були німецькі колоністи. Вони стали головними жертвами махновських погромів, і в сім'ях, які вижили, матері ще довго страшили дітей Махном. По-друге, погроми 1919 року були пізньою хвилею насильства, яка здійснюлася ще за Першої світової війни й котилася українськими землями як одним із головних воєнних театрів на Сході Європи. Навесні 1918 року займаючи Україну, німці наївно думали, що суспільна анархія — це просто наслідок більшовицької окупації, а тому з її закінченням анархія припиниться. Але з часом стало зрозуміло, що анархія має глибші причини і що дезінтеграція суспільних зв'язків набрала незворотного характеру. Варто нагадати, що антиєврейські погроми 1919 року не були єдиними. На Півдні України вони йшли рука в руку з погромами німецьких колоній, а по всій Україні — із погромами поміщиків: до кінця 1919 року не залишилося жодного поміщицького господарства.

Усе це дозволяє сприймати цю погромницьку хвилю частиною не лише

національної, але й селянської революції. Зазвичай, говорячи про революційні армії, їх зображують як армії етнічні чи класові: мовляв, Червона армія складалася з російських робітників, армія УНР — з українських селян, а Біла армія — із російських старорежимних офіцерів. Насправді всі ці армії були селянськими. Селяни в них становили більшість, і значною мірою їм було байдуже, за кого воювати. Вони потрапляли туди не з власної волі, а внаслідок мобілізації, як гарматне м'ясо. Відомі випадки, коли одні й ті ж селяни побували по три-чотири рази і в Білій, і в Червоній арміях, і в армії УНР. Показово є кар'єра згаданого вже отамана Григор'єва, одного з найбільших погромників. Упродовж першої половини 1919-го він встиг побувати командиром в армії УНР, Червоній армії, отаманом антибільшовицького повстання, аж поки влітку 1919 року його під час переговорів не застрелив Нестор Махно, нібито за антисемітські погроми. Ці та інші такі приклади підривають міф про погромників як про «національно свідомих українців». Досить сказати, що одною з армій, за якими числилося найменше погромів, була, власне, національно свідома армія ЗУНР.

Армія УНР була перш за все селянською — можливо, найбільш селянською з усіх інших. Звідси випливає ще одне правдоподібне пояснення згаданого вище парадокса. Коли говоримо про український націоналізм, треба взяти до уваги його неоднорідний характер. Умовно кажучи, був ідеологічний націоналізм інтелігенції, з одного боку, та стихійний націоналізм селянства, з другого. Як уже писалося, за роки війни і революції селяни приходили до розуміння, що в них є нова батьківщина. Але їхнє розуміння батьківщини відрізнялося від розуміння освічених класів. Щонайменше в одному моменті ця селянська візія України вирізнялася радикально. Лідери УНР бачили національні меншини повноправними громадянами Української держави, натомість селянський націоналізм був виразно ксенофобним. Націоналізм інтелігенції був радше інклюзивним, націоналізм селянства — радше ексклюзивним. Це пояснює, як ліберальне законодавство інтелігенції співіснувало із селянською ксенофобією та погромами. Зрозуміло, що людям, які не знали цих різниць, особливо жертвам погрому, український націоналізм видавався одним і тим самим. Для науковців, які намагаються пояснити специфіку Української революції, ці різниці в пошуках пояснення можуть мати вирішальне значення.

Насправді Петлюра та інші лідери УНР не провокували погромів. Навпаки: вони створювали спеціальні комісії для виявлення й покарання погромників. Проблема полягала в тому, що командування УНР не мало реального впливу на селянських повстанців. Його влада часто закінчувалася за кілька кілометрів від штабу.

Це не означає, однак, що Петлюра та інші українські лідери були аж такими невинними. У своїх заявах та текстах вони «натякали», що влада більшовиків має єврейський характер. Як виглядає, жодного з ініціаторів погромів, попри суворі вироки, так і не покарали. Чи відсутність покарань виправдовується лише воєнними обставинами, залишається питанням. Утім, не підлягає сумніву факт, що за цими дрібнішими «проступками» проглядається масштабніша вина. Вона полягає не так в антисемітизмі, як у популізмі — вірі, що народ, а особливо «трудящий народ», завжди має слухність. Реальність була іншою. Те, що українські соціалісти називали «народом», у часи кризи ставало самокерованим натовпом. А від натовпу нічого, окрім суду Лінча, не дочекаєшся.

Те, що українські соціалісти називали «народом», у часи кризи ставало самокерованим натовпом. А від натовпу нічого, окрім суду Лінча, не дочекаєшся

Для нормального функціонування держави потрібні юристи, жандарми, тюремники тощо — ті, хто міг би гарантувати мінімум безпеки й стабільності. Українські селяни до цієї ролі не надавалися. Треба було звертатися до тих, хто не був ані селянином, ані українцем, — колишніх російських чиновників та офіцерів, польських поміщиків. А лідери УНР від самого початку революції бачили в цих групах небезпеку для своєї влади. Вони нагадували чарівника, котрий випустив злого духа, з яким не міг собі дати ради.

На цьому фоні радикалізації настроїв та масового насильства білою вороною виглядала Західно-Українська Народна Республіка. Історія ЗУНР настільки своєрідна, що історики стоять перед проблемою, як вписати її в загальну історію Української революції. Найперше, на відміну від уряду УНР, більшість в уряді ЗУНР належала не соціалістам, а ліберальним демократам. По-друге, на відміну від революції на Великій Україні, тут не було масового захоплення селянами поміщицьких земель. Галицькі селяни згоджувалися брати землю лише за умови, що зможуть заплатити за неї, і це буде цілком легально. І по-третє, на відміну від УНР, на території ЗУНР майже не було антиєврейських погромів. Те, що кваліфікувалося як погроми, зазвичай було пограбуванням майна єврейських сімей, а не масовими вбивствами — і уряд ЗУНР де лиш міг пробував одразу покласти край насильству й виплачував компенсацію потерпілим. Справжні погроми в Галичині почалися з приходом польських військ: польські вояки мстили місцевим євреям за те, що ті нібито підтримували українців.

В історії Української революції режими Скоропадського та ЗУНР були єдиними більш-менш успішними прикладами правопорядку. Але уряд Скоропадського підтримував цей правопорядок завдяки присутності німецьких окупаційних військ. Уряд ЗУНР справлявся самостійно, без зовнішньої підтримки. Це нашоветує на думку, що за хвилину насильства, окрім викликаної війною брутальності та загальної нестабільності, стояла ще довга тінь російського самодержавства. На відміну від підданих Австро-Угорської імперії, російські піддані мали набагато менший досвід легального розв'язування суспільних конфліктів. Це, зокрема, показує історія антисемітизму. Антисемітизм був універсальним явищем. Але Російська імперія зробила в його історію особливий внесок через запровадження «смуги осілості» для євреїв та масові погроми. Зрештою, саме слово «погром» має російське походження і ввійшло в сучасні мови в російському звучанні, та й один із найбільш антисемітських творів «Протоколи сіонських мудреців» виник у нетрях російської таємної поліції. Усе це, зрозуміло, жодним чином не виправдовує українських погромників. Не можна, втім, забувати, що вони ще зовсім недавно були підданими Російської імперії та успадкували її політичну культуру.

У кінцевому підсумку в загальній течії української національної революції домінував не консервативний чи ліберально-демократичний, а національно-соціалістичний струм. Його не варто плутати з нацизмом. На відміну

від нього, український національний соціалізм не мав тоталітарного характеру і тяжів до демократії. Доказом є, зокрема, факт, що пізніше покоління українських націоналістів гостро критикувало лідерів УНР за їхню м'якотілість і захоплення інтернаціональними ідеалами соціалізму. Ця критика була критикою з позиції постфактум. Натомість якщо оцінювати події з тогочасної перспективи, поєднання соціалізму та націоналізму стало джерелом і сили української національної революції, і її слабкості. Сили — бо в критичні моменти її лідери спромоглися мобілізувати під свої прапори значну частину населення; слабкості — бо не змогли забезпечити правопорядку, наслідком чого була ескалація насильства.

У міру загострення конфліктів баланс між націоналізмом, соціалізмом і демократією більше не можна було втримати. Одне крило відмовилося від соціалізму. Симон Петлюра у квітні 1920 року уклав союз із очільником новопосталої Польщі Юзефом Пілсудським. Ідеологічно Петлюра та Пілсудський були близькими. Обидва в минулому були соціалістами. Але Пілсудський, за його словами, зійшов із потяга соціалізму на станції «Батьківщина». Петлюра зробив те саме. Але він «зрадив» не лише соціалізм — він «зрадив» ідею соборності українських земель. Ціною його союзу з Пілсудським була відмова УНР від претензій на Галичину та Волинь. Петлюра дотримувався тактики ящірки, яка скидає хвіст у момент небезпеки — з надією, що хвіст потім відросте. Зразу ж після укладення договору польсько-українська армія вирушила в похід на Київ і навіть на короткий час захопила його. Цей експеримент ледь не закінчився смертю молодій польській державі. Червона армія швидко перейшла в наступ і влітку 1920 року мало не взяла Варшаву, аж тут її розбила польська армія у битві, яку потім назвали «чудом над Віслою».

Інше крило лідерів УНР рухалося в напрямку національного більшовизму. З одного боку, цей рух відображав загальну радикалізацію суспільних настроїв в Україні, найперше місцевих селян. З іншого, вони були під враженням від комуністичних революцій, які, як виглядало в 1919 році, перемагали в усій Європі. Найвідомішим серед них був Володимир Винниченко. Та він виїхав з України, не бажаючи брати на себе відповідальність за подальший розвиток подій. Залишилися менш знані лідери. У 1920 році вони влилися в більшовицьку партію й утворили там національне крило (т. зв. боротьбисти).

Поєднання соціалізму та націоналізму стало джерелом і сили української національної революції, і її слабкості. Сили — бо в критичні моменти її лідери спромоглися мобілізувати під свої прапори значну частину населення; слабкості — бо не змогли забезпечити правопорядку, наслідком чого була ескалація насильства

У воєнному протистоянні «всіх проти всіх» в Україні ніхто не мав вирішальної переваги. У травні 1919 року співвідношення між більшовиками, поляками,

армією УНР, білогвардійцями, загонами Григор'єва та армією ЗУНР (Українською Галицькою армією) становило 30:21:14:10:8:17. У цю пропорцію не входила армія Махна, яка в 1919-му, за різними оцінками, дорівнювала розміру Червоної армії в Україні або навіть перевищувала його. За таких обставин перевага могла бути лише ситуаційною. Скажімо, об'єднання армії УНР та ЗУНР (31%) давало перевагу українським національним арміям над більшовиками (30%). Цю перевагу, однак, нівелював факт, що українські армії не мали доступу ані до амуніції (головні воєнні заводи Російської імперії включно з київським «Арсеналом» були під контролем більшовиків), ані до лікарських засобів, конче потрібних для хворих та поранених. Допомога з амуніцією та ліками могла прийти тільки ззовні. Та Антанта не поспішала надавати допомогу українському рухові, вважаючи його, по-перше, германофільським, по-друге, про-більшовицьким.

Антанта ставила на Добровольчу армію Денікіна. Якби хто приймав ставки на перемогу влітку 1919 року, Добровольча армія стала би виразним фаворитом: вона була добре зорганізована і, завдяки Антанті, забезпечена. Але воювала, головним чином, на неросійському пограниччі; російська етнічна територія перебувала під контролем більшовиків. У цьому полягала одна з головних слабкостей Добровольчої армії. Цю слабкість активно використовували більшовики, намагаючись показати Добровольчу армію зняряддям у чужих руках, а себе — захисниками національних інтересів. Білий рух міг перемогти, якби уклав союз із місцевими неросійськими рухами. Британська розвідка намагалася переконати Денікіна в нагальності союзу з Петлюрою. Те саме радив із Сибіру адмірал Олександр Колчак, якого лідери Білого руху та Антанта визнавали Верховним правителем Росії. Денікін навідріз відмовився. Він принципово виключав можливість будь-якого компромісу з українськими сепаратистами.

Більшовики не були такими догматичними. Леніна називали генієм прагматизму. Цей прагматизм виразно проглядається в ставленні до України й українського питання. До війни Ленін був противником федеративних планів. Досвід революції змусив його змінити позицію. Заради збереження влади він був готовий піти на компроміс та укласти федеративні стосунки з окраїнами. Німецька комуністка Роза Люксембург звинувачувала Леніна в «розбещенні» українського націоналізму. У відповідь він вказував на результати виборів до Установчих виборів восени 1917 року: п'ять мільйонів голосів, які набрали тоді українські партії, були, на його думку, доказом того, що з українським рухом треба рахуватися.

Згоду більшовиків піти на компроміс із національними рухами на окраїнах називають одною з головних причин їхньої перемоги. Цей компроміс між двома силами, жодна з яких не могла встановити контроль на периферіях колишньої Російської імперії, набув форми Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Згоду більшовиків піти на компроміс із національними рухами на окраїнах називають одною з головних причин їхньої перемоги. Цей компроміс між двома силами, жодна з яких не могла встановити контроль на периферіях колишньої Російської імперії, набув форми Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Іронія полягала в тому, що хоча Грушевський і Винниченко не були присутні при створенні СРСР, цей Союз створювався саме за їхньою формулою. Стратегічною метою українського руху було перетворення Росії на федеративний союз, у якому Україна матиме широкі національні права як окрема республіка. На свій і то дуже видозмінений спосіб створена більшовиками «Українська Радянська Соціалістична республіка» була втіленням мрій, які український рух плекав від часів Кирило-Мефодіївського братства. Іншими словами, УРСР не було б, якби не було УНР.

Тому це помилка — говорити про повну поразку української революції. За словами Івана Лисяка-Рудницького, «[в]она не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя».

Тому це помилка — говорити про повну поразку Української революції. За словами Івана Лисяка-Рудницького, «[в]она не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя»

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

До кінця 1920 року більшовицькій владі вдалося розгромити в Україні всі інші армії й змусити емігрувати всі інші уряди. Залишалася, однак, сила, яку більшовики не могли ані розгромити, ані вигнати. Цією силою було селянство.

Більшовики на собі відчули норавливий характер українського селянства. У 1917–20 роках вони тричі приходили в Україну і тричі відступали — і щоразу при відступі в їхньому тилу горів вогонь селянських антибільшовицьких повстань. Селяни повставали повсюдно у великих зернових районах: у Сибіру, на Поволжі й Кавказі. Але на українські землі припадала одна з найбільших часток селянських повстань, і тут вони тривали ще довго після 1920 року.

Воювати з селянами тяжко. В їхній тактиці було більше селянської кмітливості («хлопського розуму»), аніж знання військової справи — тому їхні дії було складно передбачити. До переваг селянських партизан варто зарахувати також те, що вони краще знали місцевість, у якій воювали, тому могли з'являтися й зникати однаково несподівано й швидко. Окрім того, вони мали солідну

місцеву базу. Солідарність — одна з головних рис селянської традиційної культури. Селяни могли не любити своїх родичів чи сусідів, але в час біди вважали за обов'язок їм допомагати, з надією, що ті колись віддячать тим самим. Тому більшовикам доводилося воювати не з поодинокими селянськими загонами, а, по суті, з усіма селянами.

Як згадував один із більшовицьких командирів, ззовні українське село «нагадувало мирний вишневий сад, пейзажську благодать, тиша і сон серед білих хаток, дівчата за плетеними тинами, воли біля скрипучих журавлів. Все це було маскарад — не більше. За декораціями творилось щось таке, що слабо нагадувало селянську ідилію. Слизьке тіло бандита — ось що зивалося за кулісами малоросійської опери. Обріз і ручна бомба ховалися під спідницею української красуні».

У 1917–20 роках селяни повставали не лише проти більшовиків, але й проти австрійської та німецької окупаційної влади, загонів Скоропадського, Добровольчої армії та навіть (у випадку армії Махна) уряду УНР. Повстання не були, проте, ані єдиною, ані навіть головною формою їхньої поведінки. Поведінка українських селян під час революції вкладалася в певну схему. Спочатку вони вітали — то насторожено, то з ентузіазмом — кожну нову владу, очікуючи від неї розв'язання земельного питання. Потім, коли ця влада вдавалася до поборів і реквізицій, відчували розчарування та злість. А врешті поверталися до неї спиною або повставали проти неї — щоб згодом вітати нову владу, і цикл повторювався.

У зв'язку з таким коливанням настроїв може здатися, що в діях українських селян не було жодної логіки. Насправді логіка була, і то логіка залізна. Її можна зрозуміти, якщо взяти до уваги, що головним у селянській поведінці було земельне питання. Бог, вірили селяни, створив землю для того, щоб на ній працювати і жити з продуктів цієї праці. Тому насправді земля має належати тим, хто на ній працює, — селянам, а не панам. Революція і відречення царя привели до зникнення останньої перешкоди, яка захищала панів від селян. Настав час остаточного зведення рахунків. Протягом 1917–19 років селяни захопили й розділили між собою майже всю поміщицьку землю. Вони розуміли, утім, що володіють нею незаконно. А значить, потребували влади, котра б узаконила їхній «справедливий» грабіж. Нерішучість Тимчасового уряду в Петербурзі у вирішенні аграрного питання змушувала українських селян покладатися на київський уряд. Вони сподівалися, що український уряд, зібраний зі «своїх» людей, знатиме й розумітиме «свій» народ і захищатиме його потреби. А тому підтримували вимогу перетворення Росії на федеративну республіку, в якій Україна матиме права автономії. Гасло федерації для них було рівноцінним праву володіти землею. Коли на Всеукраїнському селянському з'їзді в Києві (червень 1917-го) російські промовці закінчували промову словами: «Нехай живе російська демократична республіка», селянські делегати додавали з криками та тупотінням: «І федеративна!».

Місцеві євреї, які жили з селянами найближче, зі здивуванням спостерігали, як якийсь «біс» напад на їхніх сусідів. Раніше тихі й ніби сонні, тепер вони пробудилися і говорять про якусь «Україну». Коли селяни самі, без допомоги освічених людей, складали свої петиції, їхня мова на папері звучала, як слова дітей, які щойно навчилися говорити: «Мати-Україна мала територіальну культурну національну автономію, національний сейм з правом меншості». Але

це не означає, що вони діяли, як діти. Просто революційне село і революційне місто говорили двома різними мовами — а у випадку більшовиків та українських селян це були ще й дві різні національні мови.

Після більшовицького перевороту наприкінці 1917 року симпатії селян перейшли на бік більшовицької влади. Більшовики виступали з гаслом «Геть війну, фабрика — робітникам, земля — селянам», а в простішій формі — «Грабуй награвоване!». Тому коли наприкінці 1917–1918 років дійшло до війни між Центральною Радою та російськими більшовиками, селяни байдуже спостерігали за її перебігом. Вони були більше зайняті власними «малими війнами», коли села воювали за спірні межі.

Більшовиків, однак, можна було любити лише на відстані. Як тільки вони встановлювали свою владу, то вдавалися до вилучення селянського зерна та загання селян у «комуни» — колективні, а по суті, державні господарства. Відповіддю були селянські бунти й повстання.

Тому мінлива поведінка селян не означала, що селянство не мало власної політичної програми. Воно мало таку програму, і зводилася вона до наступних пунктів: а) узаконення розподілу поміщицьких земель; б) припинення реквізицій зерна та продовольчих продуктів і повернення до вільного ринку; в) селянське самоуправління; г) ніяких комун; д) повага до релігії, місцевих звичаїв і традицій.

Ці вимоги становили політичну програму дій для селян усієї Російської імперії. В Україні ця програма мала особливості. Якщо до революції ворогами селянина були російський чи польський поміщик та єврейський купець, то тепер, у часи революції, до цього списку додалися комуністи. Більшість серед них були не українцями, а переважно росіянами, євреями, часом латишами. Зрештою, національне походження в уяві більшовиків не мало значення — вони були інтернаціоналістами і вважали себе передусім комуністами. Селяни ж думали інакше. Для них етнічно-релігійний поділ на «своїх» та «чужих» мав фундаментальне значення. Тому гасло селянських виступів «Ми за радянську владу, але без комуністів!» в Україні звучало водночас і соціально, і національно. Із ним сусідували гасла чисто націоналістичні: «Хай живе незалежна Україна!», «Не дамо хліба в Московію!», «Бий жидів і москалів!».

Гасло селянських виступів «Ми за радянську владу, але без комуністів!» в Україні звучало водночас і соціально, і національно. Із ним сусідували гасла чисто націоналістичні: «Хай живе незалежна Україна!», «Не дамо хліба в Московію!», «Бий жидів і москалів!»

Як стверджує Андреа Граціозі, «за можливим винятком тогочасної Мексиканської революції, тут [в Україні] розвинувся перший селянський національно- й соціально-визвольний рух у столітті, яке потім бачило так багато таких рухів. Очевидно, саме тому, що це був перший такий рух, і через його українські особливості, його риси часом не є цілком виразними, але їх можна безпомилково впізнати».

Селянські рухи приречені на поразку без союзників у містах або ж без наміру ці міста завоювати. Бо центр влади — не в селі, а в місті; там вирішується доля країни. Це підтверджує історія армії Махна, одної з найбільших селянських армій у світовій історії. На піку її чисельність сягала ста тисяч. Махно був самоуком-анархістом, а столицею армії стало його рідне село Гуляйполе на Катеринославщині — колишній території низового козацтва. Він не сприймав УНР, воював проти режиму Скоропадського і симпатизував більшовикам. Восени 1919 року його армія врятувала більшовиків у Москві від поразки, пройшовшись по тилу Білої армії Денікіна. За рік, однак, більшовики оголосили йому війну і до кінця літа 1921-го вигнали разом із залишками армії з України.

Доля махновського руху цікава ще й тому, що вона була ілюстрацією до стихійної націоналізації селянської революції. Одною з причин українізації армії Махна міг бути вплив його останньої дружини, вчительки української мови Галини Кузьменко, з якою Махно одружився восени 1919 року. В останніх відозвах Махна виразно проступав національний елемент. Наприклад, одна з відозв, яку написала Галина Кузьменко і підписав Махно, починалася зі слів: «Тяжкі часи настали на рідній Україні». У цій відозві йшлося про «історичного ворога» українців — польських панів. Улітку 1921 року, коли його армія обирала шляхи відступу з України, Махно серйозно розглядав можливість походу свого війська у Східну Галичину, щоб допомогти галицьким українцям боротися з поляками — а потім із тієї територіальної бази розпочати новий наступ проти більшовиків. І вороги, і союзники Махна писали, що його армія нагадувала козаків із Запорозької Січі. Уже пізніше, в еміграції, Махно написав мемуари. Однією з головних тем була розповідь про те, як «російська революція в Україні» стала «українською революцією». Махно вважав «українізацію» анархістського руху за свій обов'язок і шкодував, що не досить добре знає українську мову.

Ця стихійна націоналізація йшла рука в руку з більшовизацією селянства. Проте більшовизм українських селян не дорівнював російському більшовизму. Навпаки: селяни виступали за радянську владу — але без комуністів, особливо коли ці комуністи були росіянами чи євреями. Більшовики не могли ігнорувати такі настрої. Перед війною вони вірили, що майбутнє Європи — за соціалізмом, а націоналізм то пережиток. Позиція більшовиків щодо українського руху зводилася до двох взаємовиключних пунктів: коли вони воювали в Україні й перемагали, то називали цей рух «чепухою», коли ж відступали під тиском повстань, то твердили, що з ним треба рахуватися. Так, зокрема, думав Християн Раковський, румунський болгарин, один із найосвіченіших більшовиків та інтернаціоналіст до самих кісток. Перебуваючи поза Україною, він кпив із українського руху і вважав його ілюзією кількох десятків місцевих інтелігентів. У 1920–1923 роках він став головою більшовицького уряду в Україні. Перебування в Україні змусило його змінити думку. Раковський переконався, що український національний рух — це передусім рух селянства і що більшовики не втримають владу в Україні, якщо не знайдуть спільну мову з українським селянством.

Навесні 1921 року Ленін дійшов висновку, що більшовицька влада опинилася на межі життя й смерті. Щоб зберегти її, доведеться йти на компроміси. У національному питанні компроміс привів до створення СРСР. У царині економічній таким компромісом стала нова економічна політика. Головним пунктом цієї політики була заміна примусових ревізій хліба нормованим податком. Обидва компроміси були пов'язані між собою кінцевим адресатом — пробудженим війною та революцією селянством.

Більшовицька влада почалася як російська і в 1917–18 роках в Україні мала виразно імпортований характер. Однак від 1919 року вона почала одомашнюватися. Причинами були радикалізація суспільних настроїв, з одного боку, та готовність більшовиків йти на компроміси, з другого. Тільки от одомашнення більшовицького режиму в Україні не привело до появи ідентичної копії російського. Тут виник свій власний, *національний* комунізм. У певних моментах він відрізнявся від російського. Головною точкою відмінності була віра українських комуністів у те, що соціалістичний лад в Україні може забезпечити тільки незалежна *українська* радянська республіка. Вони ставили перед Леніним незручне питання: «Чи можна залишатися членом Російської комуністичної партії та відстоювати самостійність України?».

Умовою української незалежності національні комуністи бачили перетворення більшовицької партії в Україні з регіонального відділу всеросійської на незалежну українську комуністичну партію. Вона мала би правити в коаліції з іншими соціалістичними українськими партіями, які відображають інтереси дрібної буржуазії та селянства.

Коли говорять про генезу радянського режиму, головну увагу звертають на політичну боротьбу у великих містах. Доля більшовиків значною мірою вирішувалася в їхніх стосунках із селянами. Ці стосунки на початку 1920-х можна описати як вимушений компроміс двох сил, жодна з яких не могла встановити монополічний контроль над територією. Такий компроміс не міг тривати довго. Обидві сторони воліли дивитися на іншу через приціл рушниці. Рано чи пізно справа мала дійти до вирішального бою.

УКРАЇНІЗАЦІЯ

Історія СРСР була золотою добою політичних анекдотів. Один із найраніших анекдотів записав у 1928 році у своєму щоденнику Сергій Єфремов: «З півночі не горить, із півдня не горить, зі сходу не горить, із заходу не горить. Що це?». — «Пожежа всесвітньої революції».

Після поразки комуністичних повстань у Німеччині та Угорщині в 1919 році більшовики залишилися сам на сам у відсталій аграрній країні. Радянський режим завис у повітрі. У Радянській Україні існували цілі сільські регіони, де не було жодної комуністичної «ячейки». Це викликало параліч влади. На початку 1920-х комуністичний уряд у Харкові, столиці Української РСР, не міг зібрати дані про врожай на селі, бо радянські службовці боялися з'являтися в селах, особливо якщо вони не були українцями. А швидше за все, і не були. Комуністична партія (більшовиків) в Україні не була українською. Більшість у ній становили росіяни (54%). З тих 19% українців, які належали до партії, українську вважали рідною тільки 11%, а насправді розмовляли нею лише 2%. Ця диспропорція була ще більшою в армії (тут росіяни становили 85%) та у «чрезвычайці».

У 1923 році Кремль проголосив політику коренізації партійно-державного апарату в неросійських республіках. В Україні вона набула характеру українізації. Її розмах вражав і продовжує вражати. За п'ять років, із 1923-го по 1928-й, радянський уряд видав книжок українською мовою у два з половиною рази більше, аніж за сто двадцять років (1789–1917) українського

книгодрукування. Україномовна преса на початку 1930-х становила 89% усього накладу газет. Це найвищий показник в історії України (для порівняння: у 2010–15 він коливався на рівні 10–20%). Було задеклароване обов'язкове вживання української мови в державному та партійному діловодстві. На середину 1920-х частка українців уперше досягла більшості в головних стратегічних галузях: державно-партійному апараті, серед населення великих міст і серед робітників.

Немає сумніву, що офіційна українізація була примусовою, а її показники — це показуха. Вистачить навести декілька прикладів. Колишній редактор дореволюційної російської шовіністичної газети «Киевлянин» білогвардієць Василь Шульгін у 1925 році таємно відвідав Київ. Там він не почув жодного українського слова з уст ані київських міщан, ані їхніх дітей, за що проголосив здравицю: «Слава тобі, малоросійське міщанство! Не на словах, а на ділі відстоюєш ти матір міст російських!». Російська мова продовжувала домінувати в столичному Харкові. У Сталіно (колишній Юзівці, а теперішньому Донецьку) усі вивіски були українською, і всі з помилками: українська вивіска без помилки була би нетиповою для цього міста. Більшість чиновників, які пройшли курси української і складали екзамен, її не вживали або швидко забували. Свідченням рівня їхньої українізації ставали такі перли, як: «На сполучаємое утриманіє не маю вимоги і мети ніякої родини». Українізація «згори» породжувала жарти: «Це ви по-українському чи серйозно?».

Що більш важливо: казенна українізація мала чіткі обмеження. Жоден із перших секретарів української компартії не був українцем. Еммануїл Квірінг (1923–1925) був німцем і противником українізації. Його замінив Лазар Каганович (1925–1928), єврей із Київщини, який добре знав українську, а тому був призначений відповідальним за українізацію. З 1928 року першим секретарем був поляк Станіслав Косіор, а з 1938-го — росіянин Микита Хрущов. Це ж стосувалося голів радянських спецслужб (ЧК, або «чрезвычайки»): Станіслав Реденс (1931–1932) був поляком, Ізраїль Леплевський (1937–1938) — євреєм, Олександр Успенський (1938) та Іван Серов (1938–1939) — росіянами, Амляк Кобулов (1938–1939) — вірменином. На роль українця сяк-так міг претендувати Всеволод Балицький (1923–1931 та 1933–1937). Але він записувався до українців лише під час українізації. До і після неї в документах під графою «національність» Балицький писав «росіянин».

Дослідження показують, що, попри політику офіційної коренізації, частка росіян у національному складі населення СРСР за міжвоєнний період зросла, а не впала. Цей парадокс порівняно легко пояснити, якщо взяти до уваги, що коренізація в руках Кремля була не самоціллю, а інструментом. Кінцевою метою була перемога комунізму. Ось як співалося в революційній пісні тих часів (авторами якої, до речі, були молоді комуністи з Київських залізничних майстерень): *«Наш паровоз, вперед лети! // В коммуне остановка // Другого нет у нас пути // В руках у нас винтовка»*. На цьому шляху станція «нація» мала бути проміжною, а не кінцевою зупинкою.

Комуністи розраховували на те, що більшість малограмотного населення могла би краще зрозуміти меседж комунізму, якби він звучав зрозумілою, тобто національною мовою. Ця ідея не була новою. Лідери Гаскалі (єврейського просвітництва) застосовували подібну тактику — формували світську літературу спочатку на «жаргоні» (на їдиші), щоб за його посередництвом донести простим євреям великі ідеї сучасності. Так само батько Леніна Ілля Ульянов, видатний російський педагог, докладав спеціальних зусиль, щоб створювати національні

початкові школи для чувашів та інших народів Поволжя. Іншими словами, щоб стати модерним, треба було спершу стати національним.

Щоб стати модерним, треба було спершу стати національним

Марксизм був теорією радикальної модернізації світу. Але він довго не мав власної теорії націоналізму, не бачивши в цьому потреби. Як писали Маркс та Енгельс у «Маніфесті комуністичної партії» (1848), «у пролетаріату немає (національної) батьківщини». Позицію щодо національного питання Ленін і Сталін почали формувати щойно в 1912 році, у переддень Першої світової війни, коли стало очевидним, що національне питання не вдасться зігнувати. Але позиція Леніна і Сталіна була позначена т. зв. марксистською діалектикою, простими словами — поєднанням непоєднуваного: російські більшовики виступали за *право* націй на самовизначення, але не підтримували *самого* самовизначення. Багато з них вірили, що з наближенням до комунізму нації відімруть разом з усією своєю «національною бутафорією», а їхнє місце посяде нова історична спільність — радянський народ. Якщо феодалізм розмовляв французькою, капіталізм — англійською, то комунізм мав заговорити російською. Тому хоча коренізація й охопила всі етнічні групи, вона не стосувалася найбільшої національності — самих росіян. Комунізм і так був російським *by default*.

Найдальше коренізація зайшла, власне, в Українській РСР. На це було кілька причин. Насамперед — геополітична вага українського питання. Перша світова війна поставила його, але не розв'язала, і більшовики мали намір цим фактом скористатися максимально. V Конгрес Комінтерну (1924) назвав українське питання найважливішим невіршеним національним питанням у Європі. В очах більшовиків українське питання виглядало тараном, за допомогою якого вони хотіли розбити браму капіталістичної фортеці на Заході, окрім народів СРСР, у більшовицької національної політики був ще один адресат — народи Азії та Африки. Їхня антиколоніальна боротьба мала стати союзником комуністичної революції. Кремлю важливо було показати, що тільки за комунізму можна справедливо розв'язати національне питання, і українське питання дуже надавалося для ілюстрації цієї тези. Українці були найбільшою неросійською національністю в СРСР. Тому українізація мала слугувати комуністичною вітриною для зовнішнього світу.

Окрім ролей «тарану» та «вітрини», була ще одна причина, чому коренізація в Радянській Україні зайшла найдалі, — тень української революції. Насправді треба говорити не про одну, а про дві українізації: одну проводили «згори» більшовики; друга, ініційована «знизу», була продовженням національно-революційної стихії. Логіку першої передав головнокомандувач Червоної армії в Україні Михайло Фрунзе. У міру того, як армію поповнюватимуть вихідці з українського села, вважав він, буде посилюватися загроза петлюрівщини. Щоб справитися з нею, радянська влада має вирвати в петлюрівщини її головну зброю — українську мову — й оволодіти нею сама. Логіку другої українізації, «українізації знизу», визначив Михайло Грушевський. У 1924 році він повернувся з еміграції в Україну. І був переконаний, що саме тут, у момент, коли українські селяни масово переходять у міста й ось-ось стануть більшістю серед робітників

і міщан, вирішується майбутнє української нації — тому українська національна інтелігенція має брати участь у цьому процесі.

Насправді треба говорити не про одну, а про дві українізації: одну проводили «згори» більшовики; друга, ініційована «знизу», була продовженням національно-революційної стихії

Українізація заходила найдалі в інституціях, які вели початки з революційних часів — в Українській Автокефальній Православній Церкві та Всеукраїнській академії наук. Чимало із чільних діячів українізації мали антикомуністичне минуле. Скажімо, режисер Олександр Довженко та поет Володимир Сосюра в 1918–19 роках воювали в армії УНР проти більшовиків, поки не перейшли на їхній бік. У самій комуністичній партії одним із головних ферментів українізації були представники найрадикальнішого крила двох головних соціалістичних партій колишньої Центральної Ради — Української соціально-демократичної та Соціально-революційної партії. Вони ніколи не виїжджали з України і з радикалізацією Української революції стали національними комуністами.

Навіть українські патріоти-некомуністи з подивом зауважували, що українські комуністи набралися національного духу й стали «самостійниками». У 1926 році нарком освіти та колишній боротьбист Олександр Шумський надіслав листа Сталіну. В умовах українського відродження, писав він, головні посади в Радянській Україні мають займати українці. Шумський вимагав замінити Кагановича українцем Власом Чубарем, а на посаду голови уряду пропонував боротьбиста Григорія Гринька. Ще одним інцидентом стала поява в 1928 році в центральному журналі «Більшовик України» статті молодого економіста Михайла Волобуєва про те, що сучасна Україна у складі СРСР має всі ознаки колонії.

Найбільший розголос, однак, набрала справа молодого й харизматичного письменника-комуніста Миколи Хвильового. Коли Шпенглер говорив про занепад Європи, Хвильовий вірив у її революційне відродження. Поштовх до відродження, на його думку, прийде з комуністичного Сходу, зокрема з України. Заради цього молода революційна українська культура має перестати бути провінційною копією російської і відповідати високим європейським стандартам. У літературній дискусії 1920-х років Хвильовий висунув гасло: «Геть від Москви! Дайош Європу!».

Кремль засудив «шумськізм», «волобуївщину» і «хвильовізм». Та це не переламало тенденції. Характерним є приклад Миколи Скрипника — одного з небагатьох українців, який був у більшовицькій партії ще перед 1917 роком. Скрипник відіграв одну з провідних ролей у розгромі національно-комуністичної опозиції. Але, ставши на місце Шумського, він повів курс на українізацію ще далі й ще глибше — маючи в планах українізувати Кубань, яка входила до складу Російської республіки.

Конфлікт між Кремлем та українськими комуністами показував, що компроміс початку 1920-х сильно захитався. Дрова в багаття підкладав факт,

що в 1926 році з'явилася примара війни СРСР із Англією. У травні 1926 року в сусідній Польщі внаслідок державного перевороту повернувся до влади Юзеф Пілсудський. Це будило в Сталіна побоювання про можливе відновлення союзу Пілсудського й Петлюри. Рівно через два тижні після цього перевороту Петлюру в Парижі застрелив єврей-анархіст Самуїл Шварцбард, нібито в помсту за єврейські погроми 1919 року в Україні. Була сильна підозра, що за вбивством стояли більшовицькі спецслужби. Переконливих доказів знайдено не було, але так чи інакше вбивство виявилось надзвичайно вигідним для Кремля.

Радянська Україна випадала з-під контролю Кремля. Революційний потяг, який збудували більшовики, перестав відзиватися на команди машиніста й рушив власною дорогою. Українці ставали нацією із власною політичною елітою та повноцінною, високою, а не «селянською» культурою.

Радянська Україна випадала з-під контролю Кремля. Революційний потяг, який збудували більшовики, перестав відзиватися на команди машиніста й рушив власною дорогою. Українці ставали нацією із власною політичною елітою та повноцінною, високою, а не «селянською» культурою. Молоде покоління українських митців експериментувало з модерністськими течіями — кубізмом, конструктивізмом і футуризмом. Особливо важливою була українізація у двох наймасовіших видах мистецтва — театрі (експериментальний театр Леся Курбаса) та кіно (тут передусім треба згадати фільми Олександра Довженка). Трансформації також зазнала українська мова — центральний символ української ідентичності. У 1926 році в Харкові за участю українських філологів з обох боків кордону був кодифікований український правопис. У Харківській публічній бібліотеці можна було прослухати українською мовою лекцію про теорію відносності Айнштейна — мовою, яку ще п'ять-десять років тому вважали «селянською». Пересічний журналіст спокійно використовував у статтях слова, з якими не могли собі дати ради українські патріоти XIX століття.

Серед молодих українців витворився цілковито новий етос модерного українства. Їм були чужі вишиванки як символи традиційної України. На їхню думку, ці символи час віддати до музеїв. Їхня Україна була Україною індустріальною, яку репрезентували україномовні медики, математики, фізики, металурги, що поступово завоюють великі міста й нададуть усій країні — за словами одного з них, Григорія Костюка, — «модерноукраїнського стилю й характеру».

Виникало передчуття, що українцям більше не буде потрібна російська культура як посередник входження в модерний світ. Цим, звісно, не закінчилося б. Культурна емансипація рано чи пізно привела б до політичного сепаратизму. Цього боялися не лише більшовики, але й російські емігранти. Вони ненавиділи більшовиків, проте вважали головною заслугою більшовицької влади

відродження Російської імперії. Комунізм мине, думали вони, а імперія залишиться.

Із середини СРСР ситуація виглядала подібно. Радянський академік, українець за походженням і малорос за переконанням Володимир Вернадський 1929 року писав у листі своєму синові, майбутньому російському історикові на еміграції: «Найбільше я боюся розвалу російської держави, знову зв'язати розірвані частини зазвичай ніколи не вдається, Україна і Грузія — найнебезпечніші частини».

Ситуація в Україні могла розвиватися неконтрольовано, поки в самому Кремлі після смерті Леніна (1924) велася боротьба за владу. У 1929 році остаточну перемогу в цій боротьбі здобув Сталін. Консолідувавши владу у своїх руках, він проголосив різку зміну курсу. Період відступу — заявив Сталін — закінчився, пора переходити в наступ. Новий курс означав згортання НЕПу і коренізації. І тут українське питання знову відіграло роль лакмусового папірця: сигналом для скасування політики коренізації в масштабах усього СРСР стало скасування українізації на Кубані в 1932 році.

Справа таки доходила до вирішального бою.

ГОЛОДОМОР

Більшовики вигравали на багатьох фронтах. Але не могли собі дати ради зі щоденним побутом. Улітку 1930 року до Харкова, столиці Радянської України, приїхав на гастролі австрійський віртуоз-піаніст Карл Вітгентштайн, брат відомого філософа Людвіга Вітгентштайна. На сніданок в готелі він не міг дістати ані молока з кавою (бо не було молока), ані чаю з лимоном (бо не було лимонів), ані простої яєчні (бо не було ані яєць, ані масла). Був тільки старий черствий сир. Сусід Вітгентштайна по столу, радянський чиновник у відрядженні, зізнався, що вже забув смак масла. І то, дивувався Вітгентштайн, в Україні, найбільшій аграрній країні Європи!

Історія з Вітгентштайном сталася кілька місяців по тому, як Україною прокотилася хвиля селянських повстань у відповідь на спроби більшовиків загнати селян у колгоспи. Своєю чергою, одною (хоча й не головною) з причин колективізації була відмова селян постачати на ринок хліб та інші продукти. І не тому, що селянам самим цих продуктів не вистачало. Навпаки: українське село ніколи не жило так добре, як у 1920-х.

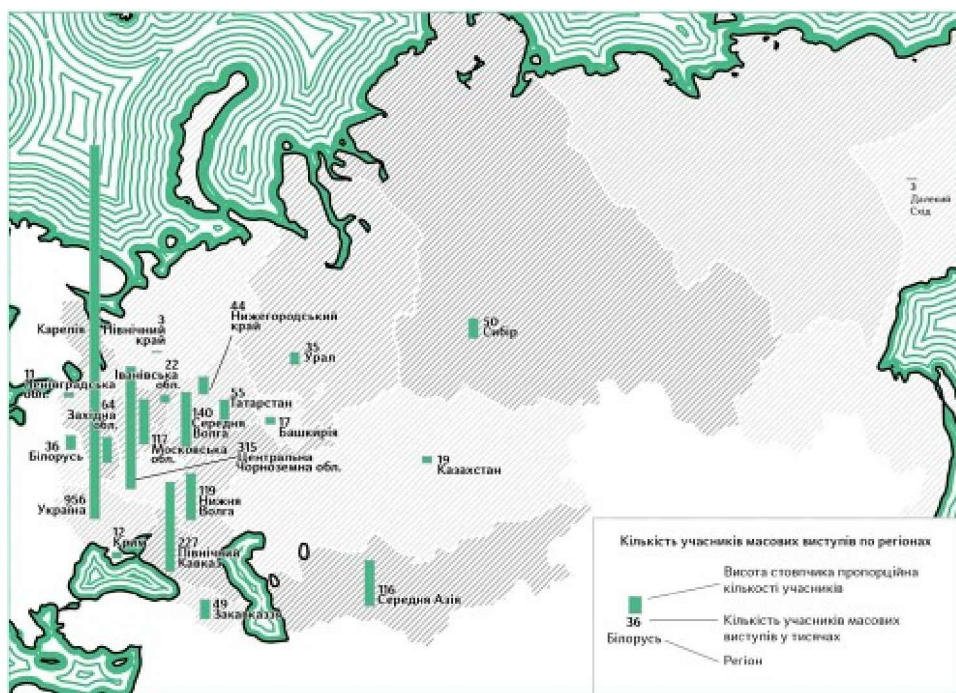
*Українське село ніколи не жило так добре,
як у 1920-х.*

Це були найкращі роки в історії українського села. Стала реальністю стара селянська утопія — жити з праці власних рук при мінімальному втручанні влади. Після революції селяни нарешті вгамували свій «земельний голод». Унаслідок розгрому поміщицьких господарств у 1917–1919 роках площа селянської землі в Україні зросла на 67,3%. Ця утопія була селянською ще й у тому сенсі, що була задивлена в минуле. Революція та повоєнна розруха відкинули українське село

на кілька десятиліть назад, до традиційного селянського світу. Сільські господарства знову будувалися на праці великих сімей із залученням дітей та орієнтувалися не на ринок, а на задоволення потреб родини.

Продавати продукти своєї праці на ринку не мало сенсу через т. зв. «ножиці цін»: промислові товари коштували надто дорого, а продукти — надто дешево. Селяни глузували: «Купив хомут — коняка не повезе», «Оце (робітничо-селянська) змичка: руб — пшеничка, двісті — бричка». Щоб модернізувати господарство, потрібні були кредити на закупівлю техніки і міндобрив. Одним із виходів було створення кооперативів — об'єднання кількох господарств, які разом купували техніку, обробляли землю та продавали продукти на ринку. Але це було часткове розв'язання. Масштабне потребувало державної допомоги.

Існували два виходи із цієї ситуації: ринковий і насильницький, коли держава силою вилучала би в селян продовольство. Перший домінував у 1920-х і називався новою економічною політикою. Поки більшовицька влада в Україні була слабка, вона не наважувалася відкрито воювати з селянством. Але в 1929 році Сталін послав НЕП «до біса». Коли стало очевидним, що світова комуністична революція провалилася, він узяв курс на «побудову соціалізму в одній окремо взятій країні». Це був курс на форсовану модернізацію «згори» — перетворення СРСР за дуже короткий час із аграрної на промислову країну.

Масові антирадянські виступи в СРСР у 1930 році

Джерело: Інтернет Архів Epoch Голодомору/Holodomor Epoch Internet Archive, www.holodomorepoch-ia.com

Сталінський план включав три пункти: індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію. Хоча центральним пунктом була індустріалізація, проте розвиватися вона мала завдяки колективізації. Сталін був переконаний,

що модернізація на Заході відбулася коштом експлуатації колоній. СРСР не мав зовнішніх колоній, але мав одну, зате дуже велику, внутрішню: селянство. У середині 1920-х противник НЕПу Євген Преображенський пропонував пройти через фазу «первісного соціалістичного нагромадження». Той, хто читав Маркса, добре розумів, про що йдеться: у двадцять третьому розділі «Капіталу» описаний процес первісного нагромадження капіталу в Англії: «Сільське населення насильно грабували, виганяли з їхньої землі, перетворюючи на волоцюг». Тоді Сталін засудив теорію Преображенського. Вона звучала надто цинічно навіть для його грубого вуха. Але наприкінці 1920-х сталінський курс на «побудову соціалізму в одній окремо взятій країні» був насправді парафразою теорії Преображенського: селянство мало заплатити головну ціну за радянську модернізацію. Забравши в селян землі і продаючи зерно та інші продукти їхньої праці на Захід, радянська влада одержувала кошти для індустріалізації.

Селяни не любили радянську владу. Як занотовував Сергій Єфремов у щоденнику, своїх партизанів селяни кликали «козаками», а більшовиків – «товарищами», і «треба чути, скільки зневаги вони вкладають у це останнє слово». Коли в 1926 році виникла загроза війни між СРСР і Великобританією, українські селяни – як доносила «чрезвычайка» – чекали на цю війну як на спасіння. Вони покладали надії на повернення Петлюри. А коли його вбили, то почергово на Пілсудського, на висланого в 1927 році на Захід Троцького (бо думали, що він проти більшовиків) і навіть на папу римського – на будь-кого, хто може знищити безбожну комуністичну владу.

Від початку Першої світової війни село жило в постійному очікуванні Апокаліпсису. У 1920-ті в їхній уяві більшовики й були антихристом. Вони противилися радянській владі не лише з матеріальних чи політичних, але й і з релігійних причин. Культурна революція мала покінчити з неграмотністю та «релігійними забобонами». Закриття і знищення церков, розпуск монастирів, арешти священників йшли рука в руку з колективізацією. Це лише посилювало опір селян.

Селянські повстання проти колективізації проходили по всьому СРСР, особливо в зернових зонах. Але Україна була виразним лідером: на неї припадала майже половина повстань. До того ж бунти в Україні набирали національного виміру. Серед селянських гасел були заклики боротьби за вільну Україну. В окремих селах повсталі співали: «Ще не вмерла Україна». І національний вимір був тим сильніший, що ближче до західного, польського кордону.

Селянські повстання проти колективізації проходили по всьому СРСР, особливо в зернових зонах. Але Україна була виразним лідером: на неї припадала майже половина повстань. До того ж бунти в Україні набирали національного виміру

Сталін знав цю статистику. Він вважав, що за особливим розмахом

українських повстань стоять Пілсудський і петлюрівці. У цьому була, хоча й дуже викривлена, частка правди. Так само, як радянська влада хотіла використати українське питання як таран проти Польщі, Польща пробувала використати його проти СРСР. Пілсудський, творець польської держави, у 1922 році вирішив відійти від політичних справ. Однак катастрофічний стан цих справ у перші роки польської незалежності змусив його переглянути плани. У 1926 році він zorganizувач державний переворот і повернувся до влади. Воеводою на Волині Пілсудський призначив свого товариша, уродженого в Києві польського художника й колишнього петлюрівського міністра Генрика Юзевського. Юзевський провадив на Волині політику українізації, яка була дзеркальним відображенням радянської українізації. Скажімо, коли Харків запрошував українців зі Львова переїхати до УРСР і взяти участь у радянській українізації, Юзевський привозив із Варшави до Луцька, своєї столиці, колишніх петлюрівських офіцерів і призначав їх на головні посади у Волинському воеводстві. Окрім того, він підтримував та розвивав українські школи, кредитні спілки тощо. Метою цього «Волинського експерименту» було переконати українців із СРСР, що Варшава дбає про українців більше, ніж Москва. Але, окрім того, Юзевський мав інше, таємне завдання — розбудувати польську шпигунську мережу в Радянській Україні. Як він сам признавався, із вікна кабінету в Луцьку він бачив Київ. Волинські ліси й болота ідеально надавалися для нелегального переправлення польських шпигунів через кордон. Більшість із них були польськими лише за назвою. Це були петлюрівські солдати та офіцери, яким Пілсудський надав притулок як союзникам. Вони добре знали Україну й мали підготувати терен у разі війни Польщі з СРСР.

У 1929–1930 роках польська розвідка доносила, що Україна горить у вогні селянських повстань. Цю звістку Юзеф Пілсудський прийняв як сигнал до дії. Він дав наказ своєму генштабу готувати план: повторити похід на Київ 1920 року. Сталін знав про цей план. Радянська контррозвідка викрила й знешкодила польську шпигунську мережу в Радянській Україні, а частину шпигунів перевербувала. У результаті їхні донесення лягали одночасно на стіл і Пілсудському, і Сталіну. Усе це «переконувало» Сталіна, що сильний спротив українських селян та їхні націоналістичні гасла — ніщо інше, як наслідок змови польських агентів з українськими націоналістами.

Пілсудський не повторив похід на Київ. Правдоподібно, він почувався надто старим, щоб наважитися на таку авантюру. У кожному разі, момент було втрачено, без союзника селянські бунти були приречені. До того ж села не мали своїх власних лідерів. У 1930–31 роках заможні й ініціативні селяни разом із сім'ями були вислані до Сибіру як «куркулі» («кулаки»). Саме поняття «куркулі» більшовики застосовували дуже широко — не лише до тих, хто дійсно мав великі господарства, а й до всіх, хто публічно виказував антирадянські почуття. Окрім того, група найдалекоглядніших селян «саморозкуркулилася», розпродавши майно і виїхавши в міста.

Колективізація обернулася катастрофою для сільського господарства. Селяни не хотіли працювати в чужих для них колективних господарствах (колгоспах), а призначені згори і прислані з міста голови колгоспів часто не мали найменшого поняття про сільське господарство і давали розпорядження, ідіотичні за своєю суттю. Ситуацію особливо погіршувала обставина, що Кремль накреслив завищені плани постачання зерна, а зрив цих планів розглядав як нову форму селянського спротиву. Щоб зламати селян, у них

Надсмертність унаслідок Голодомору в 1932–34 роках

Джерело: <https://gis.huri.harvard.edu/population-losses>

Ми не можемо знати, що діялося в голові Сталіна. Логічно, однак, припустити, що в українській ситуації 1930–1932 років він побачив повторення революційних подій 1917–1920 років, коли більшовикам доводилося декілька разів відступати з українських земель. Для Сталіна це був особистий травматичний досвід. Під час революції він діяв як партійний діяч і військовокомандувач на півдні колишньої Російської імперії, зокрема в Україні, а під час польсько-радянської війни його вважали одним із винуватців поразки літа 1920 року. До того ж треба пам'ятати, що Сталін був «людиною з пограниччя». Він походив із Грузії й добре знав, що пограниччя — це територія, яка постійно генерує непокору і бунт. Антибільшовицькі бунти українських селян ще раз про це нагадали. І нарешті, Сталін, як головний більшовицький теоретик із національного питання, був переконаний, що головною базою національного руху є селянство, і поведінка українських селян це підтверджувала.

Коротко кажучи, Сталін мав більш ніж одну причину виділити Україну й завдати їй окремого удару. Але всі здогади про мотиви Сталіна у вирішенні української кризи побудовані на припущенні, що він діяв раціонально. Насправді чим більше влади він зосереджував у своїх руках, тим параноїдальнішою ставала його поведінка — це звична реакція для людини, яка боїться, що ситуація вислизає з-під контролю. А на початку 1930-х років Сталін мав відчуття, що втрачає Україну.

Так чи інакше, голод 1932–33 років став найбільшою національною катастрофою України ХХ століття. Загальна кількість жертв становила близько чотирьох мільйонів осіб. У переважній більшості це були українці, але від голоду постраждали й інші групи, які жили з землі, — сільські євреї, німецькі колоністи тощо.

Серед істориків триває дискусія: чи був голод 1932–33 геноцидом? Ті, хто заперечує геноцидний характер голоду, вказують на факт, що він відбувся не лише в Україні, але й у всіх зернових районах СРСР і що пропорційно найбільше від голоду постраждали не українці, а казахи. Ті, хто вважає голод геноцидом (Голодомором), вказують на факт, що в українських селян забирали не лише зерно, але й усі продукти і що вздовж українсько-російського кордону стояли «загороджувальні загони», головною метою яких було не випустити селян з українських територій.

У 1932–33 роках в Україні був не один, а два голоди. Перший, 1932 року, був дійсно всесоюзним; другий, 1933 року, був навмисне спрямований проти України. Без цього другого голоду людські втрати України були б на декілька порядків нижчими

Розв'язка цієї дискусії полягає у визнанні факту, що в 1932–1933 роках

в Україні був не один, а два голоди. Перший, 1932 року, був дійсно всесоюзним; другий, 1933 року, був навмисне спрямований проти України. Без цього другого голоду людські втрати України були б на декілька порядків нижчими.

Голод 1932–33 років остаточно переламав хребет українського селянства. Він поклав край перетворенню селянства на націю — процесу, який так динамічно, хоча й суперечливо почався в 1914 році. Цей процес був загальноєвропейським і навіть світовим. Однак коли в «старій» Європі масовий рух «із селян — у націю» тривав із кінця XIX століття і впродовж міжвоєнної доби, в Україні він почався пізніше, під час Великої війни і революції, і був насильно зупинений на початку 1930-х років та повернений назад. Селяни, котрі пережили голод, згадують, що з того часу слова «Україна» чи «ненька Україна» не можна було говорити — за них арештовували. Треба було говорити тільки «Радянська Україна».

Сталінський план побудови комунізму в одній окремо взятій державі прискорив перетворення СРСР із формальної федерації на реальну імперію. На початку 1930-х років, у самий розпал колективізації, Сталін почав публічно апелювати до російського націоналізму. У минулому, заявляв він, унаслідок своєї відсталості і Росія зазнавала поразок від турків, поляків, шведів, французів і японців, але завдяки революції таке більше ніколи не повториться.

Колгоспне селянство і робітники стали двома головними класами «радянського народу». Окрім цих двох класів, революція, за задумом більшовиків, мала витворити ще й окремих прошарок — радянську інтелігенцію, носія культури, «національної за формою, комуністичної за змістом». Унаслідок українізації місцева молода культура робилася національною не лише за формою, але й за змістом. Тому українська інтелігенція стала однією з головних мішеней сталінських репресій. Досить сказати, що з двохсот шістдесяти українських письменників від сталінських репресій загинули двісті тридцять. Ще однією мішенню було республіканське комуністичне керівництво. До 1938 року з усіх колишніх керівників КП(б) живими залишилися лише два. Репресії сильно зачепили офіцерський склад Харківського і Київського військових округів, а також самі каральні органи. Коли в 1938 році в Україну приїхав новий секретар ЦК КП(б) Микита Хрущов, то, як зізнався пізніше у спогадах, йому здалося, що по ній пройшовся «новий Мамай».

Сталінські репресії охопили всі радянські республіки, зокрема й Росію. Відмінність між російською і неросійськими республіками полягала в тому, що Росія мала за собою стару світову культуру. Тому втрата цілого покоління державної та культурної еліти не загрожувала зникненням російської національної культури взагалі. Натомість для України з її молодією культурою нова еліта була майже всім, що вона мала. Винищення цієї еліти ставило під загрозу існування самої України як нації.

Окремою сторінкою в історії українського голоду була реакція Заходу — чи, точніше, її відсутність. Те, що в Україні масово гинули люди, не було секретом. Про голод своїм урядам доносили іноземні консульства; про нього писали окремі журналісти. Однак загальна позиція була така: про голод не говорити. І з різних мотивів. Для одних — як-от для журналіста *New York Times* Волтера Дуранті — мовчання було запорукою успіху. Він мав доступ до найвищих ешелонів радянської влади і не хотів цим доступом ризикувати. Розрахунок виявився правильним: у 1932 році його нагородили премією Пулітцера — «за глибину, безсторонність, розсудливість і виняткову ясність» репортажів із СРСР. Інші стали жертвами обману — як-от колишній французький прем'єр-міністр

Едуар Ерріо. Під час візиту в СРСР його возили у спеціально організоване «потьомкінське село» в Україні, де показували добре вгодованих селян.

Та часто ті, кого обманювали, самі хотіли бути обманутими. Голод 1932–1933 років збігся в часі з двома іншими великими подіями: Великою депресією 1929–1933 років та приходом Гітлера до влади в 1933-му. І депресія, і перемога Гітлера були ще одними свідченнями глибокої кризи ліберального Заходу. Радянський Союз із його обіцянкою побудувати новий світ соціальної рівності та з економікою, яка, здавалося, не знала кризи, виглядав реальною альтернативою і лібералізму, і фашизму. Багато інтелектуалів на Заході дивилися на Сталіна як на рятівника людства, а тому готові були пробачити йому все.

Український голод показав темний бік модерності, який багато хто волів ігнорувати: у «новому прекрасному світі» в ім'я поступу можна було грабувати, вбивати мільйони людей і робити це цілком безкарно, якщо ці вбивства обґрунтовувалися «історичною необхідністю» і робилися в ім'я історичного поступу.

Український голод показав темний бік модерності, який багато хто волів ігнорувати: у «новому прекрасному світі» в ім'я поступу можна було грабувати, вбивати мільйони людей і робити це цілком безкарно, якщо ці вбивства обґрунтовувалися «історичною необхідністю» і робилися в ім'я історичного поступу.

ЗАХІДНА УКРАЇНА

Історію підросійської і Радянської України в 1914–1939 роках можна описати як подорож українців «туди і назад»: з етносу (народу) в націю і з нації назад в етнос. Поза Радянською Україною міжвоєнна подорож проходила в одному напрямку: з народу в націю. Або, іншими словами, з русинів — в українців. Як писав у своїх спогадах виходець із далекого підгірського села львівський художник-модерніст Карло Звіринський, у 1920-х мало хто в його селі називався українцем, але в 1930-х уже мало хто називався русином.

Українські землі, які в 1920–1930-х роках опинилися поза СРСР, мали одну збірну назву — Західна Україна. Ця назва не була офіційною. Як офіційна вона проіснувала лише декілька місяців — так називалася *Західно-Українська Народна Республіка*. ЗУНР пробувала встановити владу над усіма українськими землями Австро-Угорської імперії — Галичиною, Буковиною та Закарпаттям — у момент, коли ця імперія розпадалася. Претензії, однак, так і залишилися претензіями. До середини 1919 року українська влада не втрималася на жодній із цих територій. Та хоча сама ЗУНР зникла, не зникла назва «Західна Україна». Її

вживали місцеві українські політики, а поза західноукраїнськими землями — більшовики (це стало підставою для міфу, що «Західну Україну» вигадав Кремль). А після того, як у 1919 році польська влада анексувала Волинь, доти російську губернію, до території Західної України додалися ще й волинські землі.

Західна Україна була вкрай неоднорідною територією. Політично вона належала до трьох держав. Галичина й Волинь — до Польщі, Закарпаття — до Чехословаччини, Буковина — до Румунії. Географічно західноукраїнські землі ділилися на три великі зони: південна, гориста, групувалася навколо Карпат; центральна була порізаною горами рівниною, котра на сході переходила в Поділля; а північна — переважно земля лісів та боліт. Історично Західна Україна грубо збігалася з територією середньовічного Галицько-Волинського князівства. Але від часу його занепаду в XIV столітті за майже шістьсот років ці землі побували в різних державах, і кожна залишила відбиток. Найперше у панівній еліті. У Галичині вона була переважно польською, на Закарпатті — угорською, на Буковині серед неї було багато румунів, на Волині — поляків та росіян.

Як писав у своїх спогадах виходець із далекого підгірського села львівський художник-модерніст Карло Звіринський, у 1920-х мало хто в його селі називався українцем, але в 1930-х уже мало хто називався русином

Іншим спадком цих старих держав були етнічно-релігійні групи, спроваджені для економічної та політичної колонізації місцевих земель, — німецькі й чеські колоністи, австрійські чиновники на Буковині та в Галичині і російські — на Волині, та найбільше — євреї. Єврейське населення було дуже численним і таким неоднорідним, як і сама Західна Україна. Релігійно воно ділилося на три групи: правовірних іудеїв (ортодоксів), хасидів та поступових євреїв. Поступові євреї жили переважно у великих містах, де відчувався подих поступу, — у Львові, Чернівцях, Бродях чи Дрогобичі. У цих містах жили й ортодокси та хасиди, але найбільше їх було в містечках і селах. Сільські євреї стали трейдмаркою цього регіону: вони вказували на його аграрний характер.

Із перспективи Лондона, Парижа чи Берліна західноукраїнські землі виглядали як типова Руританія — малоцивілізований та відсталий закуток із карпатськими замками, за стінами яких їхні власники віддавалися забороненим утіхам, із брудними єврейськими штетлами та селами зі злидненими, забобонними й бунтівливими селянами. Відповідно до цього стереотипу в населення Руританії не було й бути не могло національної ідентичності. Національна ідентичність — прерогатива освічених та цивілізованих «мегаломаній», великих індустріальних держав.

Цей стереотип мав певні підстави. Їх добре видно на прикладі місцевого українського населення. Західна Україна була українською, оскільки українці становили тут більшість. Сумарно на західноукраїнських землях проживали 7–7,5 мільйона українців, із них найбільше (5–6 мільйонів) у Польщі, менше —

у Румунії та Чехословаччині (десь між половиною мільйона та мільйоном у кожній). Це було немале число, більше за населення балтійських країн та рівне населенню тогочасної Бельгії. Але враження однорідної української більшості розмивалося при ближчому розгляданні. У гірських районах Карпат і на болотистому Поліссі жили етнічні групи із сильно вираженою локальною культурою та ідентичністю – бойки, гуцули, лемки і поліщуки. У релігійному відношенні місцеве українське населення ділилося на дві великі групи: українці Галичини й Закарпаття були переважно греко-католиками, українці Буковини та Волині – православними. Кожна з цих конфесій мала свої поділи. Галицькі українці належали до Греко-Католицької Церкви із центром у Львові, греко-католики Закарпаття і Словаччини були т. зв. «Церквою свого права» і мали окремі єпархії з центрами в Мукачеві та Пряшеві. Православні Волині були поділені між двома єпархіями – Російської Церкви з кафедрою у «закордонному» (радянському) Житомирі та Автокефальної (Польської Православної) Церкви з кафедрою в Кременці; українці Буковини належали до Румунської Православної Церкви.

Так само різнився рівень української національної свідомості: від найвищого в Галичині й Буковині до найнижчого на Поліссі. Там значна частина місцевих мешканців називала себе «тутейшими». Середню позицію займало Закарпаття (чи, як його тоді офіційно називали, Підкарпатська Русь). За рівнем національного усвідомлення цей регіон був близьким до Галичини, але не до Галичини розливу 1918 року, а до Галичини років на сімдесят раніше, часів «Весни народів» 1848 року. Тоді галицькі русини не могли визначитися, ким вони є – українцями, росіянами чи поляками. Так само русини міжвоєнного Закарпаття продовжували сперечатися, частиною якої нації – української, російської, угорської цевим патентом. Її ідеологи вважали, що закарпатські русини мовою та звичаями відрізняються не лише від росіян та українців, але навіть від галицьких русинів, які живуть по той бік Карпат (галицьких українців на Закарпатті ще й досі інколи називають «поляками»).

Підсумовуючи цю частину, скажемо: про Західну Україну як про один цілісний регіон на початку міжвоєнної доби можна було говорити лише примружившись. Однак під кінець цієї доби Західна Україна виглядала досить цілісною – тут значно зросло число тих, хто говорив про себе як про українця.

Націоналізація місцевого населення значною мірою була пов'язана із Версальською системою. Вона узаконила головний принцип націоналізму: «Кожній нації – своя держава». Цей принцип творці Версальської системи, великі держави-переможниці, ніколи не реалізували послідовно. Як до, так і після війни продовжували існувати нації без держави. Що, однак, вдалося Версальській системі, то це звести їхню частку на Європейському континенті з 50% до 25%. Як компенсацію націям, які опинилися без держави або поза нею, надали статус національних меншин. Їхні права мала захищати Ліга націй, і до неї входили лише державні нації.

Про Західну Україну як про один цілісний регіон на початку міжвоєнної доби можна було говорити лише примружившись. Однак під кінець цієї доби Західна Україна виглядала

досить цілісною — тут значно зросло число тих, хто говорив про себе як про українця

У повоєнній Центрально-Східній Європі найбільше скористали з повоєнного укладу держави, які були союзниками Антанти на війні, — Румунія та новопосталі Польща й Чехословаччина. Вони реалізували свої територіальні претензії максимально: Румунія після війни збільшила землі майже удвоє, чеська національна еліта, окрім Богемії, Моравії, Сілезії, дістала ще й словацькі та русинські території, а Польща проковтнула стільки земель, що не могла їх перетравити. Держави Антанти дивилися на ці держави досить зверхньо, бо вважали їх недостатньо цивілізованими, щоб опікуватися національними меншинами. Тому Антанта змусила Польщу й Чехословаччину підписати окремі договори, які додатково захищали права національних меншин та вимагали надати Галичині та Закарпаттю права автономії — щоб, за словами британського прем'єр-міністра Ллойда Джорджа, «піднести їх [новоутворені держави] до інших цивілізованих країн».

Українці, як і євреї, були національною меншиною в кожній із цих держав — а в Польщі до того ж ще й найбільшою (14% населення згідно з переписом 1931 року). Тому за долею місцевих українців, мов за лакмусовим папірцем, можна було визначити життєздатність Версальської системи.

Українське питання в міжвоєнну добу стало тим, чим було польське питання в XIX столітті: найбільшим нерозв'язаним національним питанням Центрально-Східної Європи. Від його розв'язання залежала доля відразу чотирьох держав — СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, а під кінець міжвоєнної доби — ще й Німеччини та Угорщини, які прагнули встановити контроль над усіма українськими землями чи їх частиною. Жодна з них не могла дозволити собі розкоші ігнорувати українське питання.

Українське питання в міжвоєнну добу стало тим, чим було польське питання в XIX столітті: найбільшим нерозв'язаним національним питанням Центрально-Східної Європи

У 1920-х роках головна гра щодо українського питання велася між СРСР та Польщею. Кожна зі сторін заявляла, що володіє козирною українською картою — т. зв. «П'ємонтою», тобто частиною території, до якої мала приєднатися решта України. Кремль вважав, що Радянська Україна — той «пролетарський П'ємонт», до якого доєднається решта українських земель, найперше — від Польщі. На початку 1920-х більшовики в Москві та Харкові розробляли плани українського повстання на Волині й Галичині. Заради цього Кремль фінансував і підтримував місцеві комуністичні організації, еміграційний уряд ЗУНР і навіть — важко повірити! — українських націоналістів, своїх майбутніх ворогів.

Радянські розрахунки на західноукраїнське повстання вичерпалися в середині 1920-х років, коли стало зрозуміло, що плани на світову пролетарську

революцію доведеться відкласти в довгий ящик. Але в цей момент активна роль у розігруванні української карти перейшла до Польщі, де в травні 1926 року Юзеф Пілсудський здійснив державний переворот і повернувся до влади. Його повернення збіглося в часі з дипломатичним скандалом між СРСР та Великобританією. У повітрі запахло новою війною. Кремль вважав Пілсудського «псом на повідку британського імперіалізму», мовляв, Британія вестиме війну польськими руками.

Пілсудський виношував план польсько-литовсько-української федерації. Ці плани були сумішшю романтичного гасла польського демократичного націоналізму XIX століття «За нашу і вашу свободу» та прагматичних розрахунків. Прагматика диктувалася питанням національної безпеки. Головною загрозою незалежності Польщі Пілсудський вважав Росію, байдуже, білу чи червону. Тому підтримував т. зв. прометеївський рух із числа своїх колишніх соратників, польських соціалістів, та колишніх воєнних союзників — української, грузинської та інших еміграцій у Варшаві. Метою цього руху було розбити СРСР, ставлячи на національне пробудження неросійських народів. Центральне місце в прометеїстів посідали Україна та українське питання. Іншою картою в руках Пілсудського був «волинський експеримент» Генрика Юзевського.

Українська політика Пілсудського та його табору відзначалася дивовижною непослідовністю. Намагаючись українізувати Волинь, вони водночас пробували деукраїнізувати Галичину. Між цими двома землями був встановлений внутрішній (т. зв. Сокальський) кордон, щоб мінімізувати контакти між ними й захистити Волинь від «шкідливих» галицьких впливів. У самій Галичині абсолютна більшість українських шкіл стали утраквістичними (двомовними). Окрім польської мови, обов'язковими предметами були польська історія та польська література. У Львівському університеті були закриті українські кафедри, а українська молодь на перших порах могла вступити до нього лише за наявності довідки про службу в польській армії. Денаціоналізація стосувалася навіть називництва. Назва «Галичина» в офіційних документах була замінена на «Малопольщу», а «українець» та «український» стали «русином» та «руським» (у шкільних свідоцтвах українська мова фігурувала як «руська»). Підсвідомо нав'язувалося протиставлення: «слухняний русин»/«бунтівливий українець». Час від часу заборонялися українські громадські організації, діяльність яких вважалася загрозою для держави — «Пласт», «Сельроб», «Провіта», «Союз українок». Щоб посилити польську присутність, польським ветеранам надавали землі на українських теренах — і то в умовах, коли місцеве українське селянство сильно потерпало від земельного голоду.

Міжвоєнна польська держава є прикладом того, як «ізм» перетворюється на «азм», коли стає державною ідеологією. В історії марксизму прикладом такого виродження був СРСР

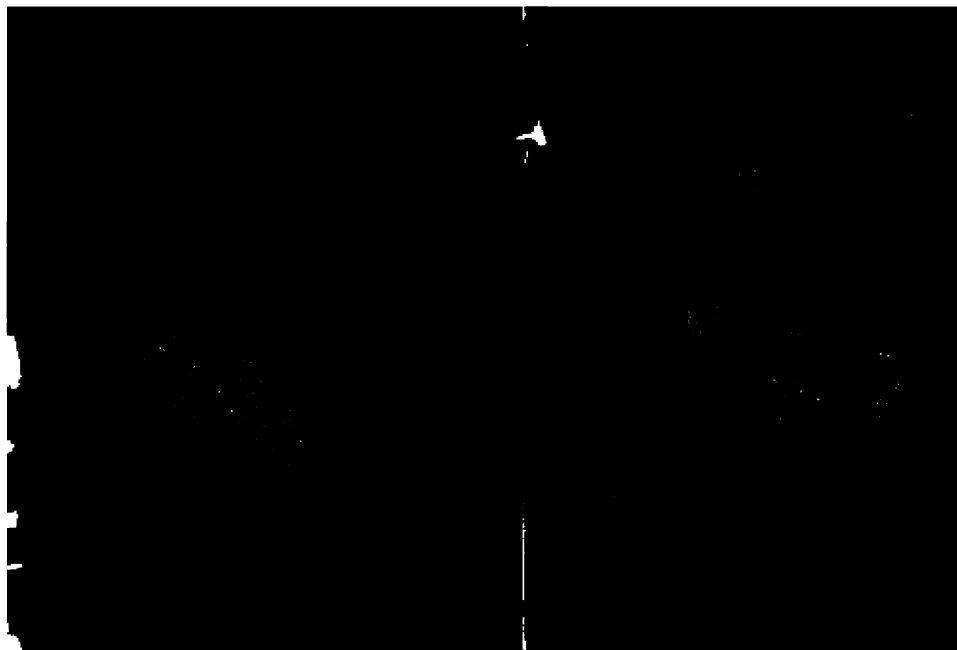
Міжвоєнна польська держава є прикладом того, як «ізм» перетворюється на «азм», коли стає державною ідеологією. В історії марксизму прикладом такого виродження був СРСР. Деградація націоналізму почалася раніше, у 1870-х роках, із появою об'єднаних Італії та Німеччини. Обидві держави сильно

відрізнялися від того, що вимріявали ліберальні місцеві націоналісти-революціонери під час «Весни народів» 1848 року. «Залізний канцлер» Отто фон Бісмарк повчав: «Великі питання нашого часу не вирішуються промовами та голосуванням більшості — це була помилка 1848–1849 — але залізом і кров'ю». Згідно із цією загальною тенденцією до деградації, польський націоналізм останніх десятиліть XIX століття, за словами одного з його дослідників, почав учитися ненависті. Виразником цієї еволюції став Роман Дмовський, ідеолог шовіністичної та антисемітської національно-демократичної партії (ендеції). Він закликав забути про романтичні гасла старого польського націоналізму. Поляки, твердив він, мають керуватися здоровим національним егоїзмом. Головну загрозу польській незалежності Дмовський убачав у Німеччині. Щоб протидіяти цій загрозі, він був готовий на союз із Росією. Народи між Польщею і Росією мали постати перед жорстким вибором: або вибороти незалежність, або, якщо їм це не вдасться, бути поділеними між Польщею і Росією та розчинитися внаслідок асиміляції.

У міжвоєнній Польщі Дмовський був головним опонентом Пілсудського. Іронія полягала в тому, що після повернення до влади в 1926 році Пілсудський проводив лінію Дмовського. Саме за його правління відбулося найкричущіше порушення прав національних меншин — т. зв. пацифікація українців. У 1930 році Галичиною прокотилася хвиля підпалів польських маєтків. Відповідальність за ці акції взяли на себе українські націоналісти, але покаранню (пацифікації) було піддане все українське населення сусідніх сіл.

Про політику міжвоєнної Польщі кажуть, що вона була гіршою за злочин — вона була дурістю. Замість того, щоб наблизити до себе українців і завоювати їхню лояльність, особливо на фоні того, що переживали їхні земляки в 1930-х роках у Радянській Україні, вона віддаляла їх.

«Чергова європейська війна почнеться в Україні»

Подібну політику проводила міжвоєнна Румунія. Вона також закрила українські кафедри в університеті, українські школи й організації та проводила воєнну колонізацію українських земель. Усе це було частиною ширшої тенденції: краху ідеї ліберальної держави і наростання авторитаризму. У Польщі виявом цієї тенденції стало створення в 1934 році концентраційного табору «Берега Картузька». Туди відправляли, часто без суду і слідства, противників влади — не лише комуністів та українських націоналістів, але й членів опозиційних польських партій. У Румунії обмеження політичних партій набрало форми воєнного стану, введеного в 1919–1928 роках, а потім знову наприкінці 1930-х, коли діяльність політичних партій, зокрема українських, була заборонена.

Про політику міжвоєнної Польщі кажуть, що вона була гіршою за злочин — вона була дурістю. Замість того, щоб наблизити до себе українців і завоювати їхню лояльність, особливо на фоні того, що переживали їхні земляки в 1930-х роках у Радянській Україні, вона віддаляла їх

Треба було бути дуже наївним, аби сподіватися, що молоді держави, народжені на трупах трьох імперій, можуть стати моделями ліберальної демократії. І Польща, і Румунія мали типові проблеми молодих держав — український читач легко розпізнає їх, згадавши про проблеми сучасної України. Державні апарати Польщі та Румунії були вражені корупцією, фінанси — інфляцією; обидві були бідними країнами Європи, а їхнє політичне життя відзначалося крайньою нестабільністю. Вона проявилася, серед іншого, у вбивстві першого польського президента Габрієля Нарutowича та двох румунських прем'єр-міністрів — Йона Дуки та Арнольда Калінеску. Їх убили не чужі, а свої, тобто польські й румунські націоналісти. Ці вбивства ще раз засвідчили, що скочування до авторитаризму було пов'язане з національними питанням.

Формально міжвоєнні Польща та Румунія були національними державами (*national state*). Фактично ж вони стали класичним прикладом т. зв. «держави, що націоналізує» (*nationalizing state*), владна еліта якої вважає, що серед її підвладних існують численні чужі групи, які загрожують її існуванню. Ці групи — національні меншини. Заради національної безпеки їх треба націоналізувати — асимілювати, а якщо не вдається, то нейтралізувати. Нейтралізації підлягали німці та євреї, асиміляції — усі інші меншини включно з українцями.

Політика націоналізації, однак, приводила до протилежних наслідків: замість асимілюватися, українці зміцнювалися в українськості. Ніхто так сильно не українізував дітей у галицьких школах та гімназіях, як учителі польської історії та літератури. Вони подавали польське минуле в найкращому світлі, із захопленням оповідаючи про польські повстання, польських героїв та національних пророків, а українські діти автоматично переносили ці історії

на українські обставини. І після уроків запитували своїх українських учителів та батьків: «Де наші герої?».

Політика націоналізації, однак, приводила до протилежних наслідків: замість асимілюватися, українці зміцнювалися в українськості

Українців особливо відштовхував від польської влади факт, що до національної дискримінації вона додавала приниження національної гідності. У популярних історичних повістях Генрика Сенкевича, на яких виховувалися нові покоління поляків, українські козаки зображалися як дикі варвари зі сходу. Існувало переконання, що українці — люди нижчої раси і мають, як собаки, «чорне піднебіння», а звертання «ти, кабане» (ти, кабане) не було рідкістю. Як казали у Львові, польська влада була гіршою за радянську: радянська забирала «тільки» тіло, а польська замахувалася й на душу.

Треба виразно сказати, що українці не були єдиними жертвами дискримінаційної політики. Іншими жертвами стали євреї, і міжвоєнні Польща та Румунія «прославилися» антисемітизмом. Але, на відміну від українців, євреї Польщі та Румунії не жили компактно лише на одній території і не мали сусідньої держави, яка би хотіла їх приєднати: «єврейський П'ємонт» виднівся в далекому майбутньому і в далекій Палестині. Тому антисемітизм міжвоєнних Польщі та Румунії був, якщо можна так сказати, примхою, тоді як дискримінація українців, з огляду на загрозу українського іредентизму, виглядала необхідністю.

Але чи була вона неминучою? Міжвоєнна Чехословацька держава показувала, що ні. На відміну від урядів Польщі та Румунії, чехословацька влада не практикувала воєнної колонізації, не закривала шкіл із мовою національних меншин, не переслідувала їхні громадянські інституції. Навпаки: міжвоєнний період на Закарпатті був часом розвитку місцевого шкільництва, розбудови доріг, аграрної реформи в інтересах місцевого селянства. У самій старій Празі були три університети: старий німецький, новий чеський та новопосталий (1921) Український вільний університет. Окрім нього, діяли два інші вищі навчальні заклади: Український високий педагогічний інститут та Українська господарська академія. Тут могли вчитися студенти з Галичини і Волині, які не могли або не хотіли вчитися в польських університетах чи інститутах.

Міжвоєнна чехословацька держава виглядала як зменшена копія Габсбургської монархії з її ліберальною політикою. Вона могла собі дозволити лібералізм, бо успадкувала по Австро-Угорщині старе й високорозвинене промислове ядро і завдяки цьому була одною з найбагатших держав Європи: стабільна демократія можлива лише при гарантованому добробуті.

Але ліберальна демократія була також свідомим вибором її еліти, і найперше — президента-філософа Томаша Масарика. Як і Дмовський, Масарик визнавав, що статус національних меншин — центральний для життєздатності національної держави. Однак він робив із цього цілком протилежний висновок: їх треба не репресувати, а підтримувати. Моделлю Масарика була не етнічна

монокультура, а політична полікультурна нація — що відображалось в самій назві держави: вона була не чеською, а чехословацькою.

При ближчому розгляді справи в Чехословаччині не виглядали аж так блискуче. Вона мала проблеми з німецькою меншиною, які врешті-решт цю державу й погубили. Проте Чехословаччина була винятком на тлі інших держав не лише в Центрально-Східній, але й у всій континентальній Європі. Правилем же була деградація Версальської системи з її наголосом на захисті національних меншин. Одним із доказів послужив брак реакції Ліги націй на пацифікацію українців. Ліга виявилася лицемірною й беззубою. На фоні цієї деградації все привабливішою альтернативою виглядали італійський фашизм та німецький нацизм. Гітлер, прийшовши до влади в 1933 році, крок за кроком руйнував Версальську систему.

Українське питання не належало до політичних пріоритетів Гітлера. Для Гітлера українське питання було лише «розмінною монетою» при підготовці до нової війни

Прихід Гітлера знову виніс на порядок дня українське питання, але тепер уже в новому контексті — контексті націонал-соціалістичної революції у Німеччині. Ця революція передбачала знищення і Версальської системи, і Радянського Союзу — у чому були зацікавлені українські націоналісти. Більшість українських партій на еміграції та в Західній Україні сподівалися, що Гітлер підтримає українську справу. Ці надії не мали підстав. Українське питання не належало до політичних пріоритетів Гітлера. Вистачить сказати, що нацистська пропаганда в 1930-х роках не використала такий виграшний для неї сюжет, як український голод — із розрахунку на зближення з СРСР, який теж був зацікавлений у розвалі Версальської системи. Для Гітлера українське питання було лише «розмінною монетою» при підготовці до нової війни. У 1935–38 роках, коли Гітлер пробував укласти спільний союз із Польщею проти СРСР, він обіцяв віддати Польщі частину Радянської України.

Але восени 1938 року українське питання активізувалося поза його волею, у зв'язку із чехословацькою кризою. Маніпулюючи питанням про становище німецької національної меншини в чеських Судетах, Гітлер домогся розчленування Чехословаччини. Внаслідок цього Закарпаття нарешті дістало давно обіцяну автономію. Закарпатська автономія відродила серед українців надії на постання, за підтримки Гітлера, української держави. Закарпаття мало стати новим українським «П'ємонтом», навколо якого могли би об'єднатися решта українських земель. У повітрі знову запахло війною — тим разом між Сталіним та Гітлером за Україну. Можливість такої війни обговорювали західні політики, дипломати й журналісти. У березні 1939 року Сталін висміяв ці плани як «злиття слона з комашкою» (тобто Радянської України із Закарпаттям), натомість Гітлер дозволив своєму союзникові, Угорщині, окупувати Закарпаття. Вважають, що ці події проклали дорогу до укладення німецько-радянського пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 року, який дозволив Гітлеру розпочати Другу світову війну.

Чехословацька криза мала, однак, ще один специфічно український вимір:

вона засвідчила перемогу української орієнтації на Закарпатті. Автономне Закарпаття офіційно називало себе «Карпатською Україною», а українські діячі становили кістяк місцевого уряду. Коли Гітлер дав згоду на угорську окупацію Закарпаття, автономний уряд проголосив національну самостійність Карпатської України.

Незалежна Карпатська Україна проіснувала всього день. Її розчавили угорські війська. Та, на відміну від Чехословаччини, яка здалася без бою, збройні сили Карпатської України зустріли угорське вторгнення спротивом. Цей опір був наскільки безстрашним, настільки й безнадійним. Смерть оборонців Карпатської України, однак, стала основою для героїчного національного міфу, якого так бракувало місцевому населенню.

Доля Карпатської України показала реальну вагу українського питання: воно деградувало з одного з найважливіших питань повоєнної Європи до статусу розмінної монети. Ця деградація збіглася з деградацією ліберальної демократії. Перед початком Другої світової війни число держав, які залишалися ліберальними демократіями, можна було порахувати на пальцях однієї руки. Більшість країн і народів Європи опинилися перед дуже вузьким вибором — або комунізм, або фашизм. Український національний рух на Західній Україні пережив подібні зміни, коли значно послабився вплив центристських партій та посилювався вплив крайніх лівого та правого крил.

РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Ці зміни мали поколіннєвий вимір. Зростання екстремістських настроїв насамперед було пов'язане з бунтом молодих українців проти старших політиків. За винятком Волині, на решті земель старше покоління десятиліттями виховувалося в атмосфері австрійського правопорядку. Підставою їхньої політики були демократичне волевиявлення та легальна парламентська боротьба. Ліберальна демократія — єдина норма, яку вони знали і яку намагалися втілити в Західно-Українській Народній Республіці. Вони не змогли вести цю політичну лінію в міжвоєнній Буковині через ексцеси румунського режиму — але продовжили в міжвоєнній Галичині, де польська влада, попри обмеження, залишала простір для політичної діяльності. Як і в «старі добрі австрійські часи», у міжвоєнній Польщі вся Галичина була охоплена мережею українських партійних організацій, сільських «Просвіт» та сільськогосподарських кооперативів, а у Львові якийсь час навіть діяв підпільний Український таємний університет.

По суті, вони створили свою «державу в державі». «Владу» в цій державі мали ті самі партії, що й перед війною: панівною центристською партією були українські національні демократи (не плутати з польською ендецією — на відміну від неї, українські національні демократи таки були демократами), опозицію представляли дві помірковані ліві партії — радикальна й соціально-демократична. Міжвоєнний легальний український рух у певних моментах навіть перевершив довоєнний. Сільськогосподарські кооперативи були досить успішними й навіть експортували продукцію на західні ринки, а українським організаціям вдалося масово охопити дві групи, які зазвичай останніми

долучаються до національного руху, — селян і жінок.

Молоді українці досвіду ліберальної демократії не мали. Єдиною політичною реальністю, яку вони знали, були авторитарні режими з культом лідера та відсутністю правопорядку, а від 1930-х років — ще й тоталітарні режими сталінського комунізму, італійського фашизму та німецького нацизму. Що важливо: усі ці режими були сильними й переможними, на відміну від ліберального Заходу.

Поява нового, націоналістичного покоління не було винятково українським явищем. Таке ж явище в той час спостерігається серед поляків, євреїв, румунів та інших. Усі вони належали до міжвоєнного загальноєвропейського покоління, з яким пов'язують перехід до т. зв. радикального модернізму. Цей модернізм ненавидів модерність XIX століття з її ідеалами загальнолюдського поступу, ліберальної демократії та вільного ринку. Головними його рисами у сфері ідеології була ідеалізація революційного насильства, у сфері політики — тягіння до авторитаризму, у сфері економіки — державне регулювання господарства. В українському випадку до цих спільних рис додавалися гіркота національної поразки та брак життєвих перспектив.

Дослідники націоналізму часто слабують на соціальну короткозорість: вони недобачають соціальне коріння національного руху. Для українського націоналізму на західноукраїнських землях ключове значення мав факт, що це були одні з найбільш бідних територій Європи. Після війни машина демографічної трансформації сповільнилася, але не зупинилася. Населення зростало, ріс і земельний голод. Досить сказати, що тут майже не існувало того типу багатого сільського господаря, якого на Сході України називали «куркулем». Як і до війни, через брак великої промисловості шанси знайти працю поза сільським господарством були невисокими. Ба більше, вони значно погіршилися. До Першої світової війни частковою розв'язкою була еміграція до Північної Америки. Але в 1920-ті роки США, а вслід за ними й Канада наклали сильні обмеження на візд для емігрантів зі Східної Європи, щоб послабити конкуренцію на ринку праці для своїх громадян. І нарешті, місцева економіка, як і вся світова, сильно потерпіла від кризи 1929–33 років.

Квитком на втечу від бідності могла стати освіта. Формально міжвоєнні роки давали таку можливість. На Волині відкрився Кременецький лицей, на Закарпатті — гімназії в Берегові та Мукачеві. Хоча в Галичині мережа українських шкіл скоротилася, галицькі українці разом із закарпатськими русинами могли користатися з нововідкритих вищих навчальних закладів у Чехословаччині. Що, однак, сильно змінилось: перервався зв'язок між «матурою» (витриманим іспитом по завершенні гімназії) і державною посадою. На Волині та в Галичині місцева адміністрація була майже всуціль польською, на Буковині — румунською, на Закарпатті — чеською. Для українців доступ до державних посад був обмежений або й узагалі закритий. Ті, хто перед війною був бюрократами, після війни позбулися роботи разом із перспективою державної пенсії. Показовою була доля Ярослава Окуневського, адмірала австро-угорського флоту, який після війни дуже біднував і, не маючи сил знести злидні, наклав на себе руки. Певною віддушиною була праця в українських громадських організаціях, найперше в кооперативах. Там знайшли матеріальний прихисток ветерани визвольних змагань. Але можливості працевлаштування в українській кооперації порівняно з потребами українського населення були краплею, що паде на гарячий камінь.

Загальна історія модернізації в Європі вкладається в просту схему: чим далі на схід, тим сильніша роль держави в її проведенні. Зокрема, держава була головним постачальником робочих місць. Тому поразка української держави означала не лише національну поразку — для українців це було ще й соціально-економічною катастрофою

Загальна історія модернізації в Європі вкладається в просту схему: чим далі на схід, тим сильніша роль держави в її проведенні. Зокрема, держава була головним постачальником робочих місць. Тому поразка української держави означала не лише національну поразку — для українців це було ще й соціально-економічною катастрофою.

Особливо гостро відчували це на своїй шкурі освічені молоді українці. По суті, вони були інтелектуальним пролетаріатом. Їхня злість спрямовувалася не лише проти чужої влади, а й проти старшого покоління: це воно програло національну революцію, а разом із тим — їхні життєві шанси.

Поразка привела до радикалізації українського руху одночасно у двох напрямках: у «повороті наліво» і «повороті направо». «Поворот наліво» у 1920-х набрав, зокрема, форми «радянськості» — симпатії до Радянської України. Багато хто з галицьких українців бачив у ній втілення української держави. Вони вважали, що Галичина має скласти з себе обов'язки «П'ємонту», і виїжджали до Української РСР, хто з патріотичних міркувань — щоб розбудувати українську державу, хто — аби просто дістати працю.

У самій Західній Україні радянськість виразилася в діяльності Комуністичної партії Західної України. Її соціальний профіль сильно різнився залежно від регіону. У Галичині комуністичний рух був популярний головним чином серед молоді інтелігенції. Їхній комунізм мав сильний національний вимір. Коли в 1926 році дійшло до конфлікту між українськими національними комуністами, з одного боку, і Сталінін, із другого, КПЗУ взяла бік національних комуністів. В історії міжнародного комуністичного руху це був один із перших бунтів проти Кремля. Натомість на Волині КПЗУ була не інтелігентською, а переважно селянською організацією. Її там масово підтримувало селянство завдяки діяльності організації «Сельроб».

Радянськість симпатії випарувалися на тлі Голодомору й антиукраїнських сталінських репресій 1930-х років. Жертвами цих репресій стали майже всі західні українці, які виїхали в 1930-х роках до Радянської України. Останнього удару по західноукраїнському комунізму завдав Сталін. У 1938 році він наказав розпустити Комуністичну партію Польщі та КПЗУ під приводом, що нібито в їхнє керівництво пролізли троцькісти та агенти польської спецслужби.

У 1930-х радянськість як альтернативу центристським партіям витіснив радикальний (інтегральний) український націоналізм. Його репрезентувала створена в 1929 році Організація Українських Націоналістів. Ця організація

виросла з двох середовищ. Першим були ветерани визвольних змагань. У 1920 році вони утворили підпільну Українську військову організацію. Найавторитетніший серед ветеранів полковник Євген Коновалець став першим головою ОУН. Старші націоналісти вбачали в ОУН своєрідну підпільну армію, яка мала захищати легальне українське громадянське суспільство.

Іншим середовищем ОУН була студентська та гімназійна молодь. Для них легальна діяльність була тотожна колаборації. Молоді націоналісти не хотіли грати в політичні шахи — вони просто перевертали стіл із шахівницею. Їхній настрої передавали слова поета, що «доба жорстока, як вовчиця». Вони були бідні, а тому з погордою ставилися до комфорту. Замість націоналізму XIX століття, який вчив любити, вони обирали націоналізм, який вчив ненавидіти. Їхні тексти були позначені зневагою до смерті. Перший пункт «Декалогу українського націоналіста» проголошував: «Здобудеш українську державу — або загинеш у боротьбі за неї». А що вони не цінували власного життя, тим більше не мали поваги до життя інших.

Хоча ОУН за своїм означенням була вкрай націоналістичною, діяльність її мала транснаціональний характер: організація заснована у Відні, одним із її стрижнів були студенти в Празі, серед лідерів — ветерани війни за незалежність у підросійській Україні, головним тереном дій стала міжвоєнна Польща, а головним ворогом — СРСР. В описі молодих українських націоналістів легко побачити риси, які робили їх схожими на інших революціонерів — скажімо, на російських народників-терористів 1870–80-х. Спогади Пілсудського про те, як у часи революційної молодості він пограбував поїзд для партійної каси, входили до обов'язкової літератури при вихованні націоналістичного молодняка. На відміну від російських народників, польських революціонерів чи старшого покоління українських діячів, багато молодих українських націоналістів не здобули освіти через брак коштів чи арешти: їхніми гімназіями та університетами стали тюрми й табори. Це неминуче позначалося на інтелектуальному рівні. Вони потребували не складних теорій, а простих формулювань і гасел. Головним постачальником таких формул був Дмитро Донцов — блискучий публіцист із «Великої України», котрого Коновалець разом зі своїми колегами спровадив до Львова і доручив редагувати один із найпопулярніших журналів — «Літературно-науковий вістник». Донцов в українському випадку був тим, ким Дмовський — у польському: він учив українців національному егоїзму. Донцов терпіти не міг Драгоманова та його учнів, котрі бачили українську справу як частину загальнолюдського поступу до демократії. На його думку, вони зі своїм гуманізмом погубили справу української незалежності. Натомість його захоплювали приклади Муссоліні та Гітлера. Донцов посилив тенденцію, яка склалася в Галичині ще перед війною — коли ворогом номер один української справи замість Польщі була оголошена Росія. Факт, що в Росії змінилася влада, не мав великого значення: більшовицьку владу Донцов вважав такою ж ворожою до українства, як і самодержавну. Незалежно від того, хто при владі, Росія в його очах була підставово азійською державою. А значить, ворогом не лише України, але й усїєї Європи; тому антиросійськість — головне мірило справжнього європейського характеру України. Донцов переконував, що, власне, у відході від ліберальної демократії та повороті до агресивного націоналізму і полягає дух нової Європи.

Озброєні такими ідеями, молоді націоналісти почали бунт проти старших.

Однією з найперших мішеней їхньої атаки стала Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Християнська мораль не відповідала ідеям чинного націоналізму. У 1933 році вони пробували зірвати акцію «Українську молодь — Христові», яку проводила Церква в Галичині, щоб мобілізувати молодь під свої прапори. Іншою мішенню стали старші націоналісти. Молоді вважали їх «кабінетними націоналістами», а не людьми діла. До того ж ветерани здебільшого жили на еміграції і гірше орієнтувалися, що робиться в краю, а їхнє середовище інфільтрували чужі служби безпеки. До пори до часу «бунт молодих» стримувався силою авторитету Євгена Коновальця. Однак вирвався нагору після того, як Коновальця в 1938 році вбив радянський агент і влада перейшла до рук іншого ветерана, Андрія Мельника. Молоді спротивилися такому вибору і визнали своїм лідером Степана Бандеру. У 1940 році ОУН розкололася на дві непримиренні фракції — мельниківців і бандерівців.

Поведінка Бандери задовольняла жагучу психологічну потребу української молоді в національному герої

Саме з Бандерою пов'язана нова сторінка в історії українського націоналізму. На початку 1930-х він перейняв керівництво ОУН у краї і проголосив перехід до активного терору. Найголоснішим актом було вбивство польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, відповідального за пацифікацію. Славу Бандері створила його мужня поведінка на суді проти вбивць Перацького: він відмовлявся відповідати польською, кожна промова перетворював на пропаганду гасел українського націоналізму і спокійно прийняв вирок смерті (потім замінений на довічне ув'язнення). Поведінка Бандери задовольняла жагучу психологічну потребу української молоді в національному герої.

Молодим націоналістам залежало на тому, щоб загнати все українське життя в підпілля — а там, у підпіллі, вони автоматично стануть головною українською політичною силою

Терор був частиною тактики «перманентної революції», курс на яку проголосили молоді лідери крайового проводу ОУН. Вони, однак, не уточнювали, як зробити революцію у краї, де в українських руках було щонайбільше сто мисливських рушниць. Найімовірніше, ішлося про свідому дестабілізацію політичного життя й доведення його до стану кипіння, коли настане «слухний час». Статистика жертв показує, що головне вістря терору крайового проводу ОУН було спрямоване не так проти польської влади, як проти українців, котрі підтримували легальні формули діяльності, та поляків, які виступали за польсько-українське примирення. Молодим націоналістам залежало на тому, щоб загнати все українське життя в підпілля — а там, у підпіллі, вони автоматично стануть головною українською політичною силою.

Спочатку ОУН не мала масової підтримки. Вона була маргінальною силою. Популярність і співчуття їй приносили судові процеси, які показували дволикість польської влади — навіть для поляків: молодих українських націоналістів засуджували до страти за ті самі злочини, які вчиняли Пілсудський та інші польські націоналісти перед 1914 роком. Арешти й суди призвели до кризи ОУН у 1935–38 роках. Її новий злет припав на час Карпатської України: оунівці утворили кістяк Карпатської Січі та прийняли «хрещення вогнем», показавши приклад героїчної самопожертви заради національної справи.

Деякі елементи діяльності ОУН робили її схожою на німецьких нацистів та італійських фашистів: культ сильного вождя, форми привітання, відкрита ксенофобія тощо. Одна з головних дискусій навколо історії ОУН стосується питання, чи можна вважати українських націоналістів фашистами. Якщо трактувати фашизм серйозно, не як лайку, а як предмет наукової дискусії, так само, як комунізм, лібералізм чи інший -ізм, то однозначна відповідь на це питання неможлива. І не лише з тої причини, що історики рідко в чому згоджуються між собою, але через певні особливості самого об'єкта дискусій, тобто ОУН. По-перше, ідеологічно ОУН мала дуже широкий спектр. У ній була течія, яку можна вважати фашистською. Але були й інші, нефашистські і навіть критичні щодо фашизму. У цьому сенсі ОУН не можна порівняти ані з нацистською, ані з більшовицькою партіями, де ідеологічний розбрід не толерувався. По-друге, ставлення ОУН до нацизму й фашизму залежало від ставлення нацистів і фашистів до української незалежності. Тут спектр постав був також широкий — від надії на Гітлера як на союзника української справи до розчарування в ньому і навіть ворожості, особливо після того, як він «зрадив» Карпатську Україну.

Тому питання, чи була ОУН фашистською організацією, треба переформулювати: до якої міри вона була фашистською і до якої — не була?

Тому питання, чи була ОУН фашистською організацією, треба переформулювати: до якої міри вона була фашистською і до якої — не була? Відповідь на це питання виглядає приблизно так: від середини 1930-х усередині ОУН росла в силі течія, яку можна вважати профашистською. Чи стала би вона фашистською, невідомо. Бандерівці проголосили Українську державу у Львові з початком німецько-радянської війни, 30 червня 1941 року. Зразу після її проголошення почався масовий антиєврейський погром. Чи «після» означає «у зв'язку» — предмет дискусії серед істориків. Так чи інакше, ця держава проіснувала лише кілька днів, її розігнала нацистська влада. Степана Бандеру, Ярослава Стецька — прем'єр-міністра цієї держави та найактивніших бандерівців заарештували, частину розстріляли. Іронія ситуації полягає в тому, що, можливо, саме нацисти своїми діями могли перешкодити ОУН стати повноцінною фашистською організацією.

Пізніший досвід нацистської окупації України привів до відходу ОУН від націоналістичної ідеології. До кінця війни вона пережила ідеологічну еволюцію від націоналізму донцовського типу в бік соціальної демократії.

Дискусія в післявоєнні роки призвела до нового розколу в рядах українських націоналістів. Тільки тепер цей розкол був спрямований проти самого Бандери, який повторив шлях «старших націоналістів»: від моменту арешту в 1934 році й аж до смерті (його вбив радянський агент у 1959 році) він ніколи не жив в Україні й застряг на ідеології часів своєї молодості.

Підсумувати цю розповідь найкраще словами Іштвана Деака, американського історика Центрально-Східної Європи. Коментуючи оунівський клич: «Україна для українців! Ляхів за Сян, москалів — до ями, німців до Берліну, жидів на гак!», він написав: «Я не знаю, скільки українців підписалися під цим гаслом. Я, однак, не маю сумніву, що його підставова філософія була філософією мільйонів європейців».

Таким був тодішній *Zeitgeist*. Він не виправдовує українців, які під його впливом допустилися страшних злочинів. Але ще раз показує, що українська ідея була міцно прив'язана до європейської та еволюціонувала разом із нею.

Якщо напередодні війни Західна Україна дійсно стала Україною Західною, то ми не повинні забувати, яким був тоді цей Захід і який приклад він давав українцям.

Якщо напередодні війни Західна Україна дійсно стала Україною Західною, то ми не повинні забувати, яким був тоді цей Захід і який приклад він давав українцям

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Євген Халдей народився в 1916 році в єврейській сім'ї в Юзівці (теперішньому Донецьку). У 1918 році погромники застрелили його матір; куля, що вбила її, пройшла крізь неї і застрягла в тілі дворічного сина. Його врятував місцевий фельдшер. Дитинство Халдея було бідним. У 13 років йому довелося покинути школу і піти працювати на завод. На відміну від багатьох ровесників, він став не робітником, а фотографом. Свою першу фотокамеру сконструював з окулярів та іншого підручного матеріалу. У 1930-х роках знімав будівництво ДніпроГЕСу та Героя Соціалістичної Праці Стаханова. У 1941 році його мобілізували на фронт як військового фотографа. На цей час припадають його найкращі роботи.

Найвідомішою є фотографія радянського прапора над райхстагом. Халдей зробив її 2 травня 1945 року, уже після того, як у Берліні закінчилися вуличні бої. Ідея цієї фотографії з'явилася за рік до цього, після визволення Севастополя. Там на одній із вулиць він підібрав поштову листівку, яку загубив хтось із німців при відступі. На ній мешканці Берліна в 1871 році вітали біля Бранденбурзьких воріт пруську армію після перемоги над Францією. Халдею спала гадка зробити подібну фотографію, коли Червона армія ввійде до Берліна. Для початку він вкрав із московського офісу своєї газети червону скатертину й попросив свого дядька-закрійника зшити з неї прапор. Репетицію майбутньої фотографії він робив у кожному місті, в яке заходила Червона армія по дорозі на Захід.

У Берліні він запропонував кільком червоноармійцям позувати на даху райхстагу. Зі знімків вибрав той, на якому солдата з прапором підтримує знизу радянський офіцер. Коли фотографію роздрукували, стало видно, що в офіцера на обох руках було по годиннику. Зайвий годинник Халдей витер на негативі голкою. На готову фотографію наклав дим — так, ніби вуличні бої ще тривали.

Заретушований знімок показали Сталіну. Сталін запитав, хто ці хоробрі вояки. Йому відповіли: росіянин та українець. Сталін відказав, що українця там не могло бути. Відтоді ця фотографія відома за підписом «Єгоров і Кантарія піднімають прапор на райхстагом». Ті, хто виріс у СРСР, добре знають її з радянських підручників. На ній виховалися декілька поколінь. І це добра ілюстрація радянської версії історії: це ретушована історія, побудована на крадіжках (тут – скатертини й годинника) та вкраденій ідентичності одного з персонажів. Одразу після завоювання Берліна на райхстазі було вивішено близько 40 прапорів. Відомо багато версій історії про те, хто зробив це першим. Те, що серед них був українець, підтверджував колишній фронтовик, а згодом перший секретар Полтавського обкому партії харизматичний Федір Моргун. Моргун розповів історію, яка ходила серед фронтовиків: Сталін викреслив зі списку нагороджених лейтенанта Ільченка, який у битві під Сталінградом взяв у полон німецького фельдмаршала Паулюса. Сталін нібито сказав: «Фельдмаршала може полонити тільки щонайменше маршал, а не якийсь невідомий хохол».

Ці та інші приклади показують, що Сталін ставився до українців з недовірою.

Натомість підкреслював вирішальну роль у перемозі над Гітлером великого російського народу — «найвидатнішої з усіх націй». Із тих часів бере початок традиція виключення специфічних українських моментів з історії Другої світової війни. Замовчування українського фактора було кричущою несправедливістю. Американський журналіст Едвард Сноу після відвідин України в 1945 році в одному зі своїх репортажів писав:

«Те, що дехто намагається зобразити як “російську славу”, було перш за все українською війною. Жодна європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, завданих своїм містам, своїй промисловості, сільському господарству, людській силі».

Традиція писати про «російську перемогу» міцно вкоренилася в книжках про Другу світову війну як на Заході, так і на Сході. Тому спробую повернути українське питання в історію Другої світової війни, зосереджуючись при цьому лише на ключових моментах.

Перший момент стосується радянської анексії Західної України. Друга світова війна моментально розв'язала українське питання. Дещо більше ніж за два тижні після нападу Німеччини на Польщу, 17 вересня 1939 року, Червона армія перейшла польсько-радянський кордон і ввійшла на територію Галичини та Волині. Кілька тижнів по тому ці землі були офіційно приєднані до Радянської України. Влітку 1940 року така ж доля спіткала Буковину й Бессарабію — території Румунії, які Кремль забрав погрозами й шантажем. До кінця першого року війни майже вся українська етнічна територія, за винятком Закарпаття, опинилася у складі Української РСР.

Радянська анексія західноукраїнських земель була почасти реалізацією міжвоєнного плану України як «пролетарського П'ємонту». Як роз'яснювали голова Президії Верховної Ради СРСР Калінін та інші партійні боси на закритих нарадах більшовиків у 1940–1941 роках, війна відкрила можливість розширити зону комунізму. Як приклад вони наводили приєднання Західної України та Західної Білорусі. Але водночас ця анексія була реалізацією старого російського-імперського плану «збирання земель». Разом із Західною Україною були приєднані Західна Білорусь і балтійські республіки. Чинилася спроба приєднати ще одну колишню російську провінцію, Фінляндію. Однак у російсько-фінській війні фінам вдалося відстояти свою незалежність. У 1939–1941 роках комуністичні плани Кремля поєдналися з імперськими. Приклад анексії Західної України та інших західних окраїн ще раз показав, що СРСР із первісної комуністичної федерації перетворився на комуністичну імперію.

Більшовицька «революція з-за кордону» 1939–1941 років була повторенням «революції на кінчику багнета» 1917–1920 років. Відмінність полягала в тому, що за двадцять років більшовикам вдалося зробити відсталу країну модерною індустріальною державою. У 1936 році Сталін заявив, що будівництво соціалізму в СРСР в основному завершене і що в ході цього будівництва сформувався новий соціальний тип — радянська людина. Приклад СРСР мав показати усьому світові переваги комунізму над капіталізмом. Історія Західної України в 1939–41 роках засвідчила, що цих переваг було мало або й узагалі не існувало. На папері в Радянському Союзі внаслідок культурної революції була подолана неписьменність. Реально ж мешканці Західної України тих років бачили, що багато радянських людей ледве вмiли читати. Червоноармійці вирізнялися бідним обмундируванням та виголоднілими обличчями; жінок радянських

офіцерів вражало, що навіть місцеві служниці вдягалися краще за них.

Приїжджа радянська номенклатура відзначалася хамством і примітивністю. В її поведінці не було комуністичної духовності, зате було багато «буржуазної» жадоби до багатства. Відрядження до Західної України, щоб закупитися там товарами, про існування яких у СРСР уже забули або навіть не здогадувалися, стали справжнім спортом для радянських чиновників. Своє враження про Західну Україну Сталін склав на основі роману Ванди Василевської про бідне життя на Поліссі, де в місцевих селян не було навіть сірників і гасу для ламп. Тому радянська допомога Західній Україні проявилася в тому, що туди висилали сірники та гас. Місцевий анекдот оповідав, як зі Сходу на Захід швидко їхали потяги, шум коліс яких промовляв: «Спички-спички-спички», назад же вони поверталися повільно, бо були доверху навантажені різним добром: «Крам-крам-крам». І все це відбувалося в Західній Україні, найбіднішій частині колишньої Польщі, яка, своєю чергою, була однією з найбідніших країн міжвоєнної Європи!

Позірно радянська Західної України в 1939–41 роках набрала характеру українізації. Львівський і Чернівецький університети, гімназії та школи переводилися на українську мову, українська стала мовою діловодства, вулиці дістали імена українських діячів тощо. Але це була «українізація без коренізації». На чолі державних і партійних органів стояли радянські люди, місцевих українців не просували на вищі державні та партійні посади, а місцеві комуністи з колишньої КПЗУ стали одними з найперших жертв репресій.

Радянська Західної України проводилася досить обережно: не було атак на Греко-Католицьку Церкву, масової колективізації та масових розстрілів — вони почалися лише в останні дні радянської влади, коли після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року їй довелося швидко евакуюватися на схід. До того часу репресії набрали характеру закриття місцевих партій та громадських інституцій, конфіскації майна і масових депортацій до Сибіру. Ці вивезення разом з ідеологічною комуністичною муштрою, сірістю та бідністю радянського побуту зробили радянську владу ненависною в очах не лише місцевих поляків, котрі щойно втратили державу, але й українців та євреїв, яких нібито звільнили від гніту «панської Польщі». Тому відхід радянської влади чи, краще сказати, втечу влітку 1941 року місцеві мешканці сприйняли з великим полегшенням.

У післявоєнні десятиліття «перших совітів» у Західній Україні згадували як добрих: вони пішли геть так само швидко, як і прийшли, — на відміну від «других», які прийшли в 1944 році і залишилися надовго. Усна творчість узагальнила досвід радянської 1939–41 років словами українського композитора Станіслава Людкевича: «Нас визволили, і нема на то ради» та безіменного волинського єврея: «Дякую дуже за таке визволення — щоб це було мені востаннє!».

Ситуація літа 1941 року була, однак, далекою від жартів. Відступаючи, радянська влада розстріляла в'язнів — зокрема тих, які були захоплені прямо на вулиці за доносом чи підозрою. Вступаючи в міста, німці найперше відкривали тюрми. Вигляд понівечених тіл, які розкладалися на літній спеці, кликав про помсту до неба. Улітку 1941 року після відходу радянської влади вся територія між Балтійським і Чорним морями стала тереном антиєврейських погромів. Євреїв звинувачували в радянських злочинах. Свою роль у вибуху погромних настроїв відіграли нерадянські актори і фактори: поширення серед місцевого населення міфу про «жидокому» (який, утім, мав підстави: частка

осіб єврейського походження серед НКВС була диспропорційно високою — але це зовсім не означало, що місцеві євреї, здебільшого глибоко релігійні люди, підтримували радянську владу), місцеві литовські та українські націоналісти з їхньою ідеологією антисемітизму та німецька влада, яка під'юджувала погромників. Однак сам факт одночасних погромів на всій території форсованої радянзації 1939–41 років ще раз відтінив роль радянського фактора. Радянська знищила місцеву еліту та громадські структури, котрі могли стримувати насильство. Вона призвела до атомізації суспільства, втрати суспільної довіри та солідарності. Через це рівень опірності насильству став дуже низьким. Атомізованому суспільству легко нав'язати свою владу і волю: це може зробити будь-яка добре зорганізована меншість.

Цей висновок ще більшою мірою стосувався тої частини суспільства, досвід радянзації якої становив не два, а двадцять років, — тобто більшості населення Радянської України. Радянські люди не виявляли активної позиції. Одним із головних способів їхнього спілкування із владою були доноси на сусідів та співробітників. При відсутності правдивої інформації роль новин виконували чутки.

Зокрема, як доносила служба безпеки, пішов поголос, що скоро почнеться війна, іноземні армії вторгнуться в СРСР і радянській владі прийде кінець. Значна частина радянських громадян у головній масі надіялася на поразку своєї країни — це безпрецедентний приклад у світовій історії! Виняток становили переважно молоді люди, котрі народилися в 1920–30-ті. Оскільки вони нічого, окрім радянської системи, у житті не бачили, то вірили комуністичній пропаганді. Можна лише здогадуватися, які пробоїни в їхній вірі могла проламати анексія Західної України. Коли у вересні 1939 року червоноармійці переходили через радянсько-польський кордон, то були переконані, що йдуть рятувати місцевих білорусів та українців від голоду. Та прийшовши на західнобілоруські й західноукраїнські землі, переконувалися, що за капіталізму люди можуть жити багатше й краще, аніж у комуністичному Радянському Союзі.

Про приєднання Західної України та балтійських країн говорять як про одну з найбільших помилок Сталіна. До самого кінця радянської влади західні українці й балтійці були найменш радянізованим населенням і зробили великий внесок у розвал СРСР. Однак, як показує досвід 1939–41 років, проблеми із Західною Україною в радянській владі виникали ще від початку Другої світової війни: не лише радянська влада впливала на Західну Україну, але й Західна Україна впливала на Радянську Україну.

Радянська знищила місцеву еліту та громадські структури, котрі могли стримувати насильство. Вона призвела до атомізації суспільства, втрати суспільної довіри та солідарності. Через це рівень опірності насильству став дуже низьким. Радянському суспільству легко нав'язати

свою владу і волю: це може зробити будь-яка добре зорганізована меншість

Іншим прикладом українського фактора у Другій світовій війні стала воєнна радянська катастрофа в перші тижні після нападу Німеччини 22 червня 1941 року. Україна впала жертвою німецького блицкригу. До кінця вересня майже вся українська територія опинилася під німецькою окупацією. Повсюди в Україні, і то не лише в західній частині, німців вітали як визволителів, із квітами, хлібом і сіллю. Як записав влітку 1941 року німецький офіцер у своєму щоденнику під впливом такого теплого прийому, «є ще народ, який любить нас, німців». Вермахт іноді відповідав взаємністю: військовополонених українців відпускали на волю, часто — щоб вони встигли зібрати врожай, потрібний для німецької армії. Так в українських селах з'явилося багато полонених росіян, грузинів та інших, які вдавали українців і таким чином опинилися на волі.

Особливо вражали місцевих мешканців дисципліна і вигляд вермахту, які сильно контрастували із плачевним станом Червоної армії. Ходили чутки, що в обозі німецької армії йдуть Винниченко та уряд Петлюри й буде відновлена українська держава. У тилу німецької армії йшли українські націоналісти з Галичини. Легально вони служили перекладачами і технічними працівниками й мали завдання перебирати до своїх рук місцеву владу та налагоджувати національне життя в Центральній і Східній Україні. І дійсно, у перші тижні німецької окупації можна було спостерігати певне національне відродження: відкривалися «Просвіти», відновилася Автокефальна Церква з її парафіями, в обігу з'явилися книжки з історії України, заборонені в 1930-х роках, по великих містах засновувалися україномовні газети та давалися концерти, на яких, серед іншого, співали «Ще не вмерла Україна».

Усі ці історії послужили пізніше основою для переконання Сталіна та радянського керівництва, що влітку 1941 року українці перейшли на бік Гітлера. Радянські пілоти побоювалися, аби їх не збили над територією окупованої України, бо вірили, що українці зразу беруть у полон і відпроваджують до німців. При відступі радянська влада залишала партійний актив, який мав вести підпільну боротьбу з окупантами. Однак протягом першого року німецької окупації вістки про партизанські загони в Україні сприймалися як диковинка. Більшість комуністів воліли виявити себе і здатися. Україна виглядала наскільки умиротвореною територією, що улюбленець Гітлера архітектор Альберт Шпеєр розповідав, як у перші місяці війни їздив українськими лісами без жодного ескорту.

Поведінка українців улітку 1941 року пояснювалася свіжою пам'яттю про колективізацію, голод і сталінські репресії. Історичні дослідження, утім, показують, що настрої на вірець: «Слава Богу, нарешті німці прийшли» були поширені не лише в Україні та серед українців, але й на інших окупованих територіях, зокрема російських. Щось, проте, відрізняло мешканців України від решти радянського населення: місцеві люди середнього й старшого покоління пам'ятали досвід німецької окупації 1918 року. Це був один із найсвітліших спогадів їхнього життя порівняно з тим, що сталося пізніше, після відходу німецьких військ.

Факт, що Україну влітку 1941 року, удруге після 1918-го, окупували німці, був ще одним специфічно українським досвідом Другої світової війни. Говорячи

про цю війну, ми часто забуваємо, що від Першої її відділяли всього якихось двадцять років. Багато людей встигли взяти участь в обох війнах, деякі — як Гітлер або лідер українських націоналістів Андрій Мельник — як солдати чи молодші офіцери, інші — як Сталін або Черчилль — як державні та військові лідери. Пам'ять про минулу велику війну була свіжою і часом служила підказкою для ухвалення рішень під час теперішньої. Тому влітку 1941 року Сталін був готовий пропонувати Гітлеру новий Брестський мир, думаючи повторити досвід 1918-го. Та пам'ять — поганий помічник. Улітку 1941-го деякі київські євреї відмовлялися евакуюватися на схід, бо згадували про німців із 1918 року як про культурну націю і вважали розповіді про нацистські звірства й антисемітизм Гітлера вигадкою радянської пропаганди.

Таку ж погану службу пам'ять справила західноукраїнським націоналістам. Вони боялися повторення ситуації, коли зразу після Першої світової війни почалася польсько-українська війна і польська воєнна перевага вирішила долю цих земель не на користь українців. Для одних цей страх став причиною (звісно, не єдиною) їхнього рішення створити окрему українську дивізію «Галичина» у складі німецької армії, для інших — вдатися до превентивної етнічної чистки щодо поляків Західної України.

Досвід першої німецької окупації вплинув на ставлення Гітлера та нацистського керівництва до України й українців. Найперше дуже живучими виявилися німецькі фантазії про Україну як землю, винятково обдаровану природними ресурсами. За кілька годин до наступу на СРСР Гітлер писав Муссоліні:

«Що стосується війни на Сході, дуче, то, звичайно, вона буде сувора. Але ні на мить я не сумніваюся в успіху. Передовсім я сподіваюсь, що ми зможемо надовго забезпечити собі спільну базу продовольства на Україні. Вона поставлятиме ресурси, які нам будуть потрібні».

Іншим моментом пам'яті Гітлера про Україну була його зневага до галицьких українців (русинів), які, на його переконання, погано воювали в австрійській армії під час минулої війни. Та факт їхньої належності в минулому до Австро-Угорської імперії дозволяв йому вважати їх ближчими до німців, а тому трактувати краще, аніж східних українців.

Гітлер мав певне уявлення про Україну. Та не мав чіткої лінії щодо неї. У «Майн кампф» (1925) він писав, що головна умова перетворення Німеччини на світову імперію — контроль над Росією та її західним пограниччям. Там була зона німецьких життєвих інтересів (*Lebensraum*), і ключову роль у ній мала відіграти Україна зі своїми ресурсами. Проте навіть Сталін і його найближче оточення не сприймали ці плани Гітлера як реальну загрозу, вважаючи, що значна частина його висловлювань — просто пропаганда.

Ще за рік до нападу на СРСР, у липні 1940-го, Гітлер розглядав сценарій утворення української держави під протекторатом Німеччини на зразок словацької і хорватської держав. Цей сценарій проштовхував міністр окупованих територій Альфред Розенберг, один із провідних нацистських ідеологів. Він виступав за створення великої української держави, до складу якої буде включена навіть частина російських земель (вона простягатиметься «від Львова до Саратова»), а панівною елітою будуть німці.

Улітку 1941 року Гітлер поховав ці плани. Ніхто не знає, що змусило його

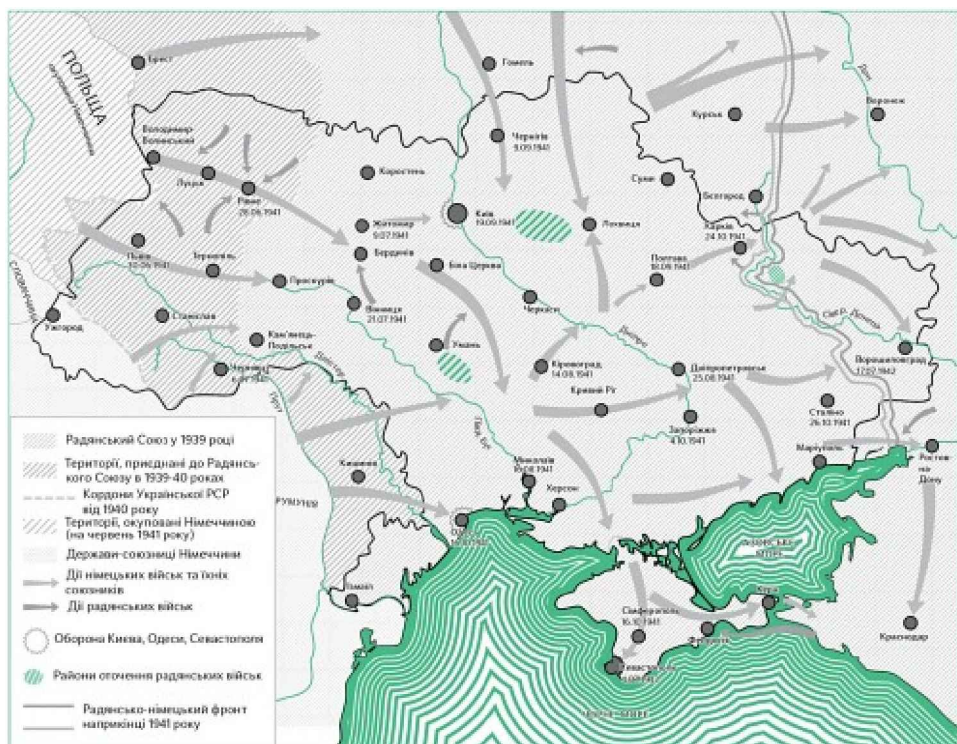

змінити думку. Правдоподібно одною з причин стало «запаморочення від успіхів». Але свою роль відіграла пам'ять про німецьку окупацію 1918 року. Гітлер вважав, що українці не мають жодного почуття вдячності й відповідальності. Як доказ він наводив «факт», що вони вбили в Києві «найбільшого друга українського народу» маршала Германа фон Айхгорна — командувача німецьких окупаційних військ в Україні 1918 року. Насправді Айхгорна вбив російський есер (соціаліст-революціонер), але ця «деталь» не мала великого значення. Факт, що українці зазнали таких величезних втрат у 1930-х роках, на думку Гітлера, додатково свідчив, що вони не є державною нацією, а тому не заслуговують на державу.

Німецькі плани щодо України були оголошені наприкінці літа 1941 року. Україну розкрояли на різні зони. Більшість земель ввійшли до складу райхс-комісаріату Україна. Центром обрали не Київ, а провінційне Рівне на Волині. Цим нацисти показували, що не трактують райхскомісаріат Україна як національну державу, а українців — як націю. Галичина була приєднана до генерал-губернаторства з центром у Кракові. Це стало ще одним ударом по ідеї української незалежності: «Галицький П'ємонт» був від'єднаний від решти України й приєднаний до окупованих польських земель. Буковину та Бессарабію повернули до Румунії, вузька смуга південних українських земель із центром в Одесі стала окремим румунським губернаторством Трансністрією, Закарпаття ще з весни 1939 року належало іншому німецькому союзникові — Угорщині, а крайній схід України разом із його промисловими регіонами ввійшов до зони прифронтової військової адміністрації.

Із розчленуванням України закінчився медовий місяць німців з українцями. Гауляйтером райхскомісаріату Україна став Ерік Кох, опонент Розенберґа. Розенберґ думав призначити Коха гауляйтером Росії, де окупаційний режим мав бути винятково жорстоким, та Кох натомість став гауляйтером України. Про себе він говорив як про «брутальну собаку», а німецьке командування вважало його «другим Сталіним, який зможе найкраще виконати своє завдання на Україні». При виборі способів покарання він радив найжорстокіші — розстріли й повішення. Україна під владою Коха нагадувала концтабір під відкритим небом: місцеве населення трактували як в'язнів, життя яких не було варте нічого; страти й фізичні покарання відбувалися публічно, серед білого дня, часом під супровід музики.

Те, що німці побачили в Україні, переконувало їх у расовій нижчості українців. Передусім вражав рівень бідності народу, який не може дати собі ради серед такого природного багатства. Незважаючи на міжвоєнну радянську індустріалізацію та урбанізацію, більшість українців і далі жили в селах, у хатах під солом'яною стріхою, де не було ані електрики, ані каналізації.

Воєнні дії в Україні в 1941 році

Гітлер часто «гостював» в Україні. В околиці Вінниці був бункер, куди він приїжджав, щоб інспектувати стан справ на Східному фронті. І тут, серед багатой природи, віддавався фантазіям щодо України. Через двадцять років, марив він, тут проживатимуть двадцять мільйонів німців, за триста років Україна стане раєм на землі для німецьких фермерів (бауерів). Заради цієї мети великі міста й промислові центри мали бути повністю знищені, а тубільне населення зведене до мінімуму, достатнього для обслуговування арійської раси. Решту треба ліквідувати або переселити в Сибір. Винищенню підлягали насамперед інтелігенція та населення великих міст: щодо них планувалася тактика штучного голоду. Від літа 1942 року молодих українок та українців відправляли на примусові роботи в Німеччину; громадські організації були розпущені, університети закриті — за планом Гітлера українці мали вміти лише читати та розрізняти знаки на дорозі, щоб не гинути під колесами німецьких машин і не перешкоджати їхньому рухові.

Нацистський окупаційний режим у певних рисах був схожий на радянський. Були, однак, засадничі відмінності. Радянська система вимагала від своїх громадян постійної демонстрації лояльності та любові. Німецький

режим не дбав про такі речі

У расистській ієрархії корінних народів українці стояли нижче за естонців, латвійців і литовців, але вище від поляків, білорусів та росіян. На самому дні расової піраміди були роми та євреї: вони підлягали повному винищенню. Голокост був катастрофою світового масштабу. Не виключено, що рішення про його початок було прийнято, власне, у зв'язку з окупацією України. 2 млн 700 тисяч євреїв, які влітку 1941 року проживали в Україні, становили одну з найчисленніших груп єврейського населення у Європі. Факт проживання на родючих українських землях такої кількості «зайвих ротів» провокував нацистську владу на екстремальне рішення. Систематичне винищення євреїв почалося майже зразу після погромної хвилі перших тижнів війни, у серпні 1941 року, і тривало чи не до останнього дня німецької окупації. Така ж доля спіткала ромів.

Іншою найчисленнішою жертвою були полонені червоноармійці. Німці скористалися з того, що СРСР не підписав Женевської конвенції про статус військовополонених. Це дало нацистам ще один привід трактувати полонених радянських солдатів як «недолюдей». На відміну від євреїв, більшість із них не розстрілювали, а прирікали на повільну й тяжку смерть від голоду, хвороб і фізичного виснаження — у таборах, під голим небом, на очах у місцевого населення.

Нацистський окупаційний режим у певних рисах був схожий на радянський. Він зберіг колгоспну систему; німецькі реквізиції зерна та сільськогосподарських продуктів нагадували українцям про радянські реквізиції; вивезення на роботу до Німеччини — про радянські вивезення до Сибіру; моріння голодом червоноармійців і жителів великих міст — про Голодомор. Це не було простим збігом. Німецькі чиновники говорили про потребу збереження тих елементів радянського режиму, які дозволяли ефективно викачувати з України її ресурси.

Були, однак, засадничі відмінності. Радянська система вимагала від своїх громадян постійної демонстрації лояльності та любові. Німецький режим не дбав про такі речі. Від українців вимагали послуху, і цей послух утримувався майже виключно терором. Інша різниця стосувалася самого терору. Радянська влада ховалася з ним, арешти проводилися вночі, розстріли відбувалися в підвалах і таборах — нацистська влада практикувала привселюдні розправи і страти в публічних місцях удень. Винятки стосувалися винищення євреїв та ромів: їх розстрілювали у відлюдних місцях, подалі від людського ока.

Та в чомусь усе-таки німецький терор мав «перевагу». Радянський терор стосувався всіх, навіть найближчого оточення Сталіна — тому не було способу від нього заховатися. При німецькому, якщо зрозуміти його логіку й слідувати його законам, можна було врятуватися — за умови, звісно, що ви не були євреєм чи ромом. Інший виняток стосувався заручників: за кожного німця, якого поранили партизани, розстрілювали десятеро цивільних, за кожного вбитого німця — сто цивільних; села, біля яких діяли партизани, знищували, часто разом із населенням.

Україна під окупацією нацистської Німеччини та її союзників

Поведінка німецької окупаційної влади була продиктована найперше нацистською ідеологією. Найновіші дослідження звертають увагу на ще одне джерело: практику колоніальної влади європейських держав в Африці наприкінці XIX–XX століть. Це ще один момент, який пов'язує українську історію зі світовою. Німці правили Україною як колонією і прирівнювали українців до чорношкірих рабів. Радянська влада залишала своїм громадянам принаймні певні рештки людської гідності — німецька не передбачала для неї жодного місця.

У кінцевому підсумку нацистська окупація України закінчилася повною катастрофою для самих німців. Усупереч стереотипу про німецькі дисциплінованість та організованість, дії німецької влади в Україні були позначені хаосом, корупцією і малою ефективністю. Як і в 1918 році, німцям не вдалося забезпечити свою армію і тил достатньою кількістю продуктів з України. Досить сказати, що замість того, аби експортувати вугілля з Донбасу в Німеччину, німецькій владі довелося імпортувати німецьке вугілля в Україну. Зате місцеві німецькі чиновники добре забезпечили себе і свої сім'ї. Окрім масових могил і спустошеної території, нацистська окупація не залишила по собі в Україні нічого. Єдиний виняток становили автобани, збудовані для воєнних цілей: вони й досі служать Україні, де брак добрих доріг залишається проблемою державної ваги.

У сухому залишку два роки німецької окупації привели до кардинальної зміни суспільних настроїв. Якщо на початку ставлення багатьох українців до німців можна було описати як суміш надії й оптимізму, то наприкінці головним почуттям була ненависть. Якщо в 1941 році Україна майже не знала партизан, то в 1943-му цілі райони перебували під партизанським контролем, а на Червону армію чекали як на спасіння.

Виняток становила Галичина, де окупаційний режим був набагато м'якшим. Місцевих українців німці ставили вище за поляків та євреїв — але значно нижче

від себе. Там головним ворогом залишалася радянська влада, і на її повернення дивилися зі страхом.

Кінець нацистської окупації припав на осінь 1943 року. Після перемоги радянської армії під Сталінградом узимку 1942–1943-го та Курської битви влітку 1943 року лінія фронту покотилася в інший бік. На початку осені 1943-го Червона армія звільнила від німців Донбас, наприкінці осені — Київ, до кінця літа 1944-го — Галичину й Волинь і вийшла на кордон 1941 року. До кінця осені 1944 року Закарпаття, остання українська територія, було завойоване та приєднане до Радянської України.

Кажуть, що Гітлер міг би перемогти, якби замість свастики вивісив у Києві український тризуб. Але тоді він не був би Гітлером. На відміну від нього, Сталін розігрував українську карту набагато вправніше. Події літа 1941 року ще раз «переконали» його в цілковитій ненадійності України. Микита Хрущов у своїй таємній промові про культ Сталіна на XX з'їзді компартії (1956) твердив, що Сталін мав намір вивезти всіх українців до Сибіру; українці уникнули такої долі тому, що їх було надто багато. Цю версію підтверджував нарком внутрішніх справ УРСР (1943–1946) Василь Рясной. Сталінські плани виселення українців у Сибір стали усною легендою; її час від часу можна надібати у спогадах військових і партійних діячів. Немає, однак, жодного достовірного документального підтвердження. Те, що видається за документ, є німецькою фальшивкою. Не підлягає, утім, сумніву, що Сталін ставився до українців із недовірою — особливо до тих, хто залишився під німецькою окупацією.

Кажуть, що Гітлер міг би перемогти, якби замість свастики вивісив у Києві український тризуб. Але тоді він не був би Гітлером. На відміну від нього, Сталін розігрував українську карту набагато вправніше

Таке ставлення було характерним також для значної частини червоноармійських офіцерів і солдатів. Югославський комуніст Мілован Джилас у своїх спогадах оповідав про враження від побуту в Центральній Україні щойно після її звільнення від німців. Він прибув туди разом із радянським партійним і військовим керівництвом — і зразу відчув напругу в стосунках між місцевими українцями та радянськими переможцями:

«Направду не можна було приховати пасивну поставу українців до війни і радянських переможців. Населення залишало по собі враження понурої стриманості, і воно не звертало на нас увагу. Хоча офіцери, котрі супроводжували нас, приховували або ж прикрашали поведінку українців, наш російський водій проклинав їх, на чому стоїть світ, що українці не билися у битвах і через те тепер росіянам довелося визволяти їх».

Іншою проблемою для радянської влади, писав Джилас, стала підпільна Українська повстанська армія. Якраз перед тим упівці вбили генерала Миколу Ватутіна, під проводом якого Червона армія звільнила Київ. УПА рідко хто знав за офіційною назвою. Її вояків називали «бандерівцями» — за іменем лідера

революційного крила ОУН. Самого Бандеру німці заарештували й відправили в концентраційний табір Заксенгаузен після спроби бандерівців проголосити українську державу; двоє його рідних братів загинули в Аушвіці. Бандерівці були проголошені поза законом. Німецька влада полювали на них як на злочинців, арештовувала й страчувала.

Таку ж долю, але трохи пізніше, розділили мельниківці. Центром своєї діяльності вони обрали Київ. Там пробували інфільтруватися в місцеву владу. Але оскільки поводитися надто незалежно й необережно, взимку 1941–42 років частину мельниківської верхівки німці заарештували й розстріляли, а самого Мельника запроторили в той самий табір, що й Бандеру. Бандерівці й мельниківці, яким вдалося уникнути репресій, почали створювати партизанські загони на Волині. Від літа 1941-го на Поліссі діяли також загони Тараса Бульби-Боровця, який пробував збудувати свою мінідержаву — «Поліську Січ». На межі 1942–43 років між бандерівцями, мельниківцями та бульбівцями почалися переговори про створення української партизанської армії.

У змаганні за керівництво цією армією врешті-решт перемогли бандерівці. Вони підпорядкували собі загони інших фракцій, а незгодних знищили. Одним із перших актів УПА стало масове винищення місцевого польського населення Волині. Цим разом, на відміну від епізоду з проголошенням Української держави у Львові 30 червня та львівським погромом 1–2 липня, про збіг не йдеться. Хоча досі невідомо, хто і як дав наказ про початок антипольської акції УПА, вона була добре спланована й зорганізована: в ніч із 11 на 12 липня 1943 року були атаковані, за різними оцінками, від п'ятдесяти до ста польських сіл.

Брак зовнішньої підтримки прирікав УПА на поразку. Це було хронічною хворобою українського націоналізму: у критичні моменти він опинявся з декількома ворогами сам на сам. Але тим більше викликає подив саме існування УПА. Її можна було не любити, окремі її дії були злочинними — але сам факт її відчайдушної та впертої боротьби не може не викликати подиву й поваги

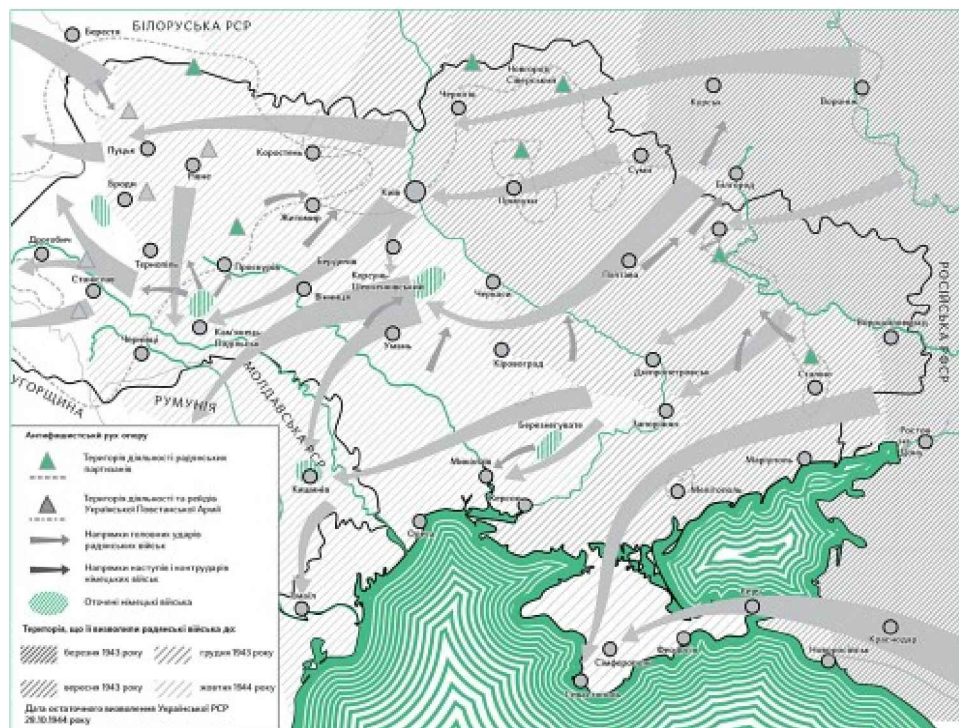
Боротьба УПА як «третьої сили» проти Гітлера і Сталіна — ще один особливий момент українського виміру Другої світової війни. УПА боролася проти всіх — поляків, німців, правдоподібно, винищувала євреїв, які ховалися у волинських лісах. Але ворогом номер один залишалася радянська влада. Боротьба з нею була «зірковим часом» УПА. Вона тривала аж до початку 1950-х років (окремі загони діяли ще довше), що було би неможливо без підтримки місцевого українського населення. Вистачить сказати, що через її ряди пройшли майже чотириста тисяч осіб — удвоє більше, ніж мали червоні партизанські загони, зорганізовані й споряджені радянською владою. УПА не користалася ні з чиєї допомоги, бо воювала проти всіх під гаслом «опора на власні сили». Вона

сподівалася, що у взаємній боротьбі Сталін і Гітлер вичерпають один одного. Інший розрахунок полягав у тому, що після Другої світової війни почнеться нова війна, тим разом між СРСР та союзниками УПА, Великобританією і США. Треба сказати, що Вашингтон і Лондон зразу після війни цинічно підтримували цю ілюзію серед бандерівців та литовських «лісових братів». До того ж британську розвідку, як і частину повстанського керівництва, інфільтрували радянські агенти. Брак зовнішньої підтримки прирікав УПА на поразку. Це було хронічною хворобою українського націоналізму: у критичні моменти він опинявся з декількома ворогами сам на сам. Але тим більше викликає подив саме існування УПА. Її можна було не любити, окремі її дії були злочинними — але сам факт її відчайдушної та впертої боротьби не може не викликати подиву й поваги.

Ситуація 1943 року в Україні нагадувала ситуацію 1919-го. Це була та сама війна «всіх проти всіх». На відкритих місцевостях і навколо великих міст велися масштабні битви між німецькою та радянською арміями; у лісах Волині діяли зразу три великі партизанські армії — Червона, Українська повстанська армія та польська Армія крайова. Україна була одною з небагатьох територій в окупованій німцями Європі, де розгорнулася масова й автентична партизанська боротьба. Її учасників можна поставити поруч із партизанами Греції, Італії, Франції та Югославії. Більшість населення Європи або воліла колаборацію з німцями, або ж мовчазно зносила окупацію.

На цьому тлі дивно звучать заяви про *масштабний* український колабораціонізм — особливо у випадку українських націоналістів, лідери яких сиділи в німецьких концтаборах. Масштаби колаборації визначає окупаційна влада, а не окуповане населення. Нацистський режим на Сході Європи був набагато жорстокішим, аніж на Заході. Тут, на відміну від Західної Європи, німці не практикували «непрямого правління» окупованими територіями — тобто не передали українцям права творити місцеву адміністрацію. Якщо українців та інші народи й допускали до органів влади, то переважно до найнижчих ланок. З іншого боку, для багатьох це був єдиний спосіб вижити та утримати сім'ю. До того ж не існувало чіткої роздільної лінії між колаборацією і спротивом: можна було співпрацювати з окупаційним режимом упродовж дня й слухати вороже радіо чи розклеювати листівки вночі.

Це не значить, що серед українців не було активних колаборантів. Дії багатьох із них — і найперше участь української поліції в Голокості — одна з найганебніших сторінок української історії: вони дали Україні погане ім'я. Не вдаючись у деталі, можна, однак, провести мислений експеримент: спробувати уявити, як би оцінювали історики українців, якби в цій війні переміг Гітлер. Майже певно, з огляду на їхню високу частку в Червоній армії (навіть у Галичині більше молодих людей воювали в радянських військах, аніж в УПА) та в низових радянських органах влади, про них говорили би як про народ радянських колаборантів. І майже певно включали би в це число бандерівців, яких німецька пропаганда представляла «агентами Кремля».

Наступ радянських військ (1943–1944 роки)

Це явище можна було спостерігати пізніше, у повоєнній радянській Україні: українці щедро постачали ряди і колаборантів, і дисидентів. Кожна з цих груп, утім, перебувала в меншості. Більшість займала позицію десь посередині й хиталася відповідно до обставин. Ідентичність цієї більшості тяжко означити. Себе вони описували словом «наші», і до цього поняття входили і білоруси, і росіяни, і навіть, хоча й рідше, галицькі українці та грузини — але не поляки, євреї чи німці. Ця ідентичність не була національною. Вона скидалася радше на ту «руську» (східнослов'янську) ідентичність, яка передувала «національній» добі. Це й не дивно. Після подвійного, радянського і нацистського, знищення найактивнішої частини, яка артикулювала національну ідентичність, та громадянських інституцій, на яких ця ідентичність могла закоренитися, важко очікувати, що більшість українців буде думати про себе в національних категоріях.

У кожному разі на українських землях як до, так і після німецької окупації панувало багатоголосся. Україна залишалася для Сталіна проблемною територією. Однак тепер вважалось, що після кількох років німецької окупації вона підпала під ворожі впливи. Чергове приборкання України, коли в 1943–44 роках Червона армія зайшла на її землі, набрало форм масових репресій. Після вступу в місто чи село розстрілювали або вішали всіх, хто, на думку радянської влади, був колаборантом. Іншою формою розправи стала мобілізація місцевих чоловіків від сімнадцяти до п'ятдесяти років. Розправа полягала не в самому факті мобілізації, а в тому, як вона проводилася. Без підготовки і зброї (одна гвинтівка на десять-п'ятнадцять осіб, «зброю здобудеш у бою») їх

кидали в бій на неминучу смерть — щоб вони кров'ю змили свою вину перед радянською владою. До останніх років існування СРСР факт перебування на окупованих територіях був перешкодою для державної та партійної кар'єри.

Але радянська влада ніколи би не перемогла, якби вдавалася лише до репресій. Після перемоги над Гітлером її «м'яка сила» полягала в тому, що тепер вона могла постати рятівницею України від фашистської загрози. І це не було цілковитою вигадкою. Складно уявити, як би склалася доля українців, якби німецька окупація потривала довше. Гітлер не ставив за мету повне фізичне винищення українців, на відміну від євреїв чи ромів, але бажав ліквідувати їх якомога більше. Це становило смертельну загрозу для існування українців і як народу, і як нації. Сталін теж «дбав» про те, щоб українці не стали повноцінною нацією. Та, однак, вживав заходів для видимості в Україні національної держави. У лютому 1944 року були створені українські Наркомат (міністерство) закордонних справ УРСР та Наркомат оборони УРСР, а восени 1945 року Українська РСР разом із Білоруською РСР стала однією з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй.

Україна була поневоленою, але державною нацією

Під кінець війни склалася парадоксальна ситуація, суть якої найкраще передав один з еміграційних авторів: Україна була поневоленою, але державною нацією. Державною до тої міри, в якій її етнічні землі були об'єднані в межах однієї держави, що, окрім слова «Українська» в назві, мала інші структурні елементи: столицю, еліту й високу (тобто не фольклорну) культуру українською мовою. Звичайно, усі ці елементи мали характер симулякра, бо головні рішення щодо України приймалися не в Києві, а в Москві, але формально ця держава була українською!

Майбутнє України за Сталіна можна уявити з відповіді партійного функціонера на питання польського поета Чеслава Мілоша зразу після війни, що станеться з Литвою: «Литва буде — литовців не буде». Це, звичайно, не означало фізичного знищення литовців. Це означало, що литовці, як і українці, грузини та інші, мали розчинитися в єдиному радянському народі. Одним із кроків до цієї цілі було вимазування, з одного боку, українців з історії Другої світової війни, а з другого — усього того, що вказувало на відмінність між українцями та росіянами.

Сталін розв'язав українське питання, об'єднавши всіх українців у межах однієї української держави, але водночас позбавив його міжнародного виміру. Він закатав українців, як сардини, у консерву, і відтоді українське питання стало майже виключно внутрішнім питанням СРСР.

Сталін розв'язав українське питання, об'єднавши всіх українців у межах однієї української держави, але водночас позбавив його міжнародного виміру. Він закатав

українців, як сардини, у консерву, і відтоді українське питання стало майже виключно внутрішнім питанням СРСР

Останній момент українського виміру Другої світової війни — це число жертв. Воно дає найточніше поняття про внесок українців у війну. Проблема, однак, полягає в тому, що будь-які точні підрахунки неможливі — бо радянська влада свідомо применшувала втрати. Вона намагалася створити враження, що СРСР переміг не числом, а завдяки перевагам соціалістичної системи. Тому занижувала цифри, щоб зробити їх близькими до втрат вермахту (4 млн 300 тисяч). Зразу після війни Сталін говорив про сім мільйонів втрат, за Хрущова і Брежнєва це число зросло до двадцяти мільйонів, Горбачов називав 27,5 млн. А в 2017 році російська Державна дума оприлюднила найбільше число втрат — 42 млн осіб, із них 19 млн — військові та 23 — цивільні. Однак це загальна оцінка, вона не дає розбивки за республіками та народами. Дуже приблизно українські втрати можна вирахувати, якщо взяти до уваги, що українці становили близько 20–25% Червоної армії, а Україна — 40% усіх окупованих територій. Із врахуванням цих коефіцієнтів можна припустити, що Україна втратила 13–14 млн осіб, зокрема від 3 млн 800 тисяч до 4 млн 750 тисяч військових та 9 млн 200 тисяч цивільних. Консервативніша оцінка подає 8–10 мільйонів.

Ця оцінка збігається з іншими. За даними авторів «Книги пам'яті України», втрати військового персоналу з мешканців України в роки Другої світової війни становили близько 4 млн 100 тисяч осіб (убитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у шпиталях у перші повоєнні роки). Щодо цивільних втрат, то їх число можна приблизно оцінити, вирахувавши різницю у чисельності населення до і після війни і віднявши від цієї різниці втрати серед військових. З 1 січня 1941-го до 1 січня 1945-го населення республіки зменшилося з 41 млн до 27 млн 400 тисяч осіб (це враховуючи, що частина людей уже повернулася з евакуації, німецького полону та діючої армії). Загальні демографічні втрати України включно з убитими, померлими, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто відійшов разом із німцями чи емігрував, оцінюються у 13 млн 800 тисяч осіб — зокрема 9 лн 700 тисяч цивільних.

Залежно від того, яке число втрат ми приймаємо — вісім чи чотирнадцять мільйонів, пропорція загиблих відносно передвоєнного населення для України коливається між одним до трьох та одним до п'яти. Це набагато більше, ніж щодо інших країн: для Югославії ця пропорція один до восьми, для СРСР — один до одинадцяти, Греції — один до чотирнадцяти, Німеччини — один до п'ятнадцяти, Франції — один до сімдесяти семи, Британії — один до ста двадцяти п'яти. З українськими втратами можуть зрівнятися лише польські (один до п'яти), а вищі показники лише в Білорусі. Але щодо абсолютної кількості втрат Україна серед європейських народів веде перед, а у світовому масштабі поступається лише китайцям: під час Другої світової війни Китай втратив близько 20 млн, Німеччина — близько 7 млн 400 тисяч, Польща — до 5 млн 800 тисяч, Японія — 3 млн 100 тисяч, Югославія — 1 млн 700 тисяч, Румунія — 1 млн 200 тисяч, Франція — 600 тисяч, Італія — 500 тисяч, Великобританія — 459 тисяч та США — 420 тисяч.

Зрозуміло, що всі ці цифри приблизні. Вони часто відображають бажання

окремих країн і народів перемогти в змаганні національних мартирологів як найбільш постраждали. І заради цього часто «націоналізують» жертви інших національностей — перш за все євреїв, доля яких стала центральною трагедією Другої світової війни. Але якими б умовними й приблизними не були ці цифри, вони виразно показують, де перебувало «серце темряви». І служать сумною ілюстрацією до метафори України як чайки, яка звила гніздо край дороги.

1914–1945: ПІДСУМКИ

Україна як модерна нація народилася у вогні війни та революції. Період народження становить окремий розділ в українській історії. Умовно його рамки означені 1914–1945 роками. Про цей період можна говорити в різний спосіб. Скажімо, зосереджувати увагу на окремих процесах та явищах — національно-визвольних змаганнях, генезі та утвердженні більшовизму, нацистській окупації, на Голодоморі, Голокості, Волинській різанині, депортації, колаборації та спротиві.

Я пропоную розглядати всі ці події та явища у взаємозв'язку, як частини *пов'язаної історії (entangled history)*, об'єднаної однією темою — модернізацією. Обидві світові війни та революція були наймасовішим вторгненням модерності у світ українських сіл, єврейських штетлів, кримсько-татарських поселень і привели до майже повного знищення традиційного суспільства. Паралельно стиралися великі етнічні групи, які століттями були важливими акторами української історії. Гітлер знищив більшість місцевих євреїв, Сталін депортував за межі України поляків, німців та кримських татар. Усі ці групи не зникли повністю, але їх частка в населенні українських земель впала з 20–30% до повоєнних 1–2%. Вони стали незначними меншинами. Єдиною групою, яка не лише зберегла, але й збільшила свою присутність, були росіяни. Але загалом Україна зробилася етнічно набагато одноріднішою і соціально значно менше селянською спільнотою, двома словами — модерною нацією.

У цьому сенсі початок цього періоду — 1914 рік — такий же потужний символ, як і 1492 рік. Обидва є тими точками, де глобальна історія щільно пов'язалася з національною і поклала початок масштабній трансформації, яка привела до появи України на карті світу.

Обидва процеси почалися в «старій Європі». Це стосується навіть більшовизму: марксизм із його ідеєю світової революції зародився не на Сході, а на Заході. Інша річ, що приклад Росії показав, якої смертельної мутації він міг набрати, коли поширився поза межі своєї «історичної батьківщини».

У серці обох процесів було насильство. Це треба підкреслити особливо, бо наше розуміння модернізації часто дуже антисептичне. Коли ми говоримо про модерність, то зазвичай маємо на увазі явища та процеси, які полегшили людське життя й зробили його комфортнішим: появу потягів та інших модерних засобів комунікації, прогрес медицини, розвиток освіти. Але всі ці новотвори були продуктами другої хвилі глобальної модернізації, яка припала на наймирніше в європейській історії «довге» XIX століття. Натомість перша хвиля, котра почалася в 1492 році, та третя, початком якої став 1914 рік, мали виразно насильницький характер.

Обидві світові війни та революція були наймасовішим уторгненням модерності у світ українських сіл, єврейських штетлів, кримсько-татарських поселень і привели до майже повного знищення традиційного суспільства

Данте в «Божественній комедії» писав, що ми не можемо розуміти велич людської природи, якщо не бачимо глибин її найбільшого падіння. Так само з модернізацією: її світлий бік не можна зрозуміти без темного. В українському «короткому» ХХ столітті цей темний бік був вирішальним. Зокрема, українська ідентичність найвиразніше проявилася в часи революційних та воєнних криз.

Це, звісно, не означає, що українська нація не постала би без війни і революції. ХІХ століття запустило процеси націєтворення, які, як виглядає, уже не можна було зупинити. Російський міністр Сергій Вітте ще перед 1914 роком був переконаний, що протягом наступних п'ятдесяти років дворянство остаточно зубожіє й зникне із суспільно-політичної сцени. Це саме, але іншими словами, пробував сказати Антон Чехов у своїй відомій п'єсі «Вишневий сад», дія якої, до речі, відбувається в околицях Харкова. Сталін на початку 1920-х років говорив про історичну неминучість («не можна йти проти історії») українізації міст в Україні. Як приклад він наводив долю Риги в Латвії або міст в Угорщині, які колись були німецькими, а стали угорськими. Приблизно те саме щодо австрійської Галичини твердив місцевий економічний історик Францішек Буяк. Він порівнював перспективи місцевих поляків із долею англійської нації в Ірландії, німецької — у чеських краях і в Сілезії. Що ж стосується русько-українського селянства Галичини, то місцеві українські марксистки ще в 1890-х роках були переконані, що воно приречене на зникнення, і бачили початки цього процесу в масовій селянській еміграції до Північної Америки.

Відповідь на питання, чи можлива модернізація без насильства, можна шукати також і в тогочасній статистиці. Наприклад, унаслідок більшовицької культурної революції частка освічених у Радянській Україні з 1926-го по 1939 рік зросла рівно удвічі — з 44% до 88%. Але приблизно в той самий час у «чехословацькому» Закарпатті частка зросла майже утричі — із 22% у 1910 році до 60% у 1930 році (ми не маємо даних щодо 1939 року, можна лише припустити, що вони були ще вищими). Тобто в закарпатському випадку можна говорити про локальну культурну революцію — але, на відміну від радянської, без колективізації селянства, закриття і знищення церков, репресій духовенства тощо. Навіть у «відсталій» Волині за роки міжвоєнної польської влади будувалися школи й дороги, проводилася електрифікація — тобто те, що можна назвати цивілізаційними змінами. Якщо розширити коло порівнянь, то в міжвоєнну добу країни з європейської периферії — Болгарія, Греція, Іспанія, Португалія, Туреччина, Швеція, Югославія — поступово модернізувалися й надолужували відставання від індустріального центру.

Іншими словами, традиційне суспільство повсюди в Європі давало тріщини і відмирало так чи інакше, без війни та революції. Мабуть, найкраще загальний баланс між традицією та модерністю в першій половині ХХ століття підвела дослідниця східноєвропейського єврейства Барбара Кіршенблатт-Гімблетт.

Хоча багато євреїв уже на початку XX століття покидали традиційний світ штетлів, тільки російська революція й Голокост, твердить вона, забили останні цвяхи в його домовину. Аналогії з українським селом та Голодомором очевидні.

Україна народилася у вогні війни та революції. А це означає, що вона відповідно має родові травми воєнного і революційного насильства

Інша річ, що без війни та революції українська нація могла би мати не такі обриси. Шанси, що Ужгород, Львів, Київ чи Донецьк могли би опинитися в межах одної національної території, прямо скажемо, були невисокі. Об'єднання цих земель в одну, без сумніву, було заслугою більшовиків. Але більшовики «збирали ці землі» не з доброї волі. Їм ішлося про контроль над геополітично важливим та багатим на ресурси пограниччям — без цього контролю вони навряд чи втримали би владу в центрі.

Варто повторити: Україна народилася у вогні війни та революції. А це означає, що вона відповідно має родові травми воєнного і революційного насильства.

Перша травма пов'язана з матеріальними шкодами. На момент проголошення української незалежності в 1991 році в Україні було важко знайти родину, власність у якій переходила би з рук у руки протягом трьох поколінь — від діда і баби до батька й матері, від батька й матері до сина та дочки. Збереглися лише поодинокі речі: стара пожовкла фотографія, вишита сорочка зі скрині, музичний інструмент. Майже немає випадків, щоби по родинній лінії впродовж трьох поколінь передавали головний сімейний капітал — будинки, коштовності, акції чи грошові заощадження. Кожне покоління мусило фактично починати з нуля.

У 1991 році в Україні було важко знайти родину, власність у якій переходила би з рук у руки протягом трьох поколінь

Матеріальні втрати були наслідком двох світових воєн. Але головний удар по власності припадає на час колективізації селянських господарств. Унаслідок неї докорінно змінилося ставлення до власності взагалі. Досить сказати, що в традиційному селі до крадіжок ставилися дуже гостро. Злодіїв карали, часом жорстко, особливо якщо йшлося про крадіжку худоби — тоді могли забити до смерті. Пояснення цієї звичаєвої норми просте: у суспільстві, що перебуває на грані виживання, крадіжка коня чи корови могла означати голодну смерть для сім'ї. Після колективізації, коли приватна власність зникла, крадіжки стали нормою. Українські приказки: «Не вкрадеш — не проживеш» або: «Україна — рідна мати, що вкрадеш, те й будеш мати» походять із радянських часів. Логіка цих приказок проста: оскільки держава нас обікрала й обкрадає, то ми маємо право або й навіть святий обов'язок відповісти їй тим самим.

Ця нова «традиція» пережила радянські часи. Власники сучасних великих аграрних фірм в Україні скаржаться, що внаслідок крадіжок вони втрачають

до 30% прибутку, і великим досягненням вважається звести їх до 7–8%.

У містах найбільшої шкоди завдала Друга світова війна. На відміну від Першої, коли до масової появи танків і літаків головні битви велися поза містами, у Другій світовій війні найбільші битви були «міськими». Так само переважно міськими були групи населення, які першими підлягали знищенню, — євреї, а також політична й культурна еліта. У сумарному ефекті міське населення зазнало величезних втрат — в окремих випадках, як-от у Києві чи Львові, до 80 %. А це означає, що значна частина тих, хто після війни перебрався до цих міст, живе в будинках та квартирах, які до війни належали комусь іншому.

Неповага до власності властива всім (чого лише варта поширеність піратства в сучасній Україні!) — бізнесменам, які організовують рейдерські захоплення чужої власності, державним чиновникам, які ці захоплення толерують, а часом і самі влаштовують. Так чи інакше, з огляду на українське минуле знадобиться багато часу й зусиль, аби культура чесного бізнесу стала нормою.

Наступний наслідок — поширення корупції. Звичайно, корупція — явище складне і має багато причин. Але фактом є те, що найкорумпованіші країни — це нерідко країни, які зазнали в минулому найбільшого насильства. Що й зрозуміло: корупція за таких умов стає частиною стратегії виживання. Незалежна Україна «славиться» корупцією. Наскільки довгий слід суспільства екстремального насильства — залишається лише здогадуватися.

Але найбільша родова травма України має соціально-демографічний характер. Війни призвели до величезних втрат серед усіх груп населення. Були, однак, групи, які пропорційно зазнавали втрат найбільше: чоловіки призовного віку, євреї та середній клас. Відбувався «дарвінівський добір навпаки»: від репресій і на фронті найперше гинули найактивніші, найчесніші, найінтелігентніші, найпрацьовитіші. Виживали пристосуванці, які не виявляли активної позиції, були соціально апатичними. Один зі свідків розкуркулення в українському селі казав: «Людей вислали, самі людішки осталися».

Війни призвели до величезних втрат серед усіх груп населення. Були, однак, групи, які пропорційно зазнавали втрат найбільше: чоловіки призовного віку, євреї та середній клас. Відбувався «дарвінівський добір навпаки»: від репресій і на фронті найперше гинули найактивніші, найчесніші, найінтелігентніші, найпрацьовитіші

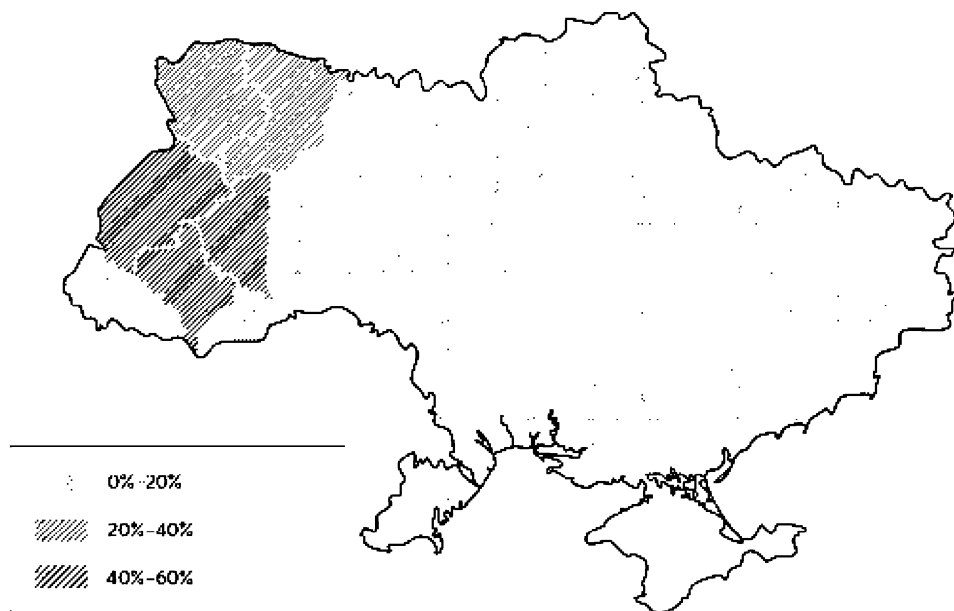
У загальному підсумку війна і революція 1914–1945 років позбавили українське суспільство найактивнішої частини. Таким суспільством було легше управляти й маніпулювати. Після 1945 року Україна нарешті стала упокореною. Виняток становила лише Західна Україна. Їй пощастило двічі: вона мала коротший досвід радянської влади і м'якшу версію німецької окупації. Тут,

на західноукраїнських землях, в останні роки до і перші роки після війни вела боротьбу проти радянської влади Українська повстанська армія. Ця боротьба була одним із прикладів наймасовішого спротиву комунізму — на рівні Будапештського повстання 1956 року, Празької весни 1968 року та польської «Солідарності» 1980-х років.

Це зовсім не означає, що серед українців не було людей, які не підтримували радянську владу. Їх було мало в 1941 році, але значно побільшало в 1943–44 роках. Поворотним фактором стали фронтовий досвід та досвід нацистської окупації. Війна привела до появи нового покоління еліт — т. зв. фронтовиків. Постійна загроза смерті на фронті звільнила їх від страху перед сталінським терором і зробила ініціативними й певними своїх сил. Перемога над нацистською Німеччиною по-новому легітимізувала радянський режим — а в українському випадку додавала відчуття, що українці завдячують своєму виживанню Кремлю та союзу з російським народом.

Волинь	34,7	Центр	13,4	Причорномор'я	0,8
Галичина	47,0	Полісся	12,7	Донбас	2,0
Пд. Захід	6,0	Слобожанщина	1,0	Київ	17,3
Поділля	7,2	Н. Подніпров'я	2,2		

Відсоток тих, хто з історичних діячів України оцінює Степана Бандеру найпозитивніше

Джерело: Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні» (опитування проведено 25 грудня 2014 року – 15 січня 2015 року),

http://icps.com.ua/assets/uploads/files/nd_opinion_poll_1_part_ua.pdf. Карту підготував і дав згоду на її публікацію Орест Друль

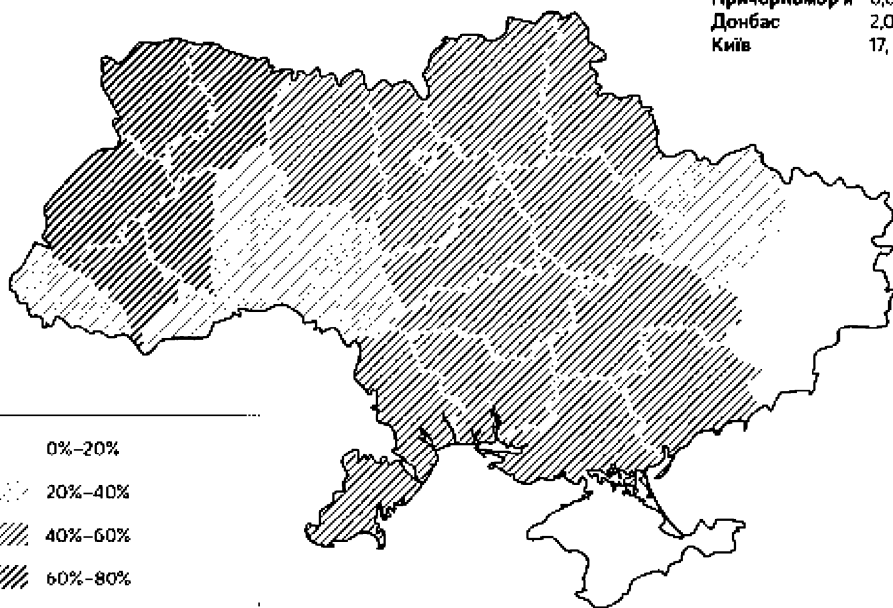
У повоєнній Україні українська ідентичність існувала у двох формах — національній та радянській. Територіально відмінності між цими двома формами більш-менш збігалися з довоєнним кордоном 1939 року. Національна форма

домінувала на Заході України, радянська — на решті території. Різниця в українському населенні обабіч кордону були значними і перед війною. Війна посилила їх у разі внаслідок дуже відмінного досвіду німецької окупації та антикомуністичного націоналістичного підпілля.

У повоєнній Україні українська ідентичність існувала у двох формах — національній та радянській

Значні регіональні поділи дуже відрізняли Україну від інших радянських республік, і перш за все Росії: наскільки росіяни були об'єднані в пам'яті про війну, настільки українці — роз'єднані. Ці лінії поділів зберігаються досі. Головна різниця полягає у ставленні до Бандери як головного символу націоналістичного руху: якщо для західних українців Бандера — національний герой, для більшості мешканців Сходу України та Росії він бандит і колаборант.

Волинь	34,7	Поділля	7,2	Полісся	12,7
Галичина	47,0	Центр	13,4	Слобожанщина	1,0
Пд. Захід	6,0			Н. Подніпров'я	2,2
				Причорномор'я	0,8
				Донбас	2,0
				Київ	17,3

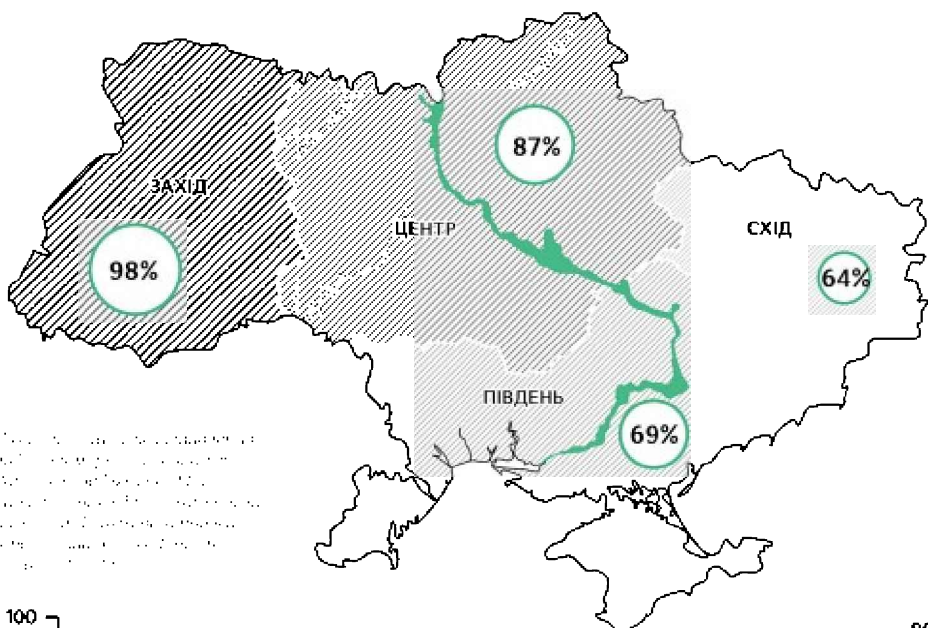

Відсоток тих, хто з історичних діячів України оцінює Йосипа Сталіна найнегативніше

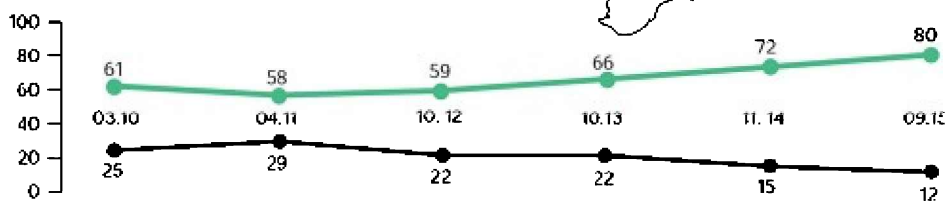
Джерело: Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні» (опитування проведено 25 грудня 2014 року – 15 січня 2015 року),

http://icps.com.ua/assets/uploads/files/nd_opinion_poll_1_part_ua.pdf. Карту підготував і дав згоду на її публікацію Орест Друль

Джерело: «Динаміка ставлення до Голодомору. Листопад 2015», Rating Group Ukraine, 24 листопада 2015 року, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2015.html

Чи погоджуєтесь ви з тим, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом українського народу?

Джерело: «Динаміка ставлення до Голодомору. Листопад 2015», Rating Group Ukraine, 24 листопада 2015 року,

http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2015.html

Але наскільки Україна поділена в ставленні до Бандери, настільки вона єдина в ставленні до Сталіна: українці, байдуже, на Заході чи Сході, вважають його антигером.

Наскільки росіяни були об'єднані в пам'яті про війну, настільки українці – роз'єднані

Причиною є пам'ять про Голодомор. І це ще одна відмінність між українцями та росіянами. Якщо для росіян Сталін є творцем перемоги над Гітлером у Другій світовій війні, українці пов'язують його ім'я найперше з голодом 1932–33 років. Хоча пам'ять про Голодомор була абсолютно табуована в повоєнні десятиліття, для багатьох українців, особливо на російськомовних Сході та Півдні, він залишався частиною їхньої приватної сімейної історії.

Останній приклад показує, що образ «двох Україн» не описує реальний стан добре. Річ у тім, що ані радянській, ані національній формулі української ідентичності не вдалося стати ідентичністю більшості. Стан свідомості

більшості найкраще описати як амбівалентність — коли люди поєднують фрагменти обох ідентичностей.

Цей стан є сукупним ефектом радянського і нацистського насильств. Вони зробили українців апатичними й пасивними. Українці не були схильні довіряти один одному, довіра рідко коли виходила за межі родини й кола найближчих друзів. Дослідження показують, що брак довіри був однією з головних рис поведінки українців під час німецької окупації. Але українське суспільство перебувало в цьому стані ще задовго до того, як німці прийшли в Україну в 1941 році. Дезінтеграція суспільних зв'язків почалася ще під час Першої світової війни та революції, а смертельного удару по них завдав радянський терор 1930-х років.

Амбівалентність описує не лише стан українського радянського суспільства. Вона також описує загальний ефект «модернізації через насильство». У 1960–80-х роках навіть «переможені» у Другій світовій війні європейські країни мали набагато кращі соціальні та економічні показники, аніж СРСР. Із плином часу стало важливим не те, хто виграв, а хто програв війну, але те, хто зумів краще модернізуватися без війни і революції. Секрет успішної модернізації полягає не у швидкому, а в сталому розвитку. СРСР міг швидко модернізуватися в 1920–30-х роках і навіть досягти запаморочливих результатів. Однак радянська модернізація виявилася неконкурентоздатною, щойно масове насильство почало вивірюватися з Європейського континенту. Насильство не може творити нічого сталого.

Що, однак, залишилося від нього, то це «довга тінь минулого» — коли, за словами французької приказки, «мертвий тримає живого». Для багатьох українців ця тінь може слугувати виправданням їхніх невдач. Але в тих, хто не хоче в них застрягти, тим сильнішим має бути бажання це минуле подолати.

Однак радянська модернізація виявилася неконкурентоздатною, щойно масове насильство почало вивірюватися з Європейського континенту. Насильство не може творити нічого сталого

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ НАСИЛЬСТВА

Тим, у кого проблеми з серцево-судинною системою, краще цей розділ оминати й одразу перейти до наступного. Решті варто прочитати бодай для того, щоб мати поняття про насильство в Україні в 1914–1945 роках.

Масштаби цього насильства показує статистика. Але статистика слабо діє на уяву й нівелює жертви. Тімоті Снайдер у своїй книжці «Криваві землі» зробив важливу заувагу: коли ми говоримо про мільйони загиблих, то маємо пам'ятати, що мова йде не про абстрактні мільйони, а про кожне окреме життя, знищене

мільйони разів.

Найпростіша порада, аби перебороти байдужість статистики: читаючи про ці цифри, щоразу уявіть, що вбили вашу сестру, брата, чоловіка, дружину, дитину чи батьків — будь-кого з близьких вам людей.

Саме так працювала уява дітей, які були свідками насильства. Коли в середині 1920-х років учнів української гімназії в Перемишлі розпитували про найяскравіші спогади їхнього дитинства, то найчастіше вони розповідали про те, як ворог убив прикладом товариша, як брата вели на розстріл, а вороги згвалтували старшу сестру; перед їхніми очима стояли люди, що помирали, і трупи на полі бою.

Спусковим гачком масового насильства був 1914 рік. У перші ж тижні війни жертвами стали цілі групи мирного населення, яких підозрювали в ненадійності або зраді. Їх карали виселенням, шибеницями та концентраційними таборами. В австро-угорській частині це пережили галицькі та закарпатські русини, особливо русини-русофіли, на російському боці — німці, євреї та національно свідомі українці. Про звиродніння звичаїв говорить мала, але промовиста деталь, яка повторюватиметься далі: виконавці вироків, котрі в мирному житті займалися невійськовими професіями, полюбляли фотографуватися на фоні повішених, навіть якщо це були діти чи жінки (як честолюбні мисливці на фоні своїх трофеїв — убитих тварин).

Особливо «відзначилися» угорські вояки. 15 вересня 1914 року, під час відступу австро-угорської армії, вони вчинили погром у Перемишлі. Через місто вели колону мешканців із близького села, заарештованих нібито за «зраду». Один з угорських солдатів «упізнав» серед конвойованих осіб тих, які напали на кавалерійський патруль і вбили його товаришів (як з'ясувалося потім, те село лежало поза зоною військових дій). Він зупинив конвой, підійшов до сімнадцятирічної дівчини, приклав револьвер до лоба і вистрілив. Вистріл став сигналом для погрому. Селян рубали шаблями і забивали до смерті палицями. Конвой стояв збоку і не втручався. Розправа тривала півгодини. Коли поліція з запізненням прибула на місце побоїща, то застала людські тіла, перетворені на пульпу. З сорока шести жертв вижили лише двоє.

Нова масова хвиля терору почалася з приходом більшовиків до влади в листопаді 1917 року. Між цими двома хвилями, воєнною і революційною, існував прямий зв'язок. Дослідження погромів 1918–19 років показують, що багато тогочасних погромників брали участь в антиєврейських заворушеннях на початку війни як солдати регулярних військ. Те саме стосується антипоміщицьких безчинств 1917 року. Їхніми призвідниками часто були солдати, які повернулися з фронту додому. Хвиля цих розправ була, однак, відносно безкровною. Поміщиків переважно не вбивали — їх разом із сім'ями «просто» виганяли з володінь. Ця «лагідна» хвиля закінчилася на початку 1918 року.

А тоді почався червоний терор. 23 січня 1918 року головнокомандувач Червоної армії Муравйов зайшов в українську столицю. І того ж дня видав наказ, у якому закликав «безпощадно знищувати в Києві всіх офіцерів і юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Підставою для розстрілу могли бути «буржуазний вигляд» (брак мозолів на руках) чи козацькі «націоналістичні» вуса. За три дні терору (26–28 січня) більшовики вбили, за різними оцінками, від 1 300 до 5 000 осіб.

Пізніше київські ексцеси більшовики засудили. Однак від революційного насильства не відмовилися. «Невже, — питав Ленін, — ви думаєте, що ми взяли владу для того, щоб панькатися зі своїми ворогами?». Більшовицький терор на порядок перевищував терор інших режимів, який був страшним, але (якщо можна так сказати) любительським і мав характер спонтанних погромів і розправ. Більшовицький був професійним, превентивним і систематичним, спрямованим на досягнення стратегічних цілей. Ось приклад: до Москви з Одещини надійшли скарги про безчинства більшовицьких загонів, які не лише забирають зерно в місцевих селян, але їх грабують і розстрілюють. Для розслідування інцидентів вислали голову Одеського революційного комітету Павла Бляхіна. Розслідування показало, що скарги справедливі. Але його висновок був протилежний тому, який можна було б очікувати. Революційного терору, радив Бляхін, має бути не менше, а більше: він повинен відповідати стратегічній цілі, і треба «загвинчувати Україну все міцніше і міцніше, щоб із неї побіг нарешті живильний сік не лише до Харкова, але й до Москви».

Перша хвиля більшовицького терору закінчилася навесні 1918 року, коли після укладення Брестського миру більшовики мусили відступити з українських земель. Владу перейняли німецькі та австро-угорські окупаційні війська. Міста, де дислокувалися війська, стали оазою спокою і стабільності — особливо порівняно з тим, що робилося в Росії під владою більшовиків. Не так було по селах. Окупаційна влада пробувала відновити поміщицькі володіння і забрати в селян зерно для потреб армії та тилу. Там, де зустрічала опір, вдавалася до каральних акцій. Селян били різками, розстрілювали, їхні хати та майно спалювали.

Колесо насильства розкрутилося з особливою силою після закінчення війни. Центральні держави капітулювали, і австрійсько-німецькі окупаційні війська покинули Україну. З їхнім відходом зникло будь-яке видиво стабільної влади. Почалася нова хвиля антипоміщицьких погромів. Тим разом поміщиків нещадно вбивали, щоб не було більше кому повертатися. Настрій повстанців передає запис у щоденнику полтавського лікаря про мітинг у його рідному місті 29 листопада 1918 року після входу туди військ УНР — на ньому було запропоновано поділити Полтаву на дільниці й перерізати «всіх буржуїв від десятирічного віку, бо інакше з них знову виростуть буржуї».

У той час, коли в колишній підросійській Україні тривали антипоміщицькі погроми, у Галичині почалася польсько-українська війна. Пізніше її назвуть останньою романтичною війною XIX століття. Мовляв, у боях між собою обидві сторони виявляли взаємоповагу та уникали репресій проти мирного населення. Окремі випадки такої галантної поведінки дійсно траплялися. Але не вони визначали характер війни. Як і кожна війна, ця супроводжувалася арештами, концтаборами та розстрілами. Найбільше ж про неромантичний характер війни свідчить антиєврейський погром, який вчинили польські війська, як тільки зайняли Львів 22 листопада 1918 року. Офіцери й солдати дихали прагненням відплати євреям, які нібито стояли на боці української влади. Тоді загинули, за різними оцінками, від 50 до 150 львівських євреїв, згоріли кілька єврейських будинків, пограбовано понад п'ятсот крамниць. В офіційних описах цього погрому знаходимо елементи, які згодом повторюватимуться в інших таких описах: мовляв, вбивало і грабувало т. зв. «шумовиння» — люмпен-пролетаріат і злочинці, яких нібито українці, відступаючи зі Львова, випустили з тюрем.

Матеріали слідства свідчать, однак, що погром вела регулярна армія і що польська інтелігенція із задоволенням спостерігала, як стріляли в євреїв, які втікали з палаючих будинків, а польські панянки приходили на грабіж із служницями, щоб було кому нести пограбовані речі до їхніх будинків.

Ось один епізод: польський вояк інтелігентного вигляду разом із двома друзями ввійшов до квартири сім'ї Нойерів і застрелив власника квартири, солдата австрійської армії, який кілька тижнів тому повернувся з російського полону. Погромник забрав його шлюбну обручку і годинника на ланцюжку, відібрав у його дружини біжутерію, яку вона ховала на грудях, і вибив її револьвером золотий зуб, а тоді взявся бити її стареньку матір і дітей, позаяк вони голосно кричали. Змучившись, сів за рояль у сусідній кімнаті і грав на ньому півтори години, демонструючи добру техніку гри. Після цього повернувся і ще раз пограбував жінок. На прощання, залишаючи квартиру з двома наплічниками награбованого майна, він поглумився з мертвого тіла та сказав жінкам і дітям: «А тепер пильнуйте свого трупа».

Львівський погром, однак, бліднув порівняно з тим, що відбувалося по той бік колишнього австрійсько-російського кордону. Там почалася хвиля наймасштабніших у світовій історії масових розправ над євреями – масштабнішим був лише Голокост. Серед них – сумнозвісний погром у Проскуріві (теперішньому Хмельницькому) 14–15 лютого 1919 року. Приводом послужила спроба молодих більшовиків-євреїв підняти повстання проти УНР. Повстання провалилося. Тоді отаман Іван Семесенко звернувся з промовою до українських солдатів: «Жиди є найнебезпечнішим ворогом українського народу. Їх треба вирізати для порятунку України». Солдати вишикувалися в похідному порядку і з музикою рушили в місто. Місцеві євреї нічого не знали про більшовицьке повстання. Вони були релігійними іудеями, далекими від більшовизму й політики. Погром почався на шабат, якраз після того, як люди вернулися з синагоги і сіли за трапезу. Що там діялося, можна судити за матеріалами слідства та свідченням тих, хто вижив. В одній хаті стара мати була порізана штиками наскільки, що син ледве зміг її впізнати. Біля неї лежали тіла іншого сина та двох дочок. Сусідська дівчина вижила, але дістала двадцять вісім колотих ран. В одному будинку мати просила залишити живими дітей і пропонувала погромникам гроші, але ті відповіли, що «тільки за душою прийшли» (кажуть, що Семесенко наказав солдатам утриматися від грабунку і зайнятися «лише» вбивством євреїв). Ще в одному будинку погромники побачили таку красиву дівчину, що ніхто не наважувався її зарізати. Знайшовся якийсь, хто це зробив, і потім він довго хвалився цим подвигом. Місцевий православний священник о. Климентій Качуровський вибіг на вулицю, вхопив дитину, яка тікала від погромників, і закричав до них: «Християни, що ж ви робите?». Його разом із дитиною вбили на місці. У проскурівському погромі загинуло близько 1 500 осіб – майже десять відсотків єврейського населення міста; серед загиблих було багато жінок і дітей.

Армія Махна, як відомо, не вчиняла антиєврейських погромів. Зате вона громила і вбивала німецьких колоністів. Але не лише їх. Ось епізод, про який розповів начальник штабу Махна Віктор Білаш:

«Поїзд Махна стояв навпроти перону, і у паровоза стовпився народ.

Махно кричав:

– В топку його, чорта патлатого! Бач, паразит, роз'ївся!

Ми підійшли і побачили, як Щусь, Лютий і Ленетченко возилися на паровозі з надзвичайно товстим бородатим дідом у чорному.

Він стояв на колінах біля топки... Всі припишкли. Священник захищався, але дужі руки схопили його. Ось зникла у дверцятах голова, затряслися руки. Момент — зникли і ноги. Чорний дим повалив із труби, понесло гаром. Натопв, мовчки спльовуючи, відходив убік.

Виявилось, що на станції поп агітував повстанців припинити війну з німцями в ім'я Бога та гуманності...»

Погроми вчиняли всі армії без винятку включно із Червоною. Серед червоноармійців особливо «вславилася» кінна армія Семена Будьонного. Про це можна прочитати в новелах Ісака Бабеля «Кінармія». Але частка більшовицьких погромів у загальній статистиці була невисокою — більшовики віддавали перевагу системному масовому терору. Так чи інакше, більшовицьке командування рішуче зупиняло погроми і карало винних. Не дивно, що багато євреїв бачили в Червоній армії свого захисника, а молоді записувалися добровольцями. Нерідко головним мотивом було бажання помсти (так само, до речі, чинили німецькі колоністи, які вступали в Білу армію, щоб звести рахунки з махновцями). Ось опис сцени після битви, в якій загін червоноармійців переміг загін армії УНР і поранені українські солдати лежали на полі бою:

«Один єврейський солдат з Бердичева зійшов з розуму. Він витирав свою шаблю об траву від крові, і з кожною відрубаною головою кричав: "Це за мою вбиту сестру, це відплата за мою вбиту матір!". Єврейський натопв стояв мовчки, затаївши дух».

Радянська влада відкривала для молодих євреїв соціальні ліфти, про які неможливо було навіть подумати за старого режиму. Найперше це було помітно в каральних органах. Жоден єврей до революції не працював у жандармерії чи охоранці — після революції їхня частка у «чрезвычайці» зашкалювала, особливо в колишній смузі осілости. Ось епізод зі сталінського терору кінця 1930-х років. Україна була одною з головних його мішеней. У 1938 році «українську» операцію взяв під свій безпосередній контроль тодішній голова НКВС Микола Єжов. Перед виїздом до Києва він зібрав у своєму кабінеті московських енкаведистів, які мали їхати з ним в Україну. Єжов запитав: «Хто з вас знає українську мову?». Один із присутніх засміявся: «Та там [в українському НКВС] нема жодного українця, там самі лиш євреї». Єжов доручив перевірити кадри НКВС України і доповісти про результати. Переглядаючи матеріали перевірки, він сказав: «Ох кадри, кадри, у них тут не Україна, а цілий Біробіджан» (Єврейська автономна область на радянському Далекому Сході — Я. Г.).

Ілюстрацією до того, яких форм міг набирати сталінський терор, слугують матеріали розслідування в справі начальника Уманської тюрми Самуїла Абрамовича. Щоб досягти визнання вини, арештованих змушували стояти безперервно по десять-п'ятнадцять діб; їм влаштовували так звані концерти, вимагаючи бити один одного, співати і танцювати. Тих, що зізнавалися, розстрілювали прямо на подвір'ї тюрми, а потім вибивали револьвером у розстріляних золоті зуби та ділили між собою їхні речі. Серед арештованих вибирали красивих дівчат і молодих жінок, гвалтували їх, а після згвалтування заганяли в тіла кеглі та ложки.

Такі випадки посилювали міф про «жидокомуну», який уже розцвітав під час революції і громадянської війни. Цей міф базувався на значному перебільшенні. Вистачить сказати, що серед жертв терору євреїв було на порядок більше, аніж серед його виконавців. Але найчисленнішою групою жертв довоєнного сталінського терору в Україні були українські селяни. За словами одного з харківських енкавидистів, українці не надаються до комунізму, тому їх як «етнографічний матеріал слід замінити». Розправа з українськими селянами проходила в декілька хвиль. Основною та остаточною був Голодомор 1932–33 років.

Голодна смерть — одна з найтяжчих. Смерть від кулі чи шаблі швидка, смерть від голоду триває довго. Крім фізичних, вона завдає моральних мук: жертви страждали не самі, вони бачили муки і повільне вмирання своїх найближчих. Голод нищив внутрішню солідарність, яка була ключовою для культури традиційного села. Ті, що пережили голод, згадують: немає такої речі, якої людина не зробила би з голоду і болю — і мало таких, у кого витривалість тіла дорівнювала б силі віри. Заради шматка хліба люди були готові на будь-який злочин — пограбування, вбивства, мародерство та навіть канібалізм. Микита Хрущов у своїх спогадах наводив епізод із пізнішого, повоєнного голоду 1946–49 років, про який йому розповів тодішній перший секретар Одеського обкому партії Кириченко. Зайшовши до хати одної з колгоспниць, він побачив, як жінка на столі розрізала труп своєї дитини і приказувала: «Ось ми вже з'їли Манечку, а тепер засолимо Ванечку. Цього нам вистачить на якийсь час». «Ця жінка збожеволіла з голоду і зарізала своїх дітей. Можете це собі уявити?» — запитував Кириченко.

У той час, коли в Радянській Україні нищили селянство, у польській частині українських земель — у Галичині почалася розправа над українськими селами під назвою «пацифікація». Вона тривала від липня до грудня 1930 року й охопила близько чотирьохсот п'ятдесяти сіл, було заарештовано тисячу сімсот осіб. Акції відбувалися за однаковим сценарієм: у село вступав відділ поліції, селянам заборонялося покидати село, у хатах робили обшуки — шукали зброю і націоналістичну літературу. Під час обшуків свідомо нищили майно селян та українських громадських організацій, а далі починалися фізичні розправи. Селян незалежно від статі та віку (наймолодшій жертві було три, найстаршій — вісімдесят три роки) били прикладами рушниць і поліцейськими палицями, часом до непритомності, після чого приводили до тями, поливаючи водою, і били далі. Робили це зі словами: «Ось тобі Україна!», змушували кричати: «Хай живе Пілсудський», співати польський гімн, їсти землю, поки не скажуть, чия ця земля — польська чи українська.

Улітку 1938 року жертвою польського державного терору стало населення Холмщини та Підляшшя — територій, на яких до того не було особливої напруги в міжнаціональних стосунках. Мішенню тим разом було обрано Православну Церкву. Акція проводилася під гаслом «ревіндикації (відвоювання — Я. Г.) усього того, що в часах перед поділами (Польщі — Я. Г.) було польським і католицьким». Вважалось, що місцеве населення повернули в православ'я силою в часи Російської імперії, і настав момент виправити історичну несправедливість. За два місяці були зруйновані сто двадцять сім православних храмів. Людей, які захищали доступ до храмів, розганяли прикладами та били ґумовими палицями. Акція відбувалася без смертельних випадків, але з потоками крові. Вона перекрила шлях польсько-українському примиренню. Польський історик

містечтва та поет Тадеуш Хшановський, дитинство якого пройшло в міжвоєнній Холмщині, згадував, як його батько, почувши про brutальне знищення православних храмів, «кричав на польський уряд... і твердив, що нас (поляків — Я. Г.) тут русини виріжуть, без найменшого жалю виріжуть, що нам цього ніколи не забудуть».

Якими б огидними не були ці масові розправи над українським населенням у міжвоєнній Польщі, вони не витримували порівняння з більшовицьким терором. Досить сказати, що 90% заарештованих під час пацифікації виправдали і випустили на волю — що було немисливо для радянської системи! Терор був не просто інструментом радянської влади — він був її суттю. Ось приклад: у 1939–1941 роках у радянській зоні окупації колишньої Польщі (на білоруських та українських землях) жертв репресій було утрьох-вчетверо більше, аніж у німецькій зоні окупації. До початку війни з Німеччиною влітку 1941 року радянська влада зберігала пальму першості щодо числа репресованих.

Останнім актом радянського насильства в Західній Україні 1939–1941 років став масовий розстріл в'язнів у перші дні радянсько-німецької війни. Багатьох із них схопили просто на вулиці — через підозри чи за доносом. Число розстріляних, за різними оцінками, коливається в межах 10-40 тисяч. Воно охоплювало різні етнічні й соціальні групи, зокрема членів польських та єврейських організацій. Але найбільше було українців. Коли наприкінці червня 1941-го німці увійшли у Львів та інші західноукраїнські міста, то відчинили двері тюрем, щоб показати звірства НКВС. Вигляд понівечених тіл виявляв, що перед смертю в'язнів піддавали тортурам. Німці, українці з новоствореної поліції, родичі вбитих і просто рядові жителі влаштували розправу над місцевими євреями як помсту за те, що ті нібито підтримували радянську владу.

Ось фрагмент зі спогадів сина львівського рабина, що був свідком погрому у Львові:

«Я добре запам'ятав одного з таких українських поліцаїв, одягненого в традиційну вишивану сорочку й елегантну свитку. Він бив нас залізною палицею. З часом його удари ставали методичними і починали опускатися навіть на наші голови. Кожний удар виривав шматочок плоти з наших тіл. В когось цей поліцай вибивав очі, іншим відривав вуха. Коли його палиця зламалася, він недовго думаючи схопив із вознища недогарок і вдарив ним мого сусіду по голові. З розтрощеного черепа бризнув мозок, краплі впали на моє обличчя й одяг. Нещасний одразу ж сконав. Тяжко дихаючи, убивця повернувся до стіни, щоб трохи перепочити. Вигляд його хижого обличчя, червоних очей і роздутих жил був страшним і відразливим».

За винятком т. зв. фольксдойчів та німецьких колоністів, в окупованій Україні не було жодної групи, яка би не постраждала від німецького терору. Дві групи, однак, були вибрані на повне знищення — роми і євреї. На відміну від західноєвропейських євреїв, які гинули в таборах смерті, східноєвропейських розстрілювали — це був «Голокост від куль». У сумнозвісному київському Бабиному Яру за один день, 29 вересня 1941 року, нацисти з допомогою місцевої поліції розстріляли близько 34 тисяч євреїв. По всій Україні налічувалося близько п'яти тисяч місць таких розстрілів.

Україна була одною з головних територій Голокосту. Тімоті Снайдер та деякі

інші історики твердять, що Голокост, власне, почався з України та через Україну. Із цією тезою дискутують. Виглядає, однак, що окупована Україна стала експериментальним майданчиком для винищення євреїв. Тут уперше був випробуваний т. зв. «метод сардин»: роздягненим жертвам наказували лягати на дно викопаної ями, після розстрілу їх засипали землею (декогих ще живими, здебільшого дітей); тоді для економії місця на них клали наступний шар тіл і так далі, поки яма не заповнювалася. Майже в кожному містечку згадують, що земля там ще кілька днів після розстрілів рухалася.

Окремою «проблемою» було знищення єврейських дітей. Під час наступу німецьких військ улітку 1941 року в одному з українських сіл військові капелани виявили хату, повну дітей, батьків яких розстріляли за день-два перед тим. Дітей залишили у спеку без їжі й води. Капеланів шокували умови, в яких тримали дітей. Їхні рекомендації, однак, не мали нічого спільного з християнським милосердям. Безперервний плач дітей, — писали вони у звіті, — могли чути німецькі солдати і місцеві українці. Тому, радили вони, у майбутньому такі речі більше не повинні відбуватися публічно.

У 1941–1944 роках в Україні загинуло близько півтора мільйона євреїв — четверта частина зі всіх шести мільйонів єврейських жертв Голокосту. Голокост був вершиною в піраміді насильства на українських землях — як «найчистіший» і «найдосконаліший» геноцид. Нижче йшли інші, не такі досконалі, але з не меншою кількістю жертв. Серед них — масове знищення нацистами військовополонених червоноармійців. Число жертв (чотири мільйони, із них мільйон шістсот тисяч — в Україні) близьке до числа жертв Голокосту.

Не піддаються оцінці фронтові втрати від радянсько-німецької («Великої Вітчизняної») війни. Улітку 1941-го німці проходили через радянську територію, як ніж через масло. Щоб спинити їх, не було іншого способу, як — за словами одного з ветеранів — «залити кров'ю лезо цього ножа. Поступово воно починало іржавіти й тупіти і рухатися все повільніше». Додаткові великі втрати спричинили й видані накази закінчити військову операцію до певної дати — як-от узяти Київ до чергової річниці жовтневої революції 7 листопада 1943 року. Найвищі показники середньодобових втрат у Другій світовій війні зафіксовані, власне, у «битві за Дніпро» — 27 300 осіб.

Це було безглузде вбивство радянських солдатів. Офіцери гнали їх на смерть полк за полком. Деякі з офіцерів, у кого була совість, теж ішли в бій і гинули разом із солдатами. Тих, що відступали, розстрілювали кулеметами енкаведисти, які залягали зразу за окопами. Тому солдати боялися НКВС так само, як німців. Ветерани, які пробували розповісти фронтову правду, називали війну не інакше, аніж «сталінсько-гітлерівським геноцидом».

Поза лінією фронту йшла інша, партизанська війна зі своїм окремим насильством. Її головним тереном в Україні була Волинь. Тут, користаючи з прикриття лісів і боліт, діяли зразу три партизанські армії — радянська, польська Армія крайова й Українська повстанська армія — а також переховувалися євреї, яким вдалося врятуватися від розстрілів, і діяли окремі загони бульбашівців чи просто бандитів. За таких обставин поодинокі акція могла запустити довгий ланцюг насильства. Якщо радянські партизани влаштовували провокацію біля українських сіл, на каральну акцію відправляли поліцію, котра складалася переважно з українців. Вони відмовлялися вбивати українських селян і переходили до УПА. Багато хто із цих поліцейських перед тим брав участь у винищенні євреїв — отже, були готові вбивати й далі.

Після того, як українські поліцейські пішли в ліс, німецька влада замінила їх поліцейськими із місцевих поляків. Тим було набагато легше розправлятися з українськими селянами: над Волинню висіла тінь польсько-українського антагонізму 1918–1939 років. До того ж із наближенням Червоної армії зі сходу та висадки американських військ на півдні Італії гостро постало питання, кому належатимуть західноукраїнські землі після війни – відновленій Польщі чи Україні?

Улітку 1943 року Українська повстанська армія вирішила розв'язати це питання силою доконаного факту. У ніч на неділю 11 липня 1943 року загопи УПА напали одночасно на кілька десятків польських сіл. Серед тих, хто дав наказ провести каральну акцію, був повстанський командир Клим Савур (Дмитро Клячківський). Стоячи на високій могилі у ніч акції, він спостерігав із задоволенням – як писав у своїх спогадах один із націоналістів – за загровою пожеж, у яких горіли навколишні польські села. Для Савура це було виявом «протесту всім зайдам-чужинцям, що посягають на українську волю і землю».

Одна з найвідоміших антипольських акцій відбулася у селі Порицьку (Павлівка). Загін бандерівців увійшов до костелу під час церковної служби. За півгодини вони знищили триста поляків без огляду на вік і стать, а тоді висадили костел у повітря. Покінчивши з населенням Порицька, вони рушили до сусіднього села та двох хуторів. Там убили ще сто вісімдесят осіб – знову ж таки незалежно від віку й статі – і спалили всі будинки, пограбували майно та забрали худобу.

В акціях брали участь українські селяни-сусіди. Про це говорить факт, що жертв убивали не лише кулями, але й серпами, косами і сокирами. Часами тяжко провести чітку межу між селянами та повстанцями. УПА значною мірою була селянською армією, і українські повстанці вживали сокири як зброю. Ось приклад: коли вони виявили у своїх рядах агента гестапо, суд УПА засудив його на смерть через відрубання голови сокирою. Вирок виконав привселюдно польовий командир – один із тих, хто разом із Климом Савуром брав участь у знищенні польських сіл.

Польська Армія крайова вдавалася до превентивно-відплатних акцій. Широко znana трагедія села Павлокоми на Надсянню сталася 1–3 березня 1945 року, уже після того, як лінія фронту перейшла далі на захід. Приводом стала поява в цьому селі військового загону, який заарештував і забрав до лісу сімох поляків. Чий це був загін, залишається загадкою: УПА там ще не існувало, припускають, що це міг бути перевдягнутий підрозділ НКВС. Так чи інакше, заарештовані зникли безслідно. На нараді в сусідньому польському селі місцевий відділ АК з участю польських селян вирішив відомстити: убити всіх українців-чоловіків від п'ятнадцяти років. Під час відплатної акції віковий ценз значно знизився, а стать не бралася до уваги. Село оточили, коли його мешканці були на службі в церкві. За спогадами тих, хто вижив, поляки виділили з дівчат – до десяти і хлопчиків – до семи років, решту розстріляли недалеко від церкви на греко-католицькому кладовищі. Деяких чоловіків забивали до смерті ціпами, а місцевому українському священнику вирізали хрест на грудях, обмотали колючим дротом, волочили кінцями довкола церкви, а згодом забили ланцюгами. Перед смертю жертв роздягли й роззули, і найкращі речі вбивці забрали собі. Жінок, яких вціліли, разом з дітьми вивели в ліс і сказали: «Ідіть за Збруч і більше не вертайтеся!».

До подібних акцій вдавалися і радянські партизани. У 1943 році їхньою

жертвою стали мешканці українського містечка Старої Рафалівки. Перед тим у містечко зайшов бандерівський загін. Він був там недовго, але залишив після себе невелику залого. Вранці наступного дня на Стару Рафалівку напали червоні партизани. Місцеві мешканці хто де міг ховалися в криївках. Одна дівчина побігла у хлів рятувати кошенят. Там її й спіймали радянські партизани. Вони підпалили хлів і кинули її живцем у вогонь. Обгоріле дівоче тіло знайшли після акції. В одному з льохів виявили тіло малолітнього хлопчика з розпоротим багнетом животом. Його мати переховувалася в іншому місці. Вона взяла тіло сина і несла, притуливши до себе й не помічаючи нічого навколо, бо втратила з горя розум. Частина тих, хто не встиг сховатися, партизани зігнали до кургану, який раніше насипали бандерівці, і змусили розгрібати його руками. Потім їх розстріляли. Від самого містечка залишилося лише кілька хат.

Хтось може думати, ніби описи цих жорстокостей очевидці точно перебільшують. Що це не так, переконують розповіді самих виконавців. Одне з таких одкровень записав з уст знайомого чекіста Олександр Довженко: «Одного націоналіста я повісив вниз головою і палив на повільному вогні, вирізав з нього шматки м'яса (...), а він, гадюка, так і помер з криком: «Слався, Україно» [має бути: «Слава Україні» — Я. Г.]. Скільки я їх перемордував...»

Усі ці приклади допомагають зрозуміти суть екстремального насильства. Його зазвичай описують як терор одного брутального режиму щодо одної великої групи: нацистської Німеччини проти євреїв чи радянської влади — проти українських селян. Таке зображення назагал правильне, але завузьке. Акцій масового терору було набагато більше, часто вони були між собою пов'язані та йшли хвиля за хвилею, з короткими чи довгими перервами. Насильство наростало, поки не набрало екстремального характеру — і тоді поза ним не залишилося жодної групи. У кожній етнічній, соціальній, професійній і т. д. групі були і виконавці, і жертви, але майже не було байдужих спостерігачів. Грані між військовими та цивільними затиралися; цивільні були не лише жертвами, але й виконавцями. За таких обставин убивство набирало майже інтимного характеру: вбивці та жертви знали одне одного в лице і в мирні часи мали нормальні й навіть дружні стосунки.

Значне число жертв в Україні було наслідком виняткової геополітичної нестабільності, великої кількості режимів, що конкурували, та частоті зміни влади. За таких обставин держава як інституція втратила монополію на насильство; воно виплеснулося «на вулицю», стало універсальною розв'язкою будь-якого конфлікту. Приклад України в окремих моментах терору — як-от у 1919 році — ілюструє стару максиму, що навіть найгірша держава краща за її повну відсутність.

Екстремальне насильство було наслідком того, що влада в Україні справляла новий тип держави — «держави-вбивці», яка не просто має монополію на насильство: насильство є самою її сутністю. Без масового насильства вона не може існувати. Такими державами були СРСР

та нацистська Німеччина

Але ця максима правдива лише почасти. Бо не лише крах держави відповідав за розгул насильства. Екстремальне насильство було наслідком того, що влада в Україні справляла новий тип держави — «держави-вбивці», яка не просто має монополію на насильство: насильство є самою її сутністю. Без масового насильства вона не може існувати.

Такими державами були СРСР та нацистська Німеччина. Поява цього типу держав збіглася з появою модерних технологій, насамперед технологій масового знищення. Герцен передбачав, що символом майбутньої Росії може стати «Чингізхан із телеграфом», Бухарін нібито назвав Сталіна «Чингізханом із телефоном». Відповідно Гітлера можна назвати «Чингізханом із газовими камерами». Голокост був би неможливим без технологічного прогресу: гітлерівські концтабори стали модерними фабриками смерті, їхні труби нагадували труби заводів і фабрик.

Але самі по собі модерні технології не відповідальні за екстремальний характер терору. Ключову роль відіграло те, що і більшовицький, і нацистський режими були революційними режимами з глобальними амбіціями.

Більшовицький режим сповідував ідею світової пролетарської революції, гітлерівський — націонал-соціалістичної революції. Перша мала привести до світового панування пролетаріату, друга — до світового панування арійської раси. Революції є періодами «прекрасного божевілья» — ілюзії, що «новий прекрасний світ» уже дуже близько, за поворотом. Залишилося лише знищити останні перешкоди на шляху до перемоги: поміщиків, куркулів, євреїв тощо. Ініціатори масового терору вважали, що на їхньому боці правда і логіка історії, тому виправдовували гекатомбу жертв історичною необхідністю.

Революції є періодами «прекрасного божевілья» — ілюзії, що «новий прекрасний світ» уже дуже близько, за поворотом. Залишилося лише знищити останні перешкоди на шляху до перемоги: поміщиків, куркулів, євреїв тощо. Ініціатори масового терору вважали, що на їхньому боці правда і логіка історії, тому виправдовували гекатомбу жертв історичною необхідністю

Ці міленійні візії були характерні не лише для радянського чи нацистського режимів. Селяни сприймали як Апокаліпсис і Першу світову війну, і революцію 1917-го. Тому в 1917–19 роках вони були готові вчинити «страшний суд» над своїми гнобителями і відомстити за пережиті кривди. Так само міленійна візія була притаманна бандерівцям з їхньою теорією «перманентної революції»: незалежна Українська держава мала постати на українських жертвах і трупах ворогів.

У сучасних російських і польських нарративах український націоналізм узагалі, а бандерівський рух зокрема, зображують як найжорстокіший. Цей образ поділяють багато українців, найперше з російськомовних Півдня та Сходу України. До бандерівців в Україні ставляться по-різному: і як до героїв, і як до бандитів. Зрештою, нагадаємо, що в часи воєн і революцій межа між героями та бандитами часто дуже тонка. Однак заради справедливості треба визнати принаймні два факти. По-перше, не бандерівці розв'язали терор. Як лаконічно висловилася львівська поетеса Маріанна Кіяновська, якби не Пілсудський, Бандера був би звичайним малознаним агрономом. По-друге, число бандерівських жертв блідне перед масштабами більшовицького та нацистського терорів.

Україну називають лабораторією модерності. Досвід 1914–1945 років дає право вживати цю метафору в іншому сенсі: історія України дозволяє з лабораторною точністю вивчати насильство як елемент модерності. Історія модерності — це значною мірою історія масових убивств заради торжества розуму. Теза про зв'язок між модерністю і насильством не нова. Зигмунт Бауман розкрив її на прикладі Голокосту, найбільшої трагедії модерної історії. Історія України дозволяє розширити цей висновок на цілий регіон і на три десятки років.

Викликає подив, чому так мало тих, хто дивився на історію України саме із цієї перспективи і робив відповідні висновки. На це питання можливі декілька відповідей. Перш за все, кожне суспільство прагне нормалізувати свій досвід. Як твердять соціальні психологи, більшість людей у часи великих трансформацій і далі пробують жити нормальним життям: влаштовуються на роботу, заохуються, виховують дітей. До того ж, зазнавши глибокої травми, люди часто воліють про неї не говорити, щоб знову не травмувати себе, а ще більше — дітей і внуків.

По-друге, важливу й навіть вирішальну роль відігравала політика масової амнезії, яку проводила повоєнна радянська влада, і в Радянській Україні, як виглядає, ця політика досягла особливих масштабів (про це далі). Ситуація змінилася з падінням комунізму. Але тут починають діяти механізми вибіркової національної пам'яті та бажання створити собі «зручне минуле». Усі країни, які виникли на осколках комуністичної імперії, воліють говорити про свої жертви і не говорити про своїх злочинців. Скажімо, у сучасній Росії кожний факт знеславлення російської історії прирівнюється до державного злочину; Україна ставить в основу своєї історичної політики пам'ять про Голодомор як про один із найбільших актів геноциду у світовій історії, але не має сміливості говорити відверто про участь українців у Голокості та Волинській різанині; теперішній польський уряд трактує Волинську різанину як геноцид проти поляків, але воліє не говорити про участь поляків у винищенні євреїв та українців; євреї не визнають єврейських енкаведистів своїми, оскільки ті були комуністами, а не іудеями тощо.

Ця тактика вибіркової пам'яті нагадує т. зв. «мораль Калі». Калі — персонаж повісті Генрика Сенкевича «В пустелі та джунглях» — простодушний африканець, який допомагає вижити двом білошкірим дітям, що опинилися в джунглях. Коли між ними заходить рзмова про мораль, Калі пояснює різницю між злом та добром таким робом: «Якщо в Калі хтось забрав корову, то це злий вчинок. Добрий — це коли Калі забрав у когось корову».

За кожних обставин треба намагатися бути не на боці катів. Солідаризуватися треба не з тими, хто вбиває, а з тими, кого вбивають

Альтернативою цій егоїстичній моралі є розв'язка, яку запропонував Альбер Камю: за кожних обставин треба намагатися бути не на боці катів. Солідаризуватися треба не з тими, хто вбиває, а з тими, кого вбивають. Така позиція не лише морально чесна, вона ще й історично правдива: українську націю представляють не лише герої — вони за всіх обставин були в меншості; українську націю представляють насамперед жертви. Серед усіх жертв на українських землях українці становили більшість — але поруч із ними від екстремального насильства потерпали інші народи. Інакше кажучи, склад жертв терору дуже нагадує контури сучасної української громадянської нації: ядро становлять українці, а з ними потенційно еднаються кримські татари, українські євреї тощо.

Зрозуміло, що лише на жертвах націю не побудуєш. Жодна нація не може обійтися без героїчного міфу, особливо коли переходить через велику трансформацію чи потерпає від зовнішньої агресії. А саме така ситуація склалася нині в Україні. Вона драматична, але не безнадійна. Для побудови нової української нації, окрім героїв, готових віддати свої життя заради ідеалів, потрібні герої, які би демонстрували просту людську порядність та жертвували життям заради інших. Таких випадків немало: дослідження долі в'язнів гітлерівських і сталінських таборів показує, що майже всі, хто вижив, вижили завдяки чийсь допомозі.

Для побудови нової української нації, окрім героїв, готових віддати свої життя заради ідеалів, потрібні герої, які би демонстрували просту людську порядність та жертвували життям заради інших. Таких випадків немало: дослідження долі в'язнів гітлерівських і сталінських таборів показує, що майже всі, хто вижив, вижили завдяки чийсь допомозі

Один із прикладів такого героїзму — доля греко-католицького священника о. Омеляна Ковча. Він народився у 1884 році в австрійській Галичині та за шістьдесят років життя пережив зміну п'яти режимів. У часи революції був капеланом Української Галицької армії. Коли його разом з іншими полоненими потягом везли на розстріл, його врятував російський червоноармієць, випустивши з вагона зі словами: «Отче, не забувайте молитися за Луку». У міжвоєнній Польщі він захищав права українців і, правдоподібно, був навіть членом ОУН. У 1939–1941 роках, за першої радянської влади, допомагав сім'ям польських офіцерів, вивезених на Сибір. Під час німецької окупації рятував

євреїв, за що був відправлений у концентраційний табір Майданек, де й загинув. Коли родина намагалася витягти його звідти, він написав їм у листі:

«Я розумію, що Ви стараєтеся звільнити мене. Але я прошу Вас нічого не робити... Поза небесами це єдине місце, де я б хотів бути. Ми тут всі рівні. Поляки, євреї, українці, росіяни, литовці чи естонці. Я тут єдиний священник. Я не можу уявити, що вони робитимуть без мене... Коли я відправляю Літургію, всі вони моляться. Вони моляться різними мовами, але ж чи Господь не розуміє всіх мов? Вони помирають по-різному, і я допомагаю їм перейти міст».

Якщо Україні вдасться колись подолати свою історію, то люди на зразок Омеляна Ковча займуть у пантеоні українських героїв найвище місце.

РОЗДІЛ VI. ПОВОЄННА УКРАЇНА

КРАЇНА БЕЗ МИНУЛОГО

Розповідь про повоєнну Україну почнемо з розгляду долі злочинців, які «вславилися» в насильстві 1914–1945 років. Те, що сталося особисто з ними чи з пам'яттю про них після війни, розкаже щось важливе про Радянську Україну після 1945 року. Почнемо з тих, хто був причетний до трьох найбільших погромів революційних часів — київського і львівського 1918 року та проскурівського 1919 року. Муравйова, організатора масового терору в Києві в лютому 1918 року, кілька місяців по тому розстріляли самі більшовики, але не за погром, а за участь в антибільшовицькому перевороті в липні 1918-го.

Українського погромника Івана Семесенка лікували від сифілісу в тому самому Проскуріві. Згідно з єврейською легендою, ночами йому з'являвся привид місцевого рабина й наказував негайно покинути місто. Уряд УНР провів слідство у справі Семесенка і засудив його до страти. Цей вирок не виконали, бо на Кам'янець-Подільськ, де перебував український уряд, напали денікінці, суд розбігся й Семесенко опинився на волі. Його таки розстріляли, але рік по тому, під час польсько-українського походу на Київ навесні 1920 року: за одною версією — за проскурівський погром, за іншою — за бунт проти Петлюри. Ці дві версії збігаються, якщо взяти до уваги, що Семесенко критикував Петлюру за те, що той «намагається догодити і соціалістам, і правиці, селянам і поміщикам, жидам і Європі». Серед петлюрівців, однак,

були люди, які захоплювалися цією постаттю. Один із ветеранів українських національно-визвольних змагань у спогадах про Семесенка з жалем написав, «що при інших революційних обставинах Україна мала б свого Муссоліні в постаті цього залізного диктатора».

Чеславу Мончинському, відповідальному за погром львівських євреїв у листопаді 1918 року, пощастило більше. Після польсько-української війни за Галичину він брав участь у поході на Київ 1920 року. У міжвоєнній Польщі обіймав високі військові посади й навіть став послом сейму. Звільнений зі служби за віком, решту життя провів у маєтку на Тернопільщині. У 1935 році його з почестями поховали на цвинтарі захисників Львова, одним з організаторів якого він був і який мав демонструвати велич і незламність польського військового духу. Його могила досі там.

Про ці три великі погроми та їхніх головних «героїв» у повоєнній Радянській Україні ніколи не згадували. З усіх революційних подій згадували лише ті, які відповідали героїчній версії перемоги більшовиків. Одним із творців цієї версії був Павло Бляхін — той самий, який на початку 1920-х років вимагав більше розстрілів для селян Одещини. Після революції він став письменником і написав пригодницьку повість «Червоні дияволята». На основі цієї повісті в 1923 році був знятий один із перших радянських пригодницьких фільмів. Доля виявилася милостивою до Бляхіна. Він був старим більшовиком, а із цієї когорти рідко хто помирав своєю смертю — більшість репресували в 1930-х. Удруге йому пощастило, коли влітку 1941 року він пішов на фронт ополченцем і його дивізію майже повністю знищили при обороні Москви восени того ж року, — а він вижив. Після війни став членом Спілки письменників СРСР і помер природною смертю в 1961 році. Його іменем назвали вулицю в м. Костромі. Після смерті на основі його повісті зняли аж три фільми в стилі радянського комедійного вестерну — «Невловимі месники» (1966), «Нові пригоди невловимих месників» (1968), «Корона Російської імперії, або Знову невловимі» (1971). Головною сюжетною

лінією є розповідь про те, як спритні й благородні молоді комуністи героїчно борються проти бандитів-петлюрівців та жорстоких білогвардійців. Усі три фільми були дуже популярними, їх і досі показують на українському телебаченні.

Миколу Єжова розстріляли під час чергової хвилі сталінського терору за доносом енкаведиста, який на допиті розказав про історію з «Біробіджанським краєм». Пізніше розстріляли й самого донощика. Начальника Уманської тюрми Соломона Абрамовича у квітні 1941 року засудили на шість років тюрми. У 1943-му його достроково звільнили й відправили на фронт. Він, проте, потрапив не на передову, а на безпечніше місце шофера. За участь у війні його нагородили орденом Червоної Зірки та медаллю «За бойові заслуги». Двох інших його підручних засудили на коротші терміни, але через війну вони так само не відсиділи до кінця. Обидва «воювали» за спеціальністю, в органах НКВС, один навіть дослужився до заступника управління контррозвідки СМЕРШ Першого Білоруського фронту.

Один із головних організаторів Голодомору Лазар Каганович прожив 98 років і помер влітку 1991 року, не доживши до розпаду СРСР усього кілька місяців. У 1997-му вийшли його спогади, які він писав на пенсії. У цих спогадах нема не те що жодного слова каяття, але навіть згадки про український голод. За життя Сталіна його нагородили чотирма орденами Леніна та іншими нагородами, його ім'ям були названі міста в Радянській Росії та Україні, Московський метрополітен та кілька вищих навчальних закладів. Ім'я зняли з усіх цих об'єктів після того, як він програв битву за владу в Кремлі і Хрущов у 1957 році усунув його з усіх посад. Пам'ять про Кагановича несподівано відродилася після падіння СРСР. На його честь назвали село в Росії, а в 2018 році поставили пам'ятник у Єкатеринбурзі – там він стоїть на постаменті в товаристві Фелікса Дзержинського. У Криму теж є село, назване Лазарівкою. 2016 року український парламент прийняв рішення повернути йому

стару кримсько-татарську назву. Це рішення набере чинності, коли Крим повернеться до України.

Так само, як Каганович, довго прожив Ерік Кох, головний нацистський кат України. Після війни він переховувався в британській окупаційній зоні, навіть одержував допомогу по безробіттю, аж поки випадково, із власної дурості, не виявив себе. Його заарештували й передали радянській владі, а та натомість передала його владі комуністичної Польщі. Там його судили за смерть чотирьохсот тисяч поляків, убитих, коли він був гауляйтером Західної Пруссії (1939–41). Слідство тривало майже десять років. Під час допитів Кох ставив собі в заслугу, що протидіяв планам Розенберґа створити українську державу. У 1959 році його засудили до смертної кари. Вирок, однак, не був виконаний. За одною версією, його не стратили тому, що він смертельно хворів, за другою — він був таємним агентом Сталіна. Як повідомляла польська антикомуністична опозиція, у тюрмі Кох жив у комфортних умовах, мав доступ до телевізора й щоденних газет. Він помер 1986 року у віці 90 років. Перед смертю в інтерв'ю західнонімецькому журналісту Кох заявив, що ні за чим не жалкує і не відчуває потреби в чому-небудь каятися.

Один з ініціаторів Волинської різанини Клим Савур (Дмитро Клячківський) загинув у бою з радянськими енкаведистами 12 лютого 1945 року у віці 34 роки. Провід Української повстанської армії нагородив його посмертно орденами Залізного хреста заслуги і Залізного хреста бойової заслуги першого ступеня. У незалежній Україні його іменем названі вулиці в Луцьку, Тернополі й Рівному та встановлені два пам'ятники — в його рідному Збаражжі та в Рівному. Дослідження 2015 року показує, що люди в Рівному, які щодня проходять повз цей пам'ятник, мають дуже приблизне уявлення, ким був Клим Савур.

Юзефа Бісса, командира загону АК, який вчинив масакру в Павлокомі, польська комуністична влада заарештувала зразу після війни. В судовій справі фігурували вбивства українців, але ці звинувачення зняли й засудили його лише як члена антикомуністичного

збройного підпілля — дали вісім років тюрми. З цього терміну він відсидів тільки половину. Після тюрми Бісса ще кілька разів заарештовували; навіть пропонували вступити до польської комуністичної партії, але він відмовився, бо вважав себе «людиною честі». Помер своєю смертю в 1977 році, а в 1992-му польський суд посмертно зняв із нього всі звинувачення й розпорядився виплатити компенсацію його родині.

Достеменно невідомо, хто був тим енкаведистом, про якого розповідав Олександр Довженко, — тим, що палив на повільному вогні бандерівця і знімав із нього шкіру. У Львові я чув, що Довженко мав на увазі Антона Одуху, який до війни був (почергово) енкаведистом, електротехніком та шкільним вчителем, під час війни — командиром червоного партизанського загону, нагородженим званням Героя Радянського Союзу (1944). Після війни Одуху призначили директором (!) Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника АН УРСР — другої найбільшої академічної бібліотеки в Україні. На цій посаді він пробув десять років, а в 1948–1957 роках володів особливим статусом «персонального пенсіонера». Та навіть якщо Одуха й не був тим енкаведистом, за ним числяться інші «подвиги». Селяни з околиці в Хмельницькій області, де діяв його партизанський загін, згадують, що на його совісті були грабежі, гвалтування жінок, убивства старих і дітей. Одразу ж після його смерті в 1967 році йому поставили пам'ятник у місті Славуті. Згідно з даними Вікіпедії, він і досі там стоїть.

Спільне в біографії цих «героїв» те, що жоден із них не був покараний за злочини, скоєні в Україні. Арештовували й судили головним чином тих, кого звинувачували в колаборації з німецьким окупаційним режимом, та членів українського націоналістичного підпілля. Нерідко ці дві групи об'єднували в одну, щоб створити враження, ніби українські націоналісти були нацистськими колаборантами. З вояками УПА розправлялися нещадно, засуджуючи до максимальних термінів (до 25 років) або ж до найвищої міри покарання —

розстрілу. Останнього упівця розстріляли влітку 1989-го.

КДБ організував також убивства лідерів націоналістичного руху Лева Ребета (1957) та Степана Бандери (1959). Їх ліквідували на еміграції, цілком таємно, як у 1938 році – Євгена Коновальця в Роттердамі і, правдоподібно, Петлюру в 1926 році. Систематичність, із якою радянські спецслужби винищували лідерів українського націоналізму, показувала, що Кремль ставився до цього руху дуже серйозно, хоча публічно й виставляв його незначною силою, позбавленою масової підтримки, яка виживає лише завдяки Заходу: німецькому генштабу в роки революції та Першої світової війни, нацистам у часи Другої світової війни, американському та західнонімецькому урядам у післявоєнні роки.

*Систематичність, із якою
радянські спецслужби
винищували лідерів українського
націоналізму, показувала,
що Кремль ставився до цього
руху дуже серйозно*

Уся вина за масові радянські репресії була перекладена особисто на Сталіна. Це проголосив Хрущов у промові «Про культ Сталіна та його наслідки» на XX з'їзді компартії (1956). У самого Хрущова, як і в усіх із близького оточення Сталіна, руки були в крові. Він, однак, цього так і не визнав. Його промова на XX з'їзді компартії мала таємний характер. У СРСР її опублікували аж у 1989 році. Від 1956-го й до 1989-го головна радянська лінія зводилася до формули: «Ленін – добрий, Сталін – поганий». Сталінські репресії подавалися як викривлення радянської влади. Про те, що терор почався не за Сталіна, а за Леніна й був не викривленням, а суттю комуністичної влади, у СРСР почали відкрито говорити під кінець горбачовської перебудови, і то

не влада, а антикомуністична опозиція. Сама ж влада воліла про Сталіна зайвий раз не згадувати, хоча час від часу робилися спроби реабілітувати його з огляду на виняткові заслуги — побудову соціалізму, перемогу у війні та перетворення СРСР на супердержаву.

Радянський Союз нагадував казковий Гоґвортс: він мав імена, які за жодних обставин не можна було згадувати. Євреїв, які загинули під час Голокосту, не можна було називати євреями — тільки громадянами Радянського Союзу. Так само і з «буржуазним українським націоналізмом» — він був, але без імен Грушевського, Петлюри, Бандери; уже саме згадування цих імен вважалося прихованою пропаґандою українського націоналізму. Після смерті Сталіна Хрущов усунув усіх конкурентів у боротьбі за владу і став першим секретарем ЦК КПРС, поки його в 1964 році не усунув Брежнев — і відтоді про Хрущова теж не можна було згадувати. Існувало неписане правило: як тільки хтось із цих вищих партійних діячів відходив у тінь, вимовляти вголос його ім'я (це завжди був чоловік, ніколи жінка!) вважалося недопустимим. Жодного офіційного розпорядження щодо того, кого чи що треба було забути, не існувало. Свідомі радянські громадяни мали відчувати це самі.

Історична пам'ять — це не лише про те, що суспільство пам'ятає, але й про те, що воно погоджується забути

Історична пам'ять — це не лише про те, що суспільство пам'ятає, але й про те, що воно погоджується забути. Політика колективного забування особливо важлива для суспільства, яке переживає радикальні зміни: амнезія (втрата пам'яті) допомагає плавній трансформації. Так це було в повоєнній Західній Німеччині після краху Гітлера, в Іспанії після смерті диктатора Франко і навіть в Ізраїлі

після його появи як молодої повоєнної держави. Однак у всіх цих випадках політика забування, по-перше, ніколи не була повною, а по-друге, тривала лише одне-два десятиліття, а потім, коли трансформація закінчувалася, дискусії про минуле розгорталися з новою силою. Політику Кремля за Хрущова та в перші роки Брежнєва теж можна розглядати як спроби перезавантаження радянської системи. Але з кінця 1960-х ці спроби припинилися. Замість реформ на перше місце поставили втримання стабільності. А політика колективної амнезії в Радянському Союзі тривала майже до останніх років.

Так було в кожній радянській республіці без винятку. Та в Українській РСР, як виглядає, це набрало крайнього вияву. Окрім радянських репресій, забуванню підлягало все, що містило бодай натяк на відмінність української історії від російської. За винятком Хмельницького, заборона стосувалася майже всіх козацьких гетьманів. Офіційно твори Шевченка не були заборонені, але його антиросійські поеми публічно не читалися, несанкціоноване покладання квітів до його пам'ятника прирівнювалося до антирадянської діяльності, а підготовлені в 1960-х до друку матеріали слідства над Кирило-Мефодіївським братством кілька десятків років пролежали на полиці й вийшли друком аж у 1990 році. З непропущених до друку радянською цензурою творів Івана Франка можна було скласти цілий том. Праці російських дореволюційних імперських істориків Соловйова і Ключевського в повоєнному СРСР видавалися мільйонними накладками, тоді як роботи Грушевського, котрий при кінці життя став радянським академіком, були заборонені.

Центральною подією, навколо якої будувалася офіційна політика пам'яті, була Друга світова війна. У Радянському Союзі її перейменували на «Велику Вітчизняну» і скоротили на два роки: ця війна почалася з «віроломного нападу нацистської Німеччини» 22 червня 1941 року — так, ніби зелене світло цій війні не дав пакт Молотова-Ріббентропа і Червона армія не воювала з вересня 1939 року. Пам'ять

про війну відтіснила на другий план пам'ять про революцію. Що й не дивно: якщо революція та громадянська війна поділили населення на декілька ворожих таборів, «Велика Вітчизняна війна» була символом єдності радянських громадян у боротьбі проти спільного ворога. Іншими словами, пам'ять про останню війну ідеально надавалася для створення образу згуртованого й однорідного суспільства.

Ця модель пам'яті почала домінувати з перших років правління Брежнєва. У 1965 році 9 травня — день підписання німцями капітуляції — був оголошений державним святом (за Сталіна та Хрущова це був звичайний робочий день). Хоча культ вождя й був офіційно засуджений у 1956 році, творилися культу Хрущова і Брежнєва. Відображенням цього став, зокрема, факт, що в офіційній політиці пам'яті на перше місце вийшов третьорядний епізод з обороною «Малі землі» — невеликого плацдарму на Кубані, з яким була пов'язана біографія Брежнєва (як жартували в брежнєвські часи: «Що таке Велика Вітчизняна війна? — Локальний епізод у битві на Малій землі»).

Жертвою такої моделі пам'яті найперше стала «фронтowa правда війни»: Брежнєв «воював» як партійний чиновник далеко від лінії фронту. Офіцер-фронтвик Микола Нікулін писав:

«Мемуари пишуть ті, хто був біля війни. У другому ешелоні, у штабі... Вони залишаться живими, повернуться додому і з часом стануть основою організацій ветеранів. Відростять животи, обзаведуться лисинами, прикрасять груди пам'ятними медалями, орденами й будуть розповідати, як по-геройськи вони воювали, як розгромили Гітлера. І самі в це увірують! Вони й поховать світлу пам'ять про тих, хто загинув... Вони покажуть війну, про яку самі мало що знають, у романтичному ореолі. Як все було добре, як прекрасно! Які ми герої! І те, що війна — це жах,

смерть, голод, підлість, підлість і підлість, відійде на другий план. А справжні фронтовики, яких залишилося півтори людини, та й ті безмозкі, зіпсовані, будуть мовчати».

Інша жертва такої пам'яті — ціна, яку за перемогу заплатила Україна. Олександр Довженко у своєму щоденнику писав:

«Україна втратила за час війни тринадцять мільйонів людей. Се ще, так би мовити, з оптимістичною неточністю... Таким чином, Велика Удовиця втратила сорок відсотків своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання... жодна людина ще не сказала мені про сей історичний жах з плачем чи бодай би з сумом. Ні. Або мовчать, замовчують, або байдужі, або яюсь всміхаються між іншим, щоб не подумав часом хто, що їм жалко, бо се було б політично шкідливим».

Замовчуванню підлягали окремі акти масового насильства проти мирного населення. У Радянському Союзі не можна було говорити не лише про Голодомор, але й про Голокост та Волинську різанину. Замовчування Голокосту в повоєнній Україні досягло екстремі. Скажімо, якщо в Естонській РСР можна було прочитати про Голокост навіть у підручниках, а в Литві ця історія подавалася заретушовано, то в офіційній історії Української РСР, надрукованій у 1977–79 роках, не було жодної згадки не лише про Голокост, але й про євреїв узагалі. Таким чином, жертв масового насильства вбивали двічі: уперше — фізично, удруге — знищуючи пам'ять про них.

Існування кожної нації залежить від її пам'яті. Забери в неї пам'ять — і вона втрачає здатність до самостійної дії. Спочатку нація сама забуває про себе, а потім про неї починає забувати світ. Це, власне, те, що відбувалося з повоєнною Радянською Україною. Вона нібито й мала формальні ознаки національної держави — але була

позбавлена пам'яті про своє національне минуле.

СРСР складався з п'ятнадцяти радянських республік, але нація в ньому могла бути лише одна: «нова історична спільнота — радянський народ». Її головними рисами були спільна соціалістична батьківщина, спільна соціалістична економіка, спільна соціалістична культура та спільна ціль — побудова комунізму. Про формування цієї спільноти в Кремлі говорили ще перед війною. Але на XXII з'їзді КПРС (1961) Хрущов оголосив, що вона вже склалася. Різниця між довоєнним і повоєнним «радянським народом» полягала, зокрема, у статусі українців. До смерті Сталіна українцям не довіряли управляти навіть своєю республікою — жоден перший секретар української компартії не був українцем. Зміна сталася зразу після смерті Сталіна. У 1953 році на посаду першого секретаря призначили Олексія Кириченка — того самого, який розповідав Хрущову про жахи українського голоду. Відтоді українці не лише появились на керівних посадах в Українській РСР, а й почали відігравати ключову роль в управлінні СРСР. І Хрущов, і Брежнєв, перш ніж стати на чолі СРСР, провели значний час на керівних посадах у Радянській Україні. Борючись за владу в Кремлі, вони спиралися на свої українські зв'язки, а коли прийшли до влади, перетягнули українських союзників до Москви.

У 1954 році в СРСР із великою помпезністю святкували трьохсотріччя «возз'єднання України з Росією». За лаштунками офіційних святкувань формувалася «нова Переяславська угода»: українцям пропонували партнерство в управлінні імперією — взамін вони мали прийняти нові правила гри. Одне з них: відкинути власну національну пам'ять. Число українців, які прийняли ці правила, неможливо визначити. Вистачить сказати, що таких було багато. Подібно до «малоросійської колонії» в Петербурзі на межі XVIII–XIX століть «українська група» займала домінуючі позиції в Москві в останні десятиліття існування Радянського Союзу. Серед російської партійної номенклатури побутувала думка, що в Москві всі місця зайняті «хохлами, як тарганами» і що Росія, визволившись

від татаро-монгольського іґа, тепер потерпає від «хохлацького іґа в верхах».

Радянська версія минулого була вигідна, бо ховала травми минулого. Той, хто про них нічого не знав, міг бачити світ у феєричній перспективі — як казку про боротьбу комуністичного добра з капіталістичним злом, яка врешті-решт закінчиться перемогою над цим злом у світовому масштабі. Радянські люди, будуючи комунізм, могли почуватися особисто причетними до цієї перемоги

Нові правила гри приносили дивіденди не лише у вигляді високих посад. Радянська версія минулого була вигідна, бо ховала травми минулого. Той, хто про них нічого не знав, міг бачити світ у феєричній перспективі — як казку про боротьбу комуністичного добра з капіталістичним злом, яка врешті-решт закінчиться перемогою над цим злом у світовому масштабі. Радянські люди, будуючи комунізм, могли почуватися особисто причетними до цієї перемоги. Невідповідність уявлень та реальності пояснювали тимчасовими труднощами. Заради майбутньої перемоги їх варто було перетерпіти — як це робило попереднє покоління, винісши на своїх плечах тягар війни з нацизмом. Це була радянська версія ідеї поступу.

Особливо сильне коріння вона пустила серед молодих людей, які не бачили іншої реальності, окрім радянської. У Радянському Союзі дійсно можна було мати щасливе дитинство. Майже кожен із нас, хто народився в СРСР, пам'ятає те почуття щастя, яке навіювали вчителі в молодших класах, — щастя, що ми народилися саме тут, а не на Заході, де діти живуть у злиднях і де їх жорстоко експлуатують капіталісти. Умовою нашого щастя було незнання усього того, що сталося зі старшими поколіннями.

Неясно було, однак, як довго вдасться утримувати суспільство в такому стані. Майже в кожній сім'ї були свої родинні історії, які не відповідали радянській версії минулого. Хоча дітей заради їхньої безпеки й психічного здоров'я оберігали від цих історій, вони так чи інакше довідувалися про все, коли виростили. Логічно припустити, що люди тим менше думають про страшне минуле, чим більше їхнє власне життя не дає їм для цього приводу. Приклад повоєнної Західної Європи показував, що все може бути якраз із точністю до навпаки. Незручні питання щодо минулого почало ставити покоління, яке особисто не зазнало масового насильства, — покоління, яке ввійшло в дорослий вік у 1960-х роках.

ШІСТДЕСЯТНИКИ: ГЛОБАЛЬНЕ ПОКОЛІННЯ

4 вересня 1965 року в Києві в кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму «Тіні забутих предків». Його зняли за однойменною новелою Михайла Коцюбинського — як гуцульську версію історії про Ромео і Джульєтту. Фільм поєднував фольклор з авангардом і був знятий у специфічному жанрі поетичного кіно, який започаткував ще в 1930-х роках Олександр Довженко. «Тіні забутих предків» стали явищем українського і світового мистецтва. Це засвідчили, зокрема, премії та відзнаки, які

цей фільм одержав на міжнародних кінофестивалях.

Перед прем'єрним показом слово взяв Іван Дзюба, молодий літературний критик. Замість обговорювати фільм, він оголосив: щойно в Україні пройшли арешти декількох десятків молодих людей. Директор кінозалу намагався відібрати в нього мікрофон, але Дзюба почав зачитувати імена арештованих. Щоб заглушити його, у залі ввімкнули пожежну сирену. Тоді В'ячеслав Чорновіл, молодий журналіст, перекрикуючи сирену, вигукнув: «Хто проти тиранії – встаньте!». Встала третина присутніх. Нарешті пустили фільм. У перерві між частинами Василь Стус, аспірант Київського інституту літератури, знову звернувся до глядачів: «Протестувати повинні всі: сьогодні хапають українців, завтра хапатимуть євреїв, потім – росіян!». До протестувальників приєднався режисер фільму Сергій Параджанов – вірменин, який жив у Києві.

1965 рік розділяв рівно наполовину період від кінця війни (1945) до приходу до влади Горбачова (1985), коли почалася агонія радянської системи. Тому хронологічно протест київської молоді інтелігенції можна вважати центральною подією повоєнної доби. Але його можна вважати центральним і в іншому, ширшому значенні. Мова йде про появу нового, глобального покоління, яке значною мірою визначило контури сучасного світу. В Україні це покоління уособлювали Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус. У Радянському Союзі їх називали «шістдесятниками», на Заході – *Sixties' Generation*. Попри те, що молодих людей на комуністичному Сході та капіталістичному Заході розділяла Залізна завіса і що українські шістдесятники були трохи старшими за західних *sixties*, вони мали певні спільні риси.

Цінності кожного покоління формуються в підлітковому віці. Люди з покоління 60-х народилися в 1930–1940-х роках. Відповідно їхні підліткові роки припали на перші повоєнні десятиліття. У політичному відношенні це були десятиліття лібералізації. На Заході вона виразилася в поверненні ліберальної демократії – політичної моделі, яка була скомпрометована в міжвоєнній Європі. На Сході

лібералізація означала припинення масового терору. Після смерті Сталіна в 1953 році масові арешти, ув'язнення та страти припинилися, в'язнів почали відпускати з таборів (особливо після хвилі табірних повстань, у яких, до речі, українські націоналісти відіграли роль першої скрипки), а сама табірна система в 1960 році взагалі перестала існувати. Покоління шістдесятників було першим поколінням, не здесяткованим війною, а в Радянському Союзі — ще й репресіями. Відповідно в них було відчуття захищеності.

Політичні зміни збіглися з економічними. 1960-ті були найкращим десятиліттям у світовій економіці — десятиліттям повоєнних «економічних чудес»: німецького, французького, італійського, японського та інших. У 1950-х західна економіка відновила рівень, який мала перед 1914 роком, та продовжувала безперервно зростати. Кількісні зміни були пов'язані з якісними. У 1960-х економіка Заходу почала перехід з індустріального до постіндустріального виробництва. В основі постіндустріального виробництва лежали наукомісткі технології — коли, мовою метафор, головний валовий продукт вироблявся не від фабричних труб, а від філіжанки кави. Радіо, холодильники, телевізори й навіть автомобілі ставали звичними предметами майже в кожній родині. Через демографічні воєнні втрати безробіття було дуже незначним. Не молоді люди шукали роботи, а робота шукала їх. Іншим нововведенням у Західній Європі стало запровадження моделі соціальної держави — держави, котра забезпечувала підтримку в разі втрати праці чи працездатності й надавала оплачувану відпустку для відпочинку чи догляду за новонародженою дитиною. Тому молодь почувалася захищеною не лише політично, але й соціально.

У Радянському Союзі стандарти життя були нижчими, аніж на Заході. Скажімо, автомобілі залишалися предметом розкоші. Але й тут 1960-ті були найкращим економічним десятиліттям. Радянський валовий продукт зростав щороку на шість відсотків. У 1961 році лауреат Нобелівської премії американський економіст Пол

Самуельсон передбачав, що за таких темпів розвитку СРСР дожене США найшвидше в 1984 році, найпізніше — у 1997-му. Цей прогноз збігся із закликом Хрущова (1957) «Догнати й перегнати Америку!». На XXII з'їзді компартії Хрущов проголосив, що в Радянському Союзі побудований соціалізм і наступне покоління буде жити при комунізмі.

Радянській статистиці важко довіряти: ретельні дослідження показували, що економічні показники були дутими. Існував, однак, інший, надійніший показник — середня тривалість життя. 1960-ті були єдиним десятиліттям, коли тривалість життя в Радянській Україні зрівнялася з тривалістю життя в Європі.

І нарешті, повоєнні десятиліття були десятиліттями соціальних ліфтів. Значною мірою це пояснювалося потребою поповнити воєнні демографічні втрати. Але був ще один фактор. Нові індустрії вимагали інженерів, дослідників, менеджерів. Відповідно значно зросло число студентів. У країнах Заходу — у два-три рази. Такі ж процеси відбувалися в СРСР: у Радянській Україні число студентів протягом 1960-х років зросло від чотирьохсот тисяч до восьмисот тисяч. Тому молоді люди були набагато освіченішими, аніж їхні батьки чи діди, і, відповідно, займали посади, не пов'язані з тяжкою фізичною працею.

Суспільні цінності міняються головно через зміну поколінь. Посереднім доказом є порівняння результатів соціологічних досліджень, які проводили на початку і наприкінці повоєнного періоду, тобто перед появою нового покоління і після того, як воно досягло зрілого віку. Опитування серед українських біженців у США на початку 1950-х показало, що, попри загальну ворожість до радянської системи, вони прийняли її певні підставові елементи — зокрема гарантування з боку держави роботи та утримування контролю над важкою промисловістю. Перші дозволені опитування в Радянській Україні наприкінці 1980-х несподівано виявили високу підтримку прав особи та вільного демократичного волевиявлення — тобто того, що умовно можна назвати «західними цінностями».

Вища освіта була квитком до середнього класу, який зростав і на Заході, і на Сході. Тільки якщо на Заході він формувався за рахунок незалежних професіоналів та інтелектуалів, то на комуністичному Сході він набрав форми радянської технічної та гуманітарної інтелігенції. Але оскільки процеси були схожі, це породжувало оптимістичні надії, що із часом капіталістична та комуністична системи конвергуються, тобто стануть подібними між собою.

Оптимізм був ще однією рисою 1960-х. У СРСР це, зокрема, виражалося в музиці, літературі, фільмах, що стали «золотою добою» масової радянської культури. Було відчуття, що нема нічого неможливого. У тогочасній пісні співалося: «Тобі 20 років, мені 20 років, і перед нами — сьоме небо». До речі, коли сьогодні серед старших мешканців України можна натрапити на ностальгію за радянськими часами, то часто це сум за щасливими 1960-ми. Оптимізм — риса покоління, котре користує із соціальних ліфтів. У тому сенсі українське молоде покоління 1960-х нагадувало покоління останніх десятиліть ХІХ століття чи покоління українських національних комуністів 1920-х.

Цю подібність посилювала віра в соціалізм. На Заході він переживав ренесанс. Від початку 1950-х майже кожна західноєвропейська держава мала при владі соціалістичні або соціал-демократичні уряди — а у Франції та Італії до того ж існували сильні й масові комуністичні партії. Факт, що Радянський Союз виніс головний тягар війни і переміг нацистську Німеччину, переконував у перевагах комунізму. Багато західних інтелектуалів були впевнені, що вступ радянських військ у Париж — це лише питання часу. Розкриття злочинів Сталіна й антикомуністичне повстання в Будапешті 1956 року підірвали віру в комунізм, але не знищили її зовсім. Нові радянські досягнення — передусім запуск космічного супутника (1957) та поява першої людини в космосі (1961) — відкривали для соціалізму друге дихання. Було відчуття, що новому, не сталінівському, а соціалізму «з людським обличчям» —

належить майбутнє.

Цією вірою була перейняті майже всі українські шістдесятники. За винятком вихідців із Західної України, більшість вірила в ідеали комунізму. Ідеологія українського націоналізму була їм невідома або чужа. По-перше, його носії загинули в повоєнній боротьбі або емігрували на Захід; ті, що вижили в таборах, після звільнення часто-густо не мали права оселятися у великих містах, які стали інкубаторами освіченої молоді. По-друге, в очах багатьох молодих людей український націоналізм був скомпрометований колаборацією з нацизмом — а саме такий образ створювала радянська пропаганда. У кожному разі, зв'язків між вояками УПА та шістдесятниками не існувало.

В українських шістдесятників на початках не було нічого анти-радянського. Усі вони були продуктом радянської системи

Треба виразно підкреслити: в українських шістдесятників на початках не було нічого антирадянського. Усі вони були продуктом радянської системи. Це добре видно в одній із тих рис, яка різко відрізняла їх від *Sixties' Generation*: у них не було молодіжної культури «сексу, наркотиків та рок-н-ролу». У СРСР роль рок-зірок, з огляду на широку популярність літератури, виконували поети — насамперед Белла Ахмадуліна, Андрій Вознесенський, Євген Євтушенко, Роберт Рождественський. В Українській РСР була своя поетична квадрига: Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко.

Що, утім, робило українських шістдесятників максимально схожими на західних *sixties*, то це сильне прагнення до самовираження. Ця риса була наслідком

їхнього формативного досвіду: коли задоволені базові потреби безпеки та виживання, приходять бажання самовиражатися. Один із тодішніх українських «шістдесятників», а згодом дисидент Валентин Мороз писав, що вони були художниками, які хотіли малювати, але не тільки портрети Леніна; поетами, які мали бажання писати вірші, але не лише про Сталіна та мир; ученими, які прагнули вести дослідження, а не просто виконувати те, що їм наказували «згори». Вони були «тілами в пошуках душі».

1960-ті мали свої темні сторони: побудову Берлінської стіни, Карибську кризу, серію політичних убивств — Джона Ф. Кеннеді, Мартіна Лютера Кінґа та американську війну у В'єтнамі. А понад усім цим над світом нависла тінь атомної війни. Коли ж ідеться про Радянський Союз, то тут на початку 1960-х років сталася господарча криза, яка ледь не doprowadила до нового голоду. Від початку 1960-х і до самого кінця існування СРСР радянська влада змушена була закуповувати велику кількість американського й канадського зерна — і це робила держава, яка мала одні з найродючіших земель у світі! З іншого боку, прихід до влади Леоніда Брежнєва в 1964 році поклав край хрущовській «відлизі». В Українській РСР виявом цього повернення в минуле, власне, й стали арешти 1965 року — перші після смерті Сталіна. До того ж поліпшення життя слабше зачіпало колгоспних селян, які становили близько 40% населення. Їхня праця була важкою, заробітки — мізерними, а правовий статус нагадував закріпачення: до 1974 року їм не видавали паспортів, щоб вони не могли виїхати з села, а їхніх дітей по досягненню шістнадцяти років автоматично записували в колгосп.

*У 1960-х роках уперше
в українській історії мешканці
міст випередили за чисельністю*

сільське населення. Цей показник вважають одним із головних показників модернізації суспільства. Формально Україна стала модерною урбанізованою нацією

Українська ситуація мала свої особливості, і вони відбилися на долі шістдесятників. Україна була однією з республік, які найбільше постраждали від війни. Особливо сильно руйнування позначилися на великих містах. Майже всі вони втратили більше половини населення, промислові підприємства лежали в руїнах. Відновлення вимагало масової робочої сили, а тому республіканська радянська влада мусила дозволити сільській молоді переїжджати в міста. Досить сказати, що в 1959–1970 роках у столичному Києві та Львові україномовні вихідці із села були групою, яка найшвидше зростала. У 1960-х роках уперше в українській історії мешканці міст випередили за чисельністю сільське населення. Цей показник вважають одним із головних показників модернізації суспільства. Формально Україна стала модерною урбанізованою нацією.

Колективна біографія шістдесятників відображала ці зміни. Більшість із них народилися в селі і після закінчення сільської школи переїхали на навчання до міста. Вони поєднували в собі дві культури: близькою й дорогою залишалася народна сільська культура, але й російська не була чужою, і її моральні герої були прикладами для наслідування. Баланс, однак, порушувався, коли після переїзду в міста вони відчували зверхність або навіть ворожість до української культури. Нерідко на звертання українською вони чули у відповідь: «Говоріть людською мовою». Для них, вихованих у дусі комуністичного інтернаціоналізму, це було виявом кричущої

несправедливості та спотворенням ленінських норм: Ленін же писав про українізацію міст як про позитивний процес!

Читання Леніна відкривало їм очі на інші невідповідності між комуністичною теорією та радянською практикою. Скажімо, Ленін вимагав, щоб зарплати комуністичної партійної номенклатури не перевищували зарплати робітників – але ця вимога ніде не виконувалася. Усі ці невідповідності могли сприйматися як спадок сталінізму – але ж у СРСР культ Сталіна був офіційно засуджений! У 1958 році, на п'ятий рік від смерті Сталіна, у СРСР була проведена шкільна реформа. Згідно з нею вивчення української мови в школах України перестало бути обов'язковим, але залишалось обов'язковим вивчення російської. Національні відмінності набирали характеру соціальних різниць.

Ці та інші невідповідності спонукали Івана Дзюбу написати працю з характерною назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965). Вона стала політичним маніфестом шістдесятників. У ній, зокрема, Дзюба наводив такий приклад: на будівництві Київської ГЕС українці зайняті переважно фізичною працею, а на всі командні пости (начальник будівництва, головний інженер, начальники більшості відділів та управлінь) призначені росіяни, які прибули з Росії. Про яку ленінську національну політику – питав він – може йти мова, коли на п'ятдесятому році існування радянської влади республіка з сорокап'ятимільйонним населенням, із численними вишами, технікумами, науково-дослідними інститутами неспроможна забезпечити себе національними кадрами?

Паралельно з «порушенням ленінських норм» існувала загроза повернення сталінських репресій. Арешти молодих українських інтелігентів у 1965 році шістдесятники сприйняли як доказ такої загрози. Градус напруги наростав. На свій спосіб це був конфлікт між двома поколіннями української радянської еліти – старшими, які готові були прийняти умови нової Переяславської угоди, та молодшими, які вважали її порушенням комуністичних

принципів.

Зрозуміло, що покоління — це аморфне поняття. З одного боку, серед старшого покоління були поодинокі діячі, які солідаризувалися з молодими, як-от літератори — воєнні ветерани Олесь Гончар та Віктор Некрасов. З іншого — складно очікувати, що доярка з Полтавщини, селянин із Закарпаття, шахтар із Донбасу, літературний критик із Києва чи студент зі Львова або Харкова могли мати щось спільне, окрім того, що народилися в той самий час і жили в кордонах однієї республіки. Покоління — як прісне тісто: само по собі воно не має смаку. У 1960-х роках з'явився шанс, що, власне, шістдесятники стануть сіллю свого покоління. І тим, що єднатиме більшість людей із різних регіонів Української РСР, стануть музика молодого композитора Володимира Івасюка, вірші Ліни Костенко та фільми Сергія Параджанова.

У кінцевому рахунку питання стояло так, як і перед початком сталінських репресій 1930-х: чи можлива модернізація, яка була б одночасно і українською, і радянською? Важливою обставиною було також те, що це питання ставило покоління, яке не мало зв'язків із передвоєнним і воєнним українським націоналізмом, а було майже виключно продуктом післясталінської радянської системи. Це показувало, що радянська система в Україні мала вбудовані структурні проблеми, через які майже кожне велике питання набувало національного характеру.

РЕВОЛЮЦІЯ, ЯКОЇ НЕ БУЛО

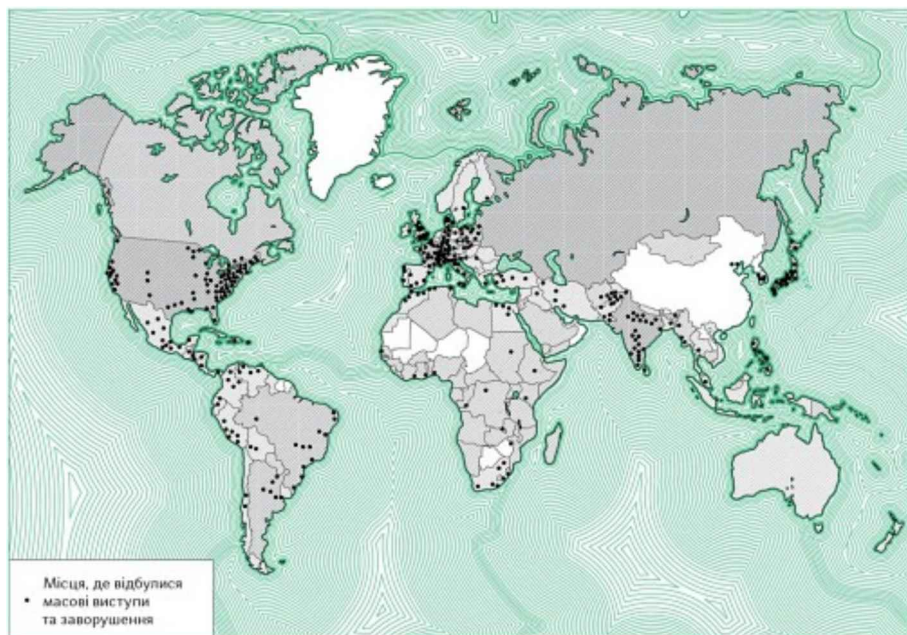
Появу покоління 1960-х назвали «тихою революцією». У 1968 році ця революція набрала голосного характеру. У травні того року студенти Парижа вийшли на вулицю, і вперше з часів Паризької комуни на вулицях французької столиці з'явилися барикади. За короткий час студентські страйки та бунти охопили всі більші університети світу,

від Сан-Франциско до Токіо. Це був молодіжний бунт проти старшого покоління — політичного істеблішменту — і часто він проходив під лівими гаслами.

У комуністичній Польщі, Чехословаччині та Югославії робилося щось подібне. Тільки якщо в Західній Європі студенти бунтували проти капіталізму, молодь у Варшаві та революціонери у Празі виступали за те, щоб надати соціалізму «людського обличчя». У СРСР взагалі, а в Радянській Україні зокрема протести не набрали такого масштабу — тут вони носили характер особистих актів непокори. Варто пам'ятати, що після війни, окрім великої Залізної завіси, що розділяла Європу на капіталістичний Захід та комуністичний Схід, існувала ще одна, негласна залізна стіна, яка проходила вздовж західного кордону СРСР і відділяла Україну та інші західні радянські республіки від сусідніх комуністичних Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Румунії.

У повоєнні роки українське питання залишалося майже виключно внутрішнім питанням СРСР. Однак у рамках Радянського Союзу його вибуховий потенціал не зник. Доказом стали події 1968 року. Хоча революція 1968 року обійшла боком Україну, український фактор відіграв у ній свою роль. «Празька весна» була придушена внаслідок інвазії радянської армії, і найбільше наполягав на введенні радянських танків у Прагу перший секретар компартії України Петро Шелест. Його логіка була простою й переконливою. У словацькій частині Чехословаччини, у районі Пряшева, мешкала українська меншина. Празькі події привели тут до легалізації Греко-Католицької Церкви, котра залишалася забороненою в Західній Україні від 1946 року. Неважко уявити, який вплив могла справити новина про легалізацію цієї Церкви на сусіднє Закарпаття, а через нього — на Галичину, два регіони, де перед війною греко-католики становили більшість серед українського населення. До того ж у Галичині та на сусідній Волині ще свіжою була пам'ять про антикомуністичне підпілля. Останні загони УПА ліквідували лише на початку 1960-х. Та розправа з націоналістичним підпіллям не зняла

проблему Західної України. Поряд із балтійськими республіками вона була одною з найменш радянізованих і зрусифікованих територій СРСР. У масовій радянській свідомості західні українці залишалися «западниками» та «бандерівцями». Вистачить сказати, що в 1960–70-х роках Галичина, у якій жили лише 10% населення Радянської України, давала третину всіх дисидентів і містила чверть усіх церковних парафій СРСР.

Революції 1968 року

Джерело: Michael Kidron and Ronald Segal, *The state of the world Atlas*, London, Pluto Press, 1981, 64–65

Особливе значення мала поява Львова як прихованої культурної столиці України. Початок їй дала повоєнна радянська індустріалізація. До Другої світової війни Львів не був індустріальним центром, прихід радянської влади приніс у місто фабрики й заводи. Як і в усіх інших містах України, потреби промислової робочої сили покривалися за рахунок молоді з навколишніх сіл. Але якщо в інших містах молоді люди швидко перебирали російськомовну міську культуру, у Львові, навпаки, сільська молодь

українізувала місто. Львів уперше за свою історію став україномовним — насправді найбільшим україномовним містом у Радянській Україні.

Якщо Львів був прихованою столицею України, то Київ — реальною столицею. Під кінець радянської влади чисельність його населення (2 млн 600 тисяч у 1989 році) сумарно дорівнювала чисельності населення двох інших найбільших міст — Харкова (1 млн 600 тисяч) та Одеси (1 млн 100 тисяч). Це означало, що Київ остаточно утвердився як «перше місто» України. Тут були найбільші вищі навчальні заклади, дослідницькі інститути, видавництва, кіностудія, театри, редакції наймасовіших газет і журналів. Завдяки своєму статусу Київ притягав людей з усіх областей Радянської України. Зокрема, став місцем, де інтенсивно зустрічалися український Схід та український Захід.

Результатом такої зустрічі стала поява осі «Львів — Київ». Ця вісь була особливо помітною в діяльності шістдесятників: на початку 1960-х років молода творча інтелігенція двох міст встановила між собою контакти. Після одного з візитів до галицької столиці Василь Симоненко написав вірша, який закінчувався такими рядками:

*Сивий Львово! Столице моєї мрії,
Епіцентр моїх радощів і надій!..
Я до тебе прийшов із захопленням сина.
Од степів, де Славута легенди снує,
Щоби серце твоє одчайдушно левине
Краплю сили хлюпнуло у серце моє.*

Іншою ключовою територією Радянської України був Донбас. Видобувна промисловість повсюди провокує певний тип відносин, в основі яких лежить культ насильства, байдуже, чи це видобуток діамантів в Африці, а чи золота в Каліфорнії. На Донбасі були свої додаткові обставини. Через тяжкі умови праці та постійну потребу робочої сили сюди на роботу після ув'язнення висилали карних злочинців та інші «антирадянські елементи».

За словами історика Донецька, у повоєнні роки «все, що було пов'язано з тюрмами й таборами, буквально висіло в повітрі. Що й не дивно, сидів кожен п'ятий». Непослух був у центрі місцевої культури. Тому повоєнний Донбас і дав стільки незгодних. Вихідцями з Донбасу були Іван Дзюба, Василь Стус, духовний батько шістдесятників Іван Світличний та його сестра – дисидентка Надія Світлична, радянський дисидент Натан Шаранський, тепер один із чільних політичних діячів в Ізраїлі.

Радянський Союз був індустріальною цивілізацією. Донецьк завдяки статусу столиці великого індустріального центру мав стати взірцевим радянським містом. Навколо місцевого робітничого класу був витворений справжній культ. Однак радянська пропаганда погано поєднувалася з високим рівнем травматизму та низькою тривалістю життя серед шахтарів. Праця в шахті наражала їх на щоденну небезпеку, а тому їм нічого було втрачати. На початку 1960-х, під час продовольчої кризи, у Донбасі відбулися страйки та поширювалися антиурядові листівки. Влітку 1968 року, виступаючи на закритому пленумі ЦК КПРС у Москві – пленумі, на якому вирішувалася доля «Празької весни», перший секретар Донецького обкому партії Дегтярьов запевняв, що Донбас є і залишається лояльною територією. Він, однак, згадував націоналістичні й ревізіоністські елементи, що сіють зерна незгоди серед місцевого робітничого класу. У 1968 році місцевий інженер Володимир Клебанов пробував організувати незалежну профспілку, яка би вела контроль за виконанням трудового законодавства та дотриманням правил техніки безпеки.

Численні приклади солідарності з чехословацькою революцією простежувалися і в інших радянських республіках. Утім, ситуація Української РСР була винятковою, оскільки та безпосередньо сусідувала з Чехословаччиною. Керівництво Радянської України тому так і наполягало на введенні радянських військ до Праги, що боялося втратити контроль над республікою. Ці страхи вивітрилися після того, як улітку 1968 року «Празька весна» була придушена.

Революція 1968 року програла не лише в Празі — вона програла у всій Європі. Політичний істеблішмент повсюди втримав владу. У тому сенсі революція 1968 року нагадувала революцію 1848-го. Про обидві революції говорили як про поворотні пункти, на яких історія забула повернути. Проте, як і у випадку з революцією 1848 року, те, за що боролися і що програли революціонери з покоління 1960-х, стало новою реальністю всього за декілька десятиліть

Революція 1968 року програла не лише в Празі — вона програла в усій Європі. Політичний істеблішмент повсюди втримав владу. У тому сенсі революція 1968 року нагадувала революцію 1848-го. Про обидві революції говорили як про поворотні пункти, на яких історія забула повернути. Проте, як і у випадку з революцією 1848 року, те, за що боролися і що програли революціонери з покоління 1960-х, стало новою реальністю всього за декілька десятиліть.

ВТРАЧЕНІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Усього за два роки після придушення «Празької весни» захиталося крісло під самим Шелестом, ініціатором введення військ у Чехословаччину. У 1970 році вийшла його книжка «Україна наша Радянська», яку Кремль засудив як твір «низького ідейного рівня»; весь стотисячний наклад був конфіскований. Гріхом Шелеста називали ідеалізацію українського минулого — найперше українського козацтва — та наголошення на винятково важливій ролі України в економіці СРСР.

Шелест не був українським націоналістом. Навпаки, він вважав, що «націоналізм — це страшно». Він став жертвою апаратних ігор та власних амбіцій у боротьбі за владу. Але, незалежно від його особистої поведінки, за його правління в Радянській Україні проходили процеси, які можна назвати українізацією. У 1970-х три чверті всіх керівних посад в Українській РСР уже обіймали українці. У міру зростання питомої частки українців серед місцевої номенклатури пробивалися автономні настрої. Наприклад, у 1963 році, ще до приходу Шелеста на посаду першого секретаря ЦК компартії України, партконференція Київського університету звернулася до республіканського керівництва із проханням зробити українську мову державною; у 1965 році міністр освіти УРСР дав розпорядження про обов'язкове вживання української мови у вищих навчальних закладах. Сам Шелест надсилав до центральних московських інституцій листи, у яких вимагав визнання конституційних прав УРСР як суверенної республіки і доводив ключову роль України у збереженні СРСР.

Шелест переоцінив свої сили. У Кремлі наростало роздратування його поведінкою, і в 1972-му його з посади звільнили. Майже водночас під «чистку» потрапив перший секретар грузинської компартії Василій Мжванадзе — правдоподібно, як і Шелест, за сфальсифікованими звинуваченнями. За їхніми звільненнями проглядалася певна тенденція: симптоми «національного ухильництва» були найвідчутнішими в тих «пограничних» республіках — радянських Вірменії, Естонії, Грузії, Латвії, Литві й Україні,

де розвинуте почуття національної свідомості серед населення поєднувалося з високим представництвом у керівництві республіканських партій. Націоналізм виявився сильнішим за марксизм.

Зачистка «національного ухильництва» була частиною великої загальносоюзної кампанії щодо поборення інакодумства 1960-х. Арештам і «профілактичним заходам» у 1971–74 роках було піддано близько 60 тисяч осіб. У процентному відношенні це було менше одного відсотка. Але це був дуже якісний відсоток. Сюди належали два лауреати Нобелівської премії — фізик-академік Андрій Сахаров та письменник Олександр Солженіцин, поети, кінорежисери, філософи, історики — усі ті, хто за інших умов міг слугувати окрасою будь-якої нації, але не «радянського народу»! Після розправи з інакодумством радянськість стала синонімом сірості, несмаку та нудоти. В Українській РСР пройшла хвиля арештів, які через масштабність назвали «Великим погромом». Зокрема, були заарештовані всі герої київської прем'єри «Тіней забутих предків» включно з Параджановим.

Місце Шелеста в Києві зайняв Володимир Щербицький. Його політика була протилежністю політики Шелеста. Ті, що знали Щербицького зблизька, згадували про нього як про людину, яка випромінювала неприязнь до всього українського. Прикметно, що він вживав лише російську мову, а наприкінці кар'єри в особистій анкеті записався як «росіянин», а не «українець», як раніше. Щербицький намагався перетворити Українську РСР на найлояльнішу радянську республіку. Не могло бути й натяку на автономну політику. Одним із питань, щодо яких велася дискусія в українському ЦК після його приходу до влади, було: «ЦК КПУ проводить свою політику чи здійснює?» Проводити — значить керувати, а керувати може тільки ЦК КПРС! Тому записали «здійснює».

Щербицький походив з індустріального Дніпропетровська — міста, у якому довгий час працював Леонід Брежнев. За часів Брежнева ходив жарт, що історія Росії поділяється на три періоди: допетровський (до

Петра І), петровський і дніпропетровський. І справді, часи Брежнєва та Щербицького нагадували «старі добрі» імперські часи, коли малороси могли робити великі кар'єри в імперській адміністрації.

На відміну від Російської імперії, у Радянському Союзі українська мова й література не були заборонені. Українці могли читати Шевченка (звичайно, цензурованого), слухати й дивитися програми українською мовою (щоправда, мовою настільки штучною, що нею ніхто, окрім телевізійних дикторів, не розмовляв), співати свої пісні (за умови, що співали також російські й радянські) тощо. Вони мали робити вигляд ошчасливлених колгоспників-аборигенів чи новоприбулих до міст робітників та інтелігентів, які із вдячністю й радістю приймають дари радянської цивілізації.

Реальність виглядала інакшою. Російська мова домінувала майже в усіх сферах життя. Частка україномовних в Україні в 1960–80-х роках скорочувалася. Показовою є статистика книгодрукування, одного з ключових індикаторів націєтворення. За кількістю книжок рідною мовою на душу населення в 1970-х роках Українська РСР посідала останнє (!) місце як серед республік СРСР, так і серед країн т. зв. народної демократії (тобто комуністичної Польщі, Чехословаччини, Угорщини).

Офіційно вважалося, що все це є виявом об'єктивних процесів. У міру побудови соціалізму та утворення радянського народу національні відмінності мали відмирати. Так само, як французька була мовою феодалізму, а англійська — капіталізму, комунізм мав промовляти російською. Як казав Хрущов, чим швидше ми заговоримо російською, тим швидше настане комунізм.

Насправді русифікація не була природною — її постійно «підштовхували під руку». Справжні мотиви Кремля ніколи не проголошувалися відкрито. Уявлення про них дає інформація про те, що радянські лідери говорили між собою. Колишній секретар ідеології компартії України Федір Овчаренко згадував, як при першій зустрічі з Брежнєвим 1968 року той дав йому дві напутні поради

щодо того, чим зайнятися на посаді передусім: посилювати боротьбу з українським буржуазним націоналізмом і всіляко прискорювати асиміляцію української нації.

Радянська політика щодо України поєднувала пряник і батіг. З огляду на розмір і статус республіки вони набирали непомірних масштабів. Українців було предостатньо як серед тих, хто будував радянську імперію, так і серед тих, хто її руйнував. Перших було так багато, що період «брежневського застою» називають прямим наслідком «українського засилля» у партійно-державному апараті. Щодо других, то їхня частка в таборах суворого режиму за брежневських часів становила 50%, а в мордовських таборах — навіть 60–70% серед усіх ув'язнених.

Така сама доля спіткала українських шістдесятників: їх було предостатньо в обох таборах. Одні розкаялися, і влада їх приласкала, інші ж, котрі не зламалися після арештів, стали дисидентами. Яким би не був сценарій, наслідок був незмінний: шістдесятники не стали голосом свого покоління. Як іронізував київський поет Віктор Некрасов, у Києві красива не фауна — але флора!

У пізньому СРСР голос мало «покоління Брежнева» — тих, хто народився перед Першою світовою війною або на зорі радянської влади. На межі 1970–80-х ситуація повністю перебувала під їхнім контролем, і публічному інакодумству був покладений кінець. Проти них діяли, однак, інші сильні противники. Першим був їхній вік. Якщо кожен «ізм» має тенденцію перетворюватися на «азм», то у випадку повоєнного радянського комунізму маразм був дослівним: середній вік кремлівської верхівки становив сімдесят п'ять і більше років. Як жартували тоді, робочий день у членів Політбюро починався з реанімації, і хто запізнився на роботу, той помер. Кремль провалював екзамен на один із головних елементів стабільності політичної системи — кооптування до влади молодшого покоління.

Другим ворогом Брежнева і його команди стала втрата

легітимації (виправдання) своєї влади. Придушення «Празької весни» 1968 року вбило віру в те, що соціалізм можна реанімувати й надати йому людського обличчя. Як писав Лешек Колаковський, сам колишній марксист, цей череп уже ніколи не всміхнеться. Старіюча радянська верхівка не мала нічого спільного з комуністичним ентузіазмом ранньої радянської доби. Ані Брежнєва, ані Щербицького не можна було уявити в революційній шапці-будьонівці. Без віри в комуністичні ідеали радянська номенклатура нагадувала старих і нудних бюрократів, котрі боролися між собою за впливи та владу.

Третім та основним противником радянської влади був щоденний побут. Радянська система могла запускати ракети в космос, але не могла зібрати колгоспну картоплю й доставити в міські магазини. Постійний брак товарів щоденного вжитку — славнозвісний дефіцит — залишався характерною ознакою радянського життя як довоєнних, так і повоєнних десятиліть. Різниця полягала в тому, що після війни і «відлиги» СРСР не був таким закритим, як перед війною. У залізній завісі були пробоїни — закордонні фільми чи імпортовані товари — через які проглядалися вищі стандарти життя на Заході. Це породжувало масовий консюмеризм, який, своєю чергою, підривав легітимізацію комуністичної системи — адже комунізм обіцяв краще життя.

Одною з найбільших пробоїн у радянській системі була поява транзисторних радіо: радіохвилі проривали ідеологічну блокаду. Слухання антирадянських станцій «Радіо Свобода», «Голосу Америки» чи ВВС у великих містах та західних окраїнах СРСР стало майже нормою. Радянській владі вдалося заглушити голос шістдесятників, але з появою транзисторних радіо вона не могла встояти перед навалою *Sixties' Generation* із їхньою музикою. Навіть у Дніпропетровську, рідному місті «дніпропетровського клану», молодь воліла слухати рок, а не радянську музику. Рок ніс почуття драйву та внутрішньої свободи; під нього, на відміну від радянських пісень, неможливо було марширувати. Для молодих людей Ленін не міг

конкурувати з Ленноном. А оскільки в СРСР рок не міг існувати легально, то всі, хто його слухав, ставали потенційними антирадянщиками — подібно до покоління шістдесятників перед ними.

НЕГРОМАДЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

За всіма цими окремими історіями проглядалася загальна картина: крах радянської формули модернізації. Хрущов закликав догнати й перегнати Америку за виробництвом сільськогосподарських продуктів, сталі, вугілля та руди. Він не розумів, однак, що закликає бігти в інший бік, бо Америка й Захід у 1960-х переходили до постіндустріальної економіки. Адміністративне управління економікою могло давати вражаючі результати на індустріальній стадії, у 1920–50-ті роки. Побудова радянських фабрик, заводів і промислових районів нагадувала будівництво єгипетських пірамід — і ті, й інші вимагали сильної вертикалі влади, щоб мобілізувати підневільне населення, котрому взамін за тяжку працю обіцяли обезсмертити колективну душу. Та адміністративне управління було безнадійним, коли мова заходила про наукомістку й сервісну економіку!

Радянська влада унеможливила українську формулу модернізації. Але не могла запропонувати дійової альтернативи. Криза радянської модернізації найвиразніше проявилася в аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року. Станцію будували з грубими порушеннями, до того ж в екологічно дуже чутливій зоні поблизу столиці, де було найбільше скупчення населення, і науковці та журналісти не раз попереджали про небезпеку. Коли ж сталася аварія, радянська влада воліла її замовчувати. Це різко контрастувало із сусідньою комуністичною Польщею: варшавське радіо зразу ж порадило полякам не пити молоко (трава могла бути заражена радіоактивними опадами) і регулярно робити вологе

прибирання. Мешканців Радянської України та сусідньої Білорусі ні про що не застерігали. Навпаки: 1 травня в Києві відбулася офіційна масова демонстрація за участю дітей. Коли Щербицький подзвонив у Кремль, щоб скасувати демонстрацію, йому пригрозили звільненням.

Чорнобиль став одним із найупізнаваніших глобальних символів загрози, яку несуть модерні технології, коли нехтують людським фактором. У контексті радянської історії Чорнобильська катастрофа показала, що попри післясталінські зміни та спроби лібералізації радянська система зберегла свій людиновитратний характер. У випадку України вона ще й продемонструвала її колоніальний статус: місцеве керівництво не могло ухвалити самостійне рішення, що стосувалося життєво важливих питань, а центр не дбав про те, щоб захистити місцеве населення.

Чорнобильська катастрофа сталася майже рік після приходу до влади в Кремлі молодого («всього» 54 роки!) Горбачова. Він пробував зробити те, що радянська влада не спромоглася зробити в 1960-х роках: перезавантажити систему. Певною мірою він сам був шістдесятником, бо сформувався в оптимістичній атмосфері 1960-х та мав ілюзії про реальність соціалізму «з людським обличчям». Щодо України він вірив, що це найлояльніша радянська республіка. В оточенні Горбачова були люди, які попереджали, що «українці ще себе покажуть», — але він волів ігнорувати їхні голоси.

Невідомо, наскільки щирим був Горбачов. Але щодо України його політика зі словами розходилася. Україна залишалася оазою застою ще довго після приходу до влади Горбачова. У партійному керівництві Щербицький був останнім брежнєвським могіканином. Він протримався при владі аж до вересня 1989 року й пішов у відставку через три місяці після перемоги «Солідарності» на виборах у Польщі та через два місяці після падіння Берлінської стіни. Виглядає, що Кремль розумів вибуховий характер українського питання, а тому намагався стримувати розвиток подій в Українській РСР. Посереднім доказом

може слугувати факт, що журнал «Огонек», який займався викриттям злочинів комунізму і був дуже популярним, до 1989 року не порушував українських тем — і це при тому, що його редактором був колишній шістдесятник, київський поет Віталій Коротич!

Головні перебудовні дискусії й мітинги відбувалися в Москві, Ленінграді та країнах Прибалтики, але не в Україні. Винятками стали Львів та Галичина. Тут у 1987–89 роках з'явилися перші неформальні організації та неформальна преса й проводилися масові мітинги під забороненими національними (синьо-жовтими) прапорами. На перших демократичних виборах навесні 1990 року в усіх трьох областях Галичини комуністи зазнали повної поразки, і до влади прийшла демократична опозиція. Одним із перших її актів було знесення пам'ятників Леніна.

Однак перша декомунізація сталася не в Галичині, а на Донбасі. Там улітку 1989 року почалися робітничі страйки, у ході яких шахтарі вигнали комуністичні парторганізації з місцевих шахт. На відміну від того, що Дегтярьов говорив у 1968 році, Донбас таки не був контрольованим регіоном. Це зразу виявилось, щойно почала слабнути влада всесоюзного центру.

Третім центром опозиції став Київ. Тут було найбільше скупчення гуманітарної і технічної інтелігенції, і саме тут, у середовищі письменників, виникла ідея Руху — масової опозиційної організації на взірець польської «Солідарності» та литовського «Руху». Ця ідея не могла зреалізуватися, поки при владі був Щербицький. І навпаки, коли «Рух» нарешті спромігся провести свій установчий з'їзд, Щербицький подав у відставку. Сама українська компартія поділилася на тих, хто хотів утримати статус-кво, і тих, хто під тиском змін набирав національного характеру. Лідером другого крила став Леонід Кравчук, донедавна головний ідеологічний противник Руху.

Кажуть, що учасники мирних революцій 1989 року в Берліні, Варшаві, Празі тримали в руках плакати з написом «68», які, якщо їх перевернути догори ногами,

читалися як «89». Цим вони хотіли показати зв'язок між революціями 1968-го і 1989 років. Зв'язок був не лише символічним, але й фізичним — деякі з лідерів цих революцій були тими молодими людьми, які бунтували в 1968-му.

Зв'язок між 1968-м та 1989-м почасти справдився і в Україні. Як і в 1968 році, головними центрами опозиції проти влади центру стали Галичина, Київ і Донбас. У 1989-му українська опозиція не була такою численною, як опозиція в сусідній Польщі. Що, однак, було спільним: як у польській «Солідарності», так і в українському «Рухові» багато лідерів були шістдесятниками.

Сил української опозиції виразно бракувало, щоб привести до масштабних політичних змін. Більшість населення України займала вичікувальну позицію. На весні 1991 року загальний баланс суспільної думки виглядав так: більшість (70%) українців проголосувала за збереження СРСР, але з визнанням державного суверенітету України, і лише Галичина виступала за повну самостійність.

Та зі слабшанням центру сміливішала опозиція. Критичним стало літо 1991 року. У червні 1991-го лідери Руху уклали угоду з шахтарями Донбасу про те, що будуть разом виступати проти центру. А наприкінці літа сколапсував сам центр: 19–21 серпня в Москві провалився путч номенклатури, яка пробувала усунути Горбачова. Як тільки стало зрозуміло, що спроба не вдалася, Верховна Рада Української РСР 24 серпня 1991 року проголосила повну незалежність України та її вихід із СРСР.

Імперії гинуть не від сепаратизму на пограниччі, а від кризи в центрі

Імперії гинуть не від сепаратизму на пограниччі, а від кризи в центрі. У випадку СРСР вирішальною кризою була боротьба за владу в Москві: між противниками

й прихильниками перебудови, з одного боку, і всередині табору перебудовників — між президентом СРСР Михайлом Горбачовим та новообраним президентом Росії Борисом Єльциним, із другого.

Роль національних рухів на пограниччі СРСР полягала головню в тому, що вони визначили шви, по яких розпалася імперія. Для України вирішальне значення мав стратегічний союз трьох дуже неправдоподібних союзників: Західної України, Києва й Донбасу. Без цього союзу важко зрозуміти подальший розвиток подій — зокрема, результати референдуму 1 грудня 1991 року. На референдумі стояло одне питання: «Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?». 91% серед тих, хто голосував, відповіли: «Так», і навіть на Донбасі та в Криму за українську незалежність проголосувала більшість.

Обставини, за яких Україна стала незалежною, провокують дискусії. Зокрема, проголошення української незалежності вважають результатом маніпуляції місцевої комуністичної еліти — бо в Україні не було масового антикомуністичного національного руху, як у балтійських республіках чи в сусідніх Польщі, Чехословаччині або Угорщині. Ця теза побудована на нерозумінні, як насправді впав комунізм у Центрально-Східній Європі. Нерозуміння пояснюється тим, що тут у 1989 році з'явився цілковито новий тип революції. Її центральним символом були не гільйотина, як у революційній Франції двісті років перед тим, а круглий стіл — коли стара комуністична влада під тиском масових громадянських протестів сідала за переговори з антикомуністичною опозицією і домовлялася про передачу влади.

Утім, при ближчому розгляді виявляється, що за цим сценарієм події розвивалися лише в Польщі. Там опозиційний рух був дійсно масовим — у момент найвищої популярності «Солідарність» охопила майже 80% працездатного населення — і після довгої історії протистояння змусив комуністичний уряд до переговорів і передачі влади. Близькими до цього сценарію були події

1989–1991 років у Литві, Латвії та Естонії, а в Українській РСР — на Заході України. Натомість у Чехословаччині, Угорщині, Східній Німеччині, Румунії та в більшості радянських республік опозиційні рухи не були масовими. Там комунізм упав не від тиску організованого громадянського суспільства знизу, а під власною вагою — і антикомуністичні маніфестації стали масовими в останні місяці або навіть тижні його існування. Іншими словами, ці революції були «негромадянськими», і українські події 1991 року потрапляють у їхнє число.

*Українська незалежність
1991 року не впала з неба,
як часто про неї кажуть. Вона
постала внаслідок компромісу
декількох сил, жодна з яких
не мала достатньої сили
встановити монопольну владу
над Україною. У тому сенсі кінець
Української РСР нагадував її
початок*

Українська ситуація мала свою особливість. Вона полягала в тому, що хоча антикомуністична опозиція залишалася в меншості, це була найбільша змобілізована меншість. Ані комуністи в Києві, ані донбаські шахтарі не могли зрівнятися з нею за числом охочих підтримати масові протести та демонстрації.

Тому українська незалежність 1991 року не впала з неба, як часто про неї кажуть. Вона постала внаслідок компромісу декількох сил, жодна з яких не мала достатньої сили встановити монопольну владу над Україною. У тому сенсі кінець Української РСР нагадував її початок. Головна

різниця полягала в тім, що за час існування вона зазнала довгої та складної еволюції. Без переосмислення цієї еволюції неможливо зрозуміти ані звідки взялася незалежна Україна, ані її сучасного стану.

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНИ

Як жартував Адам Міхнік, найгірше в комунізмі те, що прийде після нього. Комунізм не усував більшості проблем, а тільки заганяв їх у підпілля – і тим робив їх вибухонебезпечними. Це, зокрема, стосувалося національного питання. У грудні 1969 року Єжи Гедройць, редактор польського еміграційного журналу «Культура», писав до Чеслава Мілоша:

«Протягом декількох років – особливо віднедавна – я одержимий думкою про майбутню катастрофу. Маю на увазі, звичайно, насамперед Східну Європу з Росією на чолі... Думаю, що я не перебільшую: у 70-му або найпізніше у 71-му ми станемо свідками вибуху не тільки в Польщі, але і в Радянському Союзі. Не тому, що люди там такі страшенно зайняті думками про свободу, демократію, вдосконалення соціалізму тощо, а тому, що вони не можуть так далі жити, коли йдеться про “побутові” умови... Політично ми стоїмо перед наростанням націоналізмів нацистського типу. Так є у самій Росії, так є на Україні та інших республіках, так є у самій Польщі... Якщо настане цей вибух, буде він цілковито сліпим, коли люди будуть різати одні одних, знову відродиться проблема Львова, Ризького миру і т. д., і тим разом ми будемо готові остаточно загинути під завалами цього катаклізму».

Подібні страхи поділяв російський радянський письменник Костянтин Паустовський. Після смерті Сталіна

Йому дозволили поїхати у творчий круїз Європою. Виступаючи в Парижі — у тому самому місті, де Ґедройць видавав «Культуру», Паустовський говорив, що якби закінчився комунізм і настав час розплати, то він зі страхом думає про Україну, бо там українці виріжуть усіх євреїв і росіян.

І Ґедройць, і Паустовський знали, про що казали, бо їхні біографії були пов'язані з Україною. Перед війною Ґедройць був редактором журналу «Бунт молодих», у якому критикував політику міжвоєнної Польщі щодо українців і за це ледь не опинився в таборі для політичних в'язнів — Березі Картузькій. А Паустовський після більшовицького перевороту 1917 року знайшов притулок в Україні і наприкінці 1918-го у складі військ Скоропадського брав участь у боротьбі проти армії УНР.

Про загрози, пов'язані з відродженням українського націоналізму, говорив також американський президент Джордж Буш-старший. 1 серпня 1991 року він відвідав Київ і виступив у Верховній Раді Української РСР. У виступі він заявив, що США не будуть підтримувати тих, хто шукає незалежності та просуває самовбивчий націоналізм, заснований на етнічній ненависті. Київська промова Буша стала класичним прикладом недалекоглядності. Він виголосив її всього за двадцять днів до того, як Україна задекларувала незалежність. Американська преса порівняла цю промову з «котлетою по-київськи», котра не є ані котлетою, ані по-київськи.

Радники Буша, які писали його київську промову, мали логіку. Фразу про «самовбивчий націоналізм» вони включили під впливом югославської війни, яка почалася в червні 1991 року. Комуністичному правителю Югославії Йосипу Броз Тіто приписують заслугу, мовляв, він привалив каменем місцеві націоналізми на Балканах і так розв'язав національне питання. Пішло трохи більше десяти років після його смерті (1980), щоб ці націоналізми вибралися на поверхню і призвели до кривавого розпаду Югославії включно з актами геноциду.

«Югославський сценарій» висів над Україною на момент

розпаду СРСР. На відміну від Югославії, український сценарій мав особливо загрозливий вимір. На момент розпаду Союзу на території Української РСР були розміщені близько двохсот балістичних ракет і двох тисяч ядерних боєголовок. Після проголошення незалежності Україна автоматично стала третьою найбільшою ядерною державою у світі. Тому конфлікт в Україні чи навколо України міг перетворитися на третю світову війну.

Україні вдалося уникнути і погромів, і атомного Апокаліпсису. Одна з причин, як вважають, полягала в тому, що в незалежній Україні владу взяли представники комуністичної еліти. Це забезпечило плавність переходу й політичну стабільність. В інших пострадянських країнах, де владу взяла опозиція, справа доходила до сильних міжнаціональних конфліктів (у балтійських країнах) або навіть громадянської війни (у Грузії).

Але поведінка старої комуністичної еліти — не єдина причина того, що Україна не пішла за югославським сценарієм. Ще одною причиною була поведінка антикомуністичної опозиції: вона стояла за збереження міжетнічного миру в Україні і якби прийшла до влади, українська ситуація навряд чи була б іншою. Ще перед розпадом Союзу лідер Руху і поет-шістдесятник Іван Драч заявляв, що «єврей в Україні повинен жити краще, ніж в Ізраїлі, росіянин в Україні має жити краще, ніж в Росії».

Щоб зрозуміти революційний характер цієї заяви, варто порівняти її з суспільними настроями. Опитування євреїв-емігрантів, які виїхали з СРСР до США наприкінці 1990-х, показало, що серед країн та народів, які викликали в них найнегативнішу реакцію, Україна й українці були на першому місці. І це при тому, що в багатьох із опитаних були друзі або навіть члени сім'ї — українці: стереотипи сильніші за реальність. Подібну картину показували опитування в сусідній Польщі після падіння комунізму: українці викликали в поляків переважно негативні почуття.

Українським національним лідерам було над чим працювати. Першою ластівкою став виступ Івана Дзюби

в 1966 році на неофіційному мітингу в Бабиному Яру на двадцять п'ять років масового розстрілу київських євреїв. Його промова була спонтанною. Дзюба виступив на прохання людей, які зібралися там і хотіли почути слово від письменників. За цією спонтанністю стояло, однак, властиве шістдесятникам принципове несприйняття антисемітизму та будь-якої іншої ксенофобії. Як українцеві — сказав Дзюба — йому соромно, що серед української нації є антисемітизм. А тому українці повинні у своєму середовищі боротися з будь-якими проявами антисемітизму чи неповаги до єврея. Зі свого боку, закликав він, євреї у своєму середовищі мають боротися з тими, хто не поважає української культури й мови і вбачає в кожному українцеві прихованого антисеміта. Це, закінчив Дзюба, є спільним обов'язком перед жертвами деспотизму, перед українською землею, перед усім людством.

Головну частину своєї «домашньої роботи» щодо українсько-єврейських відносин опозиція зробила в брежневських таборах. Радянська влада трактувала сіонізм так само вороже, як і український націоналізм, тому українці та євреї були одними з найчисленніших груп серед політв'язнів. Ніщо так добре не об'єднує, як спільний ворог, а ув'язнення дає час і можливість для вдумливих розмов. Частина з них стосувалася взаємних національних кривд. Звинувачення в антисемітизмі спростовувалося прикладами того, як українські в'язні, зокрема вояки УПА, опікувалися єврейськими в'язнями. На українські «нагадування» про те, що євреї несуть відповідальність за більшовизм, один із єврейських в'язнів відповів: «Навіть якщо ми й причетні до побудови цієї держави, то ми ж її і зруйнуємо».

Подібна ситуація склалася в стосунках між українськими дисидентами та лідерами кримських татар. Під час депортації 1944 року головну масу кримських татар вивезли до Радянського Узбекистану, решту — до Казахстану та окремих районів Росії. Після смерті Сталіна вони добивалися повернення на батьківщину. Одним із найголосніших захисників прав

кримських татар був колишній радянський генерал, а пізніше український дисидент Петро Григоренко. По суті, із цієї співпраці почалося реальне включення Криму та кримських татар у спільний український простір.

У трансформації українського національного руху окрему роль відіграли геополітичні зміни. На початку 1970-х Кремль проголосив курс на міжнародну розрядку. По суті, йшлося про відмову від концепції світової комуністичної революції та пошуку модусу вивенді з капіталістичним Заходом. Результатом стало підписання в 1975 році в Гельсінкі міжнародних угод про визнання повоєнного статусу-кво в Європі та невикористання сили при розв'язанні міжнародних конфліктів. Але, підписуючи ці угоди, радянський уряд узяв на себе нарівні з іншими країнами зобов'язання поважати права людини включно зі свободою думки, совісті та релігії. Цим зразу скористалася антирадянська опозиція. Відтепер вона могла вести боротьбу цілком легально, покликаючись на міжнародні угоди, визнані в СРСР.

Перша Гельсінська група виникла в 1976 році в Москві, друга — в Україні, услід за ними такі групи утворилися в Литві, Грузії та Вірменії. У неросійських республіках боротьба за ці права за означенням набрала характеру боротьби за національні права. Але пов'язання національних прав із правами людини діяло в обидва боки. Українська опозиція заявила, що у вільній Україні будуть пошановані права не лише українців, але й росіян, євреїв, татар та інших національних меншин. Це був справжній переворот. Українські дисиденти відкинули логіку інтегрального націоналізму та комунізму і перевели український рух на тори ненасильницької боротьби за демократію. По суті, йшлося про повернення демократичних традицій українського руху кінця ХІХ–ХХ століть. От тільки цим разом національно-демократичні гасла відображали не лише місцеві, але й глобальні обставини.

Українська опозиція заявила, що у вільній Україні будуть пошановані права не лише українців, але й росіян, євреїв, татар та інших національних меншин. Це був справжній переворот

У цьому діалозі міжнаціонального примирення бракувало поляків. Їх не могло бути в Радянській Україні. Після масових повоєнних депортацій поляки як національна меншина в Україні практично перестали існувати, Радянська Україна була відділена від комуністичної Польщі «китайською стіною». Тому польсько-український діалог відбувався в еміграції. Головним у ньому було питання, кому після падіння комунізму належатимуть західноукраїнські землі, які до 1939 року були частиною міжвоєнної Польщі. Головною дискусійною платформою став журнал «Культура». Одною з перших пропозицій був подвійний польсько-український протекторат. Радикальне розв'язання запропонував польський священник із Південної Африки Юзеф Маєвський: заради добра Польщі поляки мають згодитися, що Вільнюс є литовським містом, а Львів — українським. Ця пропозиція була настільки радикальною, що навіть Ґедройць не зразу наважився її прийняти. А коли прийняв, то накликав на себе гостру критику з боку еміграційного польського уряду в Лондоні та польської діаспори. Для них відмова від Львова дорівнювала національній зраді.

Паризька «Культура» була, втім, популярною серед польської антикомуністичної опозиції. Вона прийняла «доктрину Ґедройця» як частину своєї програми. Серед польських опозиціонерів особливо впливовим був Яцек Куронь. Його батько, польський соціаліст зі Львова,

виховував сина в душі соціалістичного інтернаціоналізму. Після війни їхня сім'я була вивезена до Польщі. Там Куронь заснував молодіжний комуністичний рух «вальтерівців». Назва руху походила від псевдоніма польського комуністичного генерала Казімежа Сверчевського (Вальтера), котрого в 1947 році вбили вояки УПА. Його вбивство стало приводом для масового виселення українців з українських етнічних земель у комуністичній Польщі в ході операції «Вісла». Куронь організував табори «вальтерівців», власне, на тих землях. Вигляд опустілих сіл допоміг зрозуміти масштаб кривди, яку польська комуністична влада заподіяла українцям. Куронь був надзвичайно чутливим на людську несправедливість і відтоді став безкомпромісним адвокатом української справи.

Одним із вихованців Куроня був Адам Міхнік. Його батько, Озіяш Шехтер, народився в галицькому селі за кілька десятків кілометрів від Львова і замолоду був членом КПЗУ. Коли українська частина КПЗУ в 1926 році стала в опозицію до Кремля, Шехтер разом з іншими польськими та єврейськими комуністами підтримав Сталіна. Це рішення він вважав найбільшою помилкою свого життя і казав синові, що якщо коли-небудь той виступить проти українців, то він встане з гробу і прокляне його. У червні 1989 року «Солідарність» перемогла на виборах у Польщі і прийшла до влади. Три місяці по тому в Києві відбувся перший з'їзд «Руху», і на ньому виступив Адам Міхнік. Його появу на сцені залу депутати зустріли оваціями. Там він повторив старе гасло: «Без вільної України нема вільної Польщі». Преса подавала, що він приїхав до Києва як делегат від «Солідарності». Міхнік заперечував: він приїхав як делегат свого батька. Перше, що він зробив після повернення до Варшави, — це пішов на батькову могилу, щоб сказати: «Батьку, я зробив так, як ти казав».

Подібні історії повторилися ще раз, але вже серед польської та української еміграції на Заході. На окрему згадку тут заслуговують три еміграційні історики — Ігор

Шевченко, Омелян Пріцак та Іван Лисяк-Рудницький. Усі троє народилися й зросли в міжвоєнній Польщі. Батьком Шевченка був петлюрівський офіцер, який після поразки Української революції знайшов притулок у Варшаві. Там його син закінчив гімназію серед дітей польської інтелігенції. Іван Лисяк-Рудницький народився у відомій єврейсько-українській родині. Мультикультурне інтелігентське середовище допомогло всім трьом не підпасти під вплив комунізму та націоналізму. У випадку Пріцака та Лисяка-Рудницького протиотрутою від радикальних ідеологій стало читання В'ячеслава Липинського. Липинський був одним із перших критиків тоталітаризму в будь-якій формі та виступав за громадянську концепцію української нації.

Усі троє пережили війну, будучи студентами в нацистській Німеччині, а після війни емігрували до США. І там зайнялися головним проектом свого життя — переосмисленням української історії (Rethinking Ukrainian history). Наукова частина цього проекту полягала передусім у виведенні української історії з тіні російської та вписуванні в ширший контекст відповідно до фаху кожного з них — візантійський (Ігор Шевченко), тюркський (Омелян Пріцак) та європейський (Іван Лисяк-Рудницький). Політична частина проекту полягала у спробах примирення з євреями, поляками та росіянами.

Його реалізація вимагала інституцій. Однією з них став заснований в 1973 році Український дослідницький інститут при Гарвардському університеті. Ідея його заснування належала Омеляну Пріцакові, який на початку 1960-х став гарвардським професором. Тоді вона виглядала цілком нереальною. Для більшості американського наукового світу такого предмета, як історія України, не існувало. На всіх, хто займався українською історією, було тавро українського націоналіста, а за замовчуванням — антисеміта й нацистського колаборанта. Ідея Пріцака реалізувалася завдяки підтримці колег — гарвардських професорів Ігоря Шевченка, Віктора Вайнтрауба, Річарда Пайпса, Адама Улама. Вони ввійшли

в комітет українських студій, який мав покласти початок Інститутові. Усі п'ятеро походили з міжвоєнної Польщі, тому цей комітет був такою собі «гарвардською Річчю Посполитою». Ба більше: Вайнтрауб, Пайпс та Улам були польськими євреями. Своєю участю в цьому комітеті вони гарантували, що український інститут у Гарварді не буде «націоналістичною установою». Зі свого боку, Омелян Прицак під час шестиденної арабсько-ізраїльської війни 1967 року звернувся до українських студентів із закликом створити український легіон, який мав би підтримати ізраїльтян і тим самим показати світові та всім євреям, що українці готові спокутувати гріхи власною кров'ю.

Іван Лисяк-Рудницький приклався до створення в 1976 році подібного інституту в Канаді — Канадського інституту українських студій в Альбертському університеті. Але його найбільша особиста роль полягала в переосмисленні України. Головним викликом було визначити, як ставитися до повоєнних політичних реалій у Східній Європі — передовсім до Радянської України. Більшість української еміграції не визнавала її національного характеру і вважала її породженням окупаційного режиму. Значною мірою це було правдою. Але заперечення національного характеру УРСР, по-перше, принижувало статус українського питання — яке насправді було одним із ключових для існування СРСР; по-друге, ставило під сумнів приєднання Західної України до Української РСР.

Вихід із цієї подвійної сліпої вулички полягав у визнанні Української РСР українською державою з усіма підставовими елементами — повоєнними кордонами, столицею та елітою — хоча, зрозуміло, у квазінаціональній формі. Це була позиція ліберальних та лівих українських емігрантів, які називали себе «реалітетниками». Іван Лисяк-Рудницький став одним із чільних ідеологів цієї групи. Його позиція зводилася до того, що Радянська Україна постала не з примхи Леніна, Сталіна та їхніх українських колаборантів. Насправді вона була продовженням і правонаступницею революційної Української Народної

Республіки: без УНР не було би УРСР. Звідси впливав висновок: незалежна Україна постане з переродженої Української РСР після того, як комунізм зазнає повного краху. Тому Лисяк-Рудницький та інші реалітетники пробували підтримувати контакти з тими середовищами «у краю», які свідомо чи несвідомо працювали на це переродження, — як з українськими шістдесятниками і дисидентами, так і з українською радянською номенклатурою.

Серед української діаспори реалітетники були маргінальною групою. Істеблішмент становили українські націоналісти. Бандерівці вважали визнання Української РСР актом національної зради, а контакти з радянськими українцями — фактом колаборації. Концепцією Бандери була «національна революція, а не антирежимний резистанс». Українські націоналісти вважали, що незалежна Україна постане з національної революції проти окупаційного режиму — і прообразом її бачили національно-визвольні змагання 1914–1940 років.

Головним у дискусії між реалітетниками та націоналістами було питання «еволюція чи революція?». Подібно стояло питання в польській еміграції. Польський еміграційний уряд у Лондоні відмовлявся визнавати національний характер комуністичної Польщі. Натомість позиція реалітетників була близькою до позиції середовища паризької «Культури». Їхню подібність посилював факт, що вони контактували й співпрацювали між собою.

Головним у дискусії між реалітетниками та націоналістами було питання «еволюція чи революція?».
Дискусія «еволюція чи революція?» закінчилася

на користь реалітетників

Дискусія «еволюція чи революція?» закінчилася на користь реалітетників. Комунізм впав унаслідок внутрішнього виснаження, а не революційного вибуху. І в тій частині комуністичного світу, де були Польща й Україна, впав тихо і без крові.

У ніч із 1 на 2 грудня 1991 року, коли в Україні проводилися підрахунки голосів референдуму, колишній лідер «Солідарності», а тепер новообраний президент нової Польщі Лех Валенса разом із Яцеком Куронем та Адамом Міхніком не спали. Вони чекали на оголошення результатів. Їм ішлося про те, щоб незалежна Польща була першою країною світу, яка визнала незалежну Україну. Вони «боялися», що першою це зробить Канада, де мешкає численна і впливова українська громада.

Польща й Канада стали першими державами, які визнали українську незалежність, — але Польща таки випередила Канаду. Росія визнала незалежну Україну на третій день. Здавалося, Росія повинна була мати найменше проблем з українською незалежністю. По-перше, не Україна почала вихід із СРСР, а Росія, оголосивши про свій суверенітет у червні 1990 року. По-друге, як свідчили перші вільні опитування, росіяни й українці не відчували ворожості одні до одних. Утім, розрахунки на безпроблемний характер російсько-українських взаємин не справдилися. Далася ознаки відсутність «російського Гедройця».

Найближчим кандидатом на цю роль був лауреат Нобелівської премії письменник-антикомуніст Олександр Солженіцин. Його матір була україркою, і, за його словами, українське й російське були поєднані в нього «і в крові, і в серці, і в помислах». Восени 1990 року він надрукував велику статтю «Як нам облаштувати Росію». У ній закликав зберегти союз трьох слов'янських народів і Казахстану, де мешкало багато росіян та українців. Окремо він звернувся до українців, щоб вони не проголошували незалежність —

але не втримався від того, щоб назвати українську мову «штучною».

Якщо Солженіцин міг стати російським Гедройцем, то російським відповідником Валенси виглядав Борис Єльцин. Він переміг на президентських виборах у Росії влітку 1990 року як кандидат від російської опозиції. Єльцин давав згоду на незалежність України. Та неофіційно він і його найближче оточення розраховували, що українська незалежність довго не потриває, за якийсь час Україна сама «приповзе до нього на колінах» і буде проситися назад. Коли ж Україна таки відділилася, прес-секретар Єльцина зробив заяву, що Росія залишає за собою право ставити на порядок дня питання про російсько-український кордон.

Оглядаючись на ці події, краще розумієш, чому, всупереч страхам Гедройця, після падіння комунізму не було польсько-української війни за Львів і чому сталася російсько-українська війна за Донбас, Крим та решту російськомовної частини України. Цієї війни мало хто очікував, і її наперед оголошували неможливою. В історії ж немає нічого неможливого. Важливо не сприймати історичну реальність як щось дане наперед, а навпаки, працювати всупереч неї та формувати нову реальність. Або, як писав Іван Франко, *«против рожна (металевого вістря – Я. Г.) перти, против хвиль плисти»*.

Це, власне, те, що робили українські, польські, єврейські, кримсько-татарські інтелектуали в таборах та на еміграції. Історія їхньої діяльності переконує, що минуле можна подолати. Вона вписується в загальну історію подолання минулого в повоєнній Європі. Європа була континентом, звідки почалися дві світові війни. Тому гаслом її повоєнної перебудови стало «Більше ніколи». Стартовою точкою для об'єднання Європи слугувало створення в 1951 році Європейської спільноти з вугілля та сталі. Договір про її заснування підписали Італія, Німеччина, Франція та три країни Бенілюксу – території, де відбувалися головні бої в Західній Європі під час двох світових воєн. Ідею цього союзу сформулював 1950 року

французький міністр зовнішніх справ Роберт Шуман. Такий союз, за задумом Шумана, мав зробити війну неможливою — як з ідеологічного, так і з матеріального боку. У центрі цієї умови були Ельзас та Лотарингія — два великі промислові регіони, де видобувалося вугілля та вироблялася сталь і за контроль над якими велися війни між Францією та Німеччиною ще від 1870 року.

*В історії ж немає нічого
неможливого. Важливо
не сприймати історичну
реальність як щось дане наперед,
а навпаки, працювати всупереч
неї та формувати нову
реальність. Або, як писав Іван
Франко, «против рожна
перти, против хвиль плисти»*

Тим, чим було французько-німецьке примирення для Західної Європи, для Східної Європи стало польсько-українське примирення. Воно унеможливило нову польсько-українську війну за Волинь і Галичину після падіння комунізму й посунуло формулу європейського примирення далеко на схід. Як задалеко — залишається одним із головних питань сучасної геополітики. Донбас та російсько-українське пограниччя відіграють у сучасній Східній Європі ту ж роль, що у французько-німецькому випадку відіграли Ельзас та Лотарингія. Ґедройць вважав, що польсько-українське примирення ніколи не буде повним, поки не буде досягнуто перемир'я з Росією. От тільки теперішній Кремль не розуміє мови примирення — для нього компроміси є виразом слабкості. Єдина мова, яку він розуміє, це мова

сили.

Це не означає, що українсько-російське чи польсько-російське примирення неможливі в принципі. Вони матимуть шанси, коли не стане Путіна й постане нова Росія. Адже Шуман не пропонував французько-німецького примирення, коли при владі був Гітлер і німецькі війська окупували Францію. Ключовою передумовою була поразка нацистської Німеччини.

*Поки (і якщо) станеться
українсько-російське примирення,
українцям важливо досягти
українсько-українського
примирення — примирити різні
частини України щодо візії
минулого та майбутнього*

Але поки (і якщо) станеться українсько-російське примирення, українцям важливо досягти українсько-українського примирення — примирити різні частини України щодо візії минулого та майбутнього. Українським діячам вдалося переосмислити Україну в 1960–80 роках за набагато гірших умов. Факт, що їм це вдалося раз, підкріплює надії, що може вдатися і вдруге.

Це порушує інше питання — питання про роль інтелектуалів в артикулюванні нації. Ернест Геллнер у своїй класичній праці «Нації і націоналізм» твердив, що національні мислителі

«мало відрізняються один від одного. Якщо зникне один, його місце заступить інший (...) Жодний з них не був незамінним, і якість націоналістичної думки від цих замін не постраждала б».

Із цією тезою важко погодитися. Її заперечує, зокрема,

приклад повоєнної України. Спробуйте уявити світ без Дзюби, Стуса, Гедройця, Куроня, Міхніка та інших опозиційних мислителів. Без них він не просто був би зовсім іншим — без них, з огляду на небезпеку атомного Апокаліпсису, до відвернення якого вони сильно приклалися, цього світу взагалі могло би не бути.

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Одним із головних російських аргументів, чому українці та росіяни — це один народ і, відповідно, мають жити в одній державі, є аргумент мови. Мовляв, їхні мови походять зі спільного джерела і настільки близькі між собою, що не потребують перекладача. Довгий час росіяни й українці нібито навіть розмовляли однією мовою. Різниці виникли аж у XVI столітті, внаслідок колонізації тих земель, які ввійшли до Речі Посполитої. Тому українська мова є штучним витвором, так само, як українська нація та українська держава.

Над цими аргументами легко іронізувати. Так, дійсно, українська «чарка до сніданку» звучить майже так само, як і «рюмка к завтраку»! І походження в них «спільне»: чарка — давньослов'янське, рюмка — німецьке.

Насправді мови не ростуть на дереві. Вони, як і всі плоди цивілізації, є штучними. Різниці між польськими, російськими, українськими (варто згадати і білоруські) діалектами спостерігалися ще до утворення Речі Посполитої. А сучасна близькість української та російської мов пояснюється тим, що російська мова останні два століття була і залишається в широкому вжитку на українських землях. Українці ж, які вирости поза російськими впливами, у Західній Європі чи в Північній Америці, мають труднощі з розумінням російської.

З українського боку можна почути інший аргумент:

росіяни — взагалі не слов'яни, а слов'янізовані угро-фіни, та й українська мова старша за російську і така ж давня, як схожий на неї санскрит, або й ще давніша, і нею нібито розмовляли ще арії. На додаток вона ще й наймилозвучніша та морально чистіша, бо не має матюків.

Насправді українська мова сформувалася більш-менш у тому самому часі, що й інші європейські мови — тобто в ранньомодерну добу. І ніколи не займала жодного місця на конкурсі мов, бо такого конкурсу ніколи й не було. У ній, як і в кожній мові, є своя питома нецензурна лексика. Інша річ, що під тиском мовної русифікації останніх десятиліть вона майже зовсім забулася — її витіснила «общепринятая» російська.

*Ті, хто хоче поглинути іншу
націю чи етнічну групу,
намагаються звести до мінімуму
різниці між своєю мовою і мовою
тих, кого хочуть асимілювати,
щоб позбавити їхню мову
гідності. Ті ж, хто хоче вберегти
свою окремішність
від поглинання, намагаються ці
різниці максималізувати
й надати своїй мові майже
сакрального значення*

Над аргументами обох сторін можна і варто посміятися. Та вони слугують доброю вступною ілюстрацією того факту, що еліти вживають мову як інструмент для будівництва імперій та націй. Ті, хто хоче поглинути

іншу націю чи етнічну групу, намагаються звести до мінімуму різниці між своєю мовою і мовою тих, кого хочуть асимілювати, щоб позбавити їхню мову гідності. Ті ж, хто хоче вберегти свою окремішність від поглинання, намагаються ці різниці максималізувати й надати своїй мові майже сакрального значення.

Попри взаємну ворожість і тих, і інших об'єднує спільна «філологічна віра», що: а) мова є основою національної ідентичності; б) вона стара так само, як нація; в) кордони нації тягнуться так далеко, як далеко чути цю мову.

Блаженні ті, що вірують. Тільки ті, що поділяють «філологічну віру», не можуть бути миротворцями: замість долати незгоди, вони їх лише по-глиблюють.

У мовних суперечках складно знайти залізні аргументи. Жоден, навіть найгеніальніший, філолог не визначить точного часу народження мови. Мова не постає готовою, а розвивається протягом століть. Цей процес не тільки лінгвістичний, але й соціальний. Можемо лише дуже приблизно сказати, що українська, як і інші слов'янські мови, постала з праслов'янської, яка сама виділилася з балто-слов'янської мовної групи десь у VI столітті.

Формування української мови зайняло майже тисячу років. Її перші писемні сліди простежуються в давньоруських написах на стінах Софійської та інших церков княжої доби. У цих написах проступають риси, які властиві сучасній українській мові і не властиві російській: кличний відмінок («Марку», а не «Марк»), особлива форма давального відмінка («Петрові», а не «Петру») та українська версія імені князя («Володимир», а не «Владимир»). Українізми проглядаються в Реймському Євангелії, одному з найстаріших (XI століття) текстів, які походять з української території. Однак ці сліди є лише поодинокими вкрапленнями. Євангеліє, як і значна частина графіті, написане церковнослов'янською мовою. Чи, точніше сказати, «церковнослов'янською мовою української редакції» (науковий термін).

«Церковнослов'янська мова» — це умовна назва

книжної мови. Колись вона була живою староболгарською або, як ще її називають, давньомакедонською говіркою. Її знали Кирило та Мефодій, і саме нею вони переклали Євангелія та інші християнські тексти. Завдяки їхнім перекладам вона стала сакральною (священною) мовою східнохристиянських церков. Церковнослов'янська розповсюджувалася разом із поширенням цих церков в ареалі, більшому навіть за територію східних слов'ян (у певні часи вона була мовою літургії в чехів, хорватів та румунів). Окрім української редакції, існували також російська, сербська, словацька, хорватська і чеська. Ці редакції не були результатом цілеспрямованої мовної політики місцевих правителів чи книжників. Вони були наслідком обставин: церковнослов'янська мова, поширюючись зі свого первинного ядра, староболгарського царства, неминуче вбирала в себе елементи місцевих діалектів, у нашому випадку — українізмів. Подібну ситуацію бачимо в історії інших сакральних мов — латинської та арабської. Писати чи розмовляти ними вмiла меншість, та й то з помилками, які видавали її походження.

Більшість була неписьменною і розмовляла місцевими говірками (вернакулярами). Неможливо точно визначити кількість цих говірок. Автор «Повісті минулих літ» налічує двадцять п'ять слов'янських племен. Із них п'ятнадцять вважаються східнослов'янськими, а вісім мешкали на території сучасної України. Усі ці племена, за словами літописця, «мали ж свої обичаї та закони предків своїх і заповіти, кожне — свій норів». Можна припустити, що — і свою мову. Чи так було насправді, не знаємо. Жодне з цих племен не залишило після себе текстів. Робити ж узагальнення на підставі поширення археологічних культур ризиковано: це те саме, якби знайдені тисячу років по нас банки з-під Coca-Cola вважалися доказом того, що на території сучасної України жили американці.

Можна, утім, із певністю казати, що ці говірки були взаємно зрозумілими. Мандрівники, котрі в XIV–XVII століттях вирушали з Константинополя до Львова чи з Відня до Москви, твердили, що, знаючи одну

слов'янську говірку, можна було порозумітися зі слов'янами з інших земель без перекладача. Різниця між слов'янськими говірками не були такими значними, як між різними діалектами англійської, німецької чи французької. Мандрівник, подорожуючи всією Францією, таки потребував би перекладача, настільки діалекти півночі (*Langues d'oïl*) відрізнялися від південних (*Langues d'oc*).

Близькість цих говірок зовсім не означала, що населення давньої Русі розмовляло однією «давньоруською мовою». Такої мови не існувало. Вона є плодом фантазій політиків та недобросовісних науковців. Але так само не існувало української, білоруської та російської мов. Існував матеріал для їхнього творення

Близькість цих говірок зовсім не означала, що населення давньої Русі розмовляло однією «давньоруською мовою». Такої мови не існувало. Вона є плодом фантазій політиків та недобросовісних науковців. Але так само не існувало української, білоруської та російської мов. Існував матеріал для їхнього творення. Філологи називають п'ять великих регіонів, на основі яких формувалися сучасні східнослов'янські мови: киево-поліський; галицько-подільський; полоцько-смоленський; новгород-сіверський; муромо-рязанський. Українська мова творилася на базі двох перших, російська — двох останніх,

білоруська – на основі третього регіону.

Легко зрозуміти, як розвивалася білоруська мова: співвідношення мови до регіону 1:1. Трохи складніше, але все-ще можна зрозуміти, чому російська постала з двох регіонів. Після того, як Москва завоювала й підкорила Новгород, шанси на появу окремої «новгородської мови» були мінімальними. Найважче, однак, пояснити, чому в українському випадку появилися не дві, а одна мова: ані Київ не завойовував Львів, ані Львів не завойовував Києва. Вирішальну роль відіграло свідоме рішення західно- і східноукраїнських еліт творити спільну мову. Цей вибір не був легким та очевидним. Він супроводжувався й досі супроводжується суперечками навколо того, яка з них «більш українська». Та це не міняє загального висновку: не мова творить націю, а нація творить мову.

Не мова творить націю, а нація творить мову

Формування української мови не було подорожжю з пункту А в пункт Б по магістралі з однією смугою. Воно більше нагадувало мандри різнодоріжжям. Скажімо, існувала ймовірність, що замість окремих білоруської та української мов виникне спільна білорусько-українська. Немає критеріїв, за якими можна було б визначити наперед говірку чи групу говірок, що стануть мовою. Жодні лінгвістичні закони не поясняють, чому, скажімо, говірка русинів у Словаччині вважається окремою мовою, а в Україні – діалектом. Говірки перетворюються на мову, коли стандартизуються і кодифікуються – тобто дістають граматику, правопис та достатньо велику кількість писаних текстів включно з мовними підручниками. Це все стало можливим набагато пізніше після того, як давня Русь перестала існувати.

Іншим фактором перетворення говірки на мову був політичний. Найпростіше визначення мови таке: це говірка

(діалект), якою розмовляє армія. Військова дружина перших київських князів розмовляла, найімовірніше, скандинавською говіркою. У міру того, як їхня варязька військово-торгова компанія перетворилася на державу, виникла потреба в мові діловодства. Так з'явилася руська світська мова. Однак вона вже була не скандинавською, а слов'янською. Подібне перетворення сталося з мовою перших болгарських завойовників, які, потрапивши в переважно слов'янське середовище, теж ослов'янилися.

Руська мова як мова діловодства пережила княжу Русь і була офіційною мовою у Великому Литовському князівстві, на тих його землях, які потім увійшли до складу Речі Посполитої, а також у Молдавії. Ця діловодна мова із часом еволюціонувала у т. зв. просту мову. Серед філологів немає єдиної думки, що це була за мова. Найпростіше її було би означити як перехідний гібрид від мови діловодства до літературної мови. Окрім офіційних документів, нею писали полемічні твори, поезії і навіть перші шкільні драми. Вона містила багато українських елементів, але більше нагадувала сучасну білоруську — унаслідок того факту, що головними центрами руського культурного життя в Речі Посполитій були Вільнюс, Полоцьк і Смоленськ. На межі XVI і XVII століть вони поступово втрачають свою вагу на користь Львова, Острога, Луцька і Києва. Це привело до того, що руська проста мова все більше набирала українських рис. З іншого боку, завдяки запозиченням із польської, німецької, чеської і латинської мов за своїм словниковим складом вона стала ближчою до західнослов'янських, аніж до церковнослов'янської та російської. Коли козацькі землі перейшли під владу московського царя, великоросійські чиновники мусили наймати перекладачів, щоб порозумітися з малоросами.

Час, на який припадає існування козацтва, був дуже важливим для формування сучасних мов на Європейському континенті. Саме тоді масово пишуться граматики та мовні підручники. Ключову роль відіграла Реформація. Протестантизм приніс ідею, що слово Христа

має бути доступним і зрозумілим для всіх, а не лише для священників та монахів. Переклади Біблії на місцеві говірки можна вважати умовною датою народження європейських мов. На українських землях перші такі переклади – Пересопницьке Євангеліє на Волині та інші – з’явилися в 1550–60-х.

З іншого боку, католицький тиск на Православну Церкву привів до несподіваного відродження церковнослов’янської мови. Так з’являються Острозька Біблія, перекладена на нову, модернізовану версію цієї мови, та перші місцеві церковнослов’янські граматики і словники Мелетія Смотрицького, Памва Беринди та Лаврентія Зизантія.

Мовну ситуацію домодерної та ранньомодерної доби описують як диглосію: співіснування двох мов, кожної зі своєю сферою вжитку. Така ситуація була універсальною. Найближчі приклади – існування двох мов, «високої» та «низької», серед німців і чехів. Козацька старшина молилася церковнослов’янською, вела діловодство руською, а з козаками, селянами та слугами розмовляла місцевою говіркою. Між мовами, з одного боку, і говірками, з другого, не існувало неперехідних перегородок. Вони взаємно проникали з поверху на поверх. Із такої взаємодії могла розвинутиися одна національна мова, спільна для всіх. Ключовою умовою є якнайширше охоплення всіх поверхів. У XVII – на початку XVIII століття руська мова стрімко наближалася до такого стану. Її вже можна назвати староукраїнською, хоча формально вона й далі називалася руською.

Мовну ситуацію домодерної та ранньомодерної доби описують як диглосію: співіснування двох мов, кожної зі своєю сферою вжитку. Така

ситуація була універсальною

Цей мовний злет припиняється під кінець XVIII століття. У Речі Посполитій інтенсивніше за руську розвивалася старопольська. Їй вдалося те, що не вдалося руській: майже повністю витіснити сакральну (латинську) мову як мову освіти та високої літератури. Вона також витіснила й просту мову. Польська поширилася не лише серед світських, але й серед церковних еліт, і не лише серед греко-католиків чи протестантів, а навіть православних. Паралельно послаблюється роль руської мови як однієї із двох мов діловодства в Речі Посполитій, а в 1696 році її офіційно позбавляють цього статусу.

Руська мова прожила довше в козацькій державі. Але після поразки Мазепи (1709) та перетворення Московського царства на Російську імперію (1721) ця мова все більше піддається русифікації, а з ліквідацією Гетьманату (1764) її повністю замінює російська. Подібна доля спіткала місцеву редакцію церковнослов'янської — її витіснила російська версія цієї мови. Українська версія збереглася лише в тій частині земель, яка після розпаду Речі Посполитої не потрапила під владу Російської імперії, — в австрійській Галичині. Тут вона набрала форми язичія — суміші церковнослов'янської, польської, руської та російської мов, яка залишалася мовою високої культури галицьких русинів аж до останньої третини XIX століття.

*Спроби руської еліти розвивати
дві власні мови — сакральну
та секулярну — закінчилися тим,
що вона залишилася без жодної.
Довелося починати із чистого
аркуша. І першу позицію на цьому
аркуші зайняла поема*

Котляревського «Енеїда» (1798), написана новою, народною мовою

Спроби руської еліти розвивати дві власні мови — сакральну та секулярну — закінчилися тим, що вона залишилася без жодної. Довелося починати із чистого аркуша. І першу позицію на цьому аркуші зайняла поема Котляревського «Енеїда» (1798), написана новою, народною мовою.

Перешкоди на шляху формування цієї нової мови були більшими, ніж руської. З одного боку, руське суспільство втратило світську еліту і державу, ставши народом «попів та хлопів». З іншого, на мовному полі зросло число конкурентів. У Російській імперії українська мова розвивалася на полі протистояння двох мов — польської та російської, які були розвиненішими, мали багатші політичні й культурні ресурси, і, що важливо, їхній розвиток, на відміну від української, не переривався. У Габсбурзькій монархії руська мова в 1848 році була визнана однією з офіційних. У цьому статусі вона співіснувала в Галичині з німецькою та польською, на Буковині — із німецькою та румунською, на Закарпатті — із німецькою та угорською.

Разом узяті всі ці території були також частиною їдишленду — земель, де жили східноєвропейські іудеї. Порівняння з єврейським випадком допомагає краще виокремити особливості українського випадку та їх взаємопов'язання. Іврит залишався сакральною мовою іудеїв, але в щоденному побуті вони розмовляли на їдиші. Їдиш був діалектом німецької. На слов'янських територіях він так густо обріс запозиченнями з місцевих говірок, що деякі філологи вважають його не німецьким, а слов'янським діалектом. Окрім того, існували досить значні різниці між північним («литовським»), центральним («польським», або «галицьким») та південним («українським») варіантами їдишу. У міру того, як іудейська еліта секуляризувалася, частина вибирала, залежно

від часу та місця проживання, німецьку, польську чи російську мови. Але не українську. Ця мова мала надто низький соціальний статус (виняток стосувався лише невеликого числа сільських іудеїв). Інша частина світської еліти пішла тим самим шляхом, що й українська: пробувала перетворити народну говірку на повноцінну сучасну мову. Зокрема, на їдиші писав Шолом-Алейхем. У 1917 році шляхи української мови та їдишу зійшлися: їдиш проголосили однією з офіційних мов Української Народної Республіки. Цей випадок був, утім, поодиноким, і в мовному змаганні переміг іврит, який став державною мовою Ізраїлю.

У мовному відношенні Центрально-Східна Європа нагадувала Вавилонську вежу, яку не змогли добудувати через змішання мов. Окрім великих місцевих етнічно-релігійних спільнот — майбутніх білорусів, євреїв, поляків, росіян, словаків, українців та чехів, тут жили вірмени, греки, караїми, кримські татари, роми та російські старовіри. І всі мали свою мову чи говірку. Уявлення про мовну різноманітність дає факт, що в австрійській Галичині, oprіч чотирьох головних мов — німецької і трьох крайових (руської, польської та їдишу), список слів, якими користувалися в побуті місцеві мешканці, включав запозичення з румунської, угорської, латинської, вірменської, французької, чеської, церковнослов'янської, російської, італійської, англійської, а навіть турецької та арабської мов.

Таке розмаїття не заважало мешканцям цих територій спілкуватися. Вистачало знання декількох сотень базових слів. Ними можна було порозумітися за додаткової допомоги жестів та міміки. Про людей із цих земель жартували, що «вони не говорять на трьох мовах» — тобто погано розмовляють трьома мовами. Рівень мовних кваліфікацій залежав від статусу і професії. Селянину, який працював на землі, вистачало однієї-двох, купцеві, який торгував, із ким лише міг, треба було знати кілька мов.

Окрім цих мов, існувала ще *lingua franca* — мова міжетнічного спілкування освіченої публіки.

У середньовічні часи такою була одна з сакральних мов — латинська чи арабська. А в XVII столітті — французька, мова найбільшої і найславетнішої європейської держави. У XIX столітті в Центральній Європі її витісняє німецька, а в мові дипломатії з початку XX століття — англійська.

Кожна із цих мов, відповідно до прав диглосії чи триглосії, вживалася залежно від ситуації. Французька захищала польських аристократів від русифікації і германізації. Але коли вони хотіли підкреслити свою вищість над польськими шляхтичами, то переходили на англійську.

Це все нюанси. Вони не повинні нам заважати побачити дві фундаментальні риси домодерної мовної ситуації. По-перше, ніде й ніколи не існували чисто одномовні землі. Навіть в ізольованих гірськими хребтами руських селах Карпат чи болотами — селах Полісся, окрім місцевих говірок, була ще мова церкви. По-друге, довгий час мова не слугувала критерієм ані національної належності, ані імперської лояльності. Російська аристократія напередодні війни з Наполеоном розмовляла французькою; Тарас Шевченко вів свій щоденник російською, греко-католицькі священники вдома розмовляли польською, а Іван Франко писав до своєї коханої, дочки греко-католицького священника, німецькою.

Модерне суспільство не терпить таких складнощів. Воно потребує мовної однорідності. Щоб учорашні селяни могли працювати на фабриці чи воювати в армії, їм треба дати певні знання, а навчання мусить вестися однією мовою. В ідеалі мова має бути для них максимальною зрозумілою. Говірки дістають свій шанс стати мовами. Крім прагматичних потреб, свою роль відіграли ідеологічні міркування. XIX століття було часом суспільної емансипації, народження масової політики та новітніх ідеологій. Кожен із цих проектів вимагав лояльності широких мас, а лояльність потребує емоційного прив'язання: тяжко любити з примусу. І тут знову на перше місце виходять говірки. «Високі» мови важливі для когнітивної трансформації — здатності вчорашніх

селян та їхніх дітей мислити абстрактними поняттями, щоб оволодіти модерними технологіями чи голосувати на виборах. Але емоційне прив'язання забезпечувала мова усної традиції — мова, яку вони в дитинстві чули вдома.

*Дві фундаментальні риси
домодерної мовної ситуації: по-
перше, ніде й ніколи не існували
чисто одномовні землі; по-друге,
мова не слугувала критерієм
ані національної належності,
ані імперської лояльності*

XIX століття є добою мовно-політичної революції. Романтизм надав цій революції сакрального виміру. У незіпсованій цивілізацією селянській культурі, твердили романтики, криються глибока вікова мудрість і правда. Українська усна культура, як одна з найбільш селянських, в очах європейських романтиків дістала особливу вартість. Це пояснює, чому, окрім бідності ресурсів та проблем конкуренції, творці нової української мови могли досить успішно долати перешкоди: вітер змін наповнював їхні вітрила. Саме тоді, у добу романтизму, з'являються граматики, словники, підручники народної мови та, що особливо важливо, — національні поети. Спільним у біографії цих поетів є те, що вони добре знали селянську мову, бо або походили з сімей селян чи сільських священників, або ж їх виховували няньки-селянки, котрі, колишучи, співали їм народних пісень і розказували народні казки. У кожному разі, вони могли вільно цією мовою послуговуватися.

Мова їхніх поезій не була селянською. Усній культурі традиційного селянського суспільства бракувало понять для вираження складних почуттів і думок. Скажімо, селяни

знали, що жебракові при церкві треба дати милостиню, а гостя слід нагодувати й прийняти на ночівлю — але селяни не знали слів «жертвність» чи «гостинність». Потрібні слова доводилося запозичувати або перековувати з мов високої культури. Тому кожна модерна мова за означенням була синтетичною — тобто формувалася з декількох джерел. Скажімо, Шевченко творив свою мову на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного та північно-західного), елементів церковнослов'янської мови, а також мовного матеріалу ранніх українських літературних творів. Бралася до уваги якість синтезу: наскільки природно він звучав для тренованого вуха. Слухаючи вірші Шевченка, селяни могли не цілком їх розуміти. Але не переставали дивуватися: як щось таке могло постати на *їхній* мові?

Роль *національних* поетів у творенні *національної* мови настільки велика, що напрошується майже парадоксальний висновок: поет творить мову, а мова творить націю! Цей висновок, однак, не звучатиме аж так парадоксально, якщо нагадати загальне правило: не мови творять націю, а нації творять мови. Просто поети є тією частиною національної еліти, яка творить національну мову найактивніше.

Національні діячі оголошують мову серцевиною національної ідентичності, у ній нібито зашифровані культурний код та історична пам'ять нації. Мова дістає сакральне значення. Перехід на іншу мову прирівнюється до найтяжчого гріха. У 1869 році український поет Сидір Воробкевич писав:

*Мова рідна, слово рідне!
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має.*

Оскільки у Східній Європі матеріалу на творення було більше, ніж на одну мову і одну націю, то творення націй неминуче оберталось навколо питання: котра мова гідна називатися національною? Претендентів було багато,

призових місць — мало, вибір мав характер *zero-sum game*: я виграв — ти програв. Це надавало мовному питанню особливої гостроти та високого емоційного регістру.

У цьому протистоянні українська мова, як і сама Україна, посідала пограничне місце між *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Romana* — православним та католицьким слов'янськими світами. Головна різниця між цими світами полягала у ставленні до кирило-мефодіївської (церковнослов'янської) традиції. Виділялися два полюси. На одному була польська мова. Вона повністю сформувалася поза церковнослов'янською традицією. Протилежний полюс займала російська. Вона зберегла дуже тісний зв'язок із церковнослов'янською мовою — тісніший навіть, аніж сучасна болгарська. В українському випадку цей зв'язок значною мірою втрачений. В українській мові є окремі церковнослов'янські елементи (як-от слова «благо», «воздати», «вражий»), але не можна говорити про окрему церковнослов'янську складову. Навпаки: «церковнослов'янщина» часто виступала як символ чужорідності та російської канцелярщини, як мова московських наказів і петербурзьких заборон, які перервали розвиток української мови.

З іншого боку, відірваність від «священної старовини» створювала враження, що українська мова порівняно з російською мала нижчий, менш достойний чи й зовсім недостойний статус. Гетьман Павло Скоропадський, сам людина російської культури і критик «галицької (тобто україномовної) України», писав, що російська еміграція в Києві 1918 року ніщо не ненавиділа так сильно, як українську мову. Характерний діалог із цих часів (із книжки Михайла Булгакова «Біла гвардія»:

— На каком же языке служили, отцы родные, не пойму я?

— На божественном, тётка.

Щоб стати повноцінною національною, мова мала грати на всіх поверхах — від найнижчого до найвищого. Довгий час опера була майже виключно італомовною. Треба було

Моцарта, щоб довести, що німецька теж може бути повноправною мовою опери. Німецькомовна еліта висміювала спроби поляків створити польський університет: хоча поляки мають добру художню літературу, наукою на польській займаються лише дилетанти. Полякам вдалося створити свої університети і наукові школи. Але вони наводили той самий аргумент, коли українці пробували відкрити свій університет: хоча українці мають багату народну літературу, їхньою мовою неможливо передати наукові терміни! Російська інтелігенція «доводила» неспроможність української мови стати мовою високої культури, перекладаючи монолог Гамлета: «*To be, or not to be, that is the question*» на селянський лад: «Бути чи не бути — ось у чім заковика!».

Усі ці мовні суперечки та кпини мали в центрі ключове питання: чи може українська стати мовою модерності? Це питання було не філологічним, а політичним. У принципі, кожна мова при певній сумі зусиль і підтримки може задовільнити потреби модерного суспільства. Роль головного арбітра в цьому питанні перебирає держава. Відповіддю Російської імперії майже до останніх років її існування було: «Ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може». Важливо зазначити: російській імперській владі не йшлося про *повну* заборону української мови. В окремі роки дії Валуєвського та Емського указів у Російській імперії україномовних книжок виходило навіть більше, аніж в Австро-Угорській. Російська влада дбала насамперед про те, щоб українська не стала мовою шкіл та Церкви, тобто наймасовішої сфери вжитку.

В Австрійській імперії руська мова була однією із чотирнадцяти офіційних мов. Але порівняно з іншими вона значною мірою виглядала як історичний релікт, який погано надавався до сучасних потреб. Ще одне її слабке місце — вона використовувала т. зв. етимологічний правопис, коли слова читалися не так, як писалися (як в англійському чи французькому правописах). В очах австрійських та польських еліт це робило руську мову

підозріло подібною до російської, яка теж уживала етимологічний правопис. І ставило під знак питання лояльність руських підданих у разі австрійсько-російської війни. Як наслідок, руська мова на роки стала об'єктом алфавітних воєн. З одного боку, її пробували перевести на латинський правопис, щоб максимально дистанціювати від російської. З іншого, руська еліта української орієнтації почала вживати простий фонетичний правопис за принципом: «Пиши, як чуєш, а читай, як видиш». Боротьба між етимологічним та фонетичним правописами була боротьбою між традицією та модерністю. У Галичині ходило оповідання про діда-русофіла, який убив палицею свого внука, коли застав його за читанням газети фонетикою. Алфавітні війни скінчилися після укладення польсько-української угоди 1890 року, яку ініціював Відень перед лицем нової загрози австрійсько-російської війни. Однією з умов цієї угоди було закріплення за фонетичним правописом офіційного статусу.

У міжвоєнній Польщі чинилися спроби знову звести українську мову до статусу «руської», а українську оголосити більшовицьким винаходом. Більшовики не винаходили української мови. Але вони використовували поезію Шевченка як засіб революційної пропаганди, а заборону урядом української мови – як ще один привід для боротьби із царським режимом. Революція 1917 року та національно-визвольні змагання привели до разючого розширення сфери вжитку української мови. Уперше вона стала мовою бюрократичного апарату. Навіть поразка українських національно-визвольних змагань 1917–1920 років не зупинила її розвитку, бо вона була мовою революційної селянської стихії, із якою більшовицький уряд не міг не рахуватися. Ще перед початком українізації 1920-х Ленін вимагав, щоб у всіх штабах та військових установах Червоної армії в Україні були перекладачі з російської на українську. А під час українізації Володимир Маяковський, поет більшовицької революції, писав:

Говорю себе: товарищ москаль,

На Україну шток не скаль.

Разучите эту мову на знаменах-лексиконах алых,

— Эта мова величава и проста:

«Чуешь, сурмы загралы, час расплаты настав...»

(останній рядок — цитата з українського перекладу «Інтернаціоналу»).

1920-ті роки були найвищою точкою в розвитку української мови. Офіційна українізація «згори» та неофіційна українізація «знизу» сумарно витворили ефект: українська ставала мовою модерності. Але навіть у цій точці найвищого піднесення вона впиралася у скляну стелю. Бо, по-перше, так і не стала публічною мовою у великих містах: досягнення такої цілі вимагало декількох поколінь, а не одного-єдиного десятиліття. По-друге, українська мова не досягла командних висот радянського державного апарату — більшовицької верхівки, каральних органів і керівництва армії.

Зі згортанням українізації вона знову почала сходження вниз. Факт, що змушує задуматися: велике число осіб, які не розмовляють рідною мовою, зафіксоване серед народів, що пережили катастрофу великого голоду, — ірландців, казахів та українців. Сталінським репресіям підлягали не лише українці, але й їхня мова. За новим правописом 1933 року з української мови забрали більшість елементів та ознак, які відрізняли її від російської. Зокрема, було вилучено тверде «г», а німецький дифтонг «еі» («ай») відтоді треба було читати як «ей» (Ейнштейн, а не Айнштайн).

Після смерті Сталіна наступного великого удару по українській мові завдала освітня реформа кінця 1950-х. Згідно із цією реформою у школах Української РСР скасовувалося обов'язкове вивчення української мови — натомість російська залишалася обов'язковою. По-суті, це був вирок українській мові. Вона поволі витіснялася з усіх сфер модерного життя саме в той час, коли радянська модернізація досягла вершка: Україна вперше стала урбанізованим суспільством, середню освіту оголосили

загальною, розвивалися нові засоби комунікації — радіо й телебачення. Бути міським, освіченим та робити успішну кар'єру в радянській Україні майже автоматично означало бути російськомовним. Українська мова вмирала — відповідно до офіційної тези про відмирання націй при комунізмі. І можливо, таки вмерла б, якби радянська влада протрималася ще хоч одне покоління.

Розпад СРСР та проголошення української незалежності поставили мовне питання по-новому. Національна держава має мати національну мову. Україна ще в 1989 році проголосила українську мову державною. Цю правову норму закріпила Конституція України в 1996 році.

В Україні немає проблеми з державним статусом української мови. Навколо цього питання склався стійкий консенсус. Суперечки стосуються статусу російської. Хоча більшість мешканців України називають українську рідною, спілкуються вони російською (у 1991 році таких було 57%). Багато з них вимагали надати російській статусу другої державної мови.

З цим теж не було би проблеми. Ірландія та Канада мають дві державні мови, Бельгія і Люксембург — три, Сінгапур — чотири, Південно-Африканська Республіка — тринадцять, а Болівія — аж тридцять сім. Країни, що мають більш ніж одну державну мову, як правило, це держави з колоніальним минулим: одна мова — мова метрополії, решта є місцевими мовами. Україна була колонією, але колонією своєрідною. Ані ірландська, ані канадська, а тим більше сінгапурська чи болівійська еліти не допускалися до управління імперією, і їхній вплив на імперську мову був мінімальним, якщо взагалі був. Українці ж допускалися, і то двічі: перший раз у XVIII столітті, удруге — після смерті Сталіна, і їхній вплив на формування мови та культури обох імперій був досить значним. У тому відношенні український випадок більше схожий на шотландський. З іншого боку, у Російській імперії та СРСР українська мова піддавалася системним репресіям і витіснялася з публічної сфери. Із цієї перспективи український випадок подібний до ірландського. Різниця полягала в тому, що, на відміну

від ірландської мови, українська таки вистояла і залишилася мовою масового спілкування. Одним із головних факторів став демографічний: українців було значно більше за ірландців, жодна держава не мала достатніх ресурсів, щоб мовно асимілювати *таку* велику кількість населення.

У загальному балансі в Російській, а пізніше — Радянській імперії українці починали, як шотландці, а закінчили, як ірландці. Російськомовні в Україні загрожують піти тим самим шляхом — від лояльності до сепаратизму — якщо їхній мові не буде надано статусу державної. Офіційно вони вимагають закріплення двомовності. Фактично ж ідеться про збереження одномовності на території їхнього компактного проживання — індустріалізованому Сході та Півдні України. Іронія ситуації полягає в тому, що якщо мешканці цих регіонів дійсно хочуть двомовності, їм треба вивчити українську!

Сучасна мовна ситуація в Україні набагато складніша, аніж просто поділ на україно- та російськомовних. Значна частина українців розмовляє і російською, і українською або ж російсько-українським суржиком; мовний сепаратизм в Україні, за винятком Криму, ніде не був сильним; навіть у монолітно російськомовному Донецьку до російсько-української війни російська ідентичність за популярністю поступалася українській, а обидві разом — донецькій та радянській; донецька еліта у своєму поході за владу йшла не від, а до Києва — і там найдалекоглядніша її частина намагалася вивчити українську.

У незалежній Україні мова з ідентичністю не пов'язана однозначно. Таке пов'язання існує серед україномовних, але не серед російськомовних: більшість із них вважає себе не росіянами, а українцями. Соціологічні дослідження показують, що російськомовні поступаються україномовним за такими показниками, як любов до України та підтримка незалежності, і вони більшою мірою, аніж україномовні, вважають українців та росіян

близькими між собою чи навіть одним народом. Різниця між україномовними та російськомовними, однак, кількісна, а не якісна. Серед російськомовних немає виразної проросійської більшості. Навпаки, більшість вважає себе причетною до української традиції та негативно ставиться до Путіна.

Промовистим є спостереження Сергія Лойка, етнічного росіянина та кореспондента *Los Angeles Times*. У 2014 році він опинився в найгарячійшій точці цієї війни — місці боїв за Донецький аеропорт. На його думку, це була справжня битва між «абсолютним добром» з українського боку та «абсолютним злом» із протилежного, на зразок «Володаря перснів» Толкіна. Але що характерно: обидві сторони вживали майже виключно російську мову. Різниця полягала хіба що в тому, що російська на українському боці була чистішою, більш літературною, аніж на боці сепаратистів.

Переважає більшість мешканців України не вважає мовну проблему ні головною, ні навіть важливою. Утримувати напругу в мовному питанні «допомагають» два фактори. По-перше, воно має великий емоційний потенціал і більше промовляє до серця, аніж до розуму. І завдяки цьому ідеально піддається на політичні маніпуляції, особливо під час виборів. Другим фактором є Росія: навряд чи у Квебеку могла би вільно розвиватися французька мова, якби Франція напала на Канаду!

Після перемоги Євромайдану та російської агресії проти України частина ліберальної еліти, зокрема російської опозиційної, запропонувала вирвати мовний козир із рук Путіна і визнати російську в Україні окремою мовою — на зразок *American English*: американці говорять англійською, але це не робить їх англійцями. Однак філологи та більшість населення цю пропозицію не підтримують.

Ситуація виглядає патовою. Ті, хто вимагає статусу російської мови як другої державної, погрожують, що інакше Україна розпадеться. Ті, хто виступає проти, вважають, що Україна розпадеться якраз тоді, коли

російській мові нададуть такого статусу.

Історично Україна ніколи не була одномовною і навряд чи коли-небудь такою стане, принаймні в найближчому майбутньому. Можна сподіватися, що впродовж наступних десятиліть вона стане справді двомовною на Півдні та Сході. Добрим виходом була би тримовність України — коли володіння англійською стане умовою успішної кар'єри. Українці можуть сперечатися, якою мовою вчити їхніх дітей у школах. Але вони сходяться на тому, що другою обов'язковою має бути англійська.

Однією з причин, чому російська мова зберігала сильні позиції в Україні, є її статус світової мови. Упродовж двох останніх століть завдяки державній підтримці, розвитку російської культури та експорту комунізму вона зробила стрибок від провінційної європейської мови до мови світової. Для багатьох українців російська була і значною мірою залишається мовою входження в широкий світ, і саме цей фактор робить її такою привабливою.

Після розпаду СРСР російська мова почала втрачати цей статус. Згідно

з прогнозами, російською у 2025-му розмовлятимуть стільки ж осіб, скільки на початку ХХ століття, і вона не ввійде навіть у десятку найпоширеніших мов світу. У самій Україні ще 2000 року більшість громадян називала російську головною мовою спілкування. Але вже у 2002-му частка української зрівнялася з російською і відтоді невпинно зростає, особливо після 2014 року. Це пояснюється демографічними змінами (появою покоління ровесників української незалежності) та втратою російськомовних Донбасу і Криму. Цей процес є також наслідком зниження престижу російської мови. Сучасна Росія не має що запропонувати світові, окрім експорту газу та війни. Як іронізував Г'ю Лорі, навіть російська горілка не годиться ні на що інше, як мити нею мікрохвильову пічку.

Мовне питання стало ще одним

*«подарунком», який минуле
зробило сучасній Україні. Воно
має глибоке історичне коріння,
тому навряд чи вдасться
розв'язати його швидко*

Мовне питання стало ще одним «подарунком», який минуле зробило сучасній Україні. Воно має глибоке історичне коріння, тому навряд чи вдасться розв'язати його швидко. Покликання на досвід інших країн мало що дасть — хоча б тому, що вони мали іншу історію. Загальна історична тенденція показує, що практика мовних заборон та репресій найнеуспішніша. Вона може на якийсь час загнати це питання під поверхню, але спроби наглухо накрити його могильною плитою марні. Це засвідчують доля каталонської мови за правління Франко чи доля української — за Російської імперії та Радянського Союзу. І навпаки: ліберальна демократія дає кращі шанси на його більш-менш задовільне розв'язання — бо виступає проти будь-якої мовної дискримінації. Велике питання, чи стане Україна ліберальною демократією. Вона рухається в цьому напрямку, та навіть якщо й стане, то це забере багато часу.

*Нам треба привчитися жити
з мовним питанням. Воно —
як хронічна хвороба, котра
докучає, але від якої не вмирають*

Нам треба привчитися жити з мовним питанням. Воно — як хронічна хвороба, котра докучає, але від якої не вмирають. Проте тепер це питання не стосується української мови. Вона стала державною, і щодо цього

немає сумнівів. Так само, як і щодо окремого статусу мови кримських татар — корінного народу України. Мовне питання в Україні стосується насамперед статусу російської. У найстислішому вигляді його можна сформулювати так: це мова окупанта чи історичне надбання України? Аргументи можна знайти і для першої, і для другої точок зору. Жоден із них не можна ані довести, ані спростувати. Тому за порадою українського журналіста й політолога Євгена Середи розмову про мову в Україні найкраще завершити словами Блеза Паскаля: наша велич виявляється не в тому, щоби триматися одного берега, а радше в тому, щоби стояти водночас на обох, заповнюючи простір між ними.

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ: ЗРОБИ СОБІ УКРАЇНУ

Проголошення української незалежності стало найбільшим внеском України у світову історію. Воно поклало кінець світовій супердержаві, яка виникла після Першої світової війни, зміцнилася після Другої та несла загрозу третьої у конфронтації з «капіталістичним Заходом». Радянський Союз не конче мусив померти. Міг померти комунізм, але СРСР міг зберегтися. Кінець його існуванню поклала українська незалежність: щойно Україна вийшла із Союзу, він перестав існувати. Як і передбачали раніше, СРСР без України неможливий.

Проголошення української незалежності стало найбільшим внеском України у світову історію

На момент проголошення української незалежності перспективи самостійної України виглядали дуже оптимістично. У 1990 році *Deutsche Bank* оцінив економічний потенціал усіх п'ятнадцяти радянських республік. Він брав до уваги рівень індустріалізації та розвитку сільського господарства, забезпеченість ресурсами, рівень освіти та однорідності населення, розвиненість інфраструктури і навіть такий показник, як близькість до Європи. За всіма показниками Україна посіла перше місце. Це давало сподівання, що при розпаді СРСР серед усіх радянських республік Україна матиме найкращі шанси на успіх. Напередодні референдуму 1 грудня 1991 року Рух поширював висновок *Deutsche Bank* окремою листівкою – як аргумент голосувати за самостійність України. Оптимістичні очікування були однією з причин, чому російськомовні Південь і Схід України підтримали ідею української незалежності.

«15 секунд української слави» минули швидко. Високі очікування змінилися глибоким розчаруванням. Незалежна Україна

успадкувала радянську економіку, яка й так уже ледве животіла, а розрив господарських зв'язків між колишніми радянськими республіками завдав їй додаткового удару. Закрилися багато промислових підприємств, уперше з'явилося безробіття. У 1993 році річний рівень інфляції в Україні сягнув 10 200%. Це був світовий рекорд. Економічна ситуація з часом стабілізувалася, але Україна так і не пододала економічного відставання. На початку 2010-х серед колишніх комуністичних країн Центральної і Східної Європи вона мала найгірші економічні показники. Вийшло майже як у біблійній притчі: те, що могло бути першим, стало останнім.

Разюча невідповідність між тим, якою є Україна, і тим, якою вона могла би стати, неминуче ставить питання: що пішло не так?

Російська пропаганда твердить, що головною проблемою України є її незалежність. Володимир Путін сказав Джорджу Бушу під час Бухарестського саміту НАТО у квітні 2008 року: «Україна — це навіть не держава!». Для багатьох росіян незалежна Україна є історичною помилкою, «державою 404» (*error 404*) або «неспроможною державою» (*failed state*). Тому рано чи пізно вона має повернутися до Росії.

Я пропоную іншу відповідь: *Deutsche Bank* не врахував такого показника, як історична спадщина. Історія має значення. Кожна спроба вийти зі стану відсталості приречена на невдачу, якщо не враховує історичних факторів. Тому ключовим завданням є подолання минулого.

Те, що відбувається далі, є спробою описати це подолання в формі покрокової інструкції. Зазвичай інструкції додають до конструкторів, які потрібно зібрати власноруч. Україна теж є конструкцією, хоча й набагато складнішою за будь-який технічний механізм. Але логіка інструкції подібна: крок за кроком описати порядок дій, поки не досягнеш бажаного результату.

Сподіваюся, читачі розуміють умовність такого опису — кожна реальна ситуація складніша. Та це не означає, що варто відмовитися від опису взагалі. Без нього ми погано розумітимемо, що з нами відбувається і до чого варто прагнути.

СПАДЩИНА ІМПЕРІЙ

Розмову про економічну відсталість доцільно розпочати з нагадування: упродовж світової історії суспільна бідність була нормою. Тією чи іншою мірою вона була властива майже всім

країнам — незалежно від того, як багато жила верхівка. Зміни сталися головно впродовж двох останніх століть. Деякі країни подолали свій стан модернізацією — серією політичних та економічних реформ. Решта намагалася повторити цей успіх, але спроби частіше закінчувалися невдачею. Одна із причин невдач полягала в тому, що модерність виникла в конкретних історично-культурних умовах — тобто мала свою «історичну батьківщину», Західну Європу. Оскільки більшість країн цих умов не мають, повторити західноєвропейський успіх шляхом *copy&paste* неможливо. Це виглядає приблизно так, як пробувати вирощувати банани в Сибіру чи розводити пінгвінів у Сахарі. Теоретично це можливо. Практично ж вимагатиме додаткових і то чималих зусиль — умовно кажучи, будівництва оранжерей у Сибіру або зоопарків із басейнами в Сахарі.

Як правило, у бідних суспільствах слабкі підприємництво і громадські інституції. Тому роль будівника оранжерей та зоопарків виконує держава. І чим далі на схід, тим більша роль держави в проведенні модернізації. Ключове питання: якою має бути ця держава і яку політику вона має проводити.

Щоб подолати історичну відсталість, треба розбити імперію

Отже, крок перший у нашій інструкції: щоб подолати історичну відсталість, треба розбити імперію. Імперії погано модернізуються. Винятком була Британська: вона модернізувала не лише своє ядро, але й колонії. Проте британці були винятком майже завжди. Як жартував Ернест Геллнер, усі народи, щоб увійти в модерність, мусили міняти природу — і лише британці могли залишатися собою. Не випадково модерність часто описується за британською формулою: *White, Anglo-Saxon, Protestant (WASP)*.

Ми не повинні заплющувати очі на факт, що індустріалізація в Британії на початковій стадії відбувалася високим соціальним коштом, а Британська імперія завдала колонізованим народам багато мук і страждань. Щоб скласти уявлення про цей бік британської історії, досить прочитати Чарльза Дікенса, Джозефа Конрада чи Джорджа Орвелла. Та цей чорний слід британського імперіалізму не має затуляти нам його інший бік: внесок у модернізацію світу. Британська імперія залишила по собі спадок, який допоміг її колишнім колоніям — Австралії, Ірландії, Канаді, Гонконгу, Сінгапуру, США — увійти в число найбагатших держав

світу.

Усі інші великі імперії не витримали напруги модернізації та врешті-решт розпалися. Розпалася й сама Британська імперія. Вину за розпад імперій можна приписати двом світовим війнам. Але і їх треба зараховувати до модернізації. З іншого боку, навіть якби імперії не розпалися після 1918-го чи 1945-го, не факт, що вони не розпалися би пізніше. Зрештою, остання хвиля розпаду європейських імперій припала на мирні 1960–70-ті роки, та й Радянський Союз і його комуністична імперія розпалися без війни. Як писав Бенедикт Андерсон, ми вивчаємо імперії, як динозаврів. Сучасний світ, подобається нам це чи ні, є світом націй.

Часом кажуть, що Захід такий багатий, бо скористався зі своєї військової і технологічної переваги, щоб завоювати весь світ та експлуатувати його багатства. Це лише частина правди, і то не головна. Досить згадати, що наприкінці доби європейського імперіалізму (1970-ті) найбільш багатшою в Європі була Португалія, яка в минулому мала величезну імперію. І навпаки: серед найбагатших опинилася Швейцарія, яка ніколи імперією не була. Якби імперська сила конвертувалася в багатства, то все було би з точністю до навпаки.

Показове тут порівняння Іспанської та Британської імперій. Після відкриття й колонізації Америки Іспанія стала економічно найбільшою потугою на Європейському континенті. Однак від 1600 року вона почала занепадати. Однією з причин називають обмеження влади кортесів — іспанського парламенту: чим більше влади зосереджувалося в руках монарха, тим екстрактивнішою ставала іспанська економіка. Англійська монархія рухалася в протилежному напрямку. Від часів Великої хартії 1215 року владу монарха, попри короткі ексцеси, як-от правління Генріха VIII чи Кромвелля, обмежував парламент, а Славетна революція 1688 року стабілізувала політичну ситуацію на наступні століття. Обмеження центральної влади привело до вивільнення економічної ініціативи, котра вибухнула під час індустріальної революції. Натомість Іспанія ще до Другої світової війни залишалася аграрною й відсталою країною.

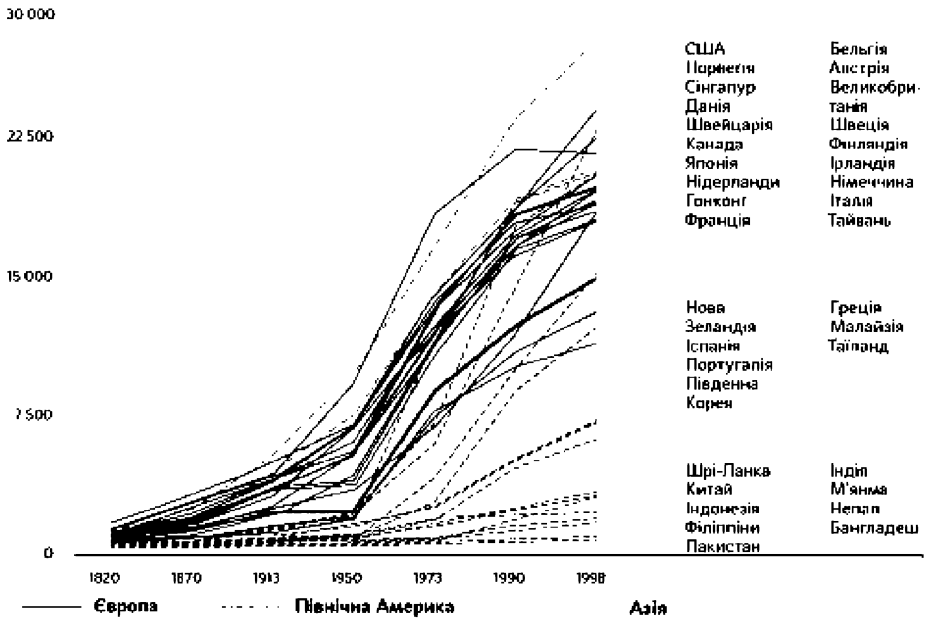
Як виглядає із цієї перспективи історичний спадок України? Україна мала: майже двісті років обмеженої королівської влади в першій Речі Посполитій (1569–1772), яка, подібно до Іспанії, після свого «золотого віку» почала від 1600 року занепадати; декілька десятків років козацької держави, що моделювала себе за зразком Речі Посполитої, поки не розчинилася в невдалих спроб

реформ Російської імперії; п'ятдесят років (1867–1918) австрійського більш-менш ліберального режиму; декілька місяців демократії в УНР та ЗУНР у 1917–1918 роках; двадцять років (1919–1939) обмеженої демократії в міжвоєнній Польщі та Румунії і ліберальної демократії в міжвоєнній Чехословаччині. Усе це були відносно короткі епізоди. На відміну від Британії, в Україні вони не склалися в одну довгу історію. Їхнє першорядне значення полягало в формуванні характерних рис сучасної політичної культури та національної ідентичності. Стисло їх можна описати формулою: у сучасній Україні неможливий Путін, у сучасній Росії — переможний Майдан. Економічно вони, однак, мало що змінили: українські землі залишалися аграрною периферією промислового Заходу.

Індустріалізація цих земель сталася під омофором пізньої Російської імперії та Радянського Союзу. Утім, за майже триста сорок років (1654–1991) їхньої влади в Україні сумарний досвід парламентаризму становив усього п'ять (!) років — два роки під час революції 1905–1907 років, дев'ять місяців під час революції 1917 року й трохи більше року (1990–1991) горбачовської перебудови. Економіка так і не вивільнилася з міцних обіймів держави. Рецепт успішної державної модернізації полягає, власне, у тому, що держава звільняє сама себе від невластивих функцій і обмежує своє втручання в економіку до життєво необхідного мінімуму. Як іронізував грузинський реформатор Каха Бендукідзе, якщо не хочете, щоби в країні були яблука, створіть міністерство яблучної промисловості.

У загальному балансі український приклад ближчий до іспанського, аніж британського випадку. Це, зокрема, показує динаміка зростання ВВП в історичній перспективі. Протягом останніх двохсот років він зріс майже всюди. Лише країнам Заходу і його «дітям», а також «азійським тиграм» вдалося досягти найвищих стандартів життя. Більшість розвивалася поволі та з результатами, які, м'яко кажучи, не вражають. Це країни третього світу. Між першим і другим світами є група середнячків. Форсована радянська індустріалізація винесла в неї республіки СРСР: країни, індустріалізуючись, швидко досягають значних висот. Але не штука високо стрибнути — штука втриматися на цій траєкторії. Масштабне владне насильство призвело до того, що періоди швидкого розвитку змінювалися довгою стагнацією. СРСР не лише не вдалося «наздогнати й перегнати» Захід — пробуючи здійснити цю «неможливу місію», він по дорозі розвалився.

Динаміка ВВП на душу населення (\$)

Примітка: Числа зліва показують валовий продукт на душу населення у доларах. Джерело: Agnus Maddison, *The World Economy: A Millennial Perspective/ Historical Statistics* (2006), p. 184, 215

Історія пізньої Російської імперії та Радянського Союзу переконує: якщо сила і провокує економічний розвиток, то ненадовго. На довшу мету діє протилежне правило: хочеш мати сталий розвиток — треба обмежувати насильство. Це, звичайно, не стосується потреби обороняти свою країну і її громадян від зовнішніх та внутрішніх загроз. Але навіть у цих випадках насильство має бути виправданим.

Історія пізньої Російської імперії та Радянського Союзу переконує: якщо сила і провокує економічний розвиток, то ненадовго. На довшу мету діє протилежне правило: хочеш мати сталий розвиток — треба обмежувати насильство

Зрозуміло, що історію імперій не можна описати самими лише чорними фарбами. В українському випадку їхньою заслугою є те, що вони зібрали українські землі у складі однієї держави, дали доступ до Чорного моря і колонізували степове Причорномор'я. Часом можна почути, що без династії Романових, а також Леніна і Сталіна Україна як нація взагалі би ніколи не постала! Цю тезу можна перевернути з голови на ноги: а яка нація постала не з імперської спадщини? Вистачить навіть поверхневого знання історії Бельгії, більшості країн Азії, Африки чи обох Америк, щоб переконатися, що тією чи іншою мірою їхні сучасні кордони накреслили старі імперії.

Аж до Першої світової війни імперії були головною формою організації держави. Тому національні держави поставали з імперського тіла. Але це не означає, що імператори були «батьками нації». Нації творили національні діячі – відповідно до своїх намірів і можливостей, і імперії розпадалися по лініях, які вони накреслили. Правдою є те, що незалежна Україна в 1991 році постала з Української Радянської Соціалістичної Республіки, а УРСР в 1922-му не постала б, якби не було Української Народної Республіки в 1917-му.

До того ж розділова лінія між імперіями та національними державами часто нечітка й маловиразна. Багато новопосталих держав називали себе національними чи федерацією націй, хоча за складом населення та поведінкою еліт нагадували зменшені копії старих імперій. Важливо не так те, що імперії воленс-ноленс творили нації, як те, який матеріал вони залишили по собі для творення цих націй.

У цьому відношенні Російська імперія і Радянський Союз нагадували бджіл із казки про Вінні-Пуха, які були неправильними, а тому робили неправильний мед. «Неправильні риси» обох цих імперій виникли внаслідок їхніх структурних особливостей. Більшість західних імперій були морськими: їхні метрополії та колонії розділяли моря і навіть океани. Навряд чи хтось при здоровому глузді назвав би Індію або Австралію Англією, а Алжир або Індокитай – Францією. Російська імперія та СРСР були сухопутними. У їхньому випадку складно визначити, де закінчується метрополія і починаються колонії. Ця невиразність ще туманніша тому, що західні (білоруські та українські) неросійські землі належали до спільної православної, а пізніше – комуністичної цивілізації.

Існувала ще одна «неправильність» Російської імперії та СРСР: їхні західні периферії були культурно й економічно розвиненішими

за російське етнічне ядро. Відповідно Україна була неправильною периферією в неправильній імперії — водночас і колонією, і частиною метрополії.

Проте щонайменше один критерій показує, що в стосунках між Києвом та імперським центром колоніальні риси таки переважали: характер взаємин між владними елітами в метрополії та на периферії. В імперіях владна еліта в центрі призначає еліту на периферії і не відповідає перед нею за свої дії — натомість периферійна еліта не править, а виконує розпорядження центральної влади. Україна таки була колонією, бо після розпаду Союзу в неї не було еліти, яка мала би досвід *правління* країною. Еліта такого класу зосереджувалася переважно в Москві.

Ось промовистий приклад: «батько польських реформ» Лешек Бальцерович ще за часів комуністичної Польщі здобув ступінь магістра в США та стажувався в університетах Британії і Західної Німеччини. Тому, плануючи і проводячи з однодумцями реформи, він знав, як функціонує світова економіка. Економісти з Радянської України могли мріяти хіба що про навчання або стажування в Москві — виїзд поза СРСР, навіть у «братню» Польщу, був за межами можливого. Радянську Україну штучно провінціалізували та ізолювали від зовнішнього світу. Тож не дивно, що коли Україна стала незалежною, серед її владної еліти не було ані з ким робити реформи, ані навіть уявлення, як робити. Усе, що вона знала, — це виконувати розпорядження центру.

Приклад України показує, що навіть при частково упривілейованому статусі периферії негативи від перебування в імперії переважають над позитивами. І проголосувавши 1 грудня 1991 року за українську незалежність, українці зробили стратегічно правильний вибір.

НАЦІЯ

Нації — набагато краща платформа для модернізації, аніж імперії. Звідси випливає другий крок: щоб вирватися з бідності, треба бути нацією. Оскільки Україна провалює іспит на модернізацію, багато хто ставить питання: а чи є українці нацією взагалі? Населення України поділене мовно й релігійно; різні українські регіони мають різні версії історичної пам'яті й різні геополітичні преференції: україномовний Захід тяжіє до Європи,

російськомовний Схід — до Росії. Виникає помилкове враження, що українські невдачі пов'язані з тим, що українці не є нацією — принаймні поки нею не стали.

Саме так думає частина української еліти. Американський дипломат Джек Ф. Метлок розповідав, як на початку 1990-х відвідав Київ, щоб обговорити з українськими чиновниками питання національної безпеки. Один із них розвернув чорно-білу карту України, де різні відтінки показували рівень невдоволення українським урядом. Західна Україна була білою, Центр позначений різними відтінками сірого, а Схід та Південь — суцільно чорні. «Як ви бачите, — казав український співбесідник, — проблемою національної безпеки для нас не є зовнішня політика, ані навіть наша обороноздатність. Наша проблема — як створити націю, коли більшість населення в окремих регіонах не чувається її частиною».

Щоб вирватися з бідності, треба бути нацією

Цей спосіб думання повторює позицію італійських політиків, які після об'єднання Італії в 1861 році заявили: «Ми створили Італію — тепер залишилося створити італійців». Нині, майже через сто п'ятдесят років після створення італійської держави, тривають дискусії: чи дійсно Італія є нацією?

Італія поділена на багату Північ та бідний Південь. Незалежна Україна постала з союзу трьох частин — Західної України, Києва та Донбасу. Це був союз лебедя, рака і щуки. Їх об'єднувало бажання втекти з-під влади старого імперського центру, який розвалювався і погрожував поховати всіх під своїми руїнами. Але це був союз тимчасовий. Коли економічна ситуація в перші роки української незалежності почала різко погіршуватися, вчорашні союзники стали супротивниками. Зокрема, донецькі політики вирішили домагатися особливого статусу для Донбасу. Ось як згадував про свій візит до Києва на початку 1990-х років один із лідерів донецьких шахтарів:

«[к]оли ми були в Києві, хлопці з західних областей пробували роздерти нас на куски. Вони кричали, що ми сепаратисти, комуністи і що ми прийшли розділити Україну і відокремити Донбас від України. Наші депутати з Донецької області пояснювали людям, що більше

дев'яноста відсотків країн у світі живуть відповідно до принципу федеративної системи, такі, як Швейцарія, США, Німеччина, Австрія, і що вони живуть не гірше, ніж ми».

Гнів донецьких шахтарів був спрямований проти першого президента України (1991–1994) Леоніда Кравчука. Колишній секретар ЦК КПУ з питань ідеології, він переміг на президентських виборах, які відбулися 1 грудня 1991 року – того самого дня, що й референдум про незалежність. Кравчук набрав більшість голосів у всіх областях, окрім трьох галицьких: там переміг його головний опонент, колишній дисидент В'ячеслав Чорновіл. За наступні два-три роки політична карта України радикально змінилася. Тепер Галичина підтримала Кравчука перед загрозою «донбаського сепаратизму».

Улітку 1993 року донецькі страйкарі вирушили походом на Київ. Під їхнім тиском Верховна Рада прийняла рішення про дострокові вибори президента в червні 1994 року. Донецькі шахтарі виражали настрої значної частини російськомовних мешканців Сходу України. В їхніх очах саме українська незалежність відповідала за плачевний стан справ. Вони скаржилися на насильну українізацію; серед них ходила приказка: «Спасибо Руху за разруху», а на слова гімну: «Ще не вмерла Україна» вони відповідали: «Ничего, мы подождем».

Найбільше тривожило в тій ситуації те, що політичні поділи в Україні збігалися з регіональними і мовними. Наприкінці 1993 року ЦРУ зробило прогноз, що Україна прямує до громадянської війни між україномовним Заходом та російськомовним Сходом, порівняно з якою югославські війни виглядатимуть, як невинний пікнік. У травні 1994 року The Economist присвятив українській ситуації весь номер під промовистим заголовком «Народження і можлива смерть України».

Головним конкурентом президента Кравчука на виборах 1994-го був прем'єр-міністр Леонід Кучма, колишній директор великого заводу «Південномаш» із Дніпропетровська. Із ним пов'язувала свої надії та частина російськомовного електорату, яка хотіла зближення з Росією. Кучма переміг, і його перемога для багатьох виглядала кінцем української незалежності.

Цього не сталося. Після перемоги Кучма розвернувся на сто вісімдесят градусів і взяв лінію на зміцнення української незалежності та проведення економічних реформ. І вже

на наступних президентських виборах 1999 року за нього голосували як український Захід, так і український Схід.

Відтоді в Україні президентські вибори відбувалися чотири рази – у 2004-му, 2010-му, 2014-му та 2019 роках. Двічі – під час криз, подібних або навіть гостріших за кризу 1993–94 років: Помаранчевої революції 2004-го та Євромайдану і російської агресії у 2014-му. Україна пережила і ці кризи. У загальному рахунку пропорція між тими президентськими виборами, коли Україна виглядала об'єднаною (1991, 1999, 2015, 2019), і тими, коли вона була роз'єднаною (1994, 2004, 2010), становить чотири до трьох.

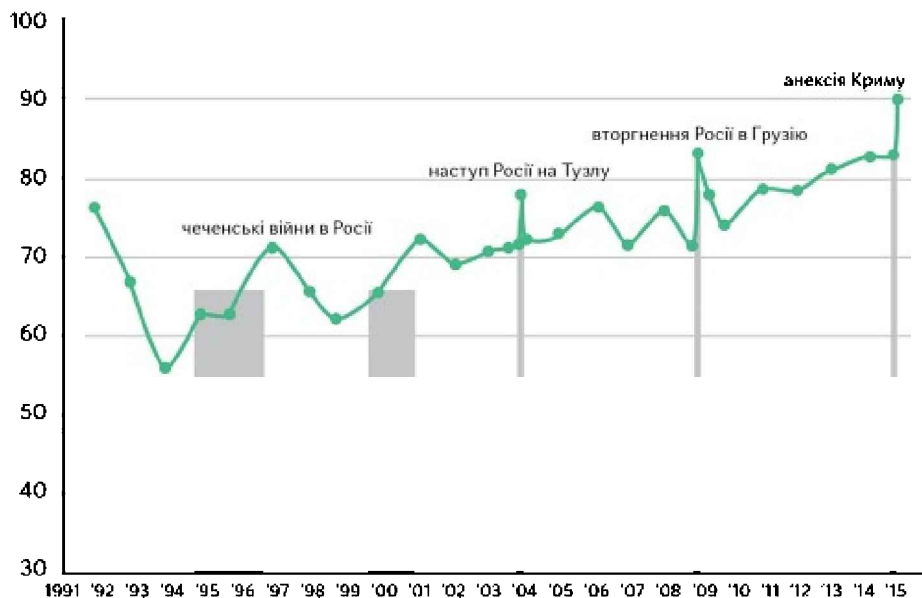
Попри сильні внутрішні розколи Україна як політична спільнота виявляє дивовижну стійкість. Самуель Гантінгтон у книжці «Конфлікт цивілізацій» (1996) наводить Україну як класичний приклад «розколотої країни». Історія української незалежності слугує одним із головних доказів того, що теорія Гантінгтона помилкова: Україна колеться, але не розколюється. Опитування показують, що сепаратизм в Україні дуже слабкий, і навіть на Донбасі більшість не вважала, що їй буде краще поза Україною.

Від початку 1990-х років Київський міжнародний інститут соціології проводить опитування, у яких повторюється питання референдуму 1 грудня 1991 року: чи підтримуєте ви українську незалежність? Результати (див. графік далі) показують, що коли би не проводився референдум, більшість вибрала би незалежність. Змінився б тільки розмір цієї більшості. Він зменшується щоразу, коли погіршується економічна ситуація. І зростає, як тільки з'являється зовнішня загроза, байдуже, реальна чи уявна. Так було під час двох російсько-чеченських воєн (українці не хотіли бути в них утягнуті), російсько-українського конфлікту навколо острова Тузли 2003 року, російського вторгнення у Грузію 2008 року. А найвища підтримка української незалежності була під час російської анексії Криму 2014 року – вона повторила рекордний показник 1 грудня 1991-го.

*Історія української незалежності
слугує одним із головних доказів того,
що теорія Гантінгтона помилкова:
Україна колеться, але
не розколюється*

Ернест Ренан визначав націю як готовність суспільства жити спільним життям. Така готовність не досягається раз і назавжди, вона мусить проходити випробування. Тому нація, — писав він, — це щоденний референдум. Якщо застосувати цю тезу до результатів опитувань, стає очевидним: українська нація таки існує. Звичайно, не з такою мірою культурної та політичної однорідності, як би хотілося багатьом українським патріотам. Однак вона відповідає тим базовим показникам, якими описують націю.

Найкращим доказом існування української нації є провал російської агресії. Зразу ж після перемоги Євромайдану взимку 2013–14 років Кремль ввів війська в Крим та інспірував сепаратистів розпочати на Сході й Півдні України «російську весну». Її наслідком мало стати відділення від України її індустріального Сходу та причорноморського узбережжя на Півдні. Разом обидва великі регіони мали утворити нову державу — «Новоросію». Кремль розраховував, що як тільки російські війська ввійдуть на територію України, місцеве російськомовне населення зустрине їх із квітами. Із цих планів нічого не вийшло. Україна встояла перед російською агресією, і одним із головних центрів спротиву став, власне, російськомовний Дніпропетровськ (тепер Дніпро). Усе це робилося в момент, коли після кількох років правління Януковича українська армія та Служба безпеки були паралізовані й, фактично, перестали існувати. Порятунком країни прийшов знизу, від самого суспільства. Незалежність України рятувала не держава, а нація — в існування якої багато хто не вірив або ж у ньому сумнівався.

Динаміка підтримки незалежності України (% дорослого населення)

Джерело: <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=529&page=1>

Українська нація таки існує. Тому стратегічне завдання — не будувати Україну, а модернізувати її. На жаль, українська еліта часто робить якраз навпаки. Прикладом є український президент Віктор Ющенко (2004–2010). Економіст за освітою, він прийшов до влади на хвилі перемоги Помаранчевої революції і мав шанси стати українським Бальцеровичем. Натомість він зайнявся статусом української мови та формуванням національної пам'яті. Щось подібне, хоч і меншою мірою, сталося з Петром Порошенком (2014–2019). Як і Ющенко, він прийшов до влади на хвилі переможного Майдану. На відміну від Ющенко, він почав із радикальних реформ, але, подібно до нього, закінчив президентський термін будівництвом нації.

Українська нація таки існує. Тому стратегічне завдання — не будувати Україну, а модернізувати її

Протилежну політику проводила та частина української еліти, яка йшла до влади від імені й за підтримки російськомовного Сходу: за Кучми в 1994–2004 роках і за Януковича в 2010–2014-х. Єдина модель, яку вони знають, — це модель індустріалізованого

Радянського Союзу. Відповідно щоразу, приходячи до влади, вони пробували перетворити Україну на зменшену копію СРСР, із авторитарною владою, наголосом на індустріалізацію та політику інтернаціоналізму, яка насправді полягала в легалізації русифікації.

Треба наголосити: ані Кучма, ані Янукович не були сепаратистами. Навпаки, Кучма в 2003 році написав книжку «Україна – не Росія», щоб довести, що українці мають право на окреме існування, а Янукович хвалився, що він найбільший український націоналіст, бо коли був губернатором Донецької області, не пустив туди російського капіталу.

Боротьба між україномовними та російськомовними елітами – це боротьба за владу *всередині однієї і тієї самої* української нації навколо того, якою має бути ця нація. Так сталося, що більшість історичних сусідів України є етнічними націями. І навпаки: ті, які вибрали громадянську модель, розпалися (СРСР, Чехословаччина, Югославія). Тому багато українців вважають етнічну модель «формулою успіху».

Насправді у списку успішних країн є і етнічні, і громадянські нації. Самі по собі ці моделі не мають особливої вартості. Інша річ, що українська нація формувалася із селянського суспільства. А чим більш селянське суспільство, тим правдоподібніше, що його еліта вибере етнічну модель. Українська етнічна нація виявилася напрочуд життєздатною попри численні утиски та репресії. Але все ж не стала формулою для більшості українців. Вона домінує лише серед україномовного Заходу та україномовної еліти.

У ХХ столітті в Україні серед найдалекогляднішої частини україномовної еліти гору взяла альтернативна громадянська модель нації. Вона виросла передовсім з усвідомлення того, що етнічна формула не спрацьовує на індустріальних і урбанізованих Півдні та Сході України. Результатом стало «переосмислення України». Воно почалося в 1920–30-х роках, одразу після поразки Української революції, знайшло свій вияв у діяльності «пізніх» ОУН та УПА, досягло вершини в політичній думці українських шістдесятників і дисидентів. У його основі лежить постулат, що українцями не народжуються – ними стають. Усі, хто визнає Україну як свою державу, незалежно від походження чи віросповідання, є українцями. Значною мірою саме ця формула привела до успіху українського референдуму 1 грудня 1991 року та проголошення української незалежності. Але, подібно до етнічної моделі, вона теж не стала формулою більшості. Зокрема цьому перешкоджає факт, що формально вона нагадує

модель Радянського Союзу, і російськомовна еліта використовує її для виправдання (легітимізації) своєї влади.

У результаті маємо ситуацію, коли жодна з двох моделей не може перемогти, але й не хоче здаватися. Ситуація виглядає патовою. Та з неї є вихід. Для початку треба визнати, що обидві моделі є тільки теоретичними. У реальному житті вони рідко виступають у чистому вигляді. Тому більшість (близько 90%) національних держав хоча й мають виразне етнічне ядро, однак сильно розбавлені національними меншинами. А громадянські нації містять елементи етнічного націоналізму: Франція, модель громадянської нації, виступає на сторожі французької мови, «радянський народ» мав бути російськомовним, а США будуються на англо-саксонському етнічному ядрі. Іншими словами: більшість націй поєднує в собі громадянську й етнічну моделі. Тож питання не в тому, якою має бути нація – етнічною чи громадянською, а в тому, навколо якого етнічного ядра має об'єднатися громадянська нація.

В українському випадку це питання звучить так: хто має слугувати ядром для української нації – україномовний Захід чи російськомовний Схід? Щоразу при зміні влади в Києві маятник хитається то в один, то в другий бік. Але від перестановки доданків сума не міняється. Хто би не прийшов до влади, Україна залишається відсталою країною. Складається враження, що «політика ідентичностей» у руках владної еліти слугує фіговим листком, яким вона прикриває свій сором.

Боротьба між Заходом та Сходом України нагадує боротьбу між шекспірівськими Монтеккі й Капулетті. Вона триватиме доти, поки україномовний Ромео не покохає російськомовну Джульетту. Або, вдаючись до історичних аналогій, поки в Україні не відбудеться своя «Славетна революція», котра примирить обидві частини і стабілізує ситуацію.

Контури цієї «Славетної революції» видно вже нині. Це третя Україна – Україна «золотої середини»: ані Заходу, ані Сходу, але – Центру, як географічного, так і політичного. Уперше цю ідею сформулював у 2010 році Михайло Дубинянський, котрий сам є її втіленням. Цей російськомовний публіцист із Криму живе в Києві та пише для популярного двомовного вебсайту «Українська правда», який, до речі, заснував українець грузинського походження Георгій Гон'гадзе. Таким самим утіленням третьої України є столичний Київ – за словами Романа Шпорлюка, він розмовляє тією ж мовою, що й Донбас, але голосує, як Галичина. Та особливо виразно третя Україна проявилася під час і після

Євромайдану та російської агресії. Вона критикує владу в Києві не за українофільство чи русофільство, а за корумпованість і некомпетентність.

За словами Романа Шпорлюка, Київ розмовляє тією ж мовою, що й Донбас, але голосує, як Галичина

Ризикну припустити, що шанси на український успіх залежать від того, чи зможе ця третя Україна оформитися в політичний проект і сама прийти до влади. Певною мірою перемогу Володимира Зеленського та його партії «Слуга народу» на виборах 2019 року можна вважати кроком до реалізації цього проекту. Однак, спостерігаючи за діями цієї партії та її лідера, не можна позбутися враження, що це радше фальстарт, а справжній старт ще попереду.

ДЕМОКРАТІЯ

У списку найбагатших країн світу більшість — це демократії. Звідси випливає третій крок: щоб жити в багатій та успішній країні, потрібно збудувати демократію. Виняток становлять лише ті країни, які мають нафту або газ. Проте нафта і газ — ресурси вичерпні. А демократія, на відміну від них, довговічна.

Демократія, очевидно, не тотожна відкритому доступу (див. розділ «Русь»). Приклад Сінгапуру та інших «азійських тигрів» показує, що його можна досягнути й авторитарними методами. Але такі приклади поодинокі. Здебільшого надії на авторитарних «модернізаторів» не справджуються. Демократія добра тим, що запускає механізм постійної зміни влади. А це так само збільшує шанс на прихід еліти, яка здійснить перехід до відкритого доступу.

Існує досить надійний спосіб перевірити, чи є країна демократією: вона демократична, якщо не просто передбачити, хто буде її наступним президентом. За цією ознакою Україна є демократією: кожен новий український президент був несподіванкою. Тим вона дуже відрізняється від Білорусі та Росії, історично й географічно найближчих сусідок: там скільки вибори

не проводить, результат відомий наперед.

Говорячи про те, чому Україна вибрала демократію, серед причин називають її внутрішні поділи. Регіоналізм є одним із найхарактерніших факторів в історії України. Він діє постійно, міняються лише форми його впливу. До ХХ століття головними були поділи між ліською та степовою зонами, правим і лівим берегами Дніпра, підросійською та пiдавстрійською частинами. У ХХ столітті до них додалася «лінія 1939 року»: між частиною, радянiзованою перед 1939 роком, та тією, де радянська влада прийшла після 1939-го. Окрема сторінка українського регіоналізму пов'язана з боротьбою регіональних кланів за владу. Підспудно вона велася ще в радянській Україні. Шелест спирався на партійні кадри з Києва і Харкова; за Брежнєва різко зросла роль дніпропетровської еліти, а після перемоги Кучми вона встановила свою владу в Україні. Але тут її головним конкурентом стала донецька еліта, яка перебрала владу після перемоги Януковича в 2010 році.

Усі ці поділи склалися історично, а тому не зникнуть у найближчі десятки років. За таких обставин складно встановити одноособову владу. Непросто уявити президента, який однаково подобався би в Галичині та на Донбасі. Український регіоналізм штовхає українську політичну еліту до компромісів, а компроміси – хліб і вино демократії.

Але, окрім історичних факторів, важливу роль відіграють хвилеві рішення. Показовою є історія виходу незалежних України та Росії зі своїх перших великих політичних криз. У Росії така криза набрала форми конфлікту між президентом Єльциним та російським парламентом. Восени 1993 року дійшло до того, що парламент відмовив у лояльності президенту. У відповідь Єльцин вислав проти парламенту танки і придушив переворот силою. Натомість перша глибока українська криза 1993–1994 років закінчилася тим, що після виборів Леонід Кравчук мирно передав посаду своєму наступнику, Леонідові Кучмі. Як писав російський історик Дмитро Фурман, українці спромоглися скласти іспит на демократію, який росіяни провалили, і, що важливо, українці склали його на «порожній шлунок», бо економічна ситуація в Україні була гіршою, аніж у Росії.

Від 1994 року в українській політиці встановився певний консенсус: переможець на виборах не репресує свого опонента – бо знає, що після наступних виборів сам може опинитися на його місці. Цей консенсус пробував зламати Янукович. У 2004 році він наполягав на насильному розгоні Майдану, а у 2010-му, вигравши

вибори, відправив свою головну конкурентку Юлію Тимошенко за ґрати й пробував, спираючись на донецький клан, встановити авторитарний режим. Обидві спроби закінчилися крахом. Янукович був «покараний» двома Майданами, після чого взагалі втік із країни.

Кожна молода держава проходить через спокуси авторитаризму. Україна вистояла перед нею двічі, у 2004-му й 2010-му, і залишилася демократією. Це не повноцінна демократія — радше демократія без усталених правил та інституцій.

Якими мають бути ці інституції, підказує історія, цього разу американська. Молода американська держава на початку XIX століття нагадувала сучасну українську — була периферійною державою, яка балансувала між другим і третім світами. Однією з головних подібностей була неповага до приватної власності. Як тільки перші хвилі британських переселенців досягнули іншого берега Атлантики, почалося безправне захоплення землі. Удома, на їхній старій батьківщині, таке захоплення без оформлення права власності вважалося тяжким злочином, а тут домінувало «право томагавка та револьвера». Спроби влади зігнати незаконних власників та змусити їх платити податки були безуспішними. У 1820 році верховний американський суддя писав, що минуть сотні й сотні років, поки вдасться встановити порядок. Він помилявся: у 1862 році був прийнятий т. зв. *Homestead Act*, який дозволяв кожному охочому зайняти сто шістдесят акрів вільної землі, якщо протягом п'яти років він міг її освоїти. Іронія полягала в тому, що цей акт не стільки впроваджував новий, як санкціонував уже існуючий стан речей, бо більшість цих земель були вже давно зайняті.

Цей сюжет описав відомий економіст Ернандо де Сото. Свою розповідь він підсумував словами: якщо історія має чогось навчити лідерів посткомуністичних країн, то це наслідування не другорядних західних речей, а головного революційного принципу: правові інституції можуть вижити лише тоді, коли вони відповідають суспільним потребам.

Роками де Сото вивчав купівельну спроможність населення бідних країн. Результати показали: бідні країни не такі вже й бідні. Просто більшість грошей у них захована в «сірій» сфері. Загальна сума цих «сірих» грошей у разі перевищує вартість усіх легальних фірм і державного сектора і в десятки й сотні разів — закордонних інвестицій та закордонної допомоги. Чим більша частка капіталу в тіні, тим бідніша країна. У 1990-х він становив 50% в Україні

й Росії, 62% у Грузії, 85% – у Латинській Америці, 90% – у Замбії. Рецепт успіху полягає в рішучості еліт провести необхідні реформи, які би вивели тіньову економіку під сонце вільної економічної діяльності.

Економіка – не барон Мюнхгаузен. Вона не може самовитягнутися з болота. Її здатні порятувати лише політичні реформи, які легалізують і захищають приватну власність та вивільнюють приватну ініціативу. Створення таких умов було і залишається найбільшим викликом для сучасної української політики.

Якщо історія має чогось навчити лідерів посткомуністичних країн, то це наслідування не другорядних західних речей, а головного революційного принципу: правові інституції можуть вижити лише тоді, коли вони відповідають суспільним потребам

ЦІННОСТІ

Універсальна вимога трансформації така: хочеш бути успішним – збудуй правильні інституції. Тільки що будувати правильні інституції в суспільстві, яке до них не готове, – це як лити воду в пісок. Україна цей досвід пройшла в 1917 році, коли лідери УНР пробували будувати демократію у країні, де більшість демосу становили неграмотні селяни. На пострадянському просторі цей досвід сформулював російський посол в Україні Віктор Черномирдін: що би ми не робили, все одно виходить КПРС.

Існує такий жанр – жанр «великих тонких книжок». Вони великі, бо мають гучні назви, але тонкі, бо ці назви не підкріплені матеріалом. Скажімо, італійці не вирізнялися військовою доблестю. Тому однією з великих тонких книжок може бути «Повний список усіх перемог італійської армії». Іншими могли би стати «Довгий шлях Росії до демократії» чи «Боротьба мусульманських еліт

за рівноправність жінок». Українським варіантом був би «Список усіх успішних українських революцій».

Обидва Майдани завдали сильного удару по системі обмеженого доступу. Але він не був смертельним. Система перегрупувалася, інкорпоровала в себе вчорашніх революціонерів і функціонує далі. Корупція так глибоко в'їлася в українську політичну систему, що стала інституцією сама собою. Забери її — і може завалитися держава.

Щоб революційні реформи вдалися, треба, щоб у значної частини суспільства склався правильний набір цінностей

Із цього негативного досвіду випливає наступний крок щодо модернізації України: щоб революційні реформи вдалися, треба, щоб у значної частини суспільства склався правильний набір цінностей. Цінності можна визначати по-різному. Найпростіше визначення таке: запитайте себе, заради чого ви готові не поспати одну-дві ночі, пожертвувати своїми заробітками чи здоров'ям, а в критичному випадку — навіть життям? Чесна відповідь на це питання і дасть уявлення про ваші цінності.

Цінності не мають ціни. Брати Капранови колись питали: «Ви кажете, що у світі все купується і продається. Тоді за скільки можна купити вашу дочку?». Відповідь очевидна: за ніскільки, такої ціни не існує. Життя вашої дочки для вас — цінність.

Зазвичай головні цінності — це власне життя й добробут і життя й добробут найближчих. Але цінності міняються. Донедавна в більшості країн дочки були об'єктом трансакцій: їх «продавали» у шлюб із розрахунку та заради вигоди. Це не дивно в суспільствах, де більшість населення перебуває на межі виживання. Зміни стаються тоді, коли в суспільстві з'являється і росте покоління, цінності якого виходять за межі виживання і яке хоче самовиражатися. Простіше кажучи: ціннісні зміни стаються, коли з'являється покоління молодих людей, які самі хочуть вибирати, із ким, як і де жити, у що вдягатися, яку музику слухати, за кого голосувати тощо.

Зсув від цінностей виживання до цінностей самовираження тягне за собою зміни політичні. Якщо країна перед тим уже була

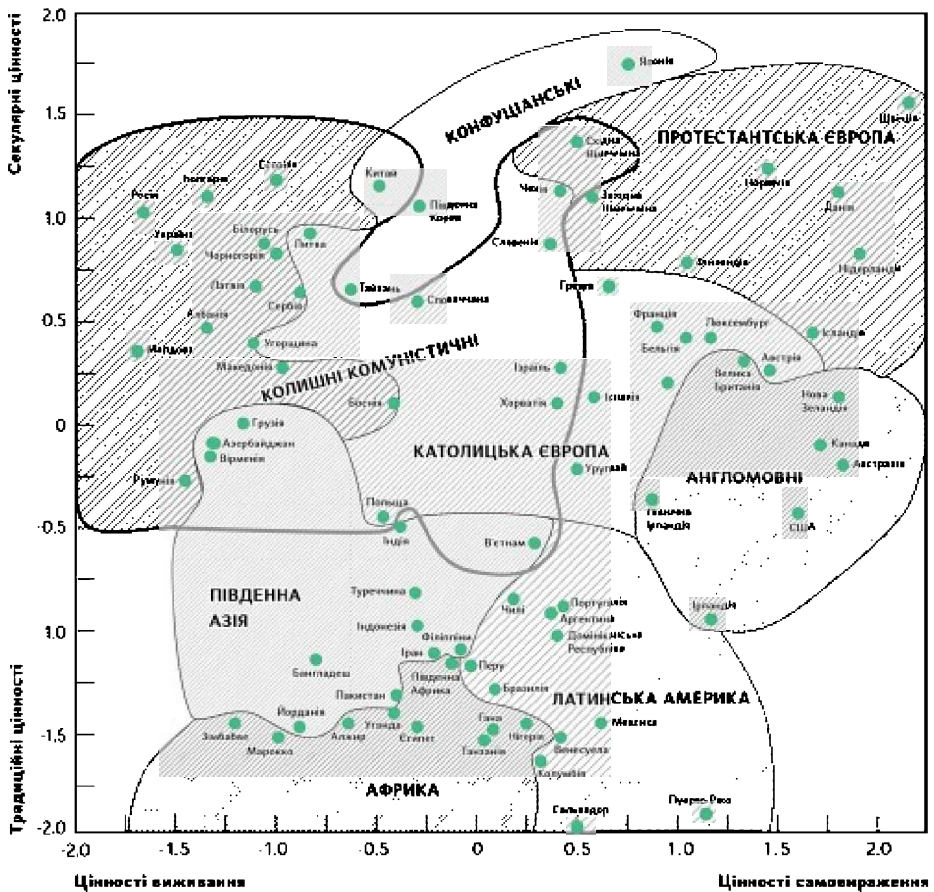
демократичною, то в ній виникають політичні рухи нового типу — за захист природного середовища чи гендерної рівності. Якщо ж країна авторитарна, то в ній починається боротьба за підставові демократичні свободи — свободу слова, повагу до людської гідності.

Цінності не мають ціни. Але вони, якщо можна так сказати, намащуються на хліб. Те, до якого світу належить країна — першого, другого чи третього, пов'язано з тим, у що вірять і чим мотивується її населення. Треба застерегти: між цінностями і рівнем життя немає причинно-наслідкового зв'язку. Інакше найдемократичнішою країною світу були би багаті Об'єднані Арабські Емірати, а в нашій частині світу — Росія. Зв'язок між цінностями й добробутом нагадує зв'язок між куркою і яйцем. Неможливо встановити, що первинне — курка чи яйце. Але, безперечно, між ними є зв'язок. Для нашої розмови важливо, що зв'язок між цінностями і рівнем життя формується історично, і, склавшись раз, обидві частини цього зв'язку підсилюють одна одну.

Світове дослідження цінностей (*World Values Survey*) вказує на три історичні фактори, які вплинули на їхнє формування (див. Цивілізаційну карту світу далі).

Перший фактор — релігія. Загальна тенденція така: як правило, християнські країни багатші за нехристиянські; серед християнських країн краще ведеться західнохристиянським, аніж східнохристиянським, а серед західнохристиянських країн — протестантам. Єдина релігія, яка вибивається із цієї тенденції, — конфуціанство, спільна релігія «азійських тигрів». Конфуціанська етика, на думку деяких аналітиків, і є «фактором Х» успіху цих країн. Але оскільки цей фактор не стосується Східної Європи, при обговоренні української ситуації його можна ігнорувати.

Цивілізаційна карта світу Інґлегарта-Вельцеля, 1996 рік

Джерело: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=Findings>

Примітка: країни, які займають на цій карті лівий нижній кут (обмежений показниками «0» за вертикаллю й горизонталлю), – країни, де річний валовий прибуток на душу населення становить менше двох тисяч доларів; країни у правому верхньому кутку (вище 1.2 за вертикаллю і правіше 0.5 за горизонталлю) є найбагатшими країнами з річним валовим прибутком на душу населення більше п'ятнадцяти тисяч доларів). Між цими двома – найбільш бідним і найбагатшим – кутками розміщені країни другого світу.

Другим фактором є імперії. Це такі собі есмінці-авіаносці, які розвозять національні держави на більш або менш вигідні стартові майданчики. Світове дослідження цінностей показує, що три

найбільші світові імперії — іспанська, португальська та російська — з точки зору модернізації були імперіями-невдахами. Країни, до яких вони належали, опинилися на узбіччі. Це дослідження так само підтверджує винятковість британського випадку. Хоча колишні країни Британської імперії відділені між собою морями та океанами, ціннісно вони залишаються близькими і творять єдиний кластер.

Останнім історичним фактором є комунізм. Правило дуже просте: щоб жити заможнo, краще не мати у своєму минулому комунізму. Прикладами можуть слугувати різниці між теперішньою Північною та Південною Кореями або колишніми Західною і Східною Німеччинами. Комунізм всюди починав як радикальний модернізаційний проект, а закінчив як велике гальмо модернізації. З цієї перспективи Україні не пощастило тричі: це країна з православною культурою; вона належала до Російської імперії; і пережила одну з найдикіших форм комунізму. Дикішим хіба що був комунізм у Камбоджі чи Китаї, уряди яких теж влаштовували своїм співвітчизникам масову масакру, подібну до Голодомору. Тому не має дивувати, що на зміну дикому комунізму в Україні прийшов дикий капіталізм: формація змінилася, дикість залишилася.

Минуле України не навіює надмірного оптимізму щодо її майбутнього. На щастя, історія не є в'язницею. Вона підказує, що не варто чекати автоматичних швидких змін, але не виключає їх узагалі.

Однією з найфундаментальніших змін, які сталися в історії України, є новий ціннісний зсув. Він пов'язаний із кількома факторами. І найперше — з економічним. Наприкінці 1990-х українська економіка змогла вийти з кризи. Унаслідок реформ команди «раннього Кучми» та користаючи зі сприятливої глобальної кон'юнктури, вона пережила майже десять років безперервного економічного розвитку, аж до світової кризи 2008 року (див. нижче).

Кількісні зміни в економіці супроводжувалися змінами якісними. У середині 2000-х років уперше за всю історію України головна частка національного валового продукту була вироблена не в індустріальній, а в сервісній економіці (див. схему далі). Це означає, що українська економіка перейшла від індустріальної до постіндустріальної доби.

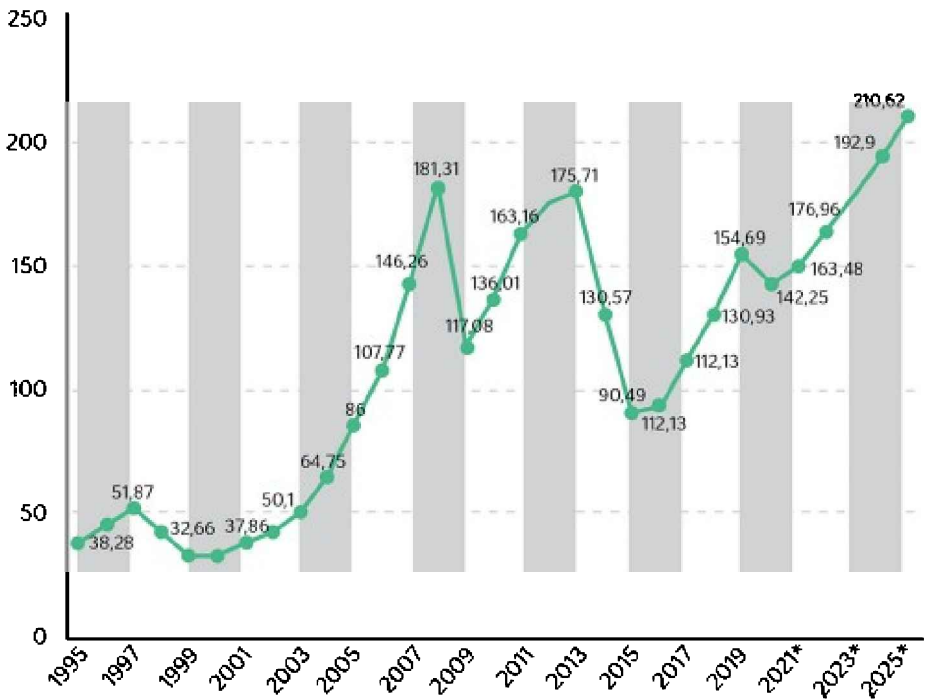
Ці зміни тягнуть за собою інші. Сервісна економіка слабше пов'язана з державою, аніж індустріальна. Відповідно рівень корупції в ній нижчий. А це дає надію, що корупційна складова

в українській економіці падатиме.

Інша зміна стосується українського регіоналізму. Карта економічного приросту України за 1996–2010 роки (див. далі) показує: хоча індустріальний Схід і надалі відіграє важливу роль в економіці, Захід і Центр розвиваються динамічніше, бо переходять до сервісної економіки. У сучасній Україні грошовий і соціальний капітали мігрують зі Сходу на Захід. Війна на Сході України прискорила цей процес: капітал любить тишу та спокій. Але сам процес почався раніше і має характер сталої тенденції.

Ще одною рисою найновіших змін в Україні є зростання середнього класу (див. попередню сторінку).

Зростання середнього класу відкрило нове поле конфлікту. Його механізм можна проілюструвати на прикладі опитувань. На запитання, як змінилося їхнє життя порівняно з попереднім роком, українці звично відповідали, що все «гірше, гірше і гірше». Але коли в них цікавилися, чи придбали вони за останній рік машину, приватизували квартиру, відпочивали влітку на морі, то число ствердних відповідей з кінця 1990-х росте. Причому часто обидві відповіді давали одні й ті ж люди. Це не означає, що вони казали правду в першому випадку й обманювали у другому. Вони відповідали правдиво обидва рази. Просто поліпшення економічної ситуації привело до зростання очікувань. Те, що раніше вважалося символом достатку, — квартира, машина, відпочинок на морі — стало новою нормою. Український середній клас хоче більшого.

Динаміка валового внутрішнього продукту в Україні (у мільярдах доларів)

Джерело: <https://www.statista.com/statistics/296140/ukraine-gross-domestic-product/>

Зірочкою (*) позначені прогнози

Завищені очікування перетворюють середній клас на революційну силу. Невипадково обидва Майдани сталися в час, коли українська економіка була на піднесенні. Це відображає логіку революцій у постіндустріальну добу: вони починаються не коли ситуація погіршується, а коли поліпшується — бо тоді зростають очікування.

Зміни цінностей передусім пов'язані зі зміною поколінь. Так і в Україні ціннісний зсув значною мірою зумовлений появою першого покоління, яке народилося і виросло за української незалежності. Його дорослішання припало якраз на 2000-ні роки — час економічного зростання та переходу до сервісної економіки. Щоб зрозуміти важливість такого збігу, варто знову вдатися до історичних аналогій. Перехід до сервісної економіки вперше почався на Заході в 1960-х. Там він супроводжувався появою нового молодого покоління із цінностями самовираження. Наслідком була революція 1968 року. Щось подібне сталося тоді і в СРСР із появою покоління шістдесятників. Тільки що радянській

владі вдалося це покоління нейтралізувати й позбавити голосу. У незалежній Україні з'явилося покоління, яке не те що не знає, що таке голод чи репресії, — воно навіть на пам'ятає Радянського Союзу. Відповідно й поводить ся інакше, аніж його попередники.

На щастя, історія не є в'язницею. Вона підказує, що не варто чекати автоматичних швидких змін, але не виключає їх узагалі. Однією з найфундаментальніших змін, які сталися в історії України, є новий ціннісний зсув

Особливості його поведінки помітні в різниці між першим і другим Майданами. Перший був неможливий без лідера, і цим лідером став Ющенко. Другий мав аж трьох лідерів, але ці лідери були радше декоративними. Лідером був сам Майдан, як і прикладом ідеальної самоорганізації. Різниця між першим і другим Майданами пояснюється тим, що діти і підлітки з 2004 року за десять років вирости і стали молодими людьми. Значною мірою Євромайдан був їхнім Майданом.

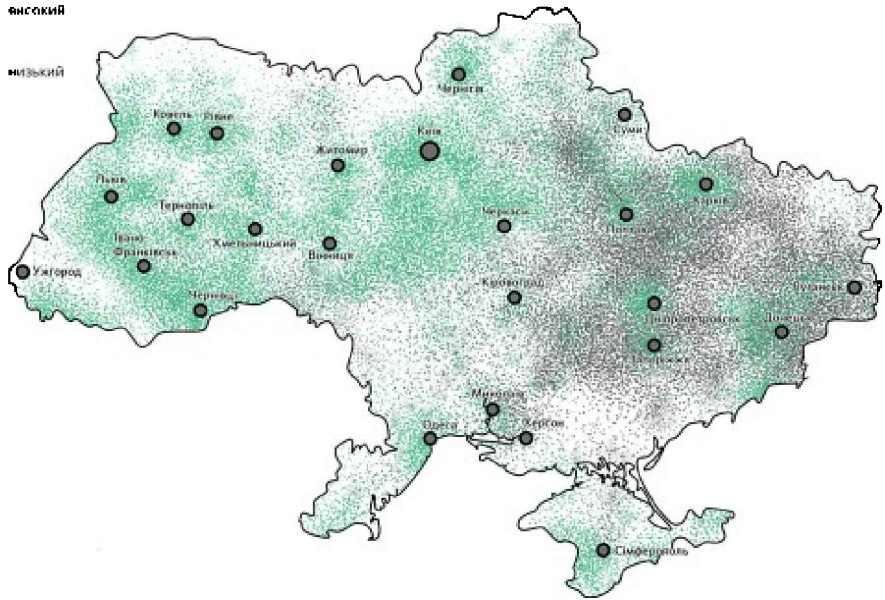
Це, зокрема, добре видно з підтримки Євромайдану та Антимайдану в соціальних мережах: за винятком Донбасу та Криму, більшість користувачів соцмереж підтримували Євромайдан (див. карту). Оскільки на цей час головними користувачами мереж були молоді люди, підтримка Майдану значною мірою була поколінневим феноменом.

Соціальні мережі диктують інші норми поведінки: вони перейняті егалітарним етосом. На вході в них усі рівні, як варяги на човнах чи козаки у степу. Етос індустріального суспільства ієрархічний. Організація великих індустріальних підприємств вимагає централізації та дисципліни, а масові політичні рухи в індустріальну добу неможливі без партійної ієрархії і партійних лідерів. Натомість постіндустріальне суспільство функціонує на рівні горизонтальних зв'язків і може обходитися без ієрархії.

Рієси.

високий

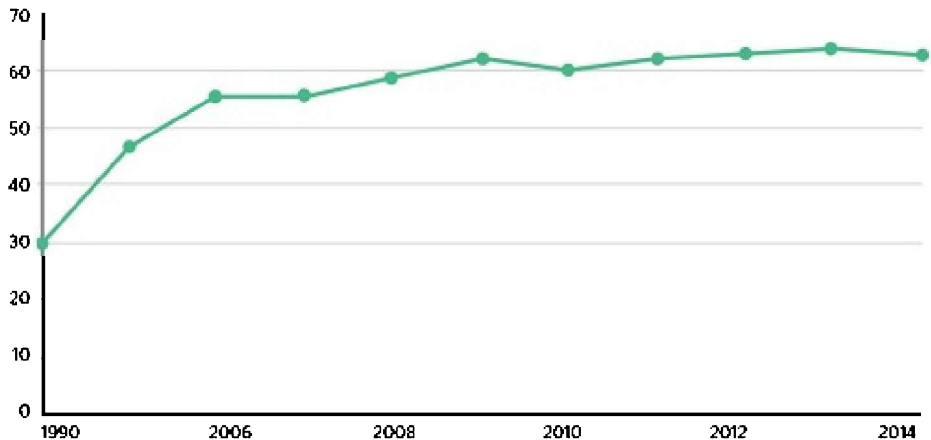
низький

Кумулятивний приріст, 1996–2010 роки

Джерело: *Ukraine: Urbanization Review. The World Bank study on urbanization in Ukraine in 1989–2013 years* (Washington, 2015) p. xvi
(доступно за адресою:

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/213551473856022449/pdf/ACS15060-REVISED-PUBLIC-eng-web-text-cover.pdf>)

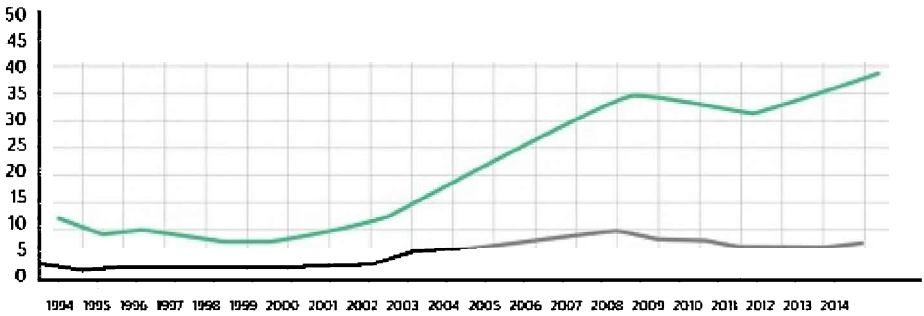

Відсоток послуг у структурі ВВП України

Джерело: *World Development Indicators.*

Графік на моє прохання уклав Володимир Дубровський, за що йому дуже дякую

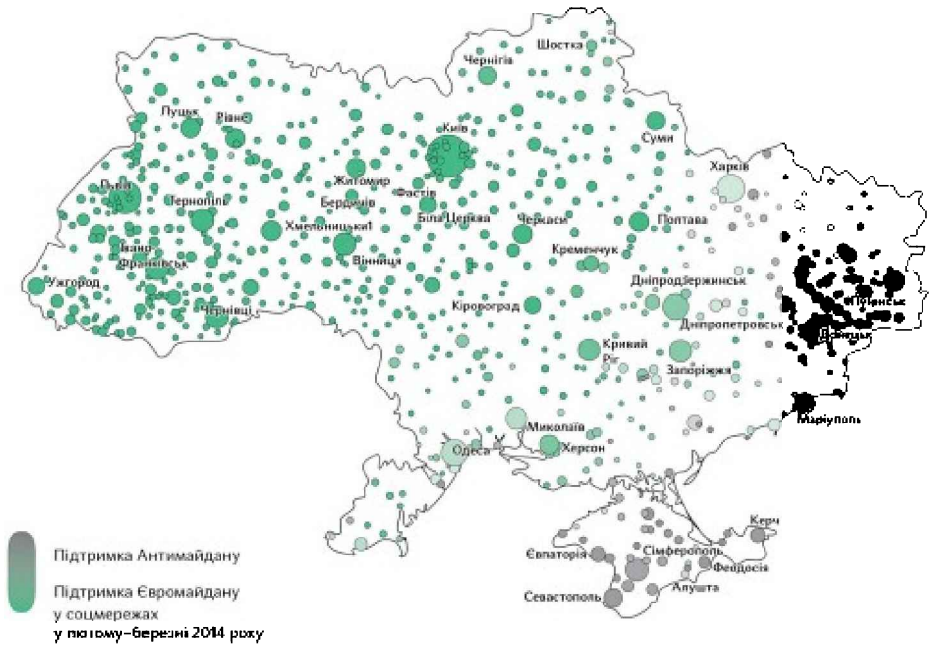

- Відносний середній клас: має достатньо грошей для покупки їжі та одягу, а також може відкладати невеликі суми
- Абсолютний середній клас: має змогу придбати дорогі товари

Динаміка росту середнього класу в Україні

Джерело:

<http://fnst.org/sites/default/files/uploads/2016/08/02/1416488152file1.pfd>

Карта нової політичної реальності України

Джерело: <https://easternwestern.livejournal.com/45278.html>

І останнє: молоді українці майже поголовно мають вищу освіту. Якщо в попередніх поколіннях ті, що вступали до вищих навчальних закладів, становили меншість — то нині меншість становлять ті, які туди не вступають. Україна належить до числа

найосвіченіших націй світу, і вища освіта стала тією галуззю, де безперервно відбуваються реформи. Досить назвати впровадження системи незалежного тестування (ЗНО), яке ввело елементи меритократії (визнання за заслугами) і розбило корупцію при вступі до вишів. Безперечно, українська вища освіта залишає бажати кращого. Однак дослідження цінностей показують, що молоді люди, які провели декілька років за студентською партою, за набором цінностей відрізняються від тих своїх ровесників, які після школи зразу пішли на роботу.

Кажуть, що історія творить покоління, а покоління творить історію. В українській історії декілька поколінь зійшли в могилу мовчки. Сучасне молоде українське покоління може повторити їхню долю. Воно має певні риси, які несуть загрозу зробити його ще одним безголосим поколінням. Молоді люди демонструють енергію горизонтальних зв'язків. Та, однак, цураються вертикальної ієрархії – уникають участі в політичних партіях і виборах. А без цього неможливо перебрати владу та перезавантажити країну. Інша риса пов'язана з глобалізацією. Україна більше не є тою щільно ізольованою країною, якою вона була тридцять років тому. Це означає, серед іншого, можливості масової еміграції. Від 2013 року число українських студентів, які виїхали з України і вчаться за кордоном, неухильно зростає. А значить, Україна може втратити потенційних реформаторів. До того ж життя в соціальних мережах пропонує свою версію ескапізму та внутрішньої міграції – з гейтерством, популізмом та усамітненням у «віртуальних бульбашках». І нарешті, від 2014 року в країні триває війна. А війна провокує прагнення до виживання.

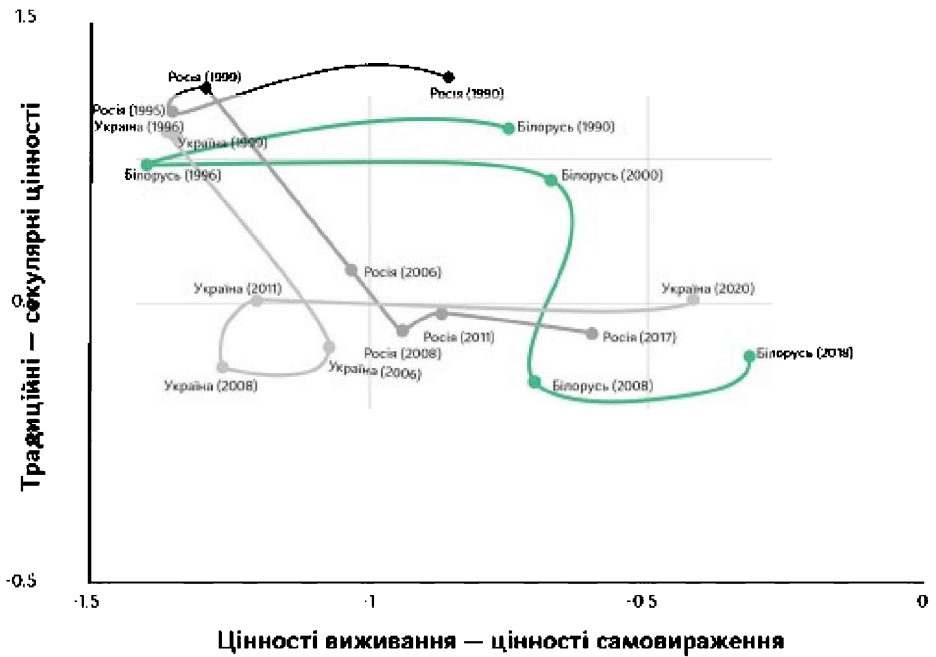
Однак попри всі ці фактори в Україні продовжується ціннісний зсув до самовираження (див. схему далі).

Подібний зсув можемо спостерігати і в сусідніх Росії та Білорусі. Але там масові протести проти авторитарного режиму були розчавлені. Щоб ціннісний зсув проявився, потрібний сприятливий політичний клімат. В Україні він був. Як-не-як, українці мають довший історичний досвід демократії. «Зчеплення» ціннісного зсуву з політичними змінами створює для молодшого покоління нагоду в міру дорослішання перебрати владу в Україні.

Певною мірою омолодження політичного класу в Україні сталося вже у 2019 році. Перемога Володимира Зеленського та його «зеленої» команди на президентських і парламентських виборах на свій спосіб була електоральною революцією. Частка молодих (до сорока років) депутатів Верховної Ради зросла удвоє – з 29% у 2012-му до 57% у 2019-му. Однак нова влада

відзначається некомпетентністю, і після короткого періоду «турбореформ» вона повернулася до старих правил гри. Остаточний вердикт новій владі давати рано, її політика міняється, як погода у квітні. Але є один критерій, з допомогою якого можна зрозуміти, куди рухається Україна: судова система. Нереформована система є тією «голкою Кощія Безсмертного», без зламування якої неможливий сталий розвиток. За час перебування при владі Зеленський встиг уже двічі призначити прокурорів – і обох можна назвати «ручними», тобто залежними від президента. Серед нової еліти продовжує діяти старий принцип: «Друзям – все, ворогам – закон».

Зміна цінностей у Білорусі, Росії та Україні

Світове дослідження цінностей 2020 в Україні (Київ, 2020), с. 8

Це означає, що Україна все ще чекає на прихід політичного класу, який перезавантажить державу і сформує нові правила гри.

КРИЗА

Минуле України не дає їй швидко розвиватися. Вона залишається стаєрською, а не спринтерською країною. Це має

і позитивні, і негативні наслідки. Позитивними є збереження стабільності та уникнення розколу. Серед негативних на першому місці – відсталість. Не можна заповзти в суспільне багатство – у нього можна тільки застрибнути. Як показують порівняльні дослідження, посткомуністичні країни, які відкладають реформи або роблять їх непослідовно, дістають у подарунок олігархію. Минуле не долається стратегією «руху равлика» – повільно, але впевнено. Досягнення такої амбітної мети потребує стратегії «стрибка жаби». Цей стрибок стається не коли завгодно, а лише коли відчиняється вікно можливостей. Таким вікном є кризи, спричинені революцією, війною, загрозою зовнішньої агресії чи різкої зміни геополітичної ситуації. Тому ще однією умовою подолання минулого є наявність кризи.

Ще однією умовою подолання минулого є наявність кризи

Незалежна Україна пережила декілька великих криз: кризу 1993–94 років, два Майдани, а потім – російську воєнну агресію, котра триває досі. Тричі – у 1994-му, 2014-му і 2019-му – кризи приводили до влади на короткий час команди реформаторів. Ці реформи давали свої ефекти. Однак вони не зламали олігархічну систему. Олігархи й далі контролюють масмедія і політичні партії, а доступ до влади залишається в Україні однією з головних умов економічного успіху.

Україна перебуває в стані перманентної кризи. В її основі – разюча невідповідність між тим, якою може бути країна, і тим, якою вона насправді є. Усвідомлення цієї невідповідності – теж одна зі стартових позицій подолання відсталості. Україна не може розв'язати старі проблеми – кризи української ідентичності, живучості олігархічної системи, російської агресії. Але поки Україна бореться зі своїми за давними внутрішніми хворобами, на них накладаються нові, глобальні загрози.

На одній із цих загроз зупинимося окремо. Це проблема суспільної нерівності. Від кінця XIX століття і до 1970-х у розвинутих країнах Заходу різниця в рівнях життя між найбагатшим та найбіднішим населенням зменшувалася, головним чином, за рахунок зростання середнього класу. Із переходом у постіндустріальну добу маємо справу з протилежною тенденцією: суспільна нерівність зростає. Як писав Тоні Джадт, у сучасному світі «має значення не те, якою багатою

є країна, а наскільки сильна в ній соціальна нерівність». Це славнозвісна проблема «одного відсотка», коли відсоток світового населення володіє сорока двома відсотками всього багатства світу.

Головною жертвою цих змін стає новий середній клас. Він складається переважно з молодих людей. Але їхні можливості до забезпеченого життя в сучасному світі стають усе вузкими й вузкими. Життєві перспективи цього класу описує формула: «Скажи мені, коли ти народився, і я скажу, яким бідним ти будеш». Сучасне молоде глобальне освічене покоління є середнім класом за освітою та стилем життя, але за можливостями стає схожим на пролетаріат. Для опису цього особливого стану у 2000-х роках був навіть викуваний окремий термін – прекаріат.

Це клас, майбутнє якого оповито непевністю і загрозами. Не дивно, що він бунтує. Його бунт охоплює країни як першого, так і другого, і третього світів. Євромайдан належить до революцій цього класу. Його варто порівнювати не лише з Майданом 2004-го, але й із більш структурно подібними революціями 2010-х років: американським рухом *Occupy Wall Street* та «Арабською весною» 2011-го, масовими протестами на Болотній площі у Москві 2012 року й на площі Таксим у Стамбулі 2013-го, студентськими страйками в Болгарії та Гонконзі, вірменською революцією 2019-го та подіями в Білорусі 2020 року.

Подібності між ними та Євромайданом часом дослівні. Ось короткий опис подій, що сталися в Чилі 2019 року. Протести почалися в Сантьяго зі студентських виступів, які брутально розігнала влада. Щойно про розправу над студентами розповіли масмедія, антиурядові демонстрації набрали характеру снігової лавини: у найбільшій із них взяв участь мільйон осіб. Головним місцем протестів стала центральна площа столиці. Демонстранти перейменували її на «площу Гідності». Президент оголосив надзвичайний стан. Він заявив, що протести інспірували ворожі зовнішні сили, але право на боці влади і він відновить порядок. Демонстранти, які доти поводитися мирно, розпочали сутички з поліцією. Передню лінію атаки вели вуличні бойовики, озброєні саморобними щитами, бруківкою та коктейлями Молотова. Вони утримували лінію оборони і не дозволяли поліції просунути в центр протестів. У тилу за передньою лінією стояли демонстранти різного віку та соціального походження. Вони формували медичні бригади, роздавали воду та бутерброди, готували коктейлі Молотова і носили їх разом із бруківкою до фронтової лінії. Ці дії виглядали хаотичними, але «чилійський»

Майдан функціонував, як чітко налагоджений механізм. Вуличне насильство на ньому співіснувало із духом карнавалу та атмосферою свята.

Там був навіть «російський фактор». Центральну владу підтримала більшість російськомовних емігрантів у Чилі. Вони створили у фейсбуці групу «Русские в Чили», де вимагали розстріляти революціонерів і хвалили дії уряду. Як і треба було очікувати, більшість із них були віруючими Московської Православної Церкви, прославляли російських козаків, Білий рух та Путіна.

Замініть Чилі Україною, а Сантьяго — Києвом, і дістанете досить точну копію розвитку подій на Євромайдані взимку 2013–14 років. Українські, чилійські та інші масові протести були подібні за своєю структурою: не мали лідерів, їхнє ядро становили молоді освічені люди з університетськими дипломами, і вони не мали чітких вимог. Вони вимагали речей, які складно означити, а ще складніше поміряти: поваги до людської гідності та справедливості. Їхня революційна мова була мовою цінностей, а не інтересів.

По суті, йдеться про одну велику революційну хвилю, подібну до тих, які здіймалися в 1789-му, 1848-му, 1917-му. Її відмінна риса — вона сталася в постіндустріальному світі і розвивається за новим, постіндустріальним сценарієм. Типологічно вона близька до революцій 1968-го та 1989-го років. Ці революції відбувалися біля українських кордонів, але не в самій Україні. Один із аргументів, які на початку 2000-х використовували проти українських намірів вступити в Європейський Союз, полягав у тому, що Україна не пережила європейських революцій ані 1968-го, ані 1989 років, а значить, вона не європейська країна. Два українські Майдани спростували цей аргумент із лишком. Як писали в січні 2014 року провідні публічні інтелектуали світу, «український Майдан репрезентує Європу в її найкращій якості, такою, якою багато мислителів минулого та сьогодення уявляли її — як уособлення фундаментальних європейських цінностей».

У міру того, як Україна все більше глобалізується, глобальний світ усе більше «українізується». Українські проблеми — політична нестабільність, зростання нерівності, старіння населення, російська загроза — це проблеми всього світу. А оскільки Україна після падіння СРСР знову стала стратегічно важливим пограниччям, українські події потенційно можуть мати глобальний вплив. Теперішня війна на Донбасі — це більше, аніж війна між Україною та Росією: це війна за контури майбутнього світу.

Мешканці України можуть скаржитися на багато речей. Але

вони не можуть скаржитися на нудне життя. Українським кризам не видно кінця. А разом із ними не зникатиме потреба й можливість переавантаження країни.

МРІЯ

Більшість революцій найновішої глобальної хвилі 2010-х років зазнали поразки. Євромайдан належить до тих небагатьох, що перемогли. Одне з можливих пояснень: більший шанс на перемогу — у революцій, які мають національний вимір. Євромайдан його мав. За Януковичем та Антимайданом стояла тінь путінської Росії.

Аналізуючи досвід Євромайдану, Енн Епплбом зауважила, що проблемою України було не те, що вона мала забагато націоналізму, а те, що значна частина населення не мала почуття національної гідності. Без цього почуття тяжко будувати демократію і добробут. Як приклад вона наводила Донбас: регіон без націоналізму — корумпований та анархічний, а влада — бандитська.

Тут підходимо до останнього ключового фактора модернізації відсталих країн. Це мрія. Модернізація потребує інтелектуальної відваги і духовної наснаги. Можна безустанно повторювати, що в основі українських проблем лежать проблеми економічні (it's the economy, stupid!). Але ці повторення діятимуть слабо. За економіку ніхто не віддаватиме життя. Для того, щоб політичні й економічні шестерні реформ не поламалися, вони мають бути змащені привабливою візією майбутнього.

У «відсталій» Східній Європі цю візію давав марксизм. Не дивно, що стільки українських модернізаторів були марксистами; для багатьох із них марксистська утопія виявилася такою привабливою, що заради неї вони були готові заплющувати очі на злочини комунізму.

Після смерті марксизму місце ідеології модернізму мав би зайняти націоналізм. З усіх «ізмів» він має найсильнішу емоційну силу. Мова тут про націоналізм не у вузькому, партійному значенні цього слова, на зразок ідеології ОУН чи сучасної української партії «Свобода». Мова про націоналізм у широкому значенні — який би об'єднав українців понад партійними та іншими поділами. Краще тут би годилося слово «патріотизм». Але патріотизм полягає в любові до вже існуючої країни. Націоналізм, про який ми

говоримо, повинен мати візію майбутнього.

Сучасний український націоналізм має невеликий модернізаційний потенціал. Він задивлений у минуле й ідеалізує народ — цілком у традиціях XIX століття.

Чимало сучасних українських політиків, громадських діячів та інтелектуалів розуміють потребу перезавантаження українського націоналізму. Вони зайняті пошуками нової національної ідеї. Їхнє заняття, однак, схоже на спроби винайти вічний двигун. Бо нації творяться не з ідей, а з досвіду спільного життя. Незалежна Україна цей досвід має. Його уособлюють два Майдани, крах «російської весни» та волонтерський рух.

Великий виклик — як цей досвід описати. Мова йде про нову формулу української незалежності. Незалежність — це синонім свободи. А свобода має дві форми: свобода від чогось — і свобода до чогось. Українська незалежність є головно свободою від Росії та радянського минулого. Вона би мала стати свободою до побудови такого суспільства, де людська гідність захищена, прагнення до справедливості не карається законом, а більшість громадян живе в достатку.

Сухою академічною прозою ця мета звучить як приєднання України до кола країн із відкритим доступом і сталим розвитком. Це стане здійсненням віковичної української утопії — образу України як вільної та заможної країни. Досягнення цієї мети не розв'яже більшості наших проблем. Ми, українці, і далі сперечатимемося про мову і Бандеру, над нами й далі висітимуть привид розколу і загрози російської агресії, екологічної кризи, пандемії. Та будуть і суттєві різниці: ми сперечатимемося в безпеці та добробуті й зможемо вирішувати свою долю, а не чекати, поки її будуть вирішувати без нас і нашим коштом.

По-суті, йдеться про парадигмальну зміну: перестати дивитися на націю як на самоціль і сприймати її як платформу для модернізації. Зміни парадигм, як ми знаємо, не відбуваються швидко, без нагромадження спроб і помилок. Але ці зміни таки стаються. І кожного разу під час їхньої чергової великої хвилі число країн, яким вдається успішна модернізація, зростає. Головне — зрозуміти логіку такої модернізації. Тут самого знання української історії виразно не вистачає. Навпаки: щоб подолати минуле, Україна має вийти за рамки національної історії та застосувати глобальну перспективу.

Відповідно до цієї перспективи, Україна має типові проблеми молодій національній державі. Щоб краще їх зрозуміти, її варто

порівняти з успішними державами, коли їм було по тридцять років: зі США 1806 року, Францією 1829 року, Німеччиною та Польщею 1949 року чи Китаєм 1979-го. Тєю чи іншою мірою ці країни мали схожі проблеми: страждали від політичної нестабільності та внутрішніх поділів, пережили війну, борювалися з авторитаризмом чи навіть тоталітаризмом, їхня економіка була слабкою, а майбутнє — невизначеним. Однак в історії кожної з них маємо приклад приходу до влади еліт, які радикально змінили траєкторію розвитку. Не існує непереборних причин, чому це не може статися і в Україні.

Урешті-решт, наше уявлення про себе і своє місце у світі залежить від історій, які ми розповідаємо одні одним. Історію тридцяти років української незалежності можна розповісти в різний спосіб. Можна писати про невиправдано завищені надії та про політиків, які на них паразитували. Про мільйони людських трагедій, пов'язаних із безробіттям, міграцією, війною, втратою Донбасу та Криму. Про вигорання тих, хто пробує змінити цю країну. Про корупцію та олігархів, рейдерські атаки на підприємців, убивства журналістів та громадських активістів. Про патерналізм більшості та цинізм зажерливої еліти. Про мешканців України, які сумують за Радянським Союзом і хочуть повернутися до Росії. Про не доведені до кінця реформи. Про армію, яка віддзеркалює проблеми і слабкості України. Про письменників та істориків, які романтизують минуле. Про байдужість світових гравців до долі українців.

А можна писати про історію країни, де більшість населення, попри кризи й розчарування, підтримує ідею української незалежності. Про агентів змін, громадські ініціативи та живе громадянське суспільство. Про тисячі жінок і чоловіків, які у 2014 році пішли добровольцями на фронт, і багато з них віддали своє здоров'я, а то і життя. Про молодих людей, які вирішили залишитися в Україні або ж повернулися з-за кордону, щоб пов'язати своє життя із цією країною. Про кримських татар, які не втрачають надії повернутися додому, коли Крим знову стане українським. Про появу соціально відповідального бізнесу та незалежних мас-медіа. Про слабкість російського сепаратизму. Про армію, яка тримає лінію фронту. Про письменників та істориків, які вимагають критичніше дивитися на українську історію. Про міжнародну підтримку України, зокрема з боку тих країн, які донедавна були її історичними ворогами.

Обидві історії правдиві. Їхній загальний баланс можна було би підвести фразою, що ситуація в Україні не є ані такою доброю,

ані такою поганою, як ми її уявляємо. Але ця фраза неточно описуватиме українські реалії. Вона створює враження, що Україна застрягла десь посередині. Насправді ж за перші тридцять років своєї незалежності українцям вдалося виконати більшість вимог покровокої інструкції, як зробити собі Україну. Вони зруйнували імперію, утримали й захистили державу, збудували демократію, їхнє суспільство ціннісно еволюціонувало. Бракує лише політичного класу з новою візією України та волею її міняти.

Україна переживає «проблему останнього кілометра». Цю проблему добре знають ті, хто бігає марафон, налагоджує мережу постачання, пише дисертацію або книжку: можна пройти велику відстань від старту, але останній кілометр чи останні сторінки видаються найтяжчими і вирішальними.

Україна майже наблизилася до стратегічної мети — радикального перезавантаження. Але «майже» не рахується. Історія знає приклади, коли країни зійшли з дистанції та повернулися назад, до точки, з якої вийшли.

Чи дійде Україна до цієї мети, невідомо. Поки що їй і не надто вдається. Але вона не здається. І вже тільки це викликає до неї симпатію та дає підстави для оптимізму.

ПІСЛЯМОВА

Норман Дейвіс колись написав, що «добрі історики повинні зізнаватися у своїх обмеженнях. Найгіршими істориками є ті, хто думає, що вільний від будь-яких упереджень». Спираючись на цю думку, хочу зізнатися у своїх упередженнях. Читаючи книжку, ви, припускаю, могли їх помітити. Але не шкодить визнати їх відкрито. Отже, я хочу бачити Україну ліберальною демократією, а тому писав так, щоб показати, що мета не лише бажана, але й досяжна.

Зізнаючись у симпатії до ліберальної демократії, я не вважаю себе лібералом. У наші часи, коли все таке мінливе і випаровується, як роса на сонці, жодна розсудлива людина не може бути прихильником однієї і тільки однієї ідеології – треба бути плинним. Тут я додержуюсь поради, яку запропонував Лешек Колаковський у своєму відомому тексті «Як бути консервативно-ліберальним соціалістом»: «Ніколи не було й не буде таких поліпшень і вдосконалень людського життя, за які не треба було би платити погіршеннями, і з огляду на це в усіх проектах реформ ми зобов'язані запитувати себе про їхню ціну».

Постава «консервативно-ліберального соціаліста» має перевагу в українському контексті, бо дозволяє вийти за рамки ідеологічних поділів. Вона допомагає плекати широкий погляд на історію України – такий підхід, за словами Івана Лисяка-Рудницького, «охоплював би всі аспекти нашого минулого, навіть ті, які свого часу вважалися несумісними [...], при якому минулі й сучасні духовні та матеріальні досягнення нації розглядаються як спільне надбання, а не як заслуга якоїсь однієї фракції».

Визнаючи плинність світу та ідеологій, я вважаю, що є речі, які ані не випаровуються, ані не іржавіють. До них належать людське життя і людська гідність. Заради них лібералізм має навчитися показувати «зуби і пазурі», а не вироджуватися в те, чим він нині часто є: солодкою водичкою, якою багато західних політиків та інтелектуалів

окроплюють свою політичну коректність.

Один із пунктів політичної коректності безпосередньо стосується історії. Йдеться про невизнання за Європою особливої і то позитивної ролі у світовій історії. «Європоцентричність» прирівнюється мало не до гріха, а ті, хто її сповідує, — до інтелектуальних збоченців. Ось приклад, пов'язаний з однією з моїх улюблених передач — подкастом BBC *In our time*. Його автор, британський письменник Мелвін Бреґґ, запрошує до дискусії наперед вибрану тему трьох провідних фахівців. У програмі про індустріальну революцію головна дискусія велася навколо питання, чому революція почалася саме в Британії, а не деінде. Одна з учасниць, професорка Пет Гадсон, закликала відмовитися від націоналістичного і расистського пояснення, що в основі індустріальної революції лежала «особлива здатність британських учених до винахідництва». Головною причиною, на її думку, була щаслива географія: острівний характер Британії та дешеве вугілля. На це їй резонно заперечили: найбільш схожою на Британію як острівну країну була Японія — однак у Японії XVIII століття з її самурайською культурою годі знайти дух винахідництва та підприємництва, який дозволив би розвиватися науковим ідеям і прийняв би пов'язані з ними технологічні зміни.

Подібним є т. зв. питання Нідгама — британського біохіміка, який захоплювався культурою та історією Китаю: чому стара й багата китайська цивілізація ніколи не «додумалася» до диференціального чи інтегрального числення? У 1405–1433 роках китайські імператори династії Мін спорядили сім морських експедицій (т. зв. подорожі Джен Хе), щоб показати свою міць сусіднім народам та втягнути їх у коло своїх впливів. Експедиції дісталися аж до східного узбережжя Африки, доказом чого став малюнок жирафа в тогочасних китайських текстах. Якщо порівняти довжину цих подорожей із відстанню, яку подолав Колумб кілька десятків років після цього, то напрошується питання: чому не китайці, а європейці відкрили Америку? На це питання, як на питання Нідгама,

немає однозначної відповіді. Але впадає в око одна засаднича різниця між китайськими та пізнішими європейськими морськими експедиціями: за словами американського історика Роберта Фінлея, світова історія, правдоподібно, не знала би жодних змін, якби подорожі Джен Хе не відбулися.

Суть цих та подібних прикладів зводиться до того, що ліберальної демократії — як і модерних технологій та ідеологій, парламентів, націй тощо — не існувало би, якби не було Заходу. І так само не існувало би України. Україна постала в ході та внаслідок «піднесення Заходу», у міру того, як він поширював свої впливи на сусідні східні території та модернізував «руський світ».

Історики добре знають, хоча не часто зізнаються: те, що вони пишуть про минуле, насправді стосується їх самих і їхніх часів. Тут розкажу свою особисту історію. Один із перших спогадів мого дитинства пов'язаний із тим, що мій тоді ще дуже молодий дядько щойно повернувся зі служби на радянському флоті і дав мені подивитися в бінокль, який привіз (привласнив?) після демобілізації. У цьому біноклі була дуже добра оптика. Підозрюю, що це був або трофейний *Zeiss*, або ж радянський бінокль, виготовлений за технологією цієї відомої німецької фірми. У кожному разі, світ, який я побачив через лінзи, різуче відрізнявся від світу, в якому я жив: він був у рази яскравішим, світлішим, можна сказати, радіснішим.

Цей спогад переслідує мене й досі, тому оптика є моїм гобі. Я переконаний, що телескопи в сотні, тисячі разів важливіші за телевізори і телефони. Вони виводять за межі щоденної рутини і спонукують, за словами Канта, дивуватися зоряному небу над нами і моральному закону в нас.

Від цього дитячого спогаду повернуся до загальної теми. Телескопи, як і ліберальна демократія, теж є винаходом західної цивілізації. Різниця між експедиціями імператорів династії Мін та Колумба полягала ще й у тому, що китайські мореплавці плавали вздовж берега, тоді як Колумб наважився вийти у відкрите море. Родні Старк,

автор книжки «Перемога розуму: як християнство привело до свободи» (*The Victory of Reason, How Christianity Led to Freedom, Capitalism, and Western Societies*), твердить, що технологічні переваги Заходу виникли ще раніше, бо коли Колумб виставляв вітрила, окуляри були відомі лише в Європі. Він помиляється: окуляри були відомі і в Китаї. Однак нікому з китайців не спало на думку поставити поруч дві лінзи і спорудити з них телескоп, як це зробив Галілео Галілей, або сконструювати телескоп із лінз та опуклого дзеркала (телескоп системи Ньютона).

Після смерті останнього імператора із династії Мін нова влада заборонила контакти із зовнішнім світом під загрозою смертної кари, а згадки про морські експедиції наказала витерти з літописів. Наприкінці XVIII століття в китайському імператорському дворі з'явився перший британський посол — Джордж Маккартні. Його метою було переконати імператора відкрити китайські порти для торгівлі з Британією. Щоб показати користь від такої торгівлі, він підніс у подарунок західні гаджети, серед яких був і телескоп. Імператор відкинув ці «варварські іграшки» за непотрібністю. Кілька десятиліть по тому західні держави, користаючи зі своїх воєнно-технологічних переваг, відкрили Китай, як консервну банку, і поділили його між собою, а на початку XX століття китайська імперія взагалі перестала існувати.

Навчена цим досвідом, Японія вчинила цілком інакше. Вона теж відкрилася для зовнішнього світу під загрозою гармат американських есмінців, але взялася швидко реформуватися, переймаючи західні взірці й технології, і завдяки цьому зберегла суверенність.

Мораль цих історій: хочеш вижити в сучасному світі — мусиш модернізуватися. Цей висновок універсальний. При вході на Євромайдан у Києві в січні 2014 року висів великий плакат зі словами Юрія Шевельова: «Світ хоче бачити нас модерними». Під цими словами підписалися би декілька поколінь українців. Кожне з них починало з гострого відчуття, що з Україною щось негаразд. Вона не мала багато з тих речей, які мали їхні сусіди, —

від повноцінної культури до незалежної держави.

Моє покоління теж хотіло мати те, що мали наші ровесники за кордоном. Мої дитячі й молоді роки ділилися на два періоди: до і після того, як ми вперше почули The Beatles. Я слухав їх на радіостанціях Берліна, Бухареста й Варшави. І заздрив молодим полякам, румунам та східним німцям: вони могли слухати те, що не могли ми. У Радянському Союзі, як і в Китаї, контакти із зовнішнім світом були суворо заборонені. Ще більше я заздрив британцям та американцям, які могли не лише слухати, але й грати рок-н-рол. Ми теж із ровесниками творили рок-групи, але далі примітивного дилетантства справа не заходила: не існувало ані рок-сцен, ані рок-студій, де можна було би розвивати свої таланти.

Пізніше, коли я був студентом Львівського університету, нас відправили на місяць до Москви для наукової роботи в бібліотеках. Я був здивований, скільки забороненої у Львові літератури там можна було прочитати. Через пів року після мого повернення з Москви у Польщі утворилася «Солідарність». Це було ще одне явище, яке дуже хотілося мати в Україні. Почуття браку чогось дуже важливого повторилося за часів Горбачова, коли почався інтелектуальний та політичний фермент у Москві й Естонії, Латвії та Литві, але не в Україні. Україна долучилася до цих процесів лише восени 1989 року, за кілька тижнів до падіння Берлінської стіни.

Після того, як Україна проголосила незалежність, переді мною відкрилася можливість їздити за кордон. Там я часто чув, що Україна не потрібна світові, що це «державна година», що українці — антисеміти й примітивні націоналісти, і взагалі, «нічого в них не вийде». Останні слова сказав старший поляк, з яким я розмовляв на початку 1990-х років вночі на автобусній станції в Перемишлі, і оскільки розмовляв із ним польською, він не підозрював, що сам я — українець.

Бути українцем нелегко. Але заняття історією втамовує це відчуття нелегкості. Рано чи пізно починаєш розуміти, що через цей стан переходили інші народи, і багатьом

із них вдалося його подолати. Виникає сильна потреба аналізувати їхній досвід успіху, щоб зрозуміти, чи і до якої міри його можна повторити в Україні.

Відповідь на це пробували давати теорії модернізації, які в 1950–70-х роках розквітли в соціальних науках на Заході. У 1980-х ці теорії перекочували у вивчення націоналізму. З'явилось декілька дуже впливових праць, які в той чи інший спосіб пов'язували модернізацію із творенням націй. Я і багато моїх колег інтелектуально формувалися під їхнім впливом.

Постмодернізм радикально змінив картину. Теорії модернізації були відкинуті; прогрес, розвиток, демократія, людські права були оголошені концептами, за допомогою яких західні держави нав'язують свою волю решті світу. До великих теорій і широких узагальнень багато хто ставився з підозрою — як до метанаративів домінування. Телескоп як інструмент спостереження минулого поступився місцем мікроскопу; дослідження історії — вивченню історичної пам'яті.

Особистий досвід не дозволяє мені прийняти цю постмодерністську критику. Я народився в галицькому селі і ще застав старе традиційне суспільство. Нині його вже майже немає, бо в середині 1960-х років Україна стала урбанізованою нацією, і новий стиль життя зачепив навіть села. Сьогодні я живу у Львові — місті, яке є однією зі столиць сервісної постіндустріальної економіки в Україні. Відповідно за свої шістдесят років я пережив дві великі трансформації — від традиційного до модерного світу і від модерного до постіндустріального. А до того — ще й падіння комунізму та проголошення української незалежності. Усі ці трансформації були дійсно великими. Тому я, відповідно до свого досвіду, віддаю перевагу великим теоріям та інтерпретаціям — вірю у «великі структури, довготривалі процеси, амбітні порівняння» (цитую назву книжки: *Charles Tilly. Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. New York, 1984*).

Теорії модернізації вимагають серйозної ревізії, але це не означає, що Україна не потребує модернізації. Нас,

українців, попереджують, що не треба йти до Європи, бо Європа і весь Захід мають великі проблеми. Моя відповідь: ми, українці, хочемо мати їхні проблеми! Ба більше: ми хочемо їх розв'язувати разом з Європою та рештою світу. Бо інакше ці проблеми будуть розв'язувати без нас і нашим коштом — а низька суб'єктність України стане проблемою для Європи і всього світу.

Модернізація означає підвищення суб'єктності. Успішна ж модернізація вимагає якомога повнішого врахування історичного контексту. Відповідно завдання істориків — якомога точніше й об'єктивніше цей контекст описати. Постмодерністська критика зробила важливу роботу щодо розвінчування історичних міфів. Але нічого не дала взамін. Я належу до тих істориків, які вважають, що інтелектуально постмодернізм вичерпався. А фізично він помер на Євромайдані. Його захисники показали, що людські права, демократія — це не просто концепти, а цінності, за які варто віддати здоров'я і навіть життя. Знаком виродження постмодерністського дискурсу є те, що він стає інструментом домінування. Як писав Пітер Померанцев, Росія — це «не країна в перехідному стані, а певний тип постмодерної диктатури, що використовує мову й інституції демократичного капіталізму з авторитарною метою».

На відміну від того, що кажуть постмодерністи, історична правда таки існує. Ми ніколи не можемо пізнати її повністю, але через це не повинні відмовлятися від її пошуку. Історична правда рівно ж не визволить нас. Але стремління до неї допоможе краще зрозуміти, що робити в цьому світі і яке місце в ньому має зайняти Україна.

Телескоп досі залишається моїм улюбленим інструментом.

Значна частина колег-істориків сприйме моє кредо скептично. Але на їхній скепсис можу відповісти словами Ернеста Ренана: «У певні часи способом мати слушність у майбутньому є вміння сьогодні зважитися на те, щоб бути несучасним».

POST SCRIPTUM

24 лютого 2022 року Росія вторглася в Україну, почавши повномасштабну війну. Історія відіграє в цій війні важливу роль. Головні аргументи, якими Путін виправдовує свою агресію, мають історичний характер. Путін твердить, що українці та росіяни є одним народом. Їхня історична спільність, мовляв, тягнеться із часів Давньої («Київської») Русі. Якби не впливи Польщі, а ще – рішення Леніна «створити Україну» і втручання Заходу, який хоче з її допомогою підірвати міць Росії заради власного світового домінування, так би лишалося й досі. Коротко кажучи, існування України як окремої нації є історичною помилкою, і війна – це спосіб виправити її раз і назавжди.

Невідомо, чи Путін дійсно вірить у те, що каже. Відомо, однак, що він твердо вірить: правди не існує і брешуть усі. А якщо так – то чим його брехня гірша за брехню інших?

Його зловживання історією відображає логіку еволюції новітніх диктаторів у добу постправди. Ця еволюція має три стадії. На першій диктатори приходять до влади, обіцяючи «навести порядок» – виправити катастрофічний стан справ у державі. І заради цього пробують реформувати економіку, але «закручують гайки» у політичній системі, щоб зміцнити свою владу. На другій стадії вони опиняються в ситуації, коли джина випустили із пляшки. Поліпшення економічного стану веде до появи середнього класу, який вимагає свободи слова, справедливих виборів та інших політичних свобод. На третій стадії диктатори, щоб утримати владу, вдаються до репресій, з одного боку, і до «малої переможної війни» – із другого. Націоналістична – а в нашому випадку імперська – риторика відіграє на цьому етапі надзвичайно важливу роль. Вона має виправдати репресії та війну, створюючи образ сильного й підступного ворога, який загрожує існуванню країни, а тому має бути знищений. Історія чи, точніше, зманіпульована історична пам'ять слугує за таких обставин важким наркотиком,

що притуплює мораль і затьмарює розум.

Сперечатися з Путіним про історію немає сенсу. Це ніби грати з голубом у шахи: він перекине всі фігури, напудить на дошку, а потім полетить до свого племені, щоб гордо оголосити перемогу.

Та є сенс боротися за історію. Вона існує не для того, аби постачати матеріал для воєнної пропаганди. Історія таки є наукою. Як і кожна наука, вона покликана допомагати краще зрозуміти світ і можливі сценарії його розвитку. І навпаки: ігнорування історії збільшує ризик дезорієнтації на місцевості.

Прикладом останньої може слугувати теза про «кінець історії». Її проголосив Френсіс Фукуяма влітку 1989 року, коли стало очевидним, що СРСР програє в холодній війні. Дороговказом для нього була історіософія Гегеля. Згідно з нею історія має сенс, і цей сенс полягає в поступовому визволенні людства від різних форм гніту. З перемогою ліберальної демократії, твердив Фукуяма, історія досягла найвищої точки. Відтепер у новому світовому порядку більше не буде місця для воєн, бо зникнуть конфлікти між ліберальною демократією та її ворогами.

Події тридцяти років після падіння СРСР показали, що це не так. Число перемог ліберальної демократії менше за число її поразок, і війни не зникли з порядку денного. Війна Росії з Україною — доказ цього. Теза про «кінець історії» є прикладом історичної короткозорості. Довготривала перспектива дає іншу картину. Останні двісті років світ дійсно живе в режимі модернізації — безпрецедентних змін, які поліпшують тривалість і якість людського життя. За підрахунками істориків, за цей період було лише дванадцять років, коли не починалася нова війна, і не було жодного року, коли війни не велися би в якомусь кінці світу. Іронія історії полягає в тому, що одним із років із найбільшим числом воєн був саме 1991-й — рік розпаду СРСР та проголошення української незалежності.

Історична статистика не виявляє чіткої тенденції

до збільшення чи зменшення числа воєн. Можна говорити лише про окремі періоди затухання чи розгоряння. Звідси напрошується *перший* висновок: у світовій історії війни є нормою, а мир — винятком. Із цього не випливає, що ми повинні здатися на милість історії. Навпаки: визнання винятковості миру означає, що він дуже крихкий, а тому за нього треба боротися з особливою силою. Так само, як останні двісті років — і небезуспішно — людство бореться з бідністю, хворобами та іншими лихами. Стара латинська приказка «Хочеш миру — готуйся до війни» правдива не лише в давні, але і в наші часи.

На відміну від першого, *другий* висновок є доброю новиною. Вона полягає в тому, що, незважаючи на безперервність воєн, після 1945 року вперше з'явилася зона миру. Це територія Заходу та його «дітей» — територія Європи, Північної Америки й Океанії. Захід заслуговує на критику за численні гріхи в минулому й теперішньому. Та одна річ залишається поза критикою. Неможливо уявити нині війну між двома західними сусідами — скажімо, Францією та Німеччиною чи Німеччиною і Польщею, хоча в минулому вони ворогували між собою довго і завзято. Це не означає, що західні країни не воюють узагалі. Воюють, але поза своїми кордонами. Війна емігрувала у другий і третій світи. У цьому полягає *другий* висновок з історії сучасних воєн.

Отже, успішна політична й економічна модернізація справляє сильний антивоєнний ефект. Томас Фрідман передав цей висновок метафорою «золотої арки», символом «Макдоналдзу»: дві сусідні країни з розвинутою мережею ресторанів «МакДоналдз» не воюють між собою. І навпаки, країни, де модернізація провалилася, тяжіють до воєнної агресії. Один із прикладів — теперішня Росія.

Розвинуті й не(до)розвинуті країни можуть належати до того самого століття, але не до тієї ж історичної доби. Перші живуть у сучасності, другі — фантомами минулого. Уряди перших дотримуються принципу «більше ніколи», уряди других погрожують «повторити знову».

Для України немає надійнішого сценарію безпеки,

як вийти із зони «руського міра» та ввійти в «зону миру», яка починається зразу за її західними і південними кордонами. Парадоксальним чином російсько-українська війна посилила реальність такого сценарію. Від початку XXI століття українці стукали у двері Брюсселя та Вашингтона і чули у відповідь, що Україна ніколи – ніколи! – не стане членом Європейського Союзу і не вступить до НАТО. Вистачило трьох місяців війни, щоб Україна дістала «зелене світло» на євроатлантичну інтеграцію.

Третій висновок можна передати через порівняння війни із грою в шахи. У шахах перевагу має той, хто починає. Натомість у війнах, як показує статистика, ті, хто їх починає, здебільшого і програють. Причина проста й очевидна: вони керуються головно емоціями, а не розумом. Починають війну із завищеними очікуваннями, без чітко визначених цілей і тверезого розрахунку, недооцінюючи сили й можливості противника. Прикладом цього знову ж таки є Путін. Він напав на Україну з надією на блицкриг. А в результаті дістав війну, яка майже неминуче прискорить падіння його режиму.

Четвертий висновок пов'язаний із характером воєнних дій. Після Другої світової війни воєнні теоретики прогнозували радикальну зміну воєнного мистецтва. Передбачали, що внаслідок науково-технічної революції останніх десятиліть навіть найкраще озброєна армія попереднього покоління не матиме шансу вистояти в протистоянні з армією наступного покоління. І дійсно, складно знайти сучасне озброєння, яке б не містило бодай одного електронного чіпа. Відповідно нові війни матимуть гібридний, постмодерний характер. У них не буде звичних фронтів і воєнних кампаній, військові операції вестимуть високотехнологічною технікою з комп'ютеризованих офісів, за мінімальної участі живої сили, із використанням засобів віртуальної реальності.

До 2022 року війна Росії проти України значною мірою мала саме такий гібридний характер. Росія воювала на українському Донбасі так, наче її там не було. Після 24

лютого 2022 року війна стала відкритою і масштабною, із фронтами, битвами та арміями. У цій війні використовують високотехнологічну зброю — передусім ракети і дрони. Вони, утім, відіграють другорядну роль. Головна належить танкам, літакам, важкій артилерії та живій силі.

Іншими словами, теперішня війна є конвенційною. Росіяни воюють так само, як у двох світових війнах до цього. Вони намагаються перемогти не вмінням, а грубою силою, не рахуючись ані зі втратами серед військових, ані з жертвами серед цивільного населення, знищуючи цілі міста й села, залишаючи після себе випалену землю, а пограбоване майно відправляють углиб Росії.

З боку росіян це війна на повне знищення ворога. Заяви Путіна та його оточення не залишають місця для сумніву: головна мета російської агресії — стерти Україну з карти світу. Мова йде про *національний* геноцид — позбавлення українців права бути нацією, мати власну національну культуру та національну державу. І доказів не бракує. На тимчасово окупованих територіях українців масово арештують і вбивають лише за натяк на політичну чи громадянську активність, українську мову замінюють російською, перейменовують вулиці, грабують музеї, нищать українські пам'ятники.

Приклад України засвідчує, що не лише війни, але й геноциди не зникають із порядку денного. Проте українці не дають себе винищити. Вони воюють краще за ворога. Кількісну перевагу росіян у техніці та збройній силі українці нівелюють якістю свого спротиву на фронті й волонтерського руху в тилу. Вони переламали характер війни — тепер це війна не на винищення, а на виснаження.

Відповідно при певних спільних рисах із Другою світовою теперішня війна більше схожа на Першу. Тоді, після короткої стадії блицкригу, вона теж переросла в затяжну позиційну війну. Сили двох сторін виявилися відносно рівними. Масштабні військові операції та битви, попри величезні втрати, не приводили до радикальних

змін. Фронт якщо й просувався, то дуже повільно. У кінцевому підсумку війна на виснаження є війною ресурсів: матеріальних і духовних. Результат залежить від того, хто довше витримає її тягар. Війна закінчується не воєнною поразкою на полі бою, а політичним колапсом однієї зі сторін.

Російсько-українська війна, найімовірніше, буде розвиватися саме за таким сценарієм. Якби Україна залишалася з Росією наодинці, її шанси на перемогу були би невисокими. Вона, утім, здобуває вирішальну перевагу, отримавши доступ до ресурсів Заходу. Збройні сили України та західні санкції проти російської економіки знекровлюють ворога й у сумарному ефекті витворюють ситуацію, коли колапс путінського режиму — лише питання часу.

П'ятий висновок стосується геополітичного фактора. Зовнішня ізоляція була однією з головних причин поразки українських національно-визвольних змагань під час Першої та Другої світових війн. Дотепер українське питання вирішували великі геополітичні гравці — без участі українців і часто їхнім коштом. Сучасна ситуація докорінно інша. Україна вперше, відколи українське питання опинилося в центрі геополітики, здобула підтримку Заходу. Це ще один фактор, який підвищує шанси на українську перемогу.

Війни є великими прискорювачами часу і роблять раніше неможливі речі можливими. Це не означає, що ми маємо співати їм тріумфальні оди. Спробуйте проспівати їх батькам, які втратили дітей, дітям, які втратили батьків, чи людям, які втратили коханих і рідних!

Так, війни є рушіями історії. Але жодну війну не можна виправдати прогресом. Ця війна вже запам'яталася бомбардуваннями Києва та Харкова, фотографіями знівечених тіл у Бучі, Ірпені та Бородянці, розбомбленими театром у Маріуполі, вокзалом у Краматорську і торговим центром у Кременчуці, репортажами з підвалів і лікарень, свідченнями про масові розстріли і згвалтування, вервечкою біженців із валізками, у яких вмістилося все їхнє

майно, зруйнованими музеями та університетами, дитячими могилами, число яких більшає з кожним днем.

Тріумфалізм морально хибний, інтелектуально нечесний і призводить до поразки. Формула воєнної перемоги — це рівняння з багатьма невідомими. Історія дає підказки для декількох із них. І ці підказки промовляють на користь України. Але завжди можуть трапитися випадковості й несподіванки — славнозвісні «чорні лебеді», здатні перекреслити раціональні схеми. Це *шостий* і, напевно, найважливіший висновок з історії воєн.

Повторимо: війна, яку розпочав Путін, майже неминуче приведе до колапсу його режиму. Але поки це станеться, Україна може впасти декілька разів. Як кажуть у народі: доки сонце зійде, роса очі виїсть. Залежно від тривалості воєнних дій Україна в найближчі десятки років через прямі й непрямі втрати (еміграція, ненароджені діти) може недорахуватися від чверті до третини свого населення. Майже стільки Україна втратила в 1914–1945 роках! Такі ж масштабні збитки і в економіці. До кінця 2022 року український ВВП може зменшитися на 30 відсотків. В Україні немало доценту зруйнованих підприємств, перерваних комунікаційних ліній, земель, непридатних для вирощування врожаю, і є цілі регіони, яким загрожує екологічна та гуманітарна катастрофа.

Неможливо передбачити, як закінчиться ця війна. За теперішніх обставин видно, що Росія не може перемогти, а Україна не може програти. Цілком імовірно, що війна приведе до тимчасового перемир'я ціною втрати частини українських земель. Такий сценарій нині мало правдоподібний, бо більшість українців рішуче налаштована на повну перемогу. Але настрої можуть змінюватися відповідно до того, як довго триватиме війна і наскільки тяжким виявиться її тягар.

Контури перемоги невідомі, проте зрозуміло, якою може бути українська стратегічна поразка. Це коли Путіну вдасться перевести Україну з режиму «більше ніколи» у режим «повторити знову». Війна відкрила можливість у пришвидшеному темпі пройти «останній кілометр»

політичної та економічної трансформації. Україна зазнає стратегічної поразки, якщо не скористається з цього хоча і вкрай трагічного, але все ж таки великого історичного шансу і замість рухатися вперед відкотиться назад, до стану перед 2013-им або ще гірше – 1991 роком.

Українці, словами одного із сучасних коментаторів, мають відпустити минуле і прорватися в майбутнє.

Війна несе страх смерті, біль втрати, ненависть до ворога. Ці почуття можуть переплавитися в стійке бажання перемоги. Гірше, коли вони призводять до розпачу, розчарування й атомізації. Це, власне, те, на що розраховує Росія. Вона не може запропонувати світові нічого, окрім експорту війни та хаосу. Історія ж має важливу терапевтичну дію: дозволяє зберігати ясність розуму й оберігає від хаосу, який погрожує поглинути повністю. І тим самим посилює наш спротив. А це, погодьмося, не так уже й мало з огляду на високі ставки в цій війні.

ПОДЯКИ

Як уже говорилося у вступі, писання історичних синтез нагадує інтелектуальне самогубство. Воно вимагає вийти за межі свого вузького фаху і перебратися в царини, де бракує фахових знань. Це несе з собою ризик надмірних спрощень, перекручень, а то й просто помилок — всього того, що нищить академічне реноме.

Щоби вберегтися від такої загрози, я вислав попередні версії цієї книжки своїм колегам для читання й коментування. Насамперед висловлюю вдячність професорові Франкові Сисину, одному з тих небагатьох істориків, які вільно орієнтуються в різних періодах української і неукраїнської історії. Насправді це він, а не я, мав би писати глобальну історію України. Його коментарі були часом дуже гострими, але завжди доречними й доброзичливими.

Окремі цитати допомогли знайти Степан Величенко, Володимир Дубровський, Людмила Гриневиц, Богдан Гудь, Андрій Усач та Богдан Чума.

Дякую колегам-історикам Поліні Барвінській, Сергію Біленькому, Андреа Граціозі, Олександрю Зайцеві, Ельжбеті Квецінській, Олександрові Лисенку, Віталію Скальському, Наталі Старченко, Ярославові Федоруку та Юрієві Шаповалу, які прочитали й прокоментували окремі розділи, а також аспірантам Тетяні Банах, Миколі Гаєвому, Андрієві Гринчуку, Уляні Кирчів, Михайлові Мартиненку, Романові Мельнику, Іллі Чедолумі, з якими ми обговорили частину книжки на докторантському семінарі в Українському католицькому університеті.

Особлива подяка моїй дружині, Оленці Джеджорі. Вона віддавна вчить студентів світової історії, а при цьому навчила її і мене. Поки я писав глобальну історію України, вона писала підручник зі світової історії. Ми час від часу зазирали через плечі одне одному в екран комп'ютера й дискутували на спільні теми. Це були найкращі моменти в роботі над книжкою.

Мені залежало на думці інтелегентних читачів — не істориків. Тут велика подяка належить Богданові Витвицькому, Мирославі Мариновичу, Мирославі Сенику та Ізі Хруслінській, які згодні прочитати попередні варіанти тексту і поділитися зі мною своєю критикою і порадами.

Один із найтяжчих розділів книжки — розділ про насильство — я писав, перебуваючи на місячній програмі в паризькій резиденції владики Бориса Ґудзяка у травні 2019 року. Про цей розділ і саму тему насильства ми розмовляли з ним та зі ще одним гостем резиденції, Кшиштофом Чижевським, найбільше, і я вдячний їм за підтримку та поради.

Ця книжка писалася і переписувалася дуже довго. Мені вкрай пощастило, що в останні півтора року нею зацікавилася Олена Хіргій, засновниця видавництва «Портал». Вона ставить перед собою та своїм видавництвом шляхетну мету — видавати добрі книжки з історії українською мовою для підлітків і молоді. Дякую їй за підтримку цього проекту, а окремо — за те ангельське терпіння, з яким вона чекала на давно обіцяні розділи. Працювати з директором видавництва, який милостиво ігнорує дедлайни — це велика розкіш. Бажав би всім своїм колегам хоча би раз за академічну кар'єру зазнати такої розкоші.

Так само пощастило мені з мовним редактором, Людмилою Бендус. Вона погодилася редагувати книжку в дуже стислі терміни, але при цьому ретельно дбала про якість тексту. Кожний розділ перечитувала декілька разів та обговорювала не те що окремі речення чи слова, а навіть окремі коми.

А найбільша праця припала Надійці Гербіш. Доля звела нас, коли ми писали разом «Велику різдвяну книжку». Надійка взялася добровільно курувати вихід моєї історії України. Бракує слів, щоб описати масштаби її внеску та гідно подякувати за нього. Скажу тільки, що внесок цей величезний — тому такою ж величезною є моя подяка.

На перших порах роботи над книжкою — коли я мав ілюзію, що напишу її дуже скоро — мені допомогли порадами та фінансово Вадим Сторожук і Віктор Янко. Коли праця над книжкою добігала кінця, двоє підприємців, Леонід Джулінський та Григорій Зеленюк, щедро пожертвували на її підготовку до друку — за порадою та заохоченням Антона Дробовича, директора Інституту національної пам'яті. На всіх етапах праці над книжкою мене підтримував, заохочував та мені дораджував Володимир Кадигроб. Дякую їм за цю допомогу.

Закінчу традиційно: усі ці особи спричинилися до найсильніших місць у книжці (якщо такі є), а відповідальність за найслабші несую особисто тільки я.

БІБЛІОГРАФІЯ

Ця книжка постала на основі багатьох праць. Повний їхній список можна знайти на сайті видавництва «Портал». Тут подаю тільки головні праці.

ВСТУП

Назва книжки «Подолати минуле» справді нагадує німецький термін *Vergangenheitsbewältigung*. Однак ця схожість є поверхневою. Поняття *Vergangenheitsbewältigung* стосується публічного й відвертого обговорення травматичного минулого, мені ж ідеться про минуле як про процес, тобто не про історичну пам'ять, а про саму історію. У тому значенні головною інспірацією для мене слугував проект «Переосмислення минулого», який ініціював Іван Лисяк-Рудницький — див.: Ivan L. Rudnytsky, John-Paul Himka (eds.), *Rethinking Ukrainian history*. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, The University of Alberta, 1981. Головні його тези (див.: Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*: у 2 томах. Перше видання. Київ: Основи, 1994; друге видання — Київ: Дух і літера, 2019) я повторюю в різних розділах книжки. Те саме стосується праць іншого впливового українського історика — Романа Шпорлюка, який навчив мене та декількох інших колег як думати і писати про модернізацію (див. збірки його статей: *Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі*. Київ: Дух і Літера, 2000; *У пошуках майбутнього часу: статті, есе, інтерв'ю*. Київ: Граніт, 2010; *Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща*. Київ: Дух і Літера, 2013).

Тезу про вирішальну роль 1492 року в постанні нового світу я почерпнув від Felipe Fernandez-Armesto, *1492: The Year the World Began*. New York: Harpers-Collins Publishers, 2009. Уже коли я написав перший варіант книжки, мені зауважили, що Омелян Прицак на початку 1970-х років у своїх лекціях у Гарвардському університеті говорив про наслідки відкриття Америки для українських земель. Ці лекції залишаються неопублікованими, але недавно вони стали доступними на сайті Канадського інституту українських студій: <https://cius-archives.ca/items/show/2503> (останній доступ 15.09.2021). Від Омеляна Прицака я взяв порівняння двох німецьких книжкових проєктів із всесвітньої історії, одного з Україною, другого — без неї (див. *Rethinking Ukrainian history*, p. 234).

Образи України як *Nowhere Nation* і *Unexpected Nation* повторюють назви статті колишнього американського посла в Росії Джека Ф. Метлока (Jack F. Matlock Jr., *The Nowhere Nation*. New York Review of Books, February 24, 2000) та книжки британського політолога Ендрю Вілсона (Andrew Wilson, *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven and London: Yale University Press, 2000).

Цитата з Гершенкрона походить із його статті: Alexander Gershenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective, in ejusd. Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge, MA, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 1962, p. 5–30. Ця невелика стаття важлива для всіх, хто займається історією Східної Європи. Коли ж ідеться про світову історію, то найвагомішими, на мою думку, є три синтези: Douglas North, John Joseph Wallis and Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009; Daron Acemoglu, James Robinson, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. London: Profile Books, 2012; Ronald Inglehart, Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press, 2005 (усі вийшли в перекладі українською мовою). Як і у випадку зі статтями Івана Лисяка-Рудницького та Романа Шпорлюка, головні тези тих трьох книжок я повторюю в різних розділах цієї книжки.

РОЗДІЛ І. ЩО В НАЗВІ

Найповніше еволюцію назв «Русь» та «Україна» подала А. Л. Хорошкевич («В лабиринте этно-политико-географических наименований Восточной Европы середины

XVII века», *Русские об Украине и украинцах*. СПб: Алетейя, 2012, с. 8–68). Про зміну наших поглядів на модерність і теорію модернізації я писав на основі двох праць: Hans-Ulrich Wehler, *Die Geschichte als Gegenwart*. München: C. H. Beck, 1995, S. 13–60 та Jacques Le Goff, *History and Memory*. New York: Columbia University Press, 1992, p. 21–50.

РОЗДІЛ II. РУСЬ

У цьому розділі я найбільше скористався із двох книжок: Christian Raffensperger, *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World*. Cambridge (Massachusetts), London (England): Harvard University Press, 2012 та А. П. Теолочко, *Очерки изначальной Руси*. Киев-Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. Олексієві Толочкові я завдячую тезою, що творення України було руйнуванням Русі.

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ХЛІБА

Тезу, що етнічні й соціальні конфлікти на українських землях у модерну добу головним чином пов'язані з боротьбою за землю, див.: Даніель Бовуа, *Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах*. Київ: Критика, 1998; Slawomir Tokarski, *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2003.

РОЗДІЛ III. КОЗАКИ

У цьому розділі використані головним чином праці трьох провідних дослідників з історії козацтва — Зенона Когути (*Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830*. Київ: Основи, 1996; *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України*. Київ: Критика, 2004), Сергія Плохія (*Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. Київ: Критика, 2001) та Франка Сисина (його численні статті, на жаль, поки що не видані окремою збіркою).

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ

Тут я покликаюся головню на класичну працю Бенедикта Андерсона: *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика, 2001, та її критику, котра вказує на особливу роль усної культури, найперше пісень: Peter Wogan, *Imagined Communities reconsidered. Is print-capitalism what we think it is?* *Anthropological Theory* 1 2001: 403–418.

РОЗДІЛ IV. ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ

У цьому розділі я свідомо проігнорував недавню глобальну історію ХІХ століття — зокрема тому, що її автор повністю проігнорував історію України: Jürgen Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press, 2014. Натомість я розвиваю та продовжую тези своєї власної книжки: Ярослав Грицак, *Пророк у своїй вітчизні. Іван Франко і його спільнота*. Київ: Критика, 2006. Хочу виокремити дві важливі статті: Orest Pelech, *The State and the Ukrainian Triumvirate in the Russian Empire, 1831–47*, in Bohdan Krawchenko (ed.), *Ukrainian Past, Ukrainian Present*. New York: St. Martin's Press, 1992: 1–17; Patricia Herlihy, *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century, in Rethinking Ukrainian History* 135–155. Теза про те, що універсальний конфлікт між політичною та економічною модернізацією в Російській імперії набрав крайнього вияву, є у книжці: Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution. Vol. 1. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989.

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Найповніше тема пограниччя в українській історії обговорена в окремому номері (№ 18/2011) журналу «Україна модерна» *Пограниччя. Окраїни. Периферії* — див.: <https://uamoderna.com/arkhiv/3> (останній доступ 15.09.2021).

РОЗДІЛ V. УКРАЇНА, 1914-1945

Цей розділ написаний під сильним впливом праць двох істориків — Марка фон Гагена

та Андреа Граціозі. Марк фон Гаґен був істориком революції. Його численні праці розсіяні в різних виданнях, але незабаром вийдуть окремою збіркою у видавництві Українського вільного університету. Андреа Граціозі звернув увагу на роль селянського питання в постанні й еволюції радянського режиму — див. насамперед його книжку: Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933*. Cambridge, MA: Distributed by Harvard University Press, 1996 (російський переклад вийшов у 2010 році). Він також подав найпереконливішу інтерпретацію Голодомору. Про Першу світову війну як наймасовіше вторгнення модерності в традиційний світ Східної Європи див.: Leonid Heretz, *Russia on the Eve of Modernity: Popular Religion and Traditional Culture Under the Last Tsars*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Про центральну роль України у Першій та Другій світових війнах див.: Dominic Lieven, *Towards the Flame: Empire, War and the End of Tsarist Russia*. London: Allen Lane, 2015; Тімоті Снайдер, *Історична відповідальність Німеччини перед Україною*. — див.: <https://zbruc.eu/node/68036> (останній доступ 15.09.2021). Книжка Тімоті Снайдера «Криваві землі» (Bloodlands) є абсолютним must для прочитання всім, хто хоче зрозуміти, що робилися з Україною і навколо України в 1930–1940-х роках.

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ НАСИЛЬСТВА

Цей текст побудований на цитатах із багатьох праць. Але загальною інспірацією для його написання стала книжка: Christian Gerlach, *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

РОЗДІЛ VI. ПОВОЄННА УКРАЇНА

Про роль українського питання в придушенні Празької весни 1968 року та про Галичину і Донбас як слабкі ланки радянського режиму в Україні див.: Mark Kramer, "Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968: New Evidence from the Ukrainian Archives", https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/CWIHPBulletin14-15_p3.pdf (останній доступ 15.09.2021). Про союз між Галичиною, Києвом і Донбасом як ключовий момент здобуття української незалежності див.: Andreas Wittkowsky, *Fünf Jahre ohne Plan: die Ukraine 1991–96; Nationalstaatsbildung, Wirtschaft und Eliten*. Hamburg: LIT (Osteuropa 18), 1998.

МІЖРОЗДІЛ: КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Найкращими синтезами історії української мови є: George Y. Shevelov, *Evolution of the Ukrainian Literary Language in Rethinking Ukrainian history*, pp. 216–231; Міхаель Мозер, *Історія української мови*. Київ: Лікбез, 2018. Я також користувався матеріалами з відеоблогу «Твоя підпільна гуманітарна» Остапа Українця — див. його інтерв'ю: *Твоя індивідуальна українська мова не має бути такою, як вимагає неіснуючий «золотий стандарт»*. Українська правда, 25 травня 2021 року, <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/05/25/7294717/> (останній доступ 15.09.2021).

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ: ЗРОБИ СОБІ УКРАЇНУ

У цьому розділі я цитую, серед інших, книжки Ернандо де Сото (Hernando De Soto, *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York: Basic Books, 2000; український переклад 2012 року) та Тоні Джадта (Tony Judt, *Ill Fares the Land: A Treatise on Our Present Discontents*. London: Allen Lane, 2010). Хоча ці книжки написані з протилежних ідеологічних позицій (Ернандо де Сото — теоретик неолібералізму, а Тоні Джадт був критиком неолібералізму), вони не виключають одна одну: успішна політика кожної країни, що розвивається, має коливатися між цими двома полюсами.

УДК 94(477)(02.062)

Г85

Ярослав Грицак

Г85 Подолати минуле: глобальна історія України. — Київ: Портал, 2022.

ISBN 978-617-7925-55-1

Поеднання глобального і локального — нагальна потреба для всіх, хто пробує знайти вихід із криз сучасності. Ця книжка пропонує такий підхід щодо сучасної України. Автор стверджує, що Україна постала внаслідок глобалізації та модернізації, зокрема тих їхніх темних сторін, які пов'язані з масовим насильством. Однак минуле не є в'язницею. Воно завжди залишає простір для вибору. Книжка ставить до минулого питання, відповіді на які допомогли би краще розуміти, де перебувають Україна та світ і куди вони можуть рухатися далі.

УДК 94(477)(02.062)

Науково-популярне видання

Ярослав Грицак

ПОДОЛАТИ МИНУЛЕ: ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Видання 5-те

Продюсерка *Надійка Гербіш*

Літературна редакторка *Людмила Бендус*

Коректорка *Наталія Коваль*

Художній редактор *Олег Грищенко*

Дизайнерка *Дарія Луцишина*

Верстальниця *Галина Вергелес*

Авторка портрета *Оксана Тисовська*

ТОВ «Видавничий дім “Портал”» • portalbooks.com.ua

Київ, вул. Будіндустрії, бв, оф. 1 • +38 097 031 1437 •

info@portalbooks.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи № 6868 від 07.08.2019

© Видавничий дім «Портал», 2022
© Ярослав Грицак, текст, 2022